

ΣΤΗΒΕΝ ΠΑΝΣΙΜΑΝ

Ευφραντικός Προτισιμός

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1979

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ δι-
δακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυ-
κείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως
Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Με αφορμή της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα δι-
δακτικά βιβλία του Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυ-
κείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως
Διδακτικών Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΣΤΗΒΕΝ ΠΑΝΣΙΜΑΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗ

Μετάλλιο του 'Ιουστινιανού

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1979

STUDEN PAVSIMAN

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

B. VYKEIOY

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΔΕΤΣΟΡΤΣΗ

Μεταφράσεως τοῦ Ἰωάννου

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1979

Διευκρινίσεις για τούς διδάσκοντες καί τούς μαθητές:

Ἀπό σεβασμό πρὸς τὴν ἀριότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Steven Runciman θεωρήθηκε σκόπιμη ἡ ἔκδοση ὁλόκληρου τοῦ βιβλίου, μολοντί ἡ διδακτέα ὕλη περιορίζεται σέ πέντε μόνο κεφάλαια (III, IV, VII, VIII, XII). Γιά τόν ἴδιο λόγο διατηρήθηκαν στήν παρούσα σχολική ἔκδοση οἱ πολυάριθμες ὑποσημειώσεις, ὡς δεῖγμα ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης (παράπερα ἔρευνας ἢ πληροφόρησης γιά ἀντίθετες ἀπόψεις). ὅμως δέν ἔχουν καμιὰ ὑποχρέωση νά ἀσχοληθοῦν μ' αὐτές οἱ διδάσκοντες καί οἱ διδασκόμενοι στά πλαίσια τῆς σχολικῆς συνεργασίας τους· προαιρετικά μόνο – καί ὅταν κρίνουν τοῦτο πρόσφορο οἱ διδάσκοντες – μποροῦν νά ἀναφέρονται στίς ὑποσημειώσεις γιά νά ἐξηγήσουν τή λειτουργία τους σέ ἓνα ἐπιστημονικό σύγγραμμα.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τόν περιορισμό τῆς ὕλης στά παραπάνω πέντε μόνο κεφάλαια, νομίζουμε ὅτι, γιά νά τά κατανοήσουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι, χρήσιμο εἶναι νά διεξέλθουν πρῶτα ὡς ἀπλό ἀνάγνωσμα τά δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου, τά ὁποῖα ἔχουν χαρακτήρα εἰσαγωγικό καί περιλαμβάνουν ὕλη πού διδάσκεται στά πλαίσια τοῦ κανονικοῦ μαθήματος ἱστορίας (πρόγραμμα «κορομῦ»).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό βιβλίο αυτό ἔχει σκοπό νά δώσει μιά γενική εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐξελληνιζόμενης ἀρχικά καί ἐξελληνισμένης ἀργότερα Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τήν ἐποχή πού πρωτεύουσά της ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη – τοῦ ἀνατολίζοντος ἐκείνου ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού ὀνομάζεται ὀρθότερα βυζαντινός. Ἡ περίοδος αὐτή εἶναι πολύ μεγάλη καί στούς ἔντεκα αἰῶνες της ἔγιναν πολλές μεταβολές καί μεταρρυθμίσεις. Προσπάθησα ὥστόσο νά ἐπιμείνω περισσότερο σ' ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού εἶναι χαρακτηριστικά ὁλόκληρης τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Στήν προσπάθειά μου νά διατηρήσω τόν ὄγκο τοῦ βιβλίου σέ ὅρια λογικά, πολλές πλευρές τοῦ θεματός μου τίς πραγματεύτηκα μέ ἀνάρμοστη συντομία. Εἰδικά τό βυζαντινό δίκαιο καί ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐξετάζονται μέ τρόπο δυσανάλογο πρὸς τή σημασίαν τους. Τό πρῶτο ὅμως, ἀπ' τή στιγμή πού θά προχωρήσει κανεῖς πέρα ἀπό τίς γενικότητες, εἶναι ἓνα δάσος, ἀπό περίπλοκες λεπτομέρειες, καί ἡ δευτέρα ἓνα πέλαγος ἀπό ἀμφισβητήσεις καί διυστάμενα γοῦστα ὅπου ἀκόμα καί οἱ γενικότητες εἶναι πολύ ἐπικίνδυνες. Καί στίς δύο περιπτώσεις μιά ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη θά ἀπαιτοῦσε περισσότερες σελίδες ἀπό ὅσες μπορεῖ νά διαθέσει αὐτό τό βιβλίο. Εἶμαι ἀναγκασμένος λοιπόν, ὅπου φαίνομαι πολύ συνοπτικός, νά παρακαλέσω ἐκείνους πού θά κρίνουν τό ἔργο μου νά εἶναι ἐπιεικεῖς, καί νά ἔχουν ὑπόψη τους ὅτι μεγαλύτερη ἀπλοχεριά ἐκεῖ θά ἐσήμαινε μεγαλύτερη φειδώ σέ ἄλλα σημεῖα.

Σκοπός τῶν ὑποσημειώσεων εἶναι νά δώσουν τίς πηγές τῶν λεπτομερειῶν πού διαφωτίζουν καί μιά σύντομη βιβλιογραφία στήν οἰκεία θέση.

Στό Δεύτερο Κεφάλαιο, ὅπου πραγματεύομαι, σέ γενικές γραμμές καί χωρίς ἀμφισβητήσεις, τήν ἱστορία τῆς περιόδου αὐτῆς, τίς θεώρησα περιττές. Στό τέλος ἀναφέρω τίς πύο χρήσιμες γενικές βιβλιογραφίες καί παραθέτω ἕναν κατάλογο μέ τίς λίγες συντομογραφίες πού χρησιμοποιοῦ στίς ὑποσημειώσεις.

Σ. Ρ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Τό Βυζάντιο τό ἔχτισαν ναυτικοί ἀπό τά Μέγαρα τό 657 π.Χ. στήν ἔσχατη ἄκρη τῆς Εὐρώπης, ἐκεῖ πού ὁ Βόσπορος ἀνοίγει καί σχηματίζει τή Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ. Οἱ ἀκτές αὐτές δέν ἦταν ἄγνωστες στούς Ἑλλήνες ἀποίκους. Μερικά χρόνια πρίν, ἄλλοι Μεγαρεῖς εἶχαν χτίσει στήν ἀντικρινή ἀσιατική ἀκτή τή Χαλκιδόνα καί εἶχαν μείνει παροιμιώδεις γιά τήν τύφλωσή τους, πού δέν κατάλαβαν πόσο καλύτερη θέση ἦταν ἡ ἀπέναντι. Καί ἡ Χαλκηδόνα πάντως, ἐκεῖ πού θρίσκεται στό Βόσπορο, ἔχει πλεονεκτήματα πού λίγες ἄλλες πόλεις τά ἔχουν.

Ἡ Εὐρώπη χωρίζεται ἀπό τή νοτιοδυτική Ἀσία ἀπό δύο μεγάλες θαλάσσιες ἐκτάσεις, τή Μαύρη Θάλασσα καί τό Αἰγαῖο Πέλαγος. Ἀνάμεσα ὁμως στίς δύο αὐτές θάλασσες ἐξέχει ἡ Θωράκη καί πλησιάζει τόσο πολύ τή Μικρά Ἀσία, ὥστε οἱ δύο ἥπειροι χωρίζονται μόνο ἀπό δύο στενοῦς πορθμούς, τό Βόσπορο καί τόν Ἑλλήσποντο ἢ Δαρδανέλια καί ἀπό τήν κλειστή γύρω-γύρω θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ. Ἀπό τούς δύο αὐτούς εὐκολοπέραστους πορθμούς, ὁ Βόσπορος εἶναι κάπως πιό προσιτός ἀπό τήν ἀσιατική πλευρά, γιατί ὅσοι ταξιδεύουν ἀπό καί ἀποφεύγουν τήν ἀνάβαση στό Βιθυνιακό Ὀλυμπο ἢ στήν Ἴδην καί εἶναι πολύ προσιτότερος ἀπό τήν πλευρά τῆς Εὐρώπης, χάρη στήν ὀξεία γωνία μέ τήν ὁποία ἡ θωρακική χερσόνησος προχωρεῖ καί σχηματίζει τόν Ἑλλήσποντο. Ἐτσι ἄνθρωποι καί ἐμπορεύματα, πού ταξιδεύουν ἀπό τήν ξηρά ἀπό τή μιᾶ ἥπειρο στήν ἄλλη, εἶναι σχεδόν ἀναπόφευκτο νά περάσουν μέσα ἀπό μιᾶ πόλη πού θρίσκεται στό Βόσπορο. Καί τά πλοῖα, πού πη-

γαινοέρχονται από τη Μαύρη Θάλασσα στο Αιγαίο και ύστερα στη Μεσόγειο, δεν μπορεί να μην πλευρίσουν στίς αποβάθρες της. Ο Βόσπορος βρίσκεται στο σταυροδρόμι δύο από τους μεγαλύτερους εμπορικούς δρόμους της ιστορίας.

Η θέση της Χαλκηδόνας δεν ήταν κακή, οι ιδρυτές της ωστόσο στάθηκαν κατά περιεργο τρόπο τυφλοί, γιατί η ευρωπαϊκή ακτή είχε ένα πλεονέκτημα που η ανατολική δεν τό είχε. Στο σημείο ακριβώς όπου ο Βόσπορος ενώνεται με τη Θάλασσα του Μαρμαρά, ανοίγεται προς τα βορειοδυτικά ένας θαυμάσιος κόλπος, που έχει περίπου δέκα χιλιόμετρα μήκος, ένας κόλπος κυρτός σαν δρεπάνι ή σαν κέρατο και γνωστός στην ιστορία με το όνομα Κεράτιος κόλπος ή Χρυσούν Κέρας. Άνάμεσα στον Κεράτιο κόλπο και στη Θάλασσα του Μαρμαρά υπήρχε ένα ακρωτήριο όλο ύψωματα, σέ σχήμα χονδροειδούς ισοσκελούς τριγώνου, με μία αμβλεία κορυφή προς την Ασία. Μία πολιτεία που θά ήταν χτισμένη σ' αυτό τό ακρωτήριο, όχι μόνο θά είχε ένα λιμάνι φυσικό, όπου ένας μεγάλος στόλος θά μπορούσε να άγκυροβολεί με άπόλυτη ασφάλεια, αλλά και την προστασία της θάλασσας από όλες τίς πλευρές, έκτός από μία. Τό μόνο μειονέκτημα ήταν τό κλίμα. Όλο τό χειμώνα και όλη την άνοιξη ένας σχεδόν άδιάκοπος βοριάς από τη Μαύρη Θάλασσα φυσούσε από τίς παγωμένες στέπες και ξεπάγιαζε τούς άποίκους, που ήταν συνηθισμένοι στίς προφυλαγμένες κοιλάδες της Ελλάδας, δημιουργώντας πολύ μεγάλη αντίθεση με τά ζεστά, άποπνικτικά καλοκαίρια που άκολουθούσαν. Καί ό βοριάς αυτός, σέ συνδυασμό με τό δυνατό ρεύμα του Βοσπόρου από βορρά προς νότον, πολλές φορές έμπόδιζε τά πλοία να στρίψουν την άκρη και να μπούν στον Κεράτιο.

Όπως τό δυσάρεστο αυτό κλίμα να ήταν ή αίτία που έμπόδισε τό Βυζάντιο, χίλια περίπου χρόνια, να γίνει μεγάλη πόλη. Επί πλέον, την εποχή της μεγάλης άκμης της Ελλάδας ήταν συντομότερο και ασφαλέστερο τά άσιατικά έμπορεύματα να περνάνε στην Ευρώπη, έξ αίτίας της βαρβαρότητας της Θράκης, από τη Σμύρνη ή από την Έφεσο. Η σημασία όμως που μπορούσε να έχει σαν φρούριο δεν άργησε να γίνει άντιληπτή. Στόν Πελοποννησιακό πόλεμο όλοι έρωτοτροπούσαν με τό Βυζάντιο, γιατί έξουσίαζε την είσοδο της Μαύρης Θάλασσας, που οί βόρειες άκτές της ήταν ό σιτοβολώ-

νας τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Φίλιππος ὁ Μακεδὼν καὶ ὁ γιὸς του ὁ Ἀλέξανδρος κατάλαβαν ὅτι ἡ κύρια πύλη τῆς Ἀσίας ἦταν τὸ Βυζάντιο. Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες εἶχαν καταλήξει νὰ βλέπουν τὴν κραταιή στρατηγική του θέση σάν ἀπειλή. Ὁ Βεσπασιανὸς κατάργησε τὰ προνόμια του. Ὁ Σεβήρος, πού τὸ Βυζάντιο ἀντιστάθηκε δύο χρόνια στὰ στρατεύματά του, ὑποστηρίζοντας τὴ χαμένη ὑπόθεση τοῦ Πεσκενίου Νίγρου, γκρέμισε ὅλες τὶς ὀχυρώσεις του, ὁ Καρακάλλας ὅμως τὶς ξανάχτισε. Ὁ Γαλληνὸς ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Σεβήρου, μέ ἀποτέλεσμα οἱ Γότθοι πειρατές νὰ περνοῦν ἀνενόχλητοι τὰ Στενά καὶ νὰ κατεβαίνουν στό Αἰγαῖο. Ἔτσι ὁ Διοκλητιανὸς ἀναγκάστηκε νὰ χτίσει ἄλλη μιά φορά τὰ τείχη. Ὅλες ὅμως οἱ δυνατότητες πού προσέφερε τὸ φρούριο δὲν ἀποκαλύφθηκαν τελείως παρὰ μόνο στό δεύτερο Λικινικό πόλεμο τοῦ 322-323, ὅταν ὁ Λικίνιος τὸ χρησιμοποίησε γιὰ δάση ὅλης τῆς ἐκστρατείας του ἐναντίον τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Λικίνιος ἔπαθε πανωλεθρία: ἔχασε τὸ στόλο του στὸν Ἑλλήσποντο καὶ τελικὰ ὁ στρατὸς του νικήθηκε στὴ Χρυσούπολη. Μετὰ τὴν παράδοσή του, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀντισταθεῖ τὸ φρούριο περισσότερο. Ὁ μεγάλος ὅμως ἀντίπαλος τοῦ Λικίνιου εἶχε προσέξει τὴ στρατηγική του. Ὁ Κωνσταντίνος εἶδε ὅτι τὸ Βυζάντιο εἶχε καὶ πολλές ἄλλες δυνατότητες. Μόλις τελείωσε ὁ πόλεμος ὁ αὐτοκράτορας ἔφερε ἀμέσως τοπογράφους καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ τὸ χτίσιμο ἄρχισε.

Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες εἶχαν ἤδη ἀρχίσει, ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες, νὰ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη ἐνὸς νέου διοικητικοῦ κέντρου. Ἡ Ρώμη, μέ τὶς δημοκρατικές καὶ συγκλητικές τῆς παραδόσεις καὶ τὴ δυσπιστία τῆς γιὰ τὶς καινούριες ἀνατολικὲς ἀντιλήψεις τοὺς γιὰ τὴν ἐξουσία, εἶχε ἀρχίσει νὰ τοὺς εἶναι δυσάρεστη. Ἐπιπλέον ἦταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ δύο σύνορα πρὸς τὰ ὁποῖα ὄλο καὶ περισσότερο στρέφονταν ἡ προσοχή τους, τὰ ἀρμενοσυριακὰ καὶ τὸ Δούναβη. Ὁ Μαξιμιανὸς εἶχε κυδερνήσει ἀπὸ τὸ Μεδιόλανο (Μιλάνο). Ὁ Διοκλητιανὸς εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὴν Ἀνατολή καὶ εἶχε κάμει ἔδρα του τὴ Νικομήδεια. Ὁ Κωνσταντίνος εἶχε, γιὰ μιά στιγμή, τὴ συναισθηματικὴ σκέψη νὰ κάμει πρωτεύουσα τὴ Ναῖσσο ἢ Νίσσα, ὅπου εἶχε γεννηθεῖ, καὶ ἀργότερα εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ ξανάχτίσει τὴν Τροία. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού τράβηξε τὴν προσοχή του τὸ Βυζάντιο, εἶδε ἀμέσως τὰ ἀνώτερα πλεονεκτήματά του. Οἱ δισταγμοί

ἐπαψαν. Τό χτίσιμο τῶν τειχῶν ἄρχισε τό Νοέμβριο τοῦ 324 καί πεντέμισι χρόνια ἀργότερα ἢ πρωτεύουσα ἦταν ἔτοιμη. Στίς 11 Μαΐου 330 ὁ αὐτοκράτορας ἐγκαινίασε ἐπίσημα τήν πόλη μέ τό ὄνομα Νέα Ρώμη. Ὁ κόσμος ὅμως προτίμησε νά τή λέει, ἀπό τό ὄνομα τοῦ ἰδρυτῆ της, Κωνσταντινούπολη.

Τό ἔτος 330 εἶναι ἡ καλύτερη χρονολογία γιά ἀρχή τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας¹. Ἡ ἱδρυση ὅμως τῆς Κωνσταντινούπολης, παρ' ὅλο πού ὑπερέχει σέ σημασία καί σέ συνέπειες, ἦταν μία μόνο ἀπό τίς μεταρρυθμίσεις καί τίς ἀλλαγές πού ἤδη εἶχαν ἀρχίσει νά μεταμορφώνουν σιγά-σιγά τήν εἰδωλολατρική Αὐτοκρατορία τῆς Ρώμης σ' αὐτό πού ὀνομάζουμε Βυζαντινή Αὐτοκρατορία. Στό τέλος τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ. ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπό μεταρρυθμίσεις. Δέν ἔχει θέση νά ἀπαριθμήσουμε ἐδῶ μέ λεπτομέρειες τά αἷτια πού προκάλεσαν τήν κατάρρευση τοῦ παλιοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου². Μέ λίγα λόγια ἦταν χάος καί ἀδυναμία, διοικητική καί οἰκονομική, ἡ συγκέντρωση πολύ μεγάλης δύναμης στά χέρια πολύ φιλόδοξων στρατιωτικῶν, καί μία νέα σειρά κινδύνων στά σύνορα. Ἡ Ρώμη εἶχε ἀποκτήσει τά ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας της χάρη σέ μία ἀξιοθαύμαστα συνεπῆ καιροσκοπία. Καθε ἐπαρχία πού κατακτοῦσε, προσπαθοῦσε νά τήν προσηταιριστεῖ ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα, ἐπιτρέποντάς της νά διατηρήσει πολλά στοιχεῖα ἀπό τό τοπικό της δίκαιο καί ἀπό τά ἔθιμά της. Κάθε ἐπαρχία ἐπομένως ἀπαιτοῦσε διοίκηση διαφορετική. Καί ἡ ἀνομοιογένεια αὕτη γινόταν ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τή συγκρότηση τῆς κεντρικῆς κυβέερνης. Ἡ δυαρχία, πού εἶχε τόσο πολύ ἐκθειάσει ὁ Αὐγουστος, καί σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ σύγκλητος μοιραζόταν τήν ἐξουσία μέ τόν αὐτοκράτορα καί κυβερνοῦσε μόνη ὀρισμένες ἐπαρχίες, ἔκανε ἀκόμα μεγαλύτερη τή σύγχυση, χωρίς συγχρόνως νά ἐξασφαλίζεται μ' αὐτό τόν τρόπο πραγματικός ἔλεγχος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξου-

¹ Γιά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καί τοῦ Κωνσταντίνου, βλέπε κυρίως: Stein, *Geschichte des Spätromischen Reiches*, 1 *passim*. Maurice, *Numismatique Constantinienne*, τομ. 2, εἰσαγωγή, καί *Constantin le Grand*. Leclercq, ἄρθρο γιά τόν Κωνσταντῖνο στοῦ Cabrol, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne*, 2262-95. Baynes, *Constantine and the Christian Church* στά *Brit. Academy Papers*, τομ. 15 (μέ πλήρη βιβλιογραφία).

² Δίνονται στό ἔργο τοῦ Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, 478-87, καί τοῦ Bury, *Later Roman Empire*, 1, 302-13.

σίας. Τά δημόσια οικονομικά αντικατόπτριζαν τήν ἀταξία. Ἡ φορολογία ἦταν βαριά ἀλλά συγχρόνως ἀνομοιόμορφη καί ἄνιση καί ἓνα σημαντικό ποσοστό τῶν φόρων ἔμενε στά χέρια τῶν εἰσπρακτόρων. Ὁ πλοῦτος ἦταν καί αὐτός μοιρασμένος ἄνισα. Μποροῦσε κανεῖς ἀκόμα νά βρεῖ πολλούς ἑκατομμυριούχους, παράλληλα ὁμως ὑπῆρχαν ἐπαρχίες ὁλόκληρες πού ἦταν θυθισμένες στή φτώχεια. Ἐπιπλέον ἡ αὐτοκρατορία ὑπέφερε ἀπό καιρό ἀπό τό ἐλλειμματικό ἐμπορικό της ἰσοζύγιο. Ἀπό τόν καιρό ἀκόμα τοῦ Πλινίου οἱ εἰσαγωγές ἀπό τήν Ἰνδία ξεπερνοῦσαν τίς ἐξαγωγές κατά 600.000 λίρες τό χρόνο καί οἱ εἰσαγωγές ἀπό τήν Κίνα κατά ἄλλες 400.000³ καί ἡ ἰσορροπία δέν ἀποκαταστάθηκε ποτέ. Ἀπό τά πρῶτα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας, τό αὐτοκρατορικό νόμισμα συνεχῶς ξέπεφτε, ἀπό τήν ἐποχή μάλιστα τοῦ Καρακάλλα ἡ πτώση του εἶχε ἐπιταχυνθεῖ, ὥσπου στό τέλος τά μόνα νομίσματα πού δέν εἶχαν προσμίξεις ἦταν τά χάλκινα, ἐνῶ τά ἀργυρά εἶχε καταστήσει νά μὴν περιέχουν ἀργυρο παραπάνω ἀπό 2%.

Μπροστά στό διοικητικό αὐτό κνεῶνα καί τό συνεχές οικονομικό ἄγχος, οἱ πολιτικές ἀρχές ἦταν ἀνίσχυρες. Ἡ μόνη πραγματική δύναμη θρῖσκοταν στά χέρια τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ. Ἡ Ρώμη δέν μποροῦσε νά στερηθεῖ τίς λεγεῶνες της. Τά ἀπέραντα σύνορα εἶχαν ἀνάγκη ἀπό φρουρές, οἱ ἐπαρχίες, πού ἡ διαρπαγή καί ἡ ἐκμετάλλευση συδαύλιζαν εὐκόλα τή φυσική τους ἀπειθαρχία, χρειάζονταν ἀστυνομία. Οἱ διοικητές ὅλων τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν εἶχαν στή διάθεσή τους ἀπό μιά λεγεῶνα, καμία φορά μάλιστα διοικοῦσαν καί μεγαλύτερες στρατίες. Αὐτό θά μποροῦσε νά μὴν εἶναι ἐπικίνδυνο, ἂν ὑπῆρχε ἰσχυρή κεντρική κυβέρνηση καί αὐστηρά καθορισμένοι κανόνες διαδοχῆς στό θρόνο τῆς Αὐτοκρατορίας. Λίγες ὁμως αὐτοκρατορικές δυναστεῖες ἔφταναν ἀκόμα καί ὡς τήν τρίτη γενεά. Ὁ θρόνος ἔγινε σιγά-σιγά τό γέρας τοῦ ἰσχυρότερου στρατιωτικοῦ ἡγέτη καί οἱ φιλόδοξοι στρατηγοί ἦταν πολλοί. Ὅλο τόν 3ο αἰῶνα, σχεδόν κατά κανόνα, ὑπῆρχε πάντα κάποια ἐπαρχία στήν ἐξουσία κάποιου σφετεριστή, καί ἡ Αὐτοκρατορία στήν πραγματικότητα πολὺ σπάνια ἦταν μιά ἐπικράτεια ἐνιαία.

Τόν 3ο αἰῶνα νέες πιέσεις στά σύνορα ἐπιδεινῶσαν τήν ἀταξία.

³ Βλ. Bury, *ἐνθ. ἀν.*

Από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας, τα ασιατικά σύνορα, πού εκτείνονταν από την Ἀρμενία ως την Ἀραβία, δέν εἶχαν δημιουργήσει, σέ σύγκριση μέ τά ἄλλα, μεγάλα προβλήματα. Τό Παρθικό βασίλειο τῶν Ἀρσακιδῶν βρισκόταν σέ μιὰ κατάσταση ἀργῆς παρακμῆς. Στίς ἀρχές ὅμως τοῦ 3ου αἰῶνα, παρουσιάστηκε στήν Περσία μιὰ νέα δυναστεία, οἱ Σασσανίδες, πού ἦταν δημοφιλεῖς, ἐθνικιστές καί ὁπαδοί τοῦ ζωροαστρισμοῦ, καί ἐπρόκειτο γιά τέσσερις αἰῶνες νά εἶναι ἐχθροί τῆς Ρώμης ἐπιθετικοί. Τόν 3ο αἰῶνα κατατρόπωσαν τέσσερις αὐτοκράτορες – τόν αὐτοκράτορα μάλιστα Βαλεριανό τόν ἐπίασαν αἰχμάλωτο – καί ἡ δύναμή τους, ἀπό χρόνο σέ χρόνο, φαινόταν διαρκῶς νά μεγαλώνει. Τήν ἴδια ἐποχή καί στά εὐρωπαϊκά σύνορα χρειαζόταν ἐπαγρύπνηση μεγαλύτερη. Ἀπό τά χρόνια τοῦ Καίσαρα, ὁ διοικητής τῆς Γαλατίας εἶχε τό δύσκολο ἔργο νά προστατεύει τά σύνορα τοῦ Ρήνου ἀπό τίς πολυτοκες δυτικογερμανικές φυλές τῆς ἀπέναντι ὀχθῆς, πού λαχταροῦσαν νά ἀπλωθοῦν ἔξω ἀπό τά στενόχωρα δάσῃ τους. Τώρα ὅμως ἄρχισαν πιέσεις στό Δούναβη. Ἀνατολικογερμανικές φυλές, καί κυρίως Γότθοι, ἐγκαταστάθηκαν στίς ἀπέναντι ἐκτάσεις καί ἡ πρώτη νέα μετακίνηση ἢ μετανάστευση στίς μακρινές στέπες ἀσφαλῶς θά τοὺς παρακινοῦσε νά περάσουν τόν ποταμό. Τό πρόβλημα τῶν Γότθων ἦταν μιὰ φανερὴ ἀπειλή καί, παρὰ τίς προσπάθειες ὀρισμένων αὐτοκρατόρων, ὅπως ὁ Κλαύδιος ὁ Β΄, δέν ἔδειχνε ὅτι ὑπῆρχαν πιθανότητες νά δελτιωθεῖ.

Αὐτό ἦταν τό πολιτικό πλαίσιο τῆς ζωῆς τόν 3ο αἰῶνα. Ἡ στάθμη ὥστόσο τοῦ πολιτισμοῦ ἦταν ἀκόμα ὑψηλή. Παρ' ὅλο πού οἱ φτωχοί, τόσο οἱ δοῦλοι ὅσο καί οἱ ἐλεύθεροι, δέν ἔδλεπαν νά καλυτερεῦν καί πολύ ἡ κατάστασή τους, ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτοὺς ζοῦσαν ἀπό τήν κρατική φιλανθρωπία, οἱ πλουσιότερες τάξεις ἀπολάμβαναν ὑλικές ἀνέσεις καί πολυτέλειες πού ξεπερνοῦσαν ὅ,τι εἶχε δεῖ ὡς τότε ὁ κόσμος. Ρωμαϊκὴ διοίκηση σήμαινε πάντα δραστήριο πρόγραμμα δημοσίων ἔργων. Λουτρά καί ναοί, λιμάνια καί δρόμοι, ὅλα συντελοῦσαν στό νά κάνουν τὴ ζωὴ τερπνή. Οἱ συγκοινωνίες ἦταν γρήγορες, εὐκόλες καί ἀσφαλεῖς. Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ἀνέσεις, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀσφάλεια ἦταν δυνατό, ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στήν ἄλλη, νά χαθοῦν ξαφνικά καί γιά πολὺ καιρό. Στούς συχνούς ἐμφύλιους πολέμους πολῖτες φιλήσυχοι ἦταν δυνατό νά πέσουν ξαφνικά σέ δυσμένεια, νά ἀπογυμνωθοῦν ἀπ'

τήν περιουσία τους, ακόμα και νά καταδικαστούν σέ θάνατο. Ἡ ἀδεβαιότητα ὀδηγοῦσε σέ μιά ἀπογοήτευση ἀπ' τά ἐγκόσμια καί αὐτό ἐπρόκειτο νά εἶναι τό κυριότερο χαρακτηριστικό τοῦ πνευματικού πολιτισμοῦ τοῦ αἵωνα.

Ἀπό τήν ἀποψη τῶν γραμμάτων ἡ Αὐτοκρατορία ἦταν χωρισμένη στά δύο. Ὅλες γενικά οἱ δυτικές ἐπαρχίες ὡς τό Ἰλλυρικόν, μιλοῦσαν λατινικά. Οἱ ἀνατολικές μιλοῦσαν ἑλληνικά. Ὁ διαχωρισμός πάντως αὐτός ἦταν περισσότερο φαινομενικός παρά πραγματικός, γιατί, παρ' ὅλο πού ὅλοι σχεδόν οἱ ἄνθρωποι τῆς δράσης, οἱ αὐτοκράτορες καί οἱ πολιτικοί, προέρχονταν ἀπό τή Δύση, οἱ πνευματικοί τῆς ἀνθρώπου ἀκολουθοῦσαν τά πρότυπα τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου. Μόνο στήν Ἀφρική καί στή Γαλατία ὁ λατινικός πνευματικός πολιτισμός εἶχε κάποια δική του ὁρμή. Κατά τά ἄλλα, ἐκεῖνο πού πρόσφεραν οἱ Λατίνοι ἦταν τά δημόσια ἔργα καί μιά ὑπερβατική ἀντίληψη τοῦ δικαίου, πού ἀποτυπώθηκε στήν Ἀνατολή καί ἐπέζησε παρά τό χάος. Ὁ πολιτισμός τῆς Ἀνατολῆς ἦταν ακόμα ὁ ἑλληνιστικός πολιτισμός, ἓνα κράμα κλασικῆς Ἑλλάδας καί σημιτικῶν καί περσικῶν ἀντιλήψεων. Ἡ συμμετοχή ὅμως τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας εἶχε πιά περιοριστεῖ, ἦταν περισσότερο μιά ἰσχυρή παράδοση παρά μιά δύναμη ζωτική. Ὁ ἀτομικισμός, στοιχείο οὐσιαστικό τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, δέν ἦταν δυνατό νά διατηρηθεῖ περισσότερο μετά τήν ἐξαφάνιση τῆς πόλης – κράτους καί τή συγχώνευση, ακόμα καί τῶν Μακεδονικῶν βασιλείων, σέ μιά παγκόσμια αὐτοκρατορία, στή διακυβέρνηση τῆς ὁποίας δέν ἔπαιρναν μέρος οἱ Ἕλληνες. Ἡ τέχνη ὅμως καί τά γράμματα ἔμεναν ἀκόμη προσηλωμένα στά παλιά ἑλληνικά πρότυπα ἢ στά μεγαλοπρεπή τους ἀντίγραφα, πού εἶχαν γίνει στή Ρώμη τήν ἐποχή τοῦ Αὐγουστου. Μόνο ὅτι τώρα οἱ καλλιτέχνες εἶχαν μιά ὀλέθρια ἀγάπη γιά τό μέγεθος καί γιά κάθε λεπτομέρεια μέ τήν ὁποία θά μπορούσαν νά ἐπιδείξουν τήν ὀρτιότητα τῆς τεχνικῆς τους. Ναοῦς, ἀγάλματα, ἔπη, ὅλα τά ἔπνιγε ἡ μεγαλοπρέπεια καί ἡ περίτεχνη ἐπεξεργασία. Μόνο μερικά ἐπικάαιρα λυρικά ποιήματα ἢ ἔργα ζωγραφικῆς κρατοῦσαν ακόμα τόν αὐθορμητισμό τους, καθώς καί ἡ σάτιρα, ἡ φυσική ἐκφραση κάθε ἀπογοητευμένης ἐποχῆς. Ὁ κόσμος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν κόσμος μορφωμένος καί μέ αἰσθητική καλλιέργεια, ὁ μέγάλος ὅμως πολιτισμός πού θαύμαζε καί ἀντίγραφε δέν

είχε πιά πνοή. Ἡ σωτηρία θά ἐρχόταν ἀπό ἄλλου, ἀπό τή συριακή ἀνατολή.

Ἀπό τόν 3ο ἤδη αἰώνα ἡ ἀρχιτεκτονική εἶχε παρουσιάσει μιὰ καινούρια λαμπρότητα, πού ἦταν ἀνατολική καί αὐθόρμητη. Ἡ Ἀνατολή ὅμως ἐπρόκειτο νά θριαμβεύσει, ὡς πρὸς τήν κλασική παράδοση, ὅχι τόσο πολύ μέ τίς ἀντιλήψεις της γιά τή μεγαλοπρέπεια, ὅσο μέ τίς ιδέες της πού εἶχαν μιὰ ἄλλη πνευματικότητα. Οἱ ἀπογοητευμένοι ἄνθρωποι καταφεύγουν στή θρησκεία, γιατί τή βλέπουν σάν μιὰ διαφυγή ἀπό τήν ἀβεβαιότητα τῶν ἐγκοσμίων. Οἱ παλιές ὅμως θρησκείες, ἡ εἰδωλολατρική χαρά τῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ λατρεία τῆς πολιτείας τῶν Ρωμαίων, δέν ἦταν πιά ἀρκετές ὅταν ἡ ζωὴ γέμιζε φόβο καί τό κράτος ἦταν φανερό ὅτι βρισκόταν σέ παρακμή. Ἡ Ἀνατολή εἶχε νά προσφέρει μεγαλύτερη παρηγοριά. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ Ρώμη ἦρθε γιά πρώτη φορά σέ ἐπαφή μέ τήν Ἀνατολή, οἱ μυστικιστικές θρησκείες τῆς Ἰσίδας καί τῆς Μεγάλης Μητέρας ἀπλώθηκαν στή Δύση καί σιγά-σιγά ὁ ἀριθμός τῶν ὁπαδῶν τους μεγάλωσε. Μέ τίς μυστικές τελετουργίες καί τή μυστική ἄσκηση πού ἀπαιτοῦσαν αὐτές οἱ θεές, ὅλοι ὅσοι ἦταν ἀπογοητευμένοι ἀπό τόν κόσμο, περνοῦσαν σέ μιὰ ὑψηλότερη πραγματικότητα. Οἱ λατρεῖες αὐτές τραβοῦσαν κυρίως ἀνθρώπους μὴ ἀπλοῦς καθὼς καί τούς κουρασμένους. Οἱ στρατιῶτες καί οἱ ἄνθρωποι τῆς δράσης προτιμοῦσαν μιὰ ἄλλη θρησκεία, πού εἶχε περσική προέλευση, τό μιθραϊσμό, τή λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ ἀήτητου Ἥλιου. Τόν 3ο αἰώνα ὁ μιθραϊσμός εἶχε ἀπλωθεῖ σέ ὅλη τήν Αὐτοκρατορία καί στήν ἰσχυρή του ὀργάνωση ἀνῆκε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ στρατοῦ. Εἶχε καί αὐτός μεγαλοπρέπεια καί ἐπισημότητα, ἀλλά ἦταν λιγότερο ἡσυχαστικός. Σάν ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔφερε ἓνα αἶσθημα συναδελφικότητας καί πειθαρχίας πού πολεμοῦσε τήν ἀπελπισία καί τή μοναξιά τῆς ζωῆς. Ὁ μιθραϊσμός ὅμως εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἓναν ἀντίπαλο ἰσχυρότερό του, μιὰ θρησκεία πού εἶχε πρωτοφανεῖ χωρὶς καθόλου θόρυβο στήν Παλαιστίνη καί ὀνομαζόταν χριστιανισμός.

Δέν εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι ὁ χριστιανισμός ἦταν ἡ πίστη πού ἐπρόκειτο νά θριαμβεύσει. Τό μήνυμά του εἶχε μιὰ ἀπήχηση πολύ πιά πλατιά ἀπό ὅποιασδήποτε ἄλλης θρησκείας. Ὁ ἀνατολίτης, παρὰ τή φαινομενική του ὑπομονή, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι

καθόλου καρτερικός. Ἀνίκανος νά ὑποφέρει τόν πόνο καί τή θλίψη, καταφεύγει ἀμέσως στήν ἐπικοινωνία μέ ὄντα ὑπέρτερα καί ξεφεύγει ἔτσι ἀπό τή σφαίρα τῆς γήινης αἰσθησης. Ὁ ἄνθρωπος πάλι τῆς Δύσης ἀντιδρᾷ σέ ὅ,τι τόν πονεῖ. Παρηγοριά του εἶναι ἡ ἐλπίδα καί ἡ πίστη ὅτι τά πράγματα δέ θά εἶναι πάντα ἔτσι. Ὁ Ἕλληνας τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς βρισκόταν στή μέση. Πίσω ἀπό τή λατρεία του γιά τή φύση κρυβόταν ἕνας μυστικισμός καί τοῦ ἦταν ἐπίσης ἔμφυτη ἡ ἀγάπη γιά τό συμβολισμό. Ὅλες αὐτές τίς ἐπιθυμίες ὁ χριστιανισμός μπορούσε νά τίς ικανοποιήσει, γιατί ἐνθάρρυνε τό μυστικισμό, ἐκήρυττε μιᾶ ἐσχατολογία ἐλπίδας, ἦταν πλούσιος σέ σύμβολα καί εἶχε ἕνα τυπικό ὕψλ. Ἐπιπλέον ἀσκοῦσε μιᾶ ἰδιαίτερη ἔλξη στούς ταπεινούς γιατί ἐδίδασκε ὅτι στά μάτια τοῦ Θεοῦ ὁ δοῦλος ἦταν ἴσος μέ τόν αὐτοκράτορα καί ἐκήρυττε τήν ἀδελφική ἀγάπη καί τήν ἀλληλεγγύη. Καί αὐτό τό κήρυγμα τόν ἔκανε συμπαθῆ στούς φιλανθρώπους. Καμιᾶ ἄλλη θρησκεία δέν ἀντιμετώπιζε τή φιланθρωπία μέ τρόπο τόσο πρακτικό. Ἡ χριστιανική ἐκκλησία ἦταν θαυμάσια ὁργανωμένη. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ἀποστόλου Παύλου οἱ ἀρχηγοί τῆς ἦταν ὅλοι ἄνθρωποι μέ διοικητικές ικανότητες. Καί ὑπερτεροῦσε ἀπό τόν ἀντίπαλό της τό μιθραϊσμό μέ δύο πλεονεκτήματα πού μέ τίποτα δέν ἀποτιμῶνται. Πρῶτον ἐπέτρεπε στίς γυναῖκες νά παίζουν μεγάλο ρόλο στήν ὁργάνωσή της. Οἱ ὀρθόδοξοι διδάσκαλοι δέβαια οἰκτιροῦν καί καταγγέλλουν τήν ἀπόλυτη ἰσότητα τῶν φύλων πού δίδασκαν οἱ αἰρετικοί Μοντανιστές. Σέ ὅλη ὁμως τήν ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ οἱ γυναῖκες πάντα εἶχαν μιᾶ ἐξέχουσα θέση. Σάν διακόνισσες καί, στά πρόσφατα χρόνια, σάν ἡγουμένισσες μπορούσαν νά γίνουν πρόσωπα σημαντικά⁴. Ἀντίθετα, ὁ μιθραϊσμός ἦταν θρησκεία ἀντρική. Δέ βρῖσκουμε ἴχνος γυναικῶν ἀνάμεσα στούς πιστούς του. Τῇ δεύτερῃ μεγάλῃ δυνάμει του ὁ χριστιανισμός τῇ χρωστοῦσε στήν ἐπίδραση πού ἄφησε, ἀπό τά πρῶτα χρόνια, νά ἀσκήσει ἀπάνω του ἡ ἐλληνική φιλοσοφία. Αὐτή ἡ ἐπίδραση ἔδωσε στή χριστιανική θεολογία ἕνα πνευματικό περιεχόμενο, χάρη στό ὅποιο μπόρεσαν νά ἀσπαστοῦν τό χριστιανισμό πολλοί ἀπό τοὺς πρῶτους καί πρῶτους βαθεῖς διανοούμενους τῆς ἐποχῆς. Οὔτε ὁ

⁴ Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τά γυναικεῖα μοναστήρια ἐμφανίζονται πρῶν ἀπό τά ἀνδρικά. Ὑπάρχουν ἀρκετά στήν Αἴγυπτο τόν 3ο αἰῶνα: Smith, *Early Mysticism in the Near East*, 34 ἐξ.

μιθραϊσμός ούτε οι άλλες μυστικιστικές θρησκείες θά μπορούσαν να δημιουργήσουν ανθρώπους της πνευματικής όλκῃς τῶν πρώτων χριστιανῶν πατέρων, μορφές σάν τόν Ὡριγένη, τόν Εἰρηναῖο, τόν Τερτυλλιανό ἢ τόν Κλήμεντα τόν Ἀλεξανδρέα, θεολόγους πού τοὺς ξεπέρασαν μόνο οἱ διάδοχοί τους, οἱ πατέρες τοῦ 4ου αἰῶνα. Παρά τό σχίσμα στή Δύση καί τίς αἱρέσεις στήν Ἀνατολή, ἡ χριστιανική ἐκκλησία ἐγινε γρήγορα ἡ πιό ἰσχυρή ὀργάνωση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπό τίς αἱρέσεις καμιά ὥς τότε δέν ἀποτελοῦσε πραγματικό κίνδυνο. Ὁ γνωστικισμός, ἡ πιό ἰσχυρή ἀπ' ὅλες, δέν εἶχε ποτέ πολύ μεγάλο κοινό καί γρήγορα κατακερματίστηκε σέ ἄλλες μικρότερες αἱρέσεις. Καί, παρ' ὅλο πού αὐτή τήν ἐποχή ὁ Μάνης δημιούργησε τό παράξενο κράμα γνωστικισμοῦ καί ζωροαστριζμοῦ, πού ἐγινε κάπως τῆς μόδας τόν 4ο καί τόν 5ο αἰῶνα, τό κέντρο τοῦ μανιχαϊσμοῦ βρισκόταν πέρα ἀπό τά περσικά σύνορα.

Τό χριστιανισμό, χωρίς ἀμφιβολία, τόν δοθήσαν στή βαθμιαία του ἐξάπλωση οἱ ἱστορίες τῶν ἁγίων του καί τά ἐξακριβωμένα θαύματά του, γιατί οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν γεμάτοι δεισιδαιμονίες. Ἡ λογοκρατούμενη ἐποχή τοῦ Αὐγουστου ὑπῆρξε σύντομη. Τώρα οἱ ἄνθρωποι μιλοῦσαν γιά τά θαυμαστά ἔργα τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως καί πίστευαν σέ παραμύθια, σάν αὐτά πού εἶπε ὁ Ἀπουλήιος. Ἡ πρόρρηση τῆς μοίρας καί ἡ μαγεία εἶχαν πολύ ἐξαπλωθεῖ. Ἡ δαιμονολογία εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ ἐπιστήμη. Ὅλες οἱ δεισιδαιμονίες πού ἔκαναν τό Βυζαντινὸ πολιτισμὸ ἀντικείμενο χλευασμοῦ γιά τοὺς ἱστορικούς τοῦ 18ου αἰῶνα, ἦταν κληρονομία αὐτῶν τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς παλαιᾶς Αὐτοκρατορίας, ἂν καί πολλές, ἐπίσης εἰδωλολατρικές, προσκολλήθηκαν στή χριστιανική ἐκκλησία ἀργότερα. Ἀκόμα καί ἡ φιλοσοφία ἀκολουθοῦσε τόν κοινὸ δρόμο. Στή Δύση, ὁ στωικισμὸς διατηρήθηκε κάπως περισσότερο καί ἔδωσε, πρὶν σῆσει, τό Μάρκο Αὐρήλιο, στήν Ἀνατολή ὅμως, ἀπὸ ἀρκετὸ καιρὸ ἤδη, μόνο ὁ νεοπλατωνισμὸς διατηροῦσε τὴ ζωτικότητα του. Τώρα στὰ χέρια τοῦ Πορφυρίου καί τοῦ Ἰαμβλίου ἐπαιρνε μιὰ μόνιμη χροιά θαυματουργίας καί μαγείας καί μιὰ ὄψη ἔντονου πολυθεϊσμοῦ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ διδασκαλία τῶν πατέρων βρισκόταν πολύ πιό κοντὰ στήν πλατωνική φιλοσοφία ἀπὸ τίς θεωρίες πού δίδασκαν, μέ τρόπο ἐπιδεικτικό, στίς σχολές τῶν φιλοσόφων.

Τό 284 ανέλαβε τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία ὁ πρῶτος μέγας ἡγέτης πού ἔδωσε ὁ ρωμαϊκός κόσμος ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Αὐγουστοῦ, ὁ Ἰλλυριός Διοκλητιανός. Ὁ Διοκλητιανός ἤξερε πολύ καλά σέ τί κατάσταση βρισκόταν ἡ Αὐτοκρατορία καί ἀφιέρωσε τή βασιλεία του σέ ἓνα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Οἱ κυριότερες ἀπό τίς ἐπιδιώξεις του ἦταν νά κάμει τή διοίκηση τοῦ κράτους συγκεντρωτική, νά τῆς ἐπιβάλει ὁμοιομορφία, νά ὑπαγάγει τό στρατό σέ ἓνα πραγματικό ἔλεγχο τῆς κυβέερνησης, νά ἀνορθώσει τά οἰκονομικά, σταθεροποιώντας τό αὐτοκρατορικό νόμισμα, καί νά παγιώσει ὅλο τό ἔργο του ἐξυψώνοντας τή θέση τοῦ αὐτοκράτορα.

Σέ ὅλη τήν ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπῆρχε πάντα μιὰ τάση πρὸς τήν ὁμοιομορφία πού παράδειγμά της εἶναι ἡ βαθμιαία ἀπονομή τῆς ιδιότητος τοῦ Ρωμαίου πολίτη, ἔτσι ὥστε νά δοθεῖ τελικά σέ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Αὐτοκρατορίας πού εἶχαν γεννηθεῖ ἐλεύθεροι, καί ἡ πρόσφατη ἐξαφάνιση τῶν τελευταίων ἐπαρχῶν πού κυβερνοῦσε ἡ Σύγκλητος. Τό χάος ὅμως πού εἶχε προηγηθεῖ, πρὶν ἀνεβεῖ στό θρόνο ὁ Διοκλητιανός, ἀπαιτοῦσε ὁλόκληρο σύστημα καινούριο. Ὁ Διοκλητιανός ἔδρισκε ὅτι τό κράτος ἦταν πολὺ μεγάλο γιὰ νά τό κυβερνάει ἓνας μόνον αὐτοκράτορας. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν πρώτων καισάρων εἶχε φανεῖ χρήσιμο νά ὑπάρχει ἓνας Ἕλληνας γραμματέας τοῦ κράτους καί ἓνας Λατίνος. Ὁ Διοκλητιανός προχώρησε ἀκόμα περισσότερο σ' αὐτὴ τὴ βασικὴ διαίρεση. Δέ δημιούργησε δύο Αὐτοκρατορίες, ὅρισε ὅμως ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία θά εἶχε δύο αὐτοκράτορες καί ὁ καθένας θά εἶχε τὴν ἑδρα του στὸ τμῆμα τοῦ κράτους πού θά κυβερνοῦσε. Γιὰ νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ εἰρηνικὴ διαδοχὴ, κάθε αὐτοκράτορας θά εἶχε δοθῇ ἓναν καίσαρα, πού θά ἦταν καί ὁ διάδοχός του. Στὸ μεταξύ ἔγινε νέα διαρρύθμιση τῶν ἐπαρχῶν. Ἡ Αὐτοκρατορία χωρίστηκε σέ τέσσερις μεγάλες ἐπαρχότητες (praefecturas), τὴ Γαλατία, τὴν Ἰταλία, τὸ Ἰλλυρικόν καί τὴν Ἀνατολή, μέ ἐπὶ κεφαλῆς τέσσερις «ἐπάρχους τοῦ πραιτωρίου» ἢ ὑπάρχους (praefecti praetorii) πού ἦταν οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους. Οἱ ἐπαρχότητες χωρίστηκαν σέ μεγάλες ἐπαρχίες πού ὀνομάστηκαν διοικήσεις (dioeceses) καί ὁ κυβερνήτης τους εἶχε τὸν τίτλο τοῦ δικαρίου καί ὑπαγόταν στὸν ὑπάρχο. Οἱ δύο ἐπαρχίες ὅμως πού λέγονταν Ἀσία καί Ἀφρικὴ διατήρησαν ἀνθυπάτους καί αὐτοὶ εἶχαν τό προνόμιό νά ἐπικοινωνοῦ-

νοῦν ἀπευθείας μέ τόν αὐτοκράτορα. Γιά νά διοικηθεῖ αὐτή ἡ Αὐτοκρατορία, μέ τή νέα διαρρύθμιση, δημιουργήθηκε ὁλόκληρο δίκτυο ἀπό καινούριους ὑπαλλήλους καί ἡ πολιτική διοίκηση ἀποκτίσθηκε καινούριες δυνάμεις.

Τό κυριότερο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς νέας ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας ἦταν ὁ πλήρης χωρισμός της ἀπό τίς στρατιωτικές ἀρχές. Ὁ συνδυασμός τῶν δύο ἐξουσιῶν δέ διατηρήθηκε παρὰ μόνο σέ μερικές ἀκραῖες ἐπαρχίες, ἄν καί στήν ἀρχή ὁ ὑπαρχος εἶχε καί στρατιωτική καί πολιτική ἐξουσία. Παράλληλα μέ τήν πολιτική, δημιουργήθηκε καί μιὰ τεράστια στρατιωτική ὀργάνωση καί ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα ὅτι αὐτός ὁ χωρισμός τῶν ἐξουσιῶν θά ἦταν ἓνα ἐμπόδιο γιά τίς φιλοδοξίες τῶν στρατηγῶν πού δέν ἦταν νομοταγεῖς. Ὁ Διοκλητιανός ὀργάνωσε συγχρόνως ἓναν κινητό αὐτοκρατορικό στρατό, πού μποροῦσε, σέ περίπτωση πολέμου ἢ ἀνταρσίας, νά σπεύσει ἀμέσως σέ ὅποιοδήποτε σημεῖο τῆς Αὐτοκρατορίας.

Τήν αὐτοκρατορία αὐτή, μετά τήν ἀναδιοργάνωσή της, ἐπρόκειτο νά τήν προστατεύει ἓνα ταξικό σύστημα ἄτεγκτο. Ἀκολουθώντας μία ἰδέα, πού πρῶτος τήν εἶχε διατυπώσει ὁ αὐτοκράτορας Αὐρηλιανός, ὁ Διοκλητιανός ἐθέσπισε ὅτι ὁ γιός ἐπρεπε ἀπαραιτήτως νά ἀκολουθεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, ὅποιο κι ἄν ἦταν. Οἱ περιπτώσεις κοινωνικῆς ἀνόδου εἶχαν γίνει τόσο συχνές, οἱ περιοσιές ἦταν δυνατό νά σχηματιστοῦν καί νά χαθοῦν τόσο γρήγορα, πού καταλάβαινε ὅτι μόνο μέ μιὰ τέτοια ἀκαμψία ἦταν δυνατό νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ σταθερότητα καί νά ὑπάρξει κάποια πιθανότητα ὅτι θά εἰσπράττονται οἱ φόροι κανονικά. Ὑπῆρχε, ἐπιπλέον, τό πλεονέκτημα ὅτι ἔτσι μποροῦσαν νά στρατολογοῦν τό στρατό ἀπό τίς μεσαῖες τάξεις τῆς κοινωνίας. Μέλη τῆς συγκλητικῆς ἀριστοκρατίας, πού ἦταν ἐπικίνδυνα, καί γιά τόν πλοῦτο τους καί γιά τίς ὀλιγαρχικές τους παραδόσεις, φρόντιζαν νά τά ἀποκλείουν ἀπό τίς τάξεις του.

Οἱ προσπάθειες τοῦ Διοκλητιανοῦ γιά τή σταθεροποίηση τοῦ νομίσματος εἶχαν λιγότερη ἐπιτυχία. Δέν μπόρεσε νά τό ξαναφέρει στήν κατάσταση πού ἦταν τήν ἐποχή τοῦ Αὐγουστου, καί οἱ πολλές ἀπόπειρες νά κόψει ἓνα νόμισμα πού ἡ ὀνομαστική ἀξία του θά ἦταν καί πραγματική, ὀδήγησαν στό τέλος, πρὸς μεγάλη του ἐκπληξη, σέ ὑψωση τῶν τιμῶν. Γιά νά ἀντιμετωπίσει αὐτή τήν κατά-

σταση ὁ αὐτοκράτορας δημοσίευσε τό περίφημο διάταγμα τοῦ 301, πού ὀριζε ἀκριδῶς τήν τιμή κάθε ἐμπορεύματος. Τό διάταγμα δέν εἶχε ἐπιτυχία. Ἐκεῖνος πού σταθεροποίησε τό νόμισμα τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος.

Ἀπό ὅλες τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ αὐτή πού διατηρήθηκε περισσότερο ἦταν ἡ πιό ἀπτή, — ἡ ἐνίσχυση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ μεγαλείου. Ἡ ἀντίληψη γιά τή θεία ὑπόσταση τῶν βασιλέων ἐνδημοῦσε πάντα στήν Ἀνατολή, καί τήν ἐποχή τῶν Ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν ἦταν κάτι τό πολύ συνηθισμένο. Στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας ποτέ δέν ἔσθῃσε ἐντελῶς. Ἐνα μέρος αὐτῆς τῆς θείας ὑπόστασης εἶχε κληροδοτηθεῖ στόν αὐτοκράτορα. Ἡ Ρώμη ὅμως, μέ τό πατροπαράδοτο μίσος της γιά τους βασιλιάδες, δέν τήν ἐπιδοκίμασε ποτέ. Κατά συνέπεια ὁ Αὐγουστος φρόντισε νά ἀποφύγει κάθε ἐπίδειξη βασιλικοῦ μεγαλείου. Περιορίστηκε νά εἶναι ὁ πρῶτος πολίτης τῆς Αὐτοκρατορίας, ἓνας ἐξέχων βέβαια ἀλλά προσιτός ἄνθρωπος. Πολύ γρήγορα θεωρήθηκε ὅτι θά ἦταν χρήσιμο γιά τοὺς ὑποτελεῖς λαούς νά θεοποιοῦνται οἱ νεκροί αὐτοκράτορες. Οἱ πραγματικοί ὅμως Ρωμαῖοι συμμερίζονταν τά κυνικά λόγια τοῦ ἐτοιμοθάνατου Βεσπασιανοῦ⁵ καί, παρά τήν ἰδιωτική λατρεία πού ἀπαιτοῦσε ὁ Δομιτιανός ἢ ὁ Ἡλιογάβαλος, ἡ στάση αὐτή δέν εἶχε ἀλλάξει στή Δύση. Οἱ πιθανότητες ἐπίσης αἰφνίδιου θανάτου, πού φαίνονταν νά ἀποτελοῦν καί αὐτές μέρος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπαγγέλματος, δέν εἶχαν αὐξήσει τό γόητρο τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Διοκλητιανός κατάλαβε ὅτι καί ἡ δύναμη τοῦ αὐτοκράτορα θά ἦταν μεγαλύτερη καί ἡ ζωή του πιό ἐξασφαλισμένη ἂν γινόταν ἡμίθεος. Ἡ νέα δυναστεία τῶν Σασσανιδῶν τῆς Περσίας εἶχε περιδῶλθεῖ μέ μιά ἀκτινοβολία μεγάλης μεγαλοπρέπειας. Ὁ Διοκλητιανός νιοθέτησε πολλά ἀπό τά στοιχεῖα της. Ὁ αὐτοκράτορας δέν μπορούσε πιά νά κινεῖται ἐλεύθερα ἀνάμεσα στοὺς ὑπηκόους του. Ζοῦσε ἀποτραβηγμένος σέ μιά αὐλή μέ μεγάλη ἐθιμοτυπία καί τόν ὑπηρετοῦσαν τώρα εὐνοῦχοι, ἐνῶ στά παλιά χρόνια τοὺς εὐνοῦχους τοὺς περιφρονοῦσαν καί ἀπαγόρευαν τόν εὐνουχισμό. Ὅσοι τοῦ ζητοῦσαν ἀκρόαση ἔπρεπε νά σκύψουν μπροστά του ὥς κάτω καί νά τόν προσκυνήσουν. Φοροῦσε διάδημα, κόκκινα ὑποδήματα καί φορέ-

⁵ *Ut puto, deus fio* — Νομίζω ὅτι πρόκειται νά γίνω θεός.

ματα πορφυρά. Κατά κάποιο τρόπο αυτό ήταν μία εξέλιξη φυσική. Στά μάτια των Ρωμαίων ο νόμος είχε θεία υπόσταση και πηγή αυτού του νόμου, από πολύ καιρό τώρα, ήταν ο αυτοκράτορας. Η Ρώμη όμως αισθανόταν ως προσβολή τη νέα αυτή εμφάνιση και την ανατολική επίδειξη δεσποτισμού. Η ψυχρότητα πάντως αυτή μάλλον τη Ρώμη έδραπε παρά τον αυτοκράτορα. Ο Διοκλητιανός κυβερνούσε σαν ήμιθεος την Ανατολή από τη Νικομήδεια και ο Μαξιμιανός, ο συνάδελφός του της Δύσης, προτιμούσε να μένει στο Μεδιόλανο.

Ο Διοκλητιανός έκαμε πιο πιστευτή τη θεία του υπόσταση με τον ισχυρισμό ότι κατάγεται από το Δία, το βασιλέα των θεών, διευκολύνοντας έτσι την είσοδό του στο ρωμαϊκό πάνθεο. Ο Μαξιμιανός διάλεξε έναν πιο δημοφιλή, αν και λιγότερο επιφανή, πρόγονο, τον Ήρακλη. Ο Κωνσταντίος, ο καίσαρ της Δύσης, προσπάθησε να συνδυάσει την προσωπική του θρησκεία, το μιθραϊσμό, με τη λατρεία του αυτοκράτορα, θεωρώντας τον έαυτό του απόγονο του Απόλλωνα, του Θεού – Ήλιου.

Υπήρχε όμως ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας που δεν μπορούσε να προσφέρει στον αυτοκράτορα τη λατρεία που ζητούσε. Οί χριστιανοί, με την τέλεια διάκριση που έκαναν, «τά του καίσαρος τῷ καίσαρι και τά του Θεοῦ τῷ Θεῷ», είχαν όλη τη διάθεση να είναι καλοί πολίτες όσο όμως δεν τους υποχρέωναν να λατρεύουν την πολιτεία. Η λατρεία όμως προς έναν άνθρωπο, έστω και αν ο άνθρωπος αυτός ήταν ο αυτοκράτορας, ήταν κάτι που δεν μπορούσαν να παραδεχτούν. Ο Διοκλητιανός κατάλαβε ότι δεν ήταν δυνατό να επιτρέψει στην ισχυρότερη θρησκευτική οργάνωση της Αυτοκρατορίας να περιφρονεί τό μεγαλείο του. Προσπάθησε να τους πιέσει αλλά συνάντησε φανατική αντίδραση. Και έτσι άρχισε ο μεγάλος διωγμός. Οί χριστιανοί όμως δέ συμμορφώθηκαν. Και πάλι, εκείνος που θα έβρισκε μία λύση να συμβιβάσει τον καίσαρα με τό Θεό ήταν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος.

Η άναμορφωμένη Αυτοκρατορία του Διοκλητιανού ελάχιστα επέζησε μετά την παραίτησή του τό 305. Τά διάφορα στοιχεία της διατηρήθηκαν, αλλά μέ μία ουσιαστική εξαίρεση. Ο Διοκλητιανός είχε εξαρτήσει την Αυτοκρατορία από τον αυτοκράτορα. Τό σύστημα όμως των δύο αυτοκρατόρων και ή προκαθορισμένη διαδοχή του θρόνου δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστούν παρά μόνον αν οί αυ-

τοκρατορικοί υποψήφιοι ήταν άνθρωποι μέ πνεῦμα εὐρύ, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τῆ ζήλεια καὶ τὴν ὑποψία. Ὁ τίτλος τοῦ καίσαρος ἦταν ἓνας τίτλος ἐπικίνδυνος, γιατί ἦταν πολὺ μεγάλος καὶ συγχρόνως ὄχι καὶ τόσο μεγάλος. Γρήγορα ξέφτισε. Τό 311 ὑπῆρχαν τέσσερις αὐτοκράτορες, ὁ Λικίνιος καὶ ὁ Μαξιμίνος στήν Ἀνατολή, καὶ ὁ Μαξεντίος καὶ ὁ Κωνσταντίνος, ὁ γιός τοῦ Κωνσταντίου, στή Δύση. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος.

Ξέσπασε πρῶτα στή Δύση. Τό 312, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀλλά λαμπρή ἐκστρατεία, ἀπὸ τό Colmar στά Saxa Rubra, ὁ Κωνσταντίνος, κοντά στή γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Milvius, ἐγίνε κύριος τῆς Δύσης. Τόν ἐπόμενο χρόνο βοήθησε τό Λικίνιο νά νικήσει τό Μαξιμίνιο καὶ νά γίνει κύριος τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Κωνσταντίνος ὅμως καὶ ὁ Λικίνιος ἦταν καὶ οἱ δύο πολὺ φιλόδοξοι γιά νά μποροῦν νά μοιραστοῦν τὴν Αὐτοκρατορία. Ὁ πρῶτος τους πόλεμος τό 313 δέν ἔκρινε τὴν κατάσταση, τό 323 ὅμως ὁ Λικίνιος καταστράφηκε στή Χρυσούπολη καὶ μοναδικός αὐτοκράτορας ἔμεινε ὁ Κωνσταντίνος.

Ἔτσι ἡ τετραρχία τοῦ Διοκλητιανοῦ τελείωσε μέ ἀποτυχία. Ἀπὸ ἄλλες ὅμως πλευρές τό ἔργο του ἐπέζησε. Ὁ Κωνσταντίνος διατήρησε τό διοικητικό του σύστημα καὶ ἐπέτυχε ἐκεῖ πού ὁ Διοκλητιανός εἶχε ἀποτύχει, στή σταθεροποίηση τοῦ νομίσματος. Τό παλιό ρωμαϊκό νομισματικό σύστημα δέν ἦταν δυνατό νά ἐξυγιανθεῖ, ὁ Κωνσταντίνος ὅμως ἐθέσπισε μιὰ χρυσή δάση, τό σόλιδο (solidus), πού ἦταν περισσότερο ἓνα κομμάτι χρυσάφι σφραγισμένο μέ τὴ σφραγίδα του παρά πραγματικό νόμισμα, καὶ πρὸς αὐτό συσχέτισε τό ὑπάρχον νόμισμα. Ὁ αὐτοκρατορικός σόλιδος διατήρησε τὴν ἀξία του καὶ τό κύρος του ὀχτῶ αἰῶνες.

Ὁ Κωνσταντίνος βελτίωσε ἐπίσης καὶ τροποποίησε τίς προσπάθειες τοῦ Διοκλητιανοῦ γιά τὴν ἐξύψωση καὶ θεοποίηση τοῦ αὐτοκράτορα. Στὴν πορεία του πρὸς τό νότο, ἐναντίον τοῦ Μαξεντίου, ὅταν τό μέλλον του ἦταν σέ κίνδυνο, ὁ Κωνσταντίνος καὶ ὁλος ὁ στρατός του εἶδαν ἓνα ὄραμα. Ἕνας λαμπρός σταυρός φάνηκε στὸν οὐρανὸ μέ τὴν ἐπιγραφή «ἐν τούτῳ νίκα». Καὶ τὴν ἴδια νύχτα ὁ Χριστὸς δεβαίωσε τό ὄραμα στό ὄνειρο τοῦ αὐτοκράτορα. Αὐτὸ ἔκαμε μεγάλη ἐντύπωση στὸν Κωνσταντίνιο, πού υἱοθέτησε γιά ἐμβλημα του τό λάβαρο, τό σταυρὸ μέ ἐπίμηλα, καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σημαία ὁδήγησε τό στρατό του στή νίκη.

Τό θαῦμα ἔγινε στήν ὥρα του. Ἦταν φανερό ὅτι ὁ ὁραματιστής εἶχε πολιτική ὀξυδέρκεια. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἀρχίσει τή σταδιοδρομία του κάτω ἀπό τήν αἰγίδα τοῦ πεθεροῦ του, τοῦ Μαξιμιανοῦ, καί ἀνῆκε ἀπό τότε στόν οἶκο τοῦ Ἡρακλῆ. Μετά τήν ἀπόσχισή του ἀπό τό Μαξέντιο ξαναγύρισε στήν πίστη τῆς οἰκογενείας του, τό μιθραϊσμό, καί ἔγινε πάλι γιός τοῦ Ἀπόλλωνα. Ὁ Μαξέντιος ὅμως, ὅπως καί ὁ Μαξιμιανός στήν Ἀνατολή, εἶχε υἱοθετήσει μιὰ βίαιη ἀντιχριστιανική πολιτική. Ὁ ἀντίπαλός του ἐπομένως ὀφείλε νά προσεταιριστεῖ τούς χριστιανούς καί γά συμμαχήσει μαζί τους. Οἱ χριστιανοί δέβαια δέν ἦταν παρὰ τό ἓνα ἐέμπτο μόνο τῶν κατοίκων τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν ὅμως ἡ πιό ἰσχυρή θρησκευτική ὁμάδα καί σύμμαχοι πολύ πιό ἀξιόλογοι ἀπό τούς ὁπαδούς τοῦ μιθραϊσμοῦ, ἄν καί τό λάβαρο, πράγμα πολύ βολικό, ἦταν ἓνα σύμβολο ἐξ ἴσου κατάλληλο καί γιά τούς μιθραϊστές.

Ὅτιδήποτε καί ἄν σκεφτόταν ἀπό μέσα του μετά τή μάχη τῆς Saxa Rubra, ἓνα εἶναι βέβαιο: ὅπως φαίνεται ἀπό τά νομίσματα καί τά διατάγματά του, ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἐκτεθεῖ ἀναφανδόν ὑπέρ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τό Μαξέντιο τόν εἶχε καταστρέψει σάν ὑπέρμαχος τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτός καί ὁ Λικίνιος, σάν ὑπέρμαχοι τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχαν πολεμήσει τό διώκτη Μαξιμίνο καί εἶχαν ἐκδόσει τό 313 τό περίφημο Ἐδικτο τοῦ Μεδιόλανου πού, γιά πρώτη φορά, ἔδινε πλήρη νομική ἀναγνώριση στή χριστιανική κοινότητα. Ὁ Λικίνιος ὅμως εἶχε μείνει ἐθνικός. Καί στήν ἐπίθεση ἐναντίον του ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν καί πάλι ὁ ὑπέρμαχος τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ χριστιανισμός καί ὁ Κωνσταντῖνος εἶχαν μεταξύ τους ἓνα ἀμοιβαῖο χρέος.

Τό 325 ὁ Κωνσταντῖνος παρουσιάστηκε καί πάλι ὑπέρμαχος τοῦ χριστιανισμοῦ μέ ἄλλο τρόπο. Ἡ ἔριδα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ἱερέα Ἀρείου καί τοῦ ἐπισκόπου του γιά τή φύση τῆς θεότητας τοῦ Χριστοῦ εἶχε διχάσει τήν ἐκκλησία. Ὁ Κωνσταντῖνος θεώρησε ὅτι ἦταν ὑπόθεση δική του νά συγκαλέσει τούς ἐπισκόπους τῆς ἐκκλησίας στή Νίκαια, στό μεγάλο συμβούλιο πού εἶναι γνωστό στήν ἱστορία σάν Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδος. Καί ἐκεῖ, ὑπό τήν προεδρία του, οἱ πατέρες ἔκριναν ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Ἀρείου δέν ἦταν σωστή. Ἡ σημασία τῆς Πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου εἶναι πολύ μεγάλη, ὄχι μόνο γιατί διαμόρφωσε τό χριστιανικό δόγμα ἀλλά καί γιατί εἶναι

τό πρώτο δείγμα καισαροπαπισμοῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος ἤθελε ἡ χριστιανική ἐκκλησία νά εἶναι ἡ ἐκκλησία τοῦ κράτους μέ τόν αὐτοκράτορα ἐπικεφαλῆς. Καί ὁ χριστιανισμός, γιά λόγους εὐγνωμοσύνης, δέν ἔφερε ἀντιρροήσεις.

Ἔτσι ὁ παλιός ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στήν ἐκκλησία καί στό κράτος φαινόταν νά ἔχει τελειώσει. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἡ κεφαλή τῆς χριστιανικῆς ἐπικράτειας. Δέν εἶχε πιά καμιά ἀνάγκη νά ἰσχυρίζεται ὅτι κατάγεται ἀπό τόν Ἡρακλῆ ἢ τόν Ἀπόλλωνα. Εἶχε τώρα μιὰ καινούρια ἱερότητα πού ἔσθηνε ὅλα του τά ἁμαρτήματα. Τά χέρια του ἦταν βουτηγμένα στό αἷμα τῶν ἀντιπάλων του, τοῦ γιοῦ του, ἀκόμα καί τῆς γυναίκας του. Γιά ὅλο τόν κόσμο ὅμως ἦταν Ἰσαπόστολος, ὁ δέκατος τρίτος ἀπόστολος. Καί τό πνευματικό του γόητρο ἐξυψώθηκε ἀκόμα περισσότερο ἀπό τήν ἀνασκαφική δραστηριότητα τῆς μητέρας του τῆς Ἑλένης, τῆς πρώην διθυνῆς παλλακίδας τοῦ Κωνσταντίου. Ὁ Κωνσταντῖνος τήν ἔστειλε στά Ἱεροσόλυμα καί ἐκεῖ, μέ θαυματουργή βοήθεια πού σπάνια τήν ἀξιῶνεται σήμερα οἱ ἀρχαιολόγοι, βρῆκε τήν ἀκριβή θέση τοῦ Γολγοθᾶ καί ἐβγάλε ἀπό τή γῆ τόν ἴδιο τόν τίμιο σταυρό, καί τοὺς σταυροῦς τῶν ληστῶν, καί τή λόγχη, καί τό σπόγγο, καί τόν ἀκάνθινο στέφανο καί ὅλα τά λείψανα τά σχετικά μέ τά θεῖα πάθη. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνασκαφῆς ἔκαμε τή χριστιανοσύνη νά σκιρτήσει καί συντέλεσε στήν αἰώνια δόξα τῆς μητέρας τοῦ αὐτοκράτορα. Τά ὀνόματα τοῦ Κωνσταντίνου καί τῆς Ἑλένης ἔγιναν, καί ἔμειναν, τά πῖο σεβαστά στήν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ὅμως ἡ μεταμόρφωση τῆς Αὐτοκρατορίας χρειαζόταν ἀκόμα κάτι. Αὐτό ἦταν ἡ ἴδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ Αὐτοκρατορία θά εἶχε μιὰ καινούρια πρωτεύουσα στήν Ἀνατολή ἴση σέ ὅλα μέ τή Ρώμη, ἐκτός ἀπό τήν ἡλικία, καί ὑπερτερη ἀπό τή Ρώμη, γιατί αὐτή θά ἦταν ἀπ' τήν ἀρχή μιὰ πόλη χριστιανική. Ἡ σημασία μιᾶς νέας πρωτεύουσας ἦταν φανερή. Ἡ ἐκλογή τῆς τοποθεσίας ἔδειχνε μεγαλοφυΐα. Ἐδῶ θά γινόταν, μέ τρόπο φυσικό, ἡ συγχώνευση ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ἀναμορφωμένης Αὐτοκρατορίας τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ρώμης καί τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ Κωνσταντινούπολη χτίστηκε σέ παράλια ἑλληνόφωνα καί ἐνσωμάτωσε μιὰ ἀρχαία ἑλληνική πόλη. Ὁ Κωνσταντῖνος ὅμως

ἔκαμε ἀκόμα κάτι παραπάνω γιά νά δώσει ἔμφαση στόν ἑλληνισμό του. Ἡ πρωτεύουσά του θά ἦταν τό κέντρο τῶν τεχνῶν καί τῶν γραμμάτων. Τῆς ἔχτισε διβλιοθήκες, πού τίς γέμισε μέ χειρόγραφα ἑλληνικά. Ἀκόμα περισσότερο, γέμισε τοὺς δρόμους, τίς πλατείες καί τὰ μουσεῖα τῆς μέ καλλιτεχνικούς θησαυροὺς πού τοὺς ἔφερε ἀπό ὅλα τὰ μέρη τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης πού κυκλοφοροῦσαν κάθε μέρα μέσα στήν πόλη, δέν ἦταν δυνατό νά ξεχάσουν ποτέ τή δόξα τῆς ἑλληνικῆς του κληρονομίας.

Ἦταν ὅμως συγχρόνως καί πόλη ρωμαϊκή. Γιά δύο αἰῶνες καί περισσότερο ἡ αὐλή καί μιὰ μεγάλη ἀναλογία τῶν κατοίκων μιλοῦσαν λατινικά. Καί τὰ λατινικά ἦταν ἐπὶ πλέον ἡ γλώσσα τῶν μορφωμένων τῆς ἐνδοχώρας τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἐπιθυμώντας νά συναθροίσει πλῆθος ἀπό ὅλα τὰ μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ Κωνσταντῖνος ἔδωσε στό λαό τῆς Πόλης τό προνόμιο πού ἀπολάμβανε καί ὁ λαός τῆς Ρώμης: δωρεάν ἄρτον καί θεάματα. Καί τίς ἀνώτερες τάξεις τίς ἔπεισε, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, νά μεταφυτευθοῦν στό Βόσπορο, χαρίζοντάς τους παλάτια πού ἦταν πανομοιότυπα τῶν παλατιῶν πού εἶχαν στή Ρώμη. Ἡ Κωνσταντινούπολη θά ἦταν μιὰ ἄλλη Ρώμη. «Κωνσταντινούπολη – Νέα Ρώμη» ἔμεινε ὁ ἐπίσημος τίτλος τῆς ὡς τό τέλος, καί οἱ κάτοικοί τῆς λέγονταν πάντα Ρωμαῖοι. Ἡ μεγάλη συμβολή τῆς Ρώμης στή νέα Αὐτοκρατορία ἦταν οἱ διοικητικές τῆς θεωρίες, οἱ στρατιωτικές τῆς παραδόσεις καί οἱ νόμοι. Οἱ κάτοικοι ὅμως τῆς Κωνσταντινούπολης ἐξακολούθησαν νά θεωροῦν ὅτι εἶναι Ρωμαῖοι, ἀκόμα καί ὅταν ἡ λατινική γλώσσα εἶχε πάψει ἀπό καιρό νά μιλιέται στό Βόσπορο καί μόνο, πού καί πού, μπορούσες νά θρεῖς κάποιο ἶχνος ἀπό αἷμα ἰταλικό. Ἀκόμα καί τό 12ο αἰῶνα, ἡ ἀριστοκρατία κανχιοῦταν ὅτι οἱ πρόγονοί τῆς εἶχαν ἔρθει μέ τόν Κωνσταντῖνο⁶.

Τό τρίτο στοιχεῖο ἦταν ἡ χριστιανική Ἀνατολή. Ἡ Κωνσταντινούπολη θά ἦταν πόλη χριστιανική. Δόθηκε ἡ ἄδεια νά μείνουν λίγο καιρό ἀκόμα οἱ ναοί τοῦ παλιοῦ Βυζαντίου, καί φαίνεται ὅτι χτίστηκαν καί μερικοί ἄλλοι γιά τοὺς ἐθνικούς πού ἦταν ἀπασχολημέ-

⁶ Ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος ἐκφράζει αὐτή τήν ἀξίωση γιά τοὺς Δούκες (Ν. Βρυέννιος, 13).

νοι μέ τό χτίσιμο τῆς πόλης⁷. Ὅταν ὅμως θά τελείωναν οἱ ἐργασίες, ἄλλοι ναοί δέν ἐπρόκειτο νά ξαναχτιστοῦν. Ἡ Ἀνατολή μέ τό μυστικισμό τῆς εἶχε ἤδη κυριέψει τό ρωμαϊκό κόσμο καί τόν εἶχε διδάξει νά βλέπει τούς μονάρχες σάν θεούς. Ὁ Κωνσταντῖνος σεβόταν τή θεά Τύχη κι ἔσπασε κι ἕναν κίονα γιά τόν Ἀπόλλωνα, τό ἀγάλμα ὅμως πού ἦταν στόν κίονα εἶχε τό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα. Στεκόταν ἐκεῖ, μέ ὅλα τά ἐμβλήματα τοῦ θεοῦ Ἡλίου, γιά νά λατρεύεται ἐξ Ἰσου ἀπό ἐθνικούς, μιθραϊστές καί χριστιανούς. Ὁ χριστιανισμός ἦταν θρησκεία ἀνατολική. Ἡ ἐλληνική φιλοσοφία τόν εἶχε διαμορφώσει μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά εἶναι δυνατό νά τόν ἀποδεχτεῖ ἡ Εὐρώπη, κατά βάθος ὅμως στίς ἀντιλήψεις του ἔμεινε πάντα σημιτικός. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχαν ἀπόλυτη συναισθήση τῆς ἐλληνικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς τους κληρονομίας, ὁ βασις ὅμως τρόπος πού ἀτένιζαν τή ζωή ἦταν διαφορετικός. Ἀπολάμβαναν λιγότερες χαρές σ' αὐτό τόν κόσμο, γιατί τούς ἀπασχολοῦσε περισσότερο ἡ αἰωνιότητα. Ἡ νοοτροπία τους αὐτή τούς ἔκανε νά δέχονται εὐκολότερα τίς ιδέες πού προέρχονταν ἀπό τήν Ἀνατολή παρά ἀπό τή Δύση. Καί ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς διείσδυσης τῶν ἀνατολικῶν ιδεῶν, πού ἀλλοίωναν τίς ἐλληνορωμαϊκές παραδόσεις, καί τῶν περιοδικῶν ἀντιδράσεων. Γιατί, παρ' ὅλες τίς ἀντιξοότητες, οἱ ἐλληνορωμαϊκές παραδόσεις διατηρήθηκαν ὡς τό τέλος. Ἀκόμα καί τό 15ο αἶώνα οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης συζητοῦσαν τή φύση τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ἦταν Ρωμαῖοι. Μήπως ὅμως ἦταν συγχρόνως καί Ἕλληνες; Ὁ τελευταῖος μέγας πολίτης τῆς Αὐτοκρατορίας τούς ἔδωσε τήν ἀπάντηση: «Ἕλλην ὦν τῇ φωνῇ, οὐκ ἂν ποτέ φαίην Ἕλληνα εἶναι, διά τό μή φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτέ Ἕλληνες· ἀλλ' ἀπό τῆς ἰδίας μάλιστα θέλω ὀνομάζεσθαι δόξης. Καί εἴ τις ἔροίτο μοι τίς εἰμί, ἀποκρινοῦμαι χριστιανόν εἶναι»... «Ἐγώ Βυζάντιος, καίτοι τοῦ πατρός ἐκ Θετταλίας ἐνταῦθα μετῴκηκός, καί οὐ φημί Θετταλός εἶναι, ὡς ἐν Βυζαντίῳ γεγεννημένος»⁸. Μποροῦμε νά ἀκολουθήσουμε τό Γεώργιο Σχολάριο Γεννάδιο καί νά ὀνομάσουμε βυζαντινό τόν πολιτισμό πού δημιουργήθηκε ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα. Καί μπο-

⁷ Maurice, *ἔνθ. ἀν.*, 2, LXXV.

⁸ Γενναδίου, *Disputatio contra Judaeum*, ἐκδ. Jahn, 2.

ροῦμε νά θεωρήσουμε ἀφετηρία του τήν τελετή πού ἔγινε στίς 11 Μαΐου 330, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ῥωμανός ἀφίερωσε τή μεγάλη πόλη «Ῥωμανοῦπολη – Νέα Ῥώμη» στήν Ἁγία Τριάδα καί στή μητέρα τοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ¹

Ἡ ἀναμορφωμένη Αὐτοκρατορία, πού τά ἐγκαίनिά της ἔγιναν στίς 11 Μαΐου 330, ἔζησε χίλια ἑκατόν εἴκοσι τρία χρόνια καί δεκαοχτώ μέρες. Στήν Εὐρώπη αὐτῶν τῶν αἰώνων, πού συνεχῶς ἄλλαζε, ἓνας μόνο παράγων ἔμενε πάντα σταθερός: ἓνας ρωμαῖος αὐτοκράτορας βασίλευε στήν Κωνσταντινούπολη μέ μεγαλοπρέπεια ἀπολυταρχική. Σ' αὐτή τήν Αὐτοκρατορία τό καθετί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἔξαρτιόταν ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Εἶναι φυσικό ἐπομένως καί πρέπει ἡ ἱστορία της νά χωρίζεται σύμφωνα μέ τίς δυναστείες πού βασίλευσαν κατά σειρά. Στήν ἀρχή οἱ δυναστείες δέν κρατοῦσαν πολύ καιρό. Σύμφωνα μέ τά ρωμαϊκά ἔθνη, μόλις ἑφταναν ὡς τήν τρίτη γενεά. Τούς τελευταίους ὁμως αἰῶνες διοικοῦν, σχεδόν ἀποκλειστικά, πέντε μεγάλες οἰκογένειες, οἱ Ἡρακλεῖδες, οἱ Ἰσαυροί, οἱ Μακεδόνες, οἱ Κομνηνοί καί οἱ Παλαιολόγοι.

Ὁ 4ος αἰώνας εἶναι ἀπλῶς ἓνα προοίμιο στή βυζαντινή ἱστορία. Ἡ Κωνσταντινούπολη δέν ἦταν ἀκόμη τό ἀπαραίτητο διοικητικό κέντρο. Ὁ Κωνσταντῖνος, παρ' ὅλο πού ἔχτισε ἀργότερα καί ἄλλα κτίρια, πολύ σπάνια ἔμενε ἐκεῖ. Ὁ Ἰοβιανός δέν τήν ἐπισκέφτηκε ποτέ. Οὔτε ὁ θρίαμβος τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ δυνατότητα νά ξαναφέρει ὁ Ἰουλιανός

¹ Οἱ καλύτερες σύντομες ἱστορίες: Gelzer, *Byzantinischen Kaisergeschichte* τοῦ Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur* (2η ἐκδόση). Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*. Λίγο μεγαλύτερες: Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin* (πιο πρόσφατη). Gfrörer, *Byzantinische Geschichte*. Kulakovski, *Βυζαντινή Ἱστορία* (ρωσικά) καί κεφάλαια στήν *Cambridge Medieval History*, τομ. 1, 2 καί 4.

τήν ειδωλολατρεία, ἂν καί τό πείραμα ἔδειξε ὅτι ἡ ειδωλολατρεία ἦταν πιά μιᾷ δύναμη πού ξεψυχοῦσε. Καί, παρά τή σύνοδο τῆς Νικαίας, ἄρειανός ἐπίσκοπος βάφτισε τόν Κωνσταντῖνο στή νεκρική του κλίνη, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖος καί ὁ Οὐάλης τελικά εὐνόησαν τόν ἄρειανισμό.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος πέθανε τό 337. Τά τελευταῖα του χρόνια τά πέρασε χωρίς πολέμους, ἀναδιοργανώνοντας τό κράτος. Τόν διαδέχτηκαν καί οἱ τρεῖς γιοί του μαζί, ὁ Κωνσταντῖνος Β΄, ὁ Κωνσταντῖος Β΄ καί ὁ Κώνστας Α΄. Οἱ ἀδελφοί φιλονικοῦσαν μεταξύ τους, ὥς τό 350 ὅμως ὁ Κωνσταντῖνος καί ὁ Κώνστας πέθαναν, καί ὁ Κωνσταντῖος, ἀφ’οὗ νίκησε τό 351 τό μεγάλο σφετεριστή Μαγνέντιο, βασίλευε σάν ἀνώτατος ἄρχων ὥς τό θάνατό του, δέκα χρόνια ἀργότερα. Τά χρόνια αὐτά ἡ ἐξωτερική κατάσταση τοῦ κράτους χειροτέρευε. Ἡ περσική ἀπειλή ἐξακολουθοῦσε καί ἡ πίεση τῶν γερμανικῶν φυλῶν στό Ρῆνο ἔγινε ἀκόμα πιό ἔντονη, κυρίως ἐπειδή στίς μακρινές στέπες ἐμφανίστηκαν οἱ Οὐννοι, ἓνας καινούριος λαός ἀπό τή Μογγολία. Στό Ρῆνο ὁ Ἰουλιανός, ὁ ἐξάδελφος τοῦ Κωνσταντῖου, ἀπόκρουσε τό 360 μιᾷ γερμανική ἐπίθεση καί ὁ στρατός του, πού ἦταν τώρα δυσσαρεστημένος μέ τόν Κωνσταντίο, παραληρώντας ἀπό ἐνθουσιασμό τόν ἀνακήρυσσε αὐτοκράτορα. Πρίν ἡ ἐπανάσταση ἐξαπλωθεῖ, ὁ Κωνσταντῖος πέθανε καί ἔτσι ὁ Ἰουλιανός τόν διαδέχτηκε χωρίς αἵματοχυσία.

Ὁ Ἰουλιανός κέρδισε τήν ἀθανασία χάρι στήν ἀποστασία του, στήν ἐπιστροφή του δηλαδή στήν ειδωλολατρεία. Ἡ προσπάθεια του ὅμως δέν εἶχε ἐπιτυχία. Ὁ κόσμος δέν ἤθελε τό διανοούμενο πολυθεϊσμό του, ὁ χριστιανισμός τοῦ ταίριαζε καλύτερα. Οὔτε καί οἱ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχαν ἐπιτυχία.¹ Ἐκαμε μιᾷ ἀπόπειρα νά εἰσδᾶλει στήν Περσία, προχώρησε ὅμως περὶ ἑξήκοντο ἀπό ὅσο ἔπρεπε καί σκοτώθηκε σέ μιᾷ φοδερῇ ὑποχώρηση τό καλοκαίρι τοῦ 363. Ὁ στρατός διάσπηξε νά ἐκλέξει αὐτοκράτορα ἓνα δημοφιλῆ χριστιανό στρατιώτη, τόν Ἰοδιανό, πού συνομολόγησε μιᾷ δυσμενῆ τριακονταετή εἰρήνη μέ τήν Περσία, παραχωρώντας τῆς τέσσερις σατραπείες καί τήν ἐπικυριαρχία τῆς Ἀρμενίας. Στίς ἀρχές τῆς ἐπόμενης ἀνοιξης ὁ Ἰοδιανός πέθανε.

Μετά τό θάνατο τοῦ Ἰοδιανοῦ, ὁ στρατός ἀνακήρυσσε αὐτοκράτορα τό Βαλεντινιανό, πού προτιμοῦσε νά κυβερνάει τή Δύση καί

ἄφησε τόν ὑπάκουο ἀδελφό του τόν Οὐάλλη συναυτοκράτορα στήν Ἀνατολή. Ἡ βασιλεία τοῦ Οὐάλλη εἶναι μιά μεγάλη καμπή στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία. Ὁ ἴδιος, παρ' ὅλο πού ἦταν ἄνθρωπος ἥπιος καί καθόλου ἀνίκανος, ἦταν ἀντιδημοτικός γιατί ἦταν ἀρειανός αἰρετικός, καί ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀντιμετωπίζει συνεχεῖς ἐπαναστάσεις. Ἡ μεγάλη ὁμως κρίση ἤρθε τό 376, ὅταν οἱ Βησιγόθοι, πού τούς πῆζαν ἀπό πίσω οἱ Οὐννοι, κατόρθωσαν νά πάρουν τήν ἁδεία του νά ἐγκατασταθοῦν μέσα στήν Αὐτοκρατορία καί ὅλη ἡ φυλή τους πέρασε τό Δούναβη. Ἦταν ἡ ἀρχή τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων. Ἡ ἐγκατάσταση δέν εἶχε ἐπιτυχία. Οἱ Γότθοι πολύ γρήγορα ἤρθαν σέ ρήξη μέ τούς αὐτοκρατορικούς ὑπαλλήλους καί δάδισαν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ Οὐάλλης ὁγῆζε νά τούς ἀντιμετωπίσει, χωρίς νά περιμένει τή βοήθεια πού ἔστειλε ὁ αὐτοκράτορας τῆς Δύσης, ὁ γιός τοῦ Βαλεντινιανοῦ ὁ Γρατιανός, ἀλλά νικήθηκε, καί σκοτώθηκε στήν Ἀδριανούπολη τό 378.

Ἡ καταστροφή ὁμως αὐτή ἔβλαψε περισσότερο τή Δύση παρά τήν Ἀνατολή. Ὁ Γρατιανός διάλεξε γιά διάδοχο τοῦ θείου του τόν Ἰσπανό Θεοδόσιο πού, γιά λόγους εὐγνωμοσύνης, οἱ μεταγενέστεροι τοῦ ἔδωσαν τήν ἐπωνυμία Μέγας. Ἡ συνετή συμπεριφορά του εἰρῆνευσε τούς Γότθους καί, γιά ἓνα διάστημα, τούς ἔκαμε χρησίμους ὑπηρέτες τοῦ κράτους. Θερμός ὁρθόδοξος, ἐπέβαλε περιορισμούς στούς εἰδωολάτρες καί στούς αἰρετικούς καί, στή Δεύτερη Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης, τό 383, ὑποχρέωσε τό χριστιανικό κόσμο νά ἐνωθεῖ. Τό 387 ἔκαμε μιά νέα ἱκανοποιητική εἰρήνη μέ τήν Περσία καί διαμοίρασε μαζί της τήν Ἀρμενία. Τό 392, μετά τό θάνατο τοῦ Γρατιανοῦ, τοῦ ἀδελφοῦ του τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β', καί ἐνός σφετεριστή Εὐγενίου, ἀνέλαβε καί τή Δύση, καί γιά τελευταία φορά ὁ ἴδιος ἄνθρωπος κυδέρνησε μόνος ἀπό τή Βρεττανία ὥς τόν Εὐφράτη. Τό 395 πέθανε ἀφήνοντας τήν Αὐτοκρατορία στούς γιούς του, τήν Ἀνατολή στόν Ἀρχάδιο καί τή Δύση στόν Ὀνώριο. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοδοσίου σημειώνει τήν ἀρχή μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ἡ ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἐγινε Αὐτοκρατορία ὁρθόδοξη. Καί μετά τό θάνατό του ἡ Ἀνατολή καί ἡ Δύση χωρίστηκαν γιά πάντα.

Ὁ 5ος αἰώνας εἶδε τήν παρακμή τῆς δυτικῆς Αὐτοκρατορίας, πού διαλύθηκε ἀπό τούς βαρβάρους. Μετά τήν παραίτηση τοῦ Ρω-

μύλου Αύγουστύλου τό 476 καί τό θάνατο τοῦ Ἰουλίου Νέπωτος τό 480, κανένας στή Δύση δέν ἔχει τόν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἀνατολική Αὐτοκρατορία δέν ἔπαθε σχεδόν τίποτα. Ἐνισχυμένη ἀπό τό ἔργο τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου καί ἔχοντας μιά πρωτεύουσα ἀπόρρητη, ἦταν πολύ ἰσχυρή γιά νά μποροῦν οἱ δάρβαροι νά τήν προσβάλουν. Βησιγότθοι, Οὐννοι, Ὀστρογότθοι, ὅλοι πέρασαν τό Δούναβη, τελικά ὅμως ὅλοι προτίμησαν νά ζητήσουν τήν τύχη τους στή Δύση. Καί οἱ ἐπιδρομές αὐτές στή Δύση πολύ λίγο ἐπηρέασαν τήν ὑλική εὐημερία τῆς Ἀνατολῆς, ὥς τό 439, πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἀφρική οἱ Βάνδαλοι καί συγκρότησαν στόλο στήν Καρχηδόνα, καταστρέφοντας ἔτσι τό ρωμαϊκό μονοπώλιο στή θάλασσα. Τά λιμάνια τῆς Μεσογείου, συνηθισμένα σέ μιά εἰρήνη αἰώνων, ἀναγκάστηκαν νά ὀχυρωθοῦν, καί ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τό βανδαλικό πρόβλημα.

Ὅσο κυδέρνησε ἡ δυναστεία τοῦ Θεοδοσίου, ὁ Ἀρκάδιος (395-408), καί ὁ Θεοδόσιος Β΄ (408-450), πού τήν ἐξουσία, κατά τή μακροχρόνια βασιλεία του, τήν ἀσκοῦσε κυρίως ἡ ἀδελφή του ἡ Πουλχερία καί ὁ Μαρκιανός, ὁ κατ' ὄνομα σύζυγός της (450-457), παρά τίς πολλές δύσκολες στιγμές, κατόρθωναν πάντα νά στρέφουν τοὺς βαρβάρους πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις. Τῇ δυνατότητα αὐτῇ κατά μεγάλο μέρος τῇ χρωστοῦσαν στή διπλωματία τοῦ Θεοδοσίου Α΄, πού ἡ εἰρήνη του μέ τοὺς Πέρσες ἀποδείχτηκε σταθερή. Καί ἔτσι ὅμως τήν ἀσφάλειά τους ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τήν ἐξαγοράζουν. Τήν Αὐτοκρατορία τήν ὑπεράσπιζαν ἐναντίον τῶν βαρβάρων ἄλλοι δάρβαροι, μισθοφόροι, στρατιῶτες καί στρατηγοί. Ὅταν πέθανε ὁ Μαρκιανός, ἡ ἰσχυρότερη φυσιωγνωμία τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἓνας Ἀλανός στρατηγός, ὁ Ἀσπαρ. Ἡ αἵρεσή του, ἦταν ἀρειανός, καί ἡ καταγωγή του τόν ἐμπόδιζαν νά ἀνεβεῖ στό θρόνο, καί ἔτσι ὑπόδειξε ἓναν ἀξιωματικό τοῦ στρατοῦ του, τό Λέοντα ἀπό τή Δακία. Ὁ Λέων Α΄ (457-474) τό μόνο πού κατόρθωσε ἦταν νά ἀπαλλάξει τήν Αὐτοκρατορία ἀπό τό στρατό τῶν Γότθων, καλώντας τά ἀσιατικά του στρατεύματα, κυρίως τοὺς Ἰσαύρους ἀπό τή Μικρά Ἀσία, πού τόν ἀρχηγό τους τόν Ταρσαικοδίσσα τόν ξαναβάπτισε Ζήνωνα καί τόν πάντρεψε μέ τήν κόρη του τήν Ἀριάδνη. Ὅταν ὁ Λέων Α΄ πέθανε, ὁ ἀνήλικος γιός τους, ὁ Λέων Β΄, βασίλευσε γιά λίγους μῆνες καί ὕστερα πέθανε ἀφήνοντας τήν Αὐτοκρατορία στόν

πατέρα του τό Ζήνωνα. Τήν εποχή πού χάθηκαν οί αυτοκράτορες τῆς Δύσης βασίλευε ὁ Ζήνων (474-491). Ἐπισημως ἀνέλαβε τότε αὐτός τήν κυβέρνηση ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλά, παρ' ὅλο πού ὁ Ὀδοάκρος καί ὕστερα ἀπό αὐτόν ὁ Ὁστρογότθος Θεοδώριχος ἦταν κατ' ὄνομα ἀντιβασιλεῖς του, δέ ζήτησε ποτέ νά ἀσκήσει πραγματική ἐξουσία στή Δύση. Ὅταν ὁ Ζήνων πέθανε, ἡ χήρα του ἡ Ἀριάδνη ὑπόδειξε γιά διάδοχό του ἕναν πλούσιο εὐγενή, τόν Ἀναστάσιο (491-518), πού ἡ φειδώ του ἀνόρθωσε τά οἰκονομικά πού τά τελευταῖα χρόνια εἶχαν παραμεληθεῖ. Μ' αὐτόν τελείωσε ἡ δυναστεία τοῦ Λέοντος.

Τόν 5ο αἰώνα ἡ Αὐτοκρατορία εἶχε νά ἀντιμετωπίσει καί ἄλλες δυσχέρειες ἐκτός ἀπό τούς βαρβάρους. Ὁ αἰώνας αὐτός ἦταν μιά ζωτική περίοδος στήν ἱστορία τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀπό ἀρκετό καιρό ἤδη ὑπῆρχε μιά ἀντιζηλία ἀνάμεσα στίς μεγάλες ἐπισκοπές τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Ἀντιόχειας. Καί ἡ Ἀλεξάνδρεια ζηλοτυποῦσε ἐπιπλέον καί γιά τό καινούριο πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης στό ὁποῖο, στή Δεύτερη Οἰκουμενική Σύνοδο, εἶχε δοθεῖ τό προβάδισμα. Στήν ἀρχή τοῦ αἰώνα εἶχε δημιουργηθεῖ μιά ρήξη μεταξύ τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας καί τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου Κωνσταντινουπόλεως, πού σχεδόν εἶχε καταλήξει σέ σχίσμα. Νίκησε ὁ Θεόφιλος, ἀν καί ἀργότερα ὁ Χρυσόστομος δικαιώθηκε. Μετά τό 430 ἡ Ἀλεξάνδρεια, μέ τόν πατριάρχη Κύριλλο, ξανάρχισε τή ἐπίθεσιν. Ἰσχυρίζοταν ὅτι ὁ Νεστόριος ἀπό τήν Ἀντιόχεια, πού ἦταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε περιπέσει σέ αἵρεσιν χωρίζοντας στό Χριστό τή θεία φύσιν ἀπό τήν ἀνθρώπινη. Ἡ αὐτοκρατορική οἰκογένεια καί ἡ ἐπισκοπή τῆς Ρώμης τάχτηκαν μέ τό μέρος τοῦ Κυρίλλου. Καί στήν Τρίτη Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Ἐφέσου τό 432 ὁ Νεστοριανισμός καταδικάστηκε. Οἱ ἀντίπαλοί του ὁμως ἔφτασαν σέ ὑπερβολές. Ἕνας ἄσχημος ἀρχιμανδριτής, ὁ Εὐτυχής, κήρυξε ἕνα δόγμα γιά τή μία καί μόνη φύσιν τοῦ Χριστοῦ καί ἡ Ἀλεξάνδρεια τό δέχτηκε. Γιά νά τακτοποιήσει τό ζήτημα ὁ αὐτοκράτορας Μαρκιανός συγκάλεσε τό 451 τήν Τέταρτη Οἰκουμενική Σύνοδο στή Χαλκηδόνα. Ὁ Μαρκιανός ἐνδιαφερόταν, γιά λόγους πολιτικούς, νά διατηρήσει καλές σχέσεις μέ τή Ρώμη. Καί ὁ πάπας, ὁ Λέων ὁ Μέγας, ἦταν τελείως ἀντίθετος πρὸς τή νέα κίνησιν. Μέ τήν ἐπιρροή τοῦ αὐτοκράτορα ὁ εὐτυχισμός ἢ μονοφυσισμός

θεωρήθηκε αίρεση και καταδικάστηκε.

Ἡ Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνας ἦταν ἡ κρίσιμη καμπὴ στὴν Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία. Ἡ μονοφυσικὴ χριστολογία ταίριαζε στὴν ἀνατολίτικη ἰδιοσυγκρασία καί, πολὺ γρήγορα, μονοφυσικὲς ἐκκλησίες, πού τίς ἔνωσε ἡ ἀντίθεσή τους πρὸς τὴ Χαλκηδόνα, ἐμφανίστηκαν σὲ ὅλες τίς ἐπαρχίες. Ἐπιπλέον ἡ αἵρεση ἔγινε τὸ στοιχεῖο πού συνένωσε πολλοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν πού εἶχαν παράπονα μέ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ὑπαλλήλους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐκφράζανε τὸν ἐθνικισμό τους καὶ τίς χωριστικὲς τους τάσεις πού συνεχῶς γίνονταν μεγαλύτερες. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πικρίας πού ἔσπειρε ἡ Χαλκηδόνα ἦταν, δύο σχεδὸν αἰῶνες ἀργότερα, ἡ εὐκόλη κατάκτηση τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς Ἀραβες. Καὶ ἡ ἀρμενικὴ ἐκκλησία δὲ δέχτηκε τίς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνας, ἂν καὶ οἱ ἀντιρρήσεις τῆς ἦταν μᾶλλον συνταγματικὲς παρὰ δογματικὲς. Ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ αἵρετικοὶ ἦταν πολυάριθμοι.

Οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τοῦ Λέοντος ἐγκαταλείψανε τὴ στάση πού εἶχε ἀποφασιστεῖ στὴ σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας. Ὁ Ζήνων μέ τὸ Ἐνωτικόν του ἔκαμε μιὰ γενναία προσπάθεια συμβιβασμοῦ, πού δέν ἱκανοποίησε ὅμως κανένα, καὶ προκάλεσε μάλιστα καὶ ρήξη μέ τὴ Ρώμη, τὴν ὁποία ὁ Ἀναστάσιος, πού, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστό, ἦταν μονοφυσίτης, δέν ἐνδιαφέρθηκε νὰ διευθετήσῃ. Καὶ τὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τοῦ κράτους ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα νὰ εἶναι ἀνικανοποίητο.

Στὸ μεταξύ ἡ εἰδωλολατρεία εἶχε σβῆσῃ. Ὁ Θεοδόσιος Β' τὸ 431 πολλαπλασίασε τοὺς περιορισμοὺς πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ στοὺς ἐθνικοὺς καὶ τὸ 438 ἰσχυρίστηκε ὅτι δέν ἔμενε πιά οὔτε ἓνας στὴν Αὐτοκρατορία.

Τὸν αἰῶνα αὐτὸ ἡ Κωνσταντινούπολη μεγάλωσε σὲ ἑκτασὴ καὶ ὁ πλοῦτος τῆς αὐξήθηκε. Ἡ πόλη εἶχε ἐπεκταθεῖ τόσο πολὺ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Κωνσταντίνου, ὥστε τὸ 413, ἐπὶ Θεοδοσίου Β', ὁ ἀντιβασιλεὺς Ἀνθέμιος ἔχτισε νέα τείχη ἀπὸ τὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ ὡς τὸν Κεράτιο κόλπο, κάπου τρεῖς χιλιόμετρα δυτικότερα ἀπὸ τὸν παλιὸ περίβολο, γιὰ νὰ περιλάβῃ τὰ νέα προάστεια, ἐνῶ τὸ 439 ὁ ἐπαρχος Κύρος ἔχτισε θαλάσσια τείχη καὶ τὰ ἔνωσε μέ τὰ νέα τείχη τῆς ξηρᾶς. Καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα σεισμὸ τὸ 447, ὅλες οἱ ὀχυρώσεις ἐπι-

σκευάστηκαν. Ἡ ἐργασία ἔγινε μέσα σέ δύο μῆνες, γιατί ὑπῆρχε φόβος γιά ἐπιδρομή τῶν Οὐννων. Ὁ Κύρος, πού ἦταν Αἰγύπτιος ποιητής, ξεχωρίζει ἐπιπλέον καί γιατί ἦταν ὁ πρῶτος ἑπαρχος τῆς πόλης πού τίς διαταγές του τίς ἐξέδιδε ἐλληνικά καί ὄχι λατινικά.

Τόν 6ο αἰῶνα κυριαρχεῖ ἡ φυσιολογία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὃταν πέθανε ὁ Ἀναστάσιος, μιά ὑποὺλη καί ἀνέντιμη συνωμοσία ἀνέβασε στό θρόνο ἕναν ἀγράμματο Ἰλλυριο στρατιώτη, τόν Ἰουστίνο. Ὁ Ἰουστίνος ἔφερε στήν αὐλή τόν ἀνιψιό του τόν Ἰουστινιανό, πού στήν οὐσία ἄρχισε πολύ γρήγορα νά ἐνεργεῖ σάν ἀντιδασιλίας, καί, ὅταν τό 527 πέθανε ὁ Ἰουστίνος, ἔγινε αὐτοκράτορας. Τήν ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ Χριστιανική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά της. Τά βαρβαρικά βασίλεια τῆς Δύσης, μέ μόνη ἐξαίρεση τή Γαλατία τῶν Φράγκων, εἶχαν πέσει σέ μιά πρώιμη παρακμή. Ὁ Ἰουστινιανός θεώρησε καθήκον του νά ἀνακτήσει τήν Ἀφρική ἀπό τοὺς Βανδάλους, τήν Ἰταλία ἀπό τοὺς Ὀστρογότθους, ἀκόμα καί τήν Ἰσπανία ἀπό τοὺς Βησιγότθους. Ὁ πόλεμος μέ τήν Περσία ξανάρχισε καί τά στρατεύματά του ἦταν ὑποχρεωμένα νά βρίσκονται διαρκῶς συγκεντρωμένα στήν Ἀνατολή. Χάρη ὅμως στή μεγαλοφυΐα τῶν στρατηγῶν του, τοῦ Βελισάριου καί τοῦ Ναρσή, καί στήν ἐπιτηδειότητα τῶν διπλωματῶν του, διατήρησε τά ἀνατολικά σύνορα, κατάκτησε τήν Ἀφρική καί μέρος τῆς Ἰσπανίας καί συνέτριψε τή μακροχρόνια ἀντίσταση τῶν Ὀστρογότθων στήν Ἰταλία. Γιά μιά φορά ἀκόμα ἡ Μεσόγειος ἦταν λίμνη ρωμαϊκή. Ὁ Ἰουστινιανός πρόσεξε ἐπίσης καί τίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις. Ἀγαδιοργάνωσε τή διοίκηση καί τήν ἔκαμε πιό συγκεντρωτική καί ὑπῆρξε ἀκόμα πιό δραστήριος σάν νομοθέτης. Στήν ἀρχή τῆς βασιλείας του ἔκαμε μιά παραβολή καί μιά ἀναθεώρηση ὅλων τῶν κωδίκων τῶν ρωμαϊκῶν νόμων καί ἐξέδωσε τό μεγάλο του κώδικα (529), πού εἶναι ἕνα μνημεῖο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Καί ὅλο τό ὑπόλοιπο διάστημα τῆς βασιλείας του πρόσθετε μέ δραστηριότητα Ν ε α ρ ε ς γιά νά συμπληρώνει τίς τυχόν ἐλλείψεις. Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως δέν ἦταν μόνο κατακτητής καί πηγὴ τῶν νόμων, ἔπρεπε νά εἶναι καί ἡ ἐνσάρκωση τῆς μεγαλοπρέπειας. Γιά τό σκοπὸ αὐτό ὁ Ἰουστινιανός ἐργάστηκε σκληρά, γιά νά ἐξωραΐσει τήν πρωτεύουσα καί νά τήν κάμει πολυτελέστερη. Ἦταν ἀκούραστος οἰκοδόμος καί σ' αὐτόν χρωστᾶμε τό μεγαλύτερο θρίαμβο τῆς ἀρχιτε-

κτονικῆς τοῦ κόσμου, τὴν Ἀγία Σοφία, τὴν ἐκκλησία τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ, πού τὸν ἔκανε νά ὑπερηφανεύεται ὅτι εἶχε ξεπεράσει τὸν ἄλλο νομοθέτη – μονάρχη, τὸν Σολομῶνα.

Σέ ὅλη αὐτή τὴν ἐργασία του ὁ Ἰουστινιανός, ὡς τὸ 548, εἶχε τὴ βοήθεια τῆς πιό ἀξιόλογης γυναίκας τῆς ἐποχῆς, τῆς γυναίκας του, τῆς πρώην ἡθοποιοῦ Θεοδώρας. Τό θάρρος της, ἡ διαύγεια τοῦ πνεύματός της καί τὸ ἀνενδοίαστό της ἦταν ἀνεκτίμητη βοήθεια γιὰ τὸν Ἰουστινιανό καί ὅσο γιὰ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα της, αὐτὴ ξεπερνοῦσε καί τὴ δική του. Σέ ἓνα ὅμως ζήτημα εἶχαν διαφορετικὴ γνώμη, ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ πού ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν. Ἡ Θεοδώρα ἦταν μονοφυσίτισσα καί χρησιμοποίησε τὴν ἐπιρροή της γιὰ νά ἐξασφαλίσει τὸ θρίαμβο τῆς αἵρεσῆς της. Δέν τὸ πέτυχε βέβαια, ὅσο ὅμως ἐκείνη ζοῦσε οἱ μονοφυσίτες ἀπολαμβάνανε τὴν ἀσφάλεια πού τοὺς πρόσφερε ἡ ἰσχυρὴ της προστασία καί ἡ ἐνθάρρυνσή της. Ἄν εἶχε ἐπικρατήσει ἡ δική της θέληση, ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Συρία θά εἶχαν μείνει πιστές ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Ἰουστινιανός ὅμως, μέ τίς δυτικές του φιλοδοξίες, φοβόταν νά δυσαρεστήσει τὴν ὀρθόδοξη Δύση. Ἐκτός ἀπ' αὐτό θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του θεολόγο καί ὁ μονοφυσιτισμός δέν τὸν εἶχε πείσει. Ἐλπιζε ὅμως ὅτι θά ἔβρισκε κάποιο τρόπο συμβιβασμοῦ, πού θά μποροῦσε νά τὸν ἐπιβάλλει σέ ὅλη τὴ χριστιανοσύνη. Αὐτός καί ἡ Θεοδώρα ἦταν σύμφωνοι ὅτι ὅλοι, ἀκόμα καί οἱ πατριάρχες καί οἱ πάπες, ἔπρεπε νά ἀκολουθοῦν τίς θεολογικὲς ἀπόψεις τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ πάπας Βιγίλιος, πού τόλμησε νά θεωρήσει τὸν ἑαυτό του κιδωτό τῆς ὀρθοδοξίας, τιμωρήθηκε μέ μακροχρόνια φυλάκιση στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας συναίνεσε πρῶτα στίς προσταγές τῆς Θεοδώρας καί ὕστερα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μετά τὸ θάνατο ὅμως τῆς Θεοδώρας, ὁ Ἰουστινιανός ἀφέθηκε τελείως στὸ πάθος του τῆς θεολογίας καί διατύπωσε θεωρίες πού πίστευε πὼς θά ἱκανοποιοῦσαν τοὺς μονοφυσίτες χωρὶς, συγχρόνως, νά παραδαίνουν τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Τὸ 553 ἡ Πέμπτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καταδίκασε, κατὰ διαταγὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὴ σκοτεινὴ αἵρεση τῶν Τριῶν Κεφαλαίων (tria capitula), πού τὴν εἶχε δημιουργήσει ὁ ἴδιος, λίγα χρόνια πρὶν, μέ τρόπο τεχνικό, καί ὁλοκλήρωσε τὴν ταπείνωση τοῦ πάπα. Οἱ προσπάθειές του ὅμως νά προσελκύσει τοὺς αἰρετικούς δέ βρῆκαν καλὴ ὑποδοχή.

Οί αίρετικοί δέ θέλησαν νά τροποποιήσουν τήν αίρεσή τους, προτιμώντας τούς διωγμούς. Στήν προσπάθειά του νά βρεῖ μιά λύση, περιπλῆκτόταν συνεχῶς σέ διάφορα θεολογικά λεπτολογήματα, ἀναγνωρίζοντας ὅλο καί περισσότερο τή σοφία τῆς πολιτικῆς τῆς Θεοδώρας, ἄν ὄχι τήν πίστη τῆς. Τέλος τό 565 περιέπεσε σέ ἀναμφισβήτητη ἑτεροδοξία καί τόν ἴδιο χρόνο πέθανε στιγματισμένος ἀπό τή μεγάλη πλειοψηφία τῶν ὑπηκόων του σάν αίρετικός ἀφθαρτοδοκῆτης.

Ἡ θεολογική πολιτική τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔκαμε, γιά ἓνα διάστημα τουλάχιστον, τόν αὐτοκράτορα θεολογικό δικτάτορα καί δημιουργήσε ἔτσι ἓνα προηγούμενο καισαροπατισμοῦ, πού μπορούσαν νά τό ἐπικαλοῦνται μεταγενέστεροι θεολόγοι αὐτοκράτορες. Στόν κύριο σκοπό του ὁμως ἀπέτυχε. Οἱ ἀνατολικές ἐπαρχίες ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι κακά διατεθειμένες καί οἱ δυτικές τόν θεωροῦσαν ὑποπίτο. Ἡ δυσαρέσκεια δέ θά ἦταν ἐπικίνδυνη, ἄν οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν καί, στήν πρᾶγματικότητα, οἱ κάτοικοι ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας, δέν εἶχαν χειρότερους λόγους νά παραπονιοῦνται. Ἡ φορολογία ξεπερνοῦσε τά ὅρια τῆς ἀντοχῆς τους. Τά κλέη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, οἱ κατακτήσεις, τά μεγάλα κτίρια κόστιζαν ὑπερβολικά χωρίς, ἀπό ἀποψη οἰκονομική, νά ἀποδίδουν τίποτα. Ὁ Ἰουστινιανός πολύ γρήγορα ξόδεψε τούς θησαυρούς τοῦ Ἀναστασίου καί ἡ ἀνάγκη τόν ἔκανε νά διορίζει ὑπουργούς ἀνθρώπους πού ἦταν ἱκανοί νά ἀποσπᾶνε βίαια τούς φόρους, ὅσο ἀνέντιμοι κι ἄν ἦταν οἱ τρόποι πού χρησιμοποιοῦσαν. Ἡδη τό 532, οἱ ὀλέθριες ἱκανότητες τῶν εὐνοουμένων του, τοῦ νομομαθοῦς Τριβωνιανοῦ καί τοῦ Ἰωάννη Καππαδόκη, εἶχαν προκαλέσει τήν περίφημη Στάση τοῦ Νίκα. Ἡ πόλη κᾶηκε καί ὁ αὐτοκράτορας θά ἔχανε τό θρόνο του, ἄν ἡ αὐτοκράτειρα δέν εἶχε τόσο δυνατό χαρακτήρα. Ὁ μισητός Ἰωάννης ἔμεινε στήν ἐξουσία ὥς τό 541, ὁπότε ἡ Θεοδώρα ἀρνήθηκε νά τόν ἀνεχτεῖ περισσότερο. Καί οἱ διάδοχοί του ὁμως ἦταν τό ἴδιο καταπιεστικοί. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του ἀκόμα καί ἡ φύση πρόσθεσε δυσκολίες στό ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Σεισμοί, σειρά ἀπό λιμούς καί ἡ μεγάλη πανώλης τοῦ 544 ἐλαττώσανε ἀκόμα περισσότερο τά ἔσοδα. Τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα εἶχε παρατηρηθεῖ μιά ἀναζωογόνηση τῆς ἐμπορικῆς εὐημερίας καί ὁ Ἰουστινιανός ἔκαμε πολλά γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ ἐμπορίου. Τό ἐμ-

πόριο όμως δεν πρόφτασε να αναπτυχθεί γιατί ποτέ τα κέρδη δεν αφέθηκαν να καρποφορήσουν. Οί εισπράχτορες τών φόρων έρχονταν πολύ γρήγορα. Οί υπήκοοι τής Αυτοκρατορίας είχαν πιά άπαιδίσει καί ήταν γεμάτοι μνησικακία.

Τό έργο του Ίουστινιανού είναι μεγάλο. Έκαμε τόν κόσμο πιό ώραιο καί του έδωσε τόν πιό έξαιρετικό κώδικα νόμων. Οί κατακτήσεις του άναζωογόνησαν τό ρωμαϊκό πολιτισμό στή Δύση. Ο καισαροπαπισμός του έσωσε τούς διαδόχους του τής Ανατολής από μιá Κανόσσα². Η βασιλεία του όμως δίδαξε καί δυό διδάγματα πικρά: Ότι ή Ανατολή καί ή Δύση δεν ήταν δυνατό να συνδιαλλαγούν καί ότι τά καλά οικονομικά είναι ή βάση για μιá καλή διακυβέρνηση. Άγνοώντας αυτούς τούς δύο κανόνες, ό Ίουστινιανός έδλαψε άνεπανόρθωτα τήν Αυτοκρατορία.

Κατά σύμπτωση στήν εποχή του παρατηρήθηκε μεγαλύτερη παρακμή τών λατινικών. Ο ίδιος μιλούσε λατινικά καί λατινικά έξέδωσε τό μεγάλο του κώδικα. Έκτός όμως άπ' αυτά λατινική φιλολογία δεν αναπτύχθηκε στήν αλή του καί τίς μεταγενέστερες Νεαρές του τίς έξέδωσε ελληνικά.

Τόν Ίουστινιανό τό διαδέχτηκε ό άνιπιός του ό Ίουστίνος Β', πού παντρεύτηκε τήν άνιπιά τής Θεοδώρας τή Σοφία. Άδικο όμως προσπάθησαν καί οί δύο να μιμηθούν τούς μεγάλους προκατόχους τους. Στήν Ανατολή οί περσικοί πόλεμοι καταλήξανε σέ καταστροφή. Στο βορρά μιá νέα φυλή βαρβάρων, οί Άβαροι, άρχισαν τίς πιέσεις. Στήν Δύση άλλοι βάρβαροι, οί Λομβαρδοί, εισβάλανε σέ μιá κουρασμένη καί άπαθή Ίταλία. Από τήν ένταση αυτή ή υγεία του Ίουστίνου κλονίστηκε. Η Σοφία έκαμε ειρήνη μέ τήν Περσία καί διάλεξε ένα στρατηγό, τόν Τιβέριο, για να διαδεχτεί τόν άντρα της. Τό 574, σέ ένα σύντομο διάλειμμα διαύγειας, ό Ίουστίνος υιοθέτησε τόν Τιβέριο καί τόν έστεψε καίσαρα. Καί τό 578 ό Τιβέριος τόν διαδέχτηκε στο θρόνο³.

Μέ τόν Τιβέριο άρχίζει καινούρια εποχή. Ο ίμπεριαλισμός του

² Πύργος στήν Άνω Ίταλία κοντά στο Reggio Emilia, πού είναι γνωστός έπειδή εκεί ταπεινώθηκε ό Έρρίκος Δ' τής Γερμανίας μπροστά στον πάπα Γρηγόριο Ζ'. Η φράση «πηγαίνω στήν Κανόσσα» έμεινε παροιμιακή καί σημαίνει ταπεινώνομαι. (Σημ. τ. Μ.)

³ Ο Ίουστίνος τόν έστεψε όχτώ μέρες πριν πεθάνει.

οἶκον τοῦ Ἰουστίνου εἶχε καταρρεύσει. Ὁ Τιθέριος κατάλαβε ὅτι ἐκείνη πού ἔπρεπε νά σωθεῖ ἀπό τήν καταστροφή ἦταν ἡ Ἀνατολή. Ἐγκατέλειψε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἰταλίας στους Λομβαρδούς. Ὁ ἀντιβασιλέας ἀποσύρθηκε πίσω ἀπό τά ἀδιάβατα ἔλη πού περιβάλλανε τήν πρωτεύουσά του, τή Ραβέννα, καί οἱ νότιες ἀκτές σώθηκαν. Ἡ Ρώμη κέρδισε μιά ἡμιανεξαρτησία ὑπό τόν πάπα, ἄν καί στό ἀνάκτορο τῶν καισάρων κατοικοῦσε ἀκόμα ἕνας τοποτηρητής τοῦ αὐτοκράτορα. Στό μεταξύ, ἐντελῶς ἀθόρυβα, ἡ αὐτοκρατορική Ἰσπανία βρέθηκε καί πάλι στά χέρια τῶν Βησιγόθων. Πρός τούς αἰρετικούς ὁ Τιθέριος ἐτήρησε ἀνεξιθρησκεία καί συγκέντρωσε ὅλη του τήν προσοχή γιά νά μπορέσει νά ἀπομακρύνει τούς Πέρσες καί τούς Ἀδάρους. Σέ μιά γενναία προσπάθεια νά ἀποκαταστήσει τό ἠθικό τοῦ λαοῦ χάρισε ἑνός χρόνου φόρους καί φαίνεται ὅτι προσπάθησε νά χρησιμοποιήσει τή λαϊκή ὑποστήριξη γιά νά χτυπήσει τήν ἱμπεριαλιστική ρωμαϊκή ἀριστοκρατία. Τό 582 ὅμως πέθανε χωρίς νά προφτάσει νά ὁλοκληρώσει τό ἔργο του, ἐνῶ οἱ Ἀδαροι θριαμβεῦαν στά σύνορα τοῦ Δούναβη καί οἱ Σλάβοι ξεχύνονταν ὀλόγυρά τους. Ὁ διάδοχός του, ὁ γαμπρός του ὁ Μαυρίκιος (582-602), ἐξακολούθησε τήν ἴδια πολιτική. Συγκράτησε τούς Ἀδάρους καί ἐθριαμβεῦσε κατά τῶν Περσῶν. Προσπάθησε νά βελτιώσει τίς ἀμυντικές δυνατότητες τῆς Αὐτοκρατορίας δίνοντας στους στρατιωτικούς πού κυδεροῦσαν ἐπαρχίες μεγαλύτερη ἐξουσία. Μιά αὐστηρή οἰκονομία ἀνόρθωσε, ὥς ἕνα σημεῖο, τά οἰκονομικά τῆς Αὐτοκρατορίας. Μέ τό σκληρό ρεαλισμό του ὅμως ἐπίεσε πολύ τούς ὑπάρχοντες του. Οἱ στρατιῶτες, πού τούς εἶχαν περικλῶπει τό μισθό τους, δέν μποροῦσαν νά ἀνεχθοῦν τήν πειθαρχία πού τούς ζητοῦσαν, καί τό 602 ἐπαναστάτησαν. Ὁ Μαυρίκιος σκοτώθηκε καί στή θέση του ἐγίνε αὐτοκράτορας ὁ ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ, ὁ Φωκάς.

Ἡ βασιλεία τοῦ Φωκά (602-610) ἦταν ἕνας ἐπιάλλητος. Ἡ ἀναρχία καί ἡ τυραννία, οἱ ξένες ἐπιδρομές καί οἱ ἐσωτερικές ἐπαναστάσεις παρέλυναν τά πάντα. Στό τέλος ὁ Ἡράκλειος, ὁ γιός τοῦ διοικητῆ τῆς Ἀφρικῆς, ἐπλευσε στήν Κωνσταντινούπολη μέ τό στόλο του σάν ἐλευθερωτής καί ἵδρυσε μιά δυναστεία πού διατηρήθηκε πέντε γενεές.

Μέ τή βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου ἡ ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία κἀνει τή στροφή πρὸς τό ὡζαντινισμό. Τό κυριότερο χαρακτηριστικό

της ήταν ένας μακροχρόνιος πόλεμος μέχρι θανάτου με την Περσία, ένας πόλεμος που ήταν αληθινή σταυροφορία. Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού οι Πέρσες λεηλάτησαν τὰ Ἱεροσόλυμα, εισέδρανε στην Αἴγυπτο καί, με τή βοήθεια τῶν Ἀδάρων, λίγο ἔλειψε νά κυριέψουν καί τήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Στό τέλος ὅμως τό βασίλειο τῶν Σασσανιδῶν καταστράφηκε ὀριστικά (628). Τόν ἴδιο περίπου καιρό ἄρχισε καί τό βασίλειο τῶν Ἀδάρων νά καταρρέει καί ὁ Ἡράκλειος μπόρεσε νά ἐπεκτείνει τήν ἐπικυριαρχία του στούς Σλάβους, πού τήν ἐποχή αὐτή εἶχαν γεμίσει τή χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Οἱ πόλεμοι ὅμως ἦταν δαπανηροί καί ἐξαντλητικοί καί περισσότερο ἀπό ὅλους ὑποφέρανε οἱ μονοφυσιτικές ἐπαρχίες. Ὁ Ἡράκλειος προσπάθησε, ὅπως καί οἱ προκατοχοί του, νά κερδίσει τή συμπάθεια τῶν μονοφυσιτῶν μέ θεολογικό συμβιβασμό. Υἱοθέτησε τήν ἰδέα ὅτι ὁ Χριστός εἶχε μιά μόνο ἐνέργεια ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, μιά μόνο θέληση. Ὁ μονοθελητισμός ὅμως αὐτός, παρ' ὅλο πού εἶχε κάποια ἐπιτυχία στήν Κωνσταντινούπολη καί τόν προσυπόγραψε καί ὁ πάπας Ὀνώριος Α', δέν ἱκανοποίησε τούς μονοφυσίτες. Τά παράπονα πού εἶχαν τώρα μέ τή διοίκηση καί ἡ ἀποστροφή πού ἦταν φυσικό νά αἰσθάνονται γιά τίς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνας, τούς ἔκαναν νά εἶναι διαρκῶς δυσανεκτοί. Καί ὅπωςδήποτε ὁ μονοθελητισμός ἤρθε πολύ ἀργά. Τό 636, τό χρόνο πού ὁ αὐτοκράτορας ὑπόγραψε τήν Ἐκθese, τό ἔγγραφο πού καθιέρωνε τή νέα ὁμολογία, ἐγινε στή Συρία μιά μάχη, στήν ὁποία ἡ Αὐτοκρατορία ἔχασε γιά πάντα αὐτή τήν ἐπαρχία.

Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ένας κάποιος Μωάμεθ ἔνωσε πολιτικά τίς φυλές τῆς κεντρικῆς Ἀραβίας καί τούς ἔδωσε μιά θρησκευτική πνοή. Ἡ ξηρασία τοῦ κλίματός τους ὠθοῦσε τούς Ἀραβες σέ περιουδικές ἐξαπλώσεις καί τώρα, μέ τήν καινούρια αὐτή δύναμη καί τόν καινούριο ζῆλο, ξεχύθηκαν στόν πολιτισμένο κόσμον. Πρῶτα εισέδρανε στήν Παλαιστίνη, τό 634. Τό 636, σέ μιά μάχη κοντά στόν ποταμό Ἱερομίακα (Yarmak), ἔτρεψαν σέ ἀτακτη φυγή τό μεγάλο στρατό πού μέ κόπο εἶχε κατορθώσει ὁ Ἡράκλειος νά συναθροίσει ἀπό τήν κουρασμένη Αὐτοκρατορία, καί ἔτσι ὅλη ἡ Συρία δρέθηκε στή διάθεσή τους. Τό 637 κατατρόπωσαν στήν Καδεσία (Kadisaya) τά στρατεύματα τῶν Σασσανιδῶν καί τελικά, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στή Νεχαβέντ, διαλύσανε τό περσικό βασίλειο. Τό 638 κυ-

ρίευσαν τὰ Ἱεροσόλυμα. Τό 641 εἰσβάλανε στήν Αἴγυπτο. Οἱ κατατρεγμένοι καί καταπονημένοι ἀπό τή βαριά φορολογία αἰρετικοί δέν ἔκαμαν καμιά προσπάθεια γιά νά περισώσουν τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Καί στή Συρία καί στήν Αἴγυπτο, μέ τήν ἴδια χαρά, δέχτηκαν τήν ἀλλαγὴ τῶν κυρίων, θεωρώντας τή θεολογία τοῦ Ἰσλάμ πιό συγγενική πρὸς τή δική τους ἀπὸ τή θεολογία τῆς Χαλκηδόνας. Μόνο ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀντιστάθηκε. Στό τέλος ὁμως καί αὐτή ἡ ἀκρόπολη τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔπεσε τό 647 καί οἱ βιβλιοθήκες της παραδόθηκαν στίς φλόγες. Ὅταν πέθανε ὁ Ἡράκλειος (641) ἡ Αὐτοκρατορία εἶχε περιοριστεῖ, ἐκτός ἀπὸ μερικές μεμονωμένες προφυλακές, στή Μικρά Ἀσία, στά παράλια τῆς χερσονήσου τοῦ Αἰμου, στήν ἐπαρχία τῆς Ἀφρικῆς καί στή Σικελία. Μέ μόνη ἐξαίρεση τήν Ἀφρική, ὅλες αὐτές οἱ χώρες ἀποτελοῦσαν ἓνα σύνολο πού μιλοῦσε ἑλληνικά καί ἐξαρτιόταν θρησκευτικά ἀπὸ τό πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης. Μέ τόν ἀκρωτηριασμό τῶν μεγάλων αἰρετικῶν ἐπαρχιῶν ἐκόπασαν ἐπιτέλους οἱ ταραχές τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ προοπτική ὁμως δέν ἦταν καθόλου εὐχάριστη.

Οἱ δεκαετίες πού ἀκολούθησαν τό θάνατο τοῦ Ἡρακλείου εἶναι οἱ σκοτεινότερες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.⁴ Ἡ ἀραβική ἀπειλή δέν εἶχε σταματήσει. Χρειάστηκε ὅλη ἡ δύναμη τῆς Αὐτοκρατορίας γιά νά κρατηθεῖ ὁ Ταῦρος, τό βορειότερο σημεῖο ὅπου εἶχαν φτάσει στήν ἐξάπλωσή τους. Οἱ Ἀραβες διασχίζανε συνεχῶς τήν ὀροθετική γραμμὴ καί λεηλατοῦσαν τή Μικρά Ἀσία. Ναυπήγησαν καί στόλο καί τό 673 ἐγκαταστάθηκαν στή Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, καί ὥς τό 677 ἔκαναν κάθε χρόνο ληστρικὲς ἐπιδρομές, φτάνοντας ὥς τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης. Στίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα σχεδίαζαν μιὰ μεγάλη ἐκστρατεία γιά νά δώσουν τή χαριστική βολή στήν Αὐτοκρατορία, κυριεύοντας τήν πρωτεύουσα. Στό μεταξύ εἶχαν ἐξάπλωθαι καί πρὸς τή Δύση. Τό 670 ἄρχισαν τίς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀφρικῆς καί τό 697 κυρίευσαν τήν Καρχηδόνα. Ἀπὸ κεῖ προχώρησαν πρὸς τήν Ἰσπανία. Ἀλλά καί στή χερσόνησο τοῦ Αἰμου οἱ Σλάβοι δημιουργοῦσαν μιὰ συνεχὴ ἀναστάτωση. Ὁ ἅγιος Δημήτριος χρειάστηκε νά ἔρθῃ περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ γιά νά σώσει, μέ τρόπο θαυματουργό, τήν πόλη του, τή Θεσσαλο-

⁴ Ἀκόμα καί οἱ χρονολογίες εἶναι κάπως ἀμφίβολες.

νίκη, από τίς επιθέσεις τους. Τό 679 παρουσιάζεται ένα νέο στοιχείο δημιουργίας χάους, μέ τήν εισβολή καί ἐγκατάσταση, στά νότια τοῦ Δούναβη, μιᾶς πολεμόχαρης φυλῆς, ούννικης καταγωγῆς, πού εἶναι γνωστή μέ τό ὄνομα Βούλγαροι. Ἀπό ἀποψη θρησκευτική οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου ὑποστήριξαν, γιά ἕνα διάστημα, τό μονοθελητισμό, ὕστερα ὁμως ἄλλαξαν, καί τό 680 συγκάλεσαν στήν Κωνσταντινούπολη τήν Ἑκτη Οἰκουμενική Σύνοδο γιά νά καταδικάσει τήν αἵρεση. Ἡ ἐν Τροῦ Σύνοδος, πού ἦταν παράρτημα τῆς Ἑκτης, ἔβαλε σέ τάξη αὐτά πού ἐπρόκειτο νά μείνουν γιά πάντα ὀργανικές διατάξεις καί κανόνες τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας.

Οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου, παρ' ὅλο πού ἦταν ὅλοι ἄνθρωποι μέ χαρίσματα, δέν ἦταν στό ὕψος πού χρειαζόταν γιά νά κυβερνήσουν σέ μιᾶ τέτοια ἐποχή. Ὁ Ἡράκλειος ἄφησε στό θρόνο τούς γιούς του, τόν Κωνσταντῖνο Γ' καί τόν Ἡρακλεωνά, ἡ ἀπόπειρα ὁμως τῆς μητέρας τοῦ δεύτερου, τῆς Μαρτίνας, πού ἦταν ἀνιψιά τοῦ ἀντρός της, νά κυβερνήσει, δέν πέτυχε. Ὁ Κωνσταντῖνος πέθανε ὕστερα ἀπό λίγους μῆνες καί σέ λίγο ἔπεσε καί ὁ Ἡρακλεωνάς. Τόν διαδέχτηκε ὁ γιός τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Κώνστας Β' (641-668). Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς βασιλείας του ὁ Κώνστας ἀπασχολήθηκε μέ πολέμους πρὸς τούς Ἀραβες. Στό τέλος ὁμως ἀπελπίστηκε ὅτι θά μπορούσε νά σώσει τήν Ἀνατολή καί πῆγε νά ζήσει στή Σικελία, μέ τό σκοπό, πιθανόν, νά ξαναφέρει τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση στήν Ἰταλία καί νά κάμει τή Ρώμη πρωτεύουσά του. Δολοφονήθηκε ὁμως στίς Συρακοῦσες πρὶν ὀριμάσουν τά σχέδιά του. Ἡ βασιλεία τοῦ γιου του, τοῦ Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου, ἦταν κι αὐτή γεμάτη πολέμους. Στό σύνολο μπόρεσε νά ἀποκρούσει τούς ἐχθρούς τῆς Αὐτοκρατορίας, ἂν καί δέν μπόρεσε νά ἐμποδίσει, ἐξ αἰτίας μιᾶς προσβολῆς ἀπό ἀρθροίτιδα, τήν εισβολή τῶν Βουλγάρων. Διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν ὁ νεαρός γιός του ὁ Ἰουστινιανός Β', πού ἦταν ἀξιόλογος, ἀλλά συγχρόνως τύραννος μέ ἀντιδράσεις ἀπροσδόκητες, πού τοῦ ἄρρεσαν τά αἵματα. Μετά ἀπό δέκα χρόνια τυραννίας οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης ἐπαναστάτησαν ἐναντίον του. Τοῦ ἔκοψαν τή μύτη καί τόν ἐξόρισαν στή Χερσώνα τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου (Κριμαίας). Δραπέτευσε ὁμως ἀπό τή φυλακή του καί, ὕστερα ἀπό δέκα χρόνια περιπέτειες

ανάμεσα στους βαρβάρους, ξαναγύρισε στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια των Βουλγάρων. Στό μεταξύ ένας στρατιωτικός, ο Λεόντιος, είχε βασιλέψει από το 695 ως το 698, για να αντικατασταθεί από ένα ναυτικό, τον Ήψιμαρο, με το νέο όνομα Τιβέριος Γ', που έπεσε μόλις εμφανίστηκε και πάλι ο Ίουστινιανός. Η τυραννία όμως του Ίουστινιανού, αυτή τη φορά, δεν γνώριζε όρια. Οι κάτοικοι της Χερσώνας, οι πρώην δεσμοφύλακές του, που φοβόντουσαν την εκδίκησή του, επαναστάτησαν με αρχηγό ένα στρατηγό Βαρδάνη ή Φιλιππικό, που το 711 κατόρθωσε να εκθρονίσει τον Ίουστινιανό και να εξοντώσει την οικογένειά του. Ο Φιλιππικός ωστόσο ήταν ένας άνθρωπος σε όλα ράθυμος, εκτός από την αίρεσή του – ήταν φανατικός οπαδός του μονοθελητισμού. Ύστερα από δύο χρόνια εκθρονίστηκε από μία αυλική συνωμοσία, και τον διαδέχτηκε ένας δημόσιος υπάλληλος, ο Αρτέμιος, που πήρε το όνομα Αναστάσιος Β'. Η Αυτοκρατορία είχε περιπέσει σε χάος και οι Άραβες είχαν γίνει κύριοι όλης της Μικρής Ασίας. Οι απόπειρες όμως του Αναστασίου να αποκαταστήσει τη δύναμη του στρατού, τον κόστισαν τη δημοτικότητά του. Η επανάσταση ενός συντάγματος έφερε στο θρόνο, παρά τη θέλησή του, έναν άσημο επαρχιακό εισπράκτορα φόρων, το Θεοδόσιο Γ' (716). Ήταν φανερό ότι ο Θεοδόσιος δεν είχε τις ικανότητες για να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Τον επόμενο χρόνο, μπροστά στον αραβικό κίνδυνο, ο μεγαλύτερος στρατηγός της Αυτοκρατορίας, ο Λέων, που είχε την επωνυμία Ίσαυρος, ανέλαβε την κυβέρνηση, χωρίς καμιά σχεδόν αντίσταση.

Οι Ίσαυροι ήταν πεπρωμένο να σώσουν την Αυτοκρατορία από τους Σαρακηνούς και να ολοκληρώσουν τη μεταμόρφωσή της σε μία τέλεια άμυντική οργάνωση, την καλύτερη που γνώρισε ο χριστιανικός κόσμος. Ο Λέων Γ' (717-740) υπερασπίστηκε την πρώτευουσα με μεγάλη επιτυχία στη μεγάλη αραβική πολιορκία του 717-718 και, με τους κατοπινούς πολέμους του, απώθησε τους άπιστους πίσω στα σύνορα του Ταύρου. Φρόντισε τη διοίκηση, ανόρθωσε τα οικονομικά και τελειοποίησε το σύστημα των θεμάτων. Κάθε θέμα ή επαρχία το διοικούσε ένας στρατηγός, ή διοίκησή του όμως βρισκόταν υπό το συνεχή έλεγχο της Κωνσταντινούπολης. Ο γιός του Λέοντος, ο Κωνσταντίνος Ε', που επωνομάστηκε με σκληρότητα Καβαλλίνος

ἢ Κοπρώνυμος⁵ (740-775), ἦταν ἀκόμα πιό ἀξιόλογος ἄνθρωπος. Μὲ τὴ στρατηγικὴ του ἱκανότητα καὶ τὴ διπλωματία του συνέτριψε προσωρινά τοὺς Βουλγάρους, καὶ εἶχε κι αὐτός τίς ἴδιες ἐπιτυχίες μέ τόν πατέρα του ἐναντίον τῶν Ἀράβων, χάρη στήν παρακμὴ τοῦ καλιφάτου τῶν Ὁμμεϊῶδων. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ διοικητικὴ του ἱκανότητα συμπλήρωσε τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του. Καὶ οἱ δύο ὅμως, πατέρας καὶ γιὸς, θεωρήθηκαν οἱ ἀπόδλητοι τῆς βυζαντινῆς ιστορίας, ἐξαιτίας τῆς θρησκευτικῆς τους πολιτικῆς.

Τὸ 726 ὁ Λέων Γ΄ δημοσίευσε ἓνα διάταγμα πού ἀπαγόρευε τὴ λατρεία τῶν εἰκόνων καὶ τὸ διάταγμα ἀκολούθησε γενικὴ καταστροφὴ τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων. Τό ἀρχικὸ του κίνητρο ἦταν πιθανόν θεολογικό. Ἡ κίνησις ὅμως πῆρε γρήγορα χροιά πολιτικὴ καὶ θεωρήθηκε ἐπίθεση κατὰ τῆς ἐκκλησίας – εἰδικῶς κατὰ τῶν μοναστηριῶν, πού ἡ κατοχὴ τῶν ἁγίων εἰκόνων ὑποβοηθοῦσε τὴν αὐξηση τῆς δυνάμεώς τους. Ἐπὶ Κωνσταντίνου, πού ἦταν καὶ ὁ ἴδιος θεολόγος μέ αἵρετικὲς ἐνωτικὲς τάσεις, αὐτὴ ἡ ἀντιμοναχικὴ πλευρὰ ἔγινε πιό φανερὴ. Οἱ μοναχοὶ ἀποτελοῦσαν τὴν πρωτοπορεία τῶν εἰκονολατρῶν. Ἡ εἰκονομαχία εἶχε κάποια ἐπιτυχία στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀνάμεσα στοὺς στρατιῶτες πού οἱ περισσότεροὶ ἦταν Ἀσιάτες. Βρῆκε ὅμως φανατικὴ ἀντίδραση, κυρίως στὴν Εὐρώπῃ. Στὴν Κωνσταντινούπολιν ἔγιναν ταραχές καὶ ἐξεγέρσεις καὶ μιὰ μεγάλη ἐπανάσταση ὅταν ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄. Στὴν Ἰταλία ἦταν τόσο ἀντιδημοτικὴ, ὥστε οἱ Λομβαρδοὶ συνάντησαν μικρὴ ἀντίσταση ὅταν εἰσδύλανε στὴ Ραβέννα καὶ στίς τελευταῖες αὐτοκρατορικές ἐπαρχίες, καὶ ὥς τὸ 751 τίποτα δὲν εἶχε μείνει στὸν αὐτοκράτορα βορειότερα ἀπ' τὴν Καλαβρία. Ἡ εἰκονομαχία ὁδήγησε σὲ ἓνα σχίσμα μέ τὴν παποσύνη, πού οἱ συνέπειές του ἔφτασαν πολὺ μακριά. Οἱ πάπες ἀναζητήσαν καινούριους συμμάχους, τοὺς Φράγκους, ἐνῶ ἡ Αὐτοκρατορία ἔχασε καὶ τὰ τελευταῖα της λατινικά ἐνδιαφέροντα καὶ ἄρχισε νὰ εἶναι ἓνα σύνολο πού μιλοῦσε μόνο ἑλληνικά.

Μετά τόν Κωνσταντῖνο, ἀνέβηκε στό θρόνο ὁ γιὸς του ὁ Λέων, πού ἐπονομάζεται Χάζαρος γιατί ἡ μητέρα του ἦταν προγκίπισσα αὐτῆς τῆς τουρκικῆς φυλῆς. Βασίλεψε μόνο πέντε χρόνια (775-780)

⁵ Στιανλίτης ἡ «ὁ τῆς κοπιᾶς ἐπώνυμος».

καί τόν διαδέχτηκε ὁ γιός του ὁ Κωνσταντίνος ΣΤ', ἓνα παιδί δέκα χρονῶν, μέ ἀντιβασίλισσα τή βασιλομήτορα Εἰρήνη τήν Ἀθηναία. Ἡ Εἰρήνη, πού ἦταν Εὐρωπαία, ἦταν εἰκονολάτρισσα καί τό 787 συμφιλώθηκε μέ τή Ρώμη καί συγκάλεσε στή Νίκαια τήν Ἑβδομη Οἰκουμένη Σύνοδο, γιά νά ἀναστηλώσει τίς εἰκόνες. Ἡ ἀναστήλωση ἐνθουσίασε τήν ἐκκλησία καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαοῦ, δυσαρέστησε ὅμως τά ἀσιατικά στρατεύματα, πού ἦταν ἐπιπλέον ἀγανακτισμένα γιατί κυβεροῦσε μιά γυναίκα, σέ ἐποχή κυρίως πού ἡ ἀραβική δύναμη, χάρη στούς Ἀββασίδες καλίφες τῆς Βαγδάτης, εἶχε ἀναξωογονηθεῖ. Ὁ νεαρός ὅμως αὐτοκράτορας δέν εἶχε τήν ἱκανότητα νά ἀντιμετωπίσει τή μητέρα του καί ὁ χαρακτήρας του δέν ἐνέπνεε καμιά ἐκτίμηση. Τέλος τό 797, ὕστερα ἀπό σειρά φιλονεικιῶν, ἡ Εἰρήνη ἔδωσε ἐντολή νά συλλάβουν καί νά τυφλώσουν τό γιό της καί, γιά πέντε χρόνια, κυβέρνησε μόνη (797-802). Κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς βασιλείας μιᾶς γυναίκας, ὁ πάπας Λέων στή Δύση ἔστειψε τόν Καρλομάγνο αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων.

Μετά τή δυναστεία τῶν Ἰσαύρων ἀκολούθησε μιά περίοδος ἀπό σύντομες βασιλεῖες, πού χωρίζονται μεταξύ τους ἀπό ἐπαναστάσεις. Καί καθῶς ἡ μερίδα τῶν στρατιωτικῶν ἀπόκτησε καί πάλι δύναμη, ξανάρχισε ἡ εἰκονομαχία. Ἡ Εἰρήνη ἐκθρονίστηκε ἀπό τό θησαυροφύλακά της, τό Νικηφόρο Α' (802-811), πού ἦταν ἐξαίρετος οἰκονομολόγος, ἀλλά ἀδαής, ἐρασιτέχνης στρατιωτικός, πού ἄφησε τούς Ἀραβες νά καταλάβουν τήν Κρήτη, καί δρέθηκε ὑποχρεωμένος νά ἀντιμετωπίσει τούς Βουλγάρους, πού ἡ δύναμή τους ξαφνικά εἶχε ἀναξωογονηθεῖ, καθῶς ἐπίσης νά κάμει καί πολέμους μέ τούς Σαρακηνούς. Ὁ Νικηφόρος σκοτώθηκε σέ μιά μάχη μέ τό Βούλγαρο ἡγεμόνα Κροῦμο, καί ὁ γιός του καί διάδοχός του, ὁ Σταυράκιος, ἦταν τόσο βαριά πληγμένος, πού πέθανε κι αὐτός σέ λίγους μῆνες καί τόν διαδέχτηκε ὁ γαμπρός του, ἓνας πλούσιος ιδιώτης, ὁ Μιχαήλ Α' Ραγκαβός (811-813). Ὁ Μιχαήλ Α' ἐκθρονίστηκε ἀπό μιά στρατιωτική ἐπανάσταση πού ὀργάνωσε ὁ δόλιος στρατηγός Λέων ὁ Ἀρμένιος. Στά χρόνια πού βασίλευε ὁ Λέων Ε' (813-820) ἄρχισε καί πάλι ἡ εἰκονομαχία, σάν κίνηση μᾶλλον πολιτική καί ἀντικληρική παρά θεολογική. Τό 820 ὅμως ὁ Λέων δολοφονήθηκε ἀπ' ἓνα ἄλλο στρατιωτικό, τό Μιχαήλ ἀπό τό Ἀμόριο τῆς Φρυγίας.

Ἡ δυναστεία τοῦ Ἀμορίου ἡ τῆς Φρυγίας, πού ἴδ

υρσε ὁ Μι-

χαήλ Β', διατηρήθηκε σχεδόν μισό αιώνα. Ὁ Μιχαήλ Β' (820-829) ἦταν φανατικός εἰκονομάχος καί ἐξερέθισε ἀκόμα περισσότερο τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἐκκλησίας γιατί παντρεύτηκε, σέ δεύτερο γάμο, μιά μοναχή, τὴν Εὐφροσύνη, πού ἦταν κόρη τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ'. Τὸν διαδέχτηκε ὁ γιός του ὁ Θεόφιλος (829-842), εἰκονομάχος κι αὐτὸς σάν τὸν πατέρα του, ἀλλὰ ὄχι τόσο τῶν ἄκρων. Ἦταν καλὸς διοικητῆς καί μεγάλος προστάτης τῶν τεχνῶν καί τῶν γραμμάτων καί τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας του παρατηρήθηκε μιά ἀναγέννηση τῆς κοσμικῆς παιδείας καί μιά καλλιτεχνικὴ ἀνθηση, πού ἔχει πολὺ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῶν Ἀββασιδῶν τῆς Βαγδάτης. Οἱ πόλεμοί του ὥστόσο ἐναντίον τῶν Ἀράβων δέν εἶχαν ὅλοι τὴν ἴδια ἐπιτυχία. Μετὰ τὸ θάνατό του ἔγινε ἀντιβασιλίσα ἡ χήρα του ἡ Θεοδώρα, γιατί ὁ γιός τους, ὁ Μιχαήλ Γ', ἦταν ἀκόμα μικρός. Ὅπως καί ἡ προηγούμενη αὐτοκράτειρα – ἀντιβασιλίσα, ἡ Εἰρήνη, ἔτσι καί ἡ Θεοδώρα ἦταν εἰκονολάτρισσα καί τὸ 843 ἀποκατάστησε τὴ λατρεία τῶν εἰκόνων, πρὸς μεγάλη χαρὰ τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν ὑπηκόων της. Ὅταν στὴν πολιτικὴ ἀνασυγκρότηση τῶν Ἰσαύρων καί τοῦ Θεοφίλου προστέθηκε καί ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνη, ἄρχισε μιά νέα περίοδος εὐημερίας γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὴ συνετὴ ὅμως διακυβέρνηση τῆς Θεοδώρας τὴν ἀκολούθησαν τὸ 856 οἱ ἀσωτείες τοῦ Μιχαήλ πού, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου πού ζοῦσε, τοῦ ἔδωσαν τὴν ἐπωνυμία Μέθυσος. Ὁ Μιχαήλ ὥστόσο διάλεξε ἱκανοὺς συμβούλους, τὸ θεῖο του Βάρδα καί ὕστερα ἕνα νεαρὸ δοῦλο, τὸ Βασίλειο. Καί στὸ τέλος ὁ Βασίλειος, ἀφοῦ προκάλεσε τὸ θάνατο τοῦ Βάρδα, δολοφόνησε τὸ 867 τὸν αὐτοκράτορα πού τὸν εὐεργέτησε καί σφετερίστηκε τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία. Ἐπὶ Μιχαήλ Γ' ἔγινε ἕνα νέο σχίσμα μέ τὴ Ρώμη, πού τὸ προκάλεσαν οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες φιλοδοξίες τοῦ πάπα Νικολάου τοῦ Μεγάλου καί τοῦ πατριάρχη Φωτίου, μιά διαμάχη πού τὴν ἔκαμε ἀκόμα πιο ἔντονη ἡ προσχώρηση στὸ χριστιανισμὸ τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σλάβων τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης..

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α' καί τῶν ἀπογόνων του, πού συνήθως, ἂν καί ὄχι σωστά, ὀνομάζονται μακεδονικὴ δυναστεία⁶

⁶ Ὁ Βασίλειος εἶχε γεννηθεῖ στὸ θέμα Μακεδονίας, κοντὰ στὴν Ἀδριανούπολη. Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ ἰσχυρίζοταν ὅτι ἦταν Ἀρμένιος.

(867-1057), ή Αυτοκρατορία έφτασε στο αποκορύφωμα της μεσαιωνικής της δόξας. Η έσωτερική της οργάνωση ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να μπορούν οι αυτοκράτορες να εδνοήσουν ένα πρόγραμμα επέκτατικό, ενώ συγχρόνως, με τη μεγαλύτερη ήρεμία πού επικρατούσε τότε σ' όλο τό δυτικό κόσμο, αναπτύχθηκε τό εμπόριο καί ή Κωνσταντινούπολη έσπευσε να έπωφεληθεί. Ο Βασίλειος Α' (867-886) ήταν ικανός στρατηγός. Μέ τη δική του ήγεσία οι συνεχείς πόλεμοι προς τούς Σαρακηνούς τελείωσαν εδνοϊκά για την Αυτοκρατορία, αν καί στήν αρχή τά αποτελέσματα δέν ήταν καί τόσο σημαντικά. Στή Δύση οι Άραβες είχαν εισβάλει τελευταία στή Σικελία καί στή νότιο Ιταλία. Ο Βασίλειος έγκατέλειψε τη Σικελία στήν τύχη της, ό στρατηγός του όμως ό Νικηφόρος Φωκάς αποκατάστησε καί πάλι την αυτοκρατορική έξουσία στή νότιο Ιταλία, μέ μία αϊγλή άγνωστη εδω καί τρεις αϊώνες. Επί της βασιλείας του γιου του, του Λέοντος ΣΤ', πού έπονομάζεται Σοφός, οι στρατιωτικές αυτές επιτυχίες δέν εξακολούθησαν. Έγινε ένας πόλεμος μέ τούς Βουλγάρους χωρίς επιτυχία. Μεγαλύτερη καταστροφή ήταν ή λεηλασία τό 901 της Θεσσαλονίκης, της δεύτερης πόλης της Αυτοκρατορίας, από Άραβες πειρατές της Κρήτης. Στα έσωτερικά, καί ό Βασίλειος καί ό Λέων ακολουούθησαν την ίδια πολιτική, επιδιώξαν να ενισχύσουν τη βασιλική έξουσία καί αντιτάχτηκαν στίς τάσεις ανεξαρτησίας των πατριαρχών, του Φωτίου καί του Νικολάου Μυστικού. Για να διαχωρίσουν τούς έαυτούς τους από τούς μισητούς εϊκονομάχους, ό Βασίλειος άρχισε, καί συμπλήρωσε ό Λέων, μία νέα κωδικοποίηση των νόμων, τά Β α σ ι λ ι κ ά, πού ήταν ό κώδικας πού ίσχυσε ως τό τέλος της Αυτοκρατορίας. Ο Λέων είχε δυσχέρειες, πού τίς δημιούργησε μόνος του, γιατί παντρεύτηκε μία φορά παραπάνω από όσο επέτρεπε ό εκκλησιαστικός νόμος, στήν προσπάθειά του να αποκτήσει άρρενα διάδοχο. Μόνο ή τέταρτη γυναίκα του του έδωσε γιό. Ο Λέων κατόρθωσε, παρά την εκκλησιαστική αντίδραση, να νομιμοποιήσει τό παιδί του, μετά τό θάνατό του όμως ή συζυγική αυτή άσωτεία του καταδικάστηκε απολύτως.

Τό Λέοντα τόν διαδέχτηκε στο θρόνο ό αδελφός του ό Άλέ-

⁷ Η πατρότητα του Λέοντος είναι άμφίβολη. Η μητέρα του ήταν παλλακίδα του Μιχαήλ Γ'.

ξανδρος (912-913), πού από νέος ήταν συναυτοκράτορας, και τώρα βασίλευσε μαζί με τό νεαρό γιό του Λέοντος, τόν Κωνσταντίνο Ζ' τόν Πορφυρογέννητο⁸. Όταν πέθανε ό 'Αλέξανδρος, ύστερα από ένός χρόνου κακή διοίκηση, και ύστερα από άλλο ένα χρόνο μέ επίσης κακή διοίκηση από συμβούλιο άντιβασιλείας μέ πρόεδρο τόν πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό, πήρε τήν κυδέρνηση ή μητέρα του Κωνσταντίνου ή Ζωή (914-919). Στο μεταξύ οί Βούλγαροι, μέ τόν τσάρο Σαμουήλ, έκαναν επιδρομές στην Αυτοκρατορία. Οί θαρραλέες προσπάθειες τής Ζωής νά τούς νικήσει καταλήξανε σέ καταστροφή και προκάλεσαν τήν πτώση τής. Τή θέση τής τήν πήρε ό ναύαρχός τής, ό Ρωμανός Λεκαπηνός, πού ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας και, πολύ γρήγορα, πήρε τό προβάδισμα από τόν Κωνσταντίνο, πού τόν πάντρεψε μέ τήν κόρη του. 'Ο Ρωμανός Α' (919-944) κυδέρνησε καλά. Συνομολόγησε μιá ικανοποιητική ειρήνη μέ τούς Βουλγάρους, και μέ τό στρατηγό του 'Ιωάννη Κουρκούα ή Αυτοκρατορία ξεκίνησε γιά τό ταξίδι τών θεαματικών κατακτήσεων στην 'Ανατολή, πού χαρακτηρίζουν τά έπόμενα έκατό χρόνια. 'Η απόπειρα όμως του Ρωμανού νά δημιουργήσει δική του δυναστεία δέν πέτυχε, παρ' όλο πού έστειπε αυτοκράτορες τρεις γιούς του. Στο τέλος αυτοί τόν εκθρόνισαν, ένα όμως μήνα μετά τήν πώση του, ό Κωνσταντίνος ήταν ό μόνος κύριος τής Αυτοκρατορίας.

Επί Κωνσταντίνου Ζ' και επί του γιού του του Ρωμανού Β' εξακολούθησαν οί κατακτήσεις στην 'Ανατολή. Ανακτήθηκε ή Κρήτη, και ό Νικηφόρος Φωκάς, έγγονός του στρατηγού του Βασιλείου, κυρίευσε, γιά ένα διάστημα, και τό Χαλέπι. Όταν ό Ρωμανός Β' πέθανε, αφήνοντας δύο μικρούς γιούς, τό Βασίλειο Β' (963-1025) και τόν Κωνσταντίνο Η' (963-1028), ή χήρα του, ή προσωρινή αντιβασίλισσα Θεοφανώ, παντρεύτηκε τό Νικηφόρο Φωκά, πού ιδιοποιήθηκε τό στέμμα. 'Η βασιλεία του Νικηφόρου Β' δοξάστηκε μέ τήν ανάκτηση τής Κιλικίας, τής Κύπρου και τής μεγάλης πόλης τής 'Αντιόχειας. Τό 969 όμως ό Νικηφόρος δολοφονήθηκε, μέ τή συνεργεία τής γυναίκας του, από τόν εξάδελφό του τόν

⁸ Γιά τήν έπωνυμία αΐτη όλ. σ. 70.

⁹ Μερικές φορές θεωρείται Θ' γιατί ό Ρωμανός Α' έστειπε ένα γιό του Κωνσταντίνο αυτοκράτορα.

Ἰωάννη Τσιμισκῇ, πού πήρε τή θέση του. Ὁ Ἰωάννης Α΄ (969-976) ἦταν κι αὐτός τό ἴδιο καλός στρατηγός, κατάκτησε τή μισή Βουλγαρία, ἀπόκρουσε μιὰ ρωσική εἰσβολή καί ὁδήγησε τό στρατό του ὡς τά περὶχωρα τῶν Ἱεροσολύμων καί τῆς Βαγδάτης. Ὅταν πέθανε, ἀνώτατος ἄρχων ἔμεινε ὁ Βασίλειος Β΄.

Οἱ Ἰσαυροὶ εἶχαν ὀργανώσει τὴν Αὐτοκρατορία σάν ἓνα σύνολο ἀμυντικό καί, κατὰ συνέπεια, εἶχαν δώσει μεγάλη δύναμη στοὺς στρατιωτικούς. Στούς τελευταίους πολέμους ὅλοι οἱ ἡγέτες τοῦ στρατοῦ ἀνήκαν στὴν ἀριστοκρατία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Καί ἐπειδὴ στὴν Αὐτοκρατορία ὑπῆρχε πιά μιὰ ἀσφάλεια, πού διαρκῶς γινόταν μεγαλύτερη, ἡ γῆ ἀπόκτησε νέα ἀξία σάν πηγὴ πλούτου. Μὲ τὴ δύναμη πού εἶχαν οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, πού προερχόταν πρῶτον ἀπὸ τίς τεράστιες ἰδιοκτησίες τους καί δευτέρον ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἦταν στρατιωτικοί, εἶχαν ἀρχίσει νά ἀποτελοῦν μιὰ ἀπειλή γιὰ τὴν κεντρικὴ διοίκηση. Καί ὁ Ρωμανὸς Α΄ καί ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ τό ἀντιλήφθηκαν καί ἐθέσπισαν νόμους γιὰ νά καταπολεμήσουν τὴ δημιουργία τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν, τὰ μέτρα ὅμως πού ἔλαβαν δέν ἦταν ἀρκετὰ. Ἐπὶ Ἰωάννου Α΄ ἡ ἐπανάσταση τῶν Φωκάδων ἔδειξε τί κακὸ μπορούσε νά κάμει στὸν αὐτοκράτορα μιὰ μεγάλη οἰκογένεια. Τὴν πρώτη δεκαετία τῆς προσωπικῆς κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου Β΄, οἱ ἀνταρσίες τοῦ Βάρδα Φωκά καί τοῦ Βάρδα Σκληροῦ, πού ἔγιναν συγχρόνως, ἔδειξαν τὸν κίνδυνο ἀκόμα πιό καθαρά. Ἡ τελικὴ νίκη τοῦ Βασιλείου ὀφείλεται κυρίως στὴν τύχη, ἐπωφελήθηκε ὅμως ἀπ' αὐτὴν γιὰ νά χτυπήσει σκληρὰ τὴν ἀριστοκρατία. Μὲ τὰ δραστικά του μέτρα γιὰ ἓνα διάστημα τὴν ἐκμηδένισε. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία αὐτὴ ὁ Βασίλειος, ἂν καί ἔκαμε διάφορες μικρὲς ἐκστρατείες γιὰ νά εὐρύνει τὰ σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας στὴν Ἀνατολή, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς βασιλείας του τό πέρασε πολεμώντας στὴ χερσόνησο τοῦ Αἰμου. Οἱ Βούλγαροι, τὸν καιρὸ τῆς ἀνταρσίας τῶν δύο Βάρδα, εἶχαν ἀνασυγκροτηθεῖ καί ὁ τσάρος τους ὁ Σαμουήλ κυβερνοῦσε, ἀπὸ τὰ ἀπόρθητα μακεδονικά θουνά, μιὰ αὐτοκρατορία πού ἀπλωνόταν ὡς τὴ Μαύρη Θάλασσα. Ὁ Βασίλειος τό 981 εἶχε προσπαθήσει μάταια νά τοὺς ἀναχαιτίσει. Ἀπὸ τό 996 ὡς τό 1018 πολεμοῦσε σχεδὸν ἀδιάκοπα ἐναντίον τους, ὥσπου στὸ τέλος τοὺς ὑπόταξε ἐντελῶς. Γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα ὅλη ἡ χερσόνησος ἀπὸ τό Δούναβη καί κάτω ὑπάκουε στὸν

Αυτοκράτορα και οι υπήκοοί του, από ευγνωμοσύνη, ονόμασαν τό Βασίλειο Βουλγαροκτόνο. Στο μεταξύ, μέ τή μεγάλη του φειδώ και αυστηρότητα, γέμισε τό δημόσιο ταμείο, πού τό είχαν αρκετά άδειάσει οι πολυέξοδοι πόλεμοι τών προκατόχων του. Ποτέ άλλοτε ή Αυτοκρατορία, από τήν εποχή του Ήρακλείου, δέν είχε τήν έκταση πού είχε στο τέλος τής βασιλείας του Βασιλείου και ποτέ δέν είχε γνωρίσει τέτοια ευημερία.

Μετά τό θάνατο του Βασιλείου άρχισε ή παρακμή. Ο άδερφός του, ο Κωνσταντίνος Η΄ βασίλεψε τρία χρόνια (1025-1028), χωρίς καμιά δραστηριότητα, και ύστερα πέθανε αφήνοντας τρεις μεσόκο- πες κόρες, τήν Ευδοκία, μία βλογιοκομμένη μοναχή, τή Ζωή και τή Θεοδώρα. Τίς, έπόμενες δεκαετίες τήν Αυτοκρατορία τήν κυβέρνη- σαν οι σύζυγοι και οι ευνουούμενοι τής Ζωής. Ο πρώτος, ο Ρωμανός Γ΄ Αργυρός (1028-1034), ήταν αξιόλογος άνθρωπος, αλλά σπάτα- λος, ματαιόδοξος και μέ αδύνατο χαρακτήρα. Μετά τό θάνατό του, πού θεωρήθηκε ύποπτος, ή Ζωή διάστηκε νά παντρευτεί έναν ωραίο νέο άπ' τήν Παφλαγονία, τό Μιχαήλ Δ΄, πού κυβέρνησε έφτά χρόνια (1034-1041). Ο Μιχαήλ ήταν ικανός και δυναμικός, — κατάπνιξε μέ επιτυχία μία σοβαρή άνταρσία τών Βουλγάρων, — ήταν όμως έπιλη- πτικός. Η συνεχής κακή του υγεία τόν ανάγκαζε νά είνai άπλός καιροσκόπος. Όταν πέθανε κι αυτός, ή Ζωή έπέιστηκε νά υίοθετή- σει και νά στέψει αυτοκράτορα τόν άνιψιό του Μιχαήλ, πού λέγεται Καλαφάτης από τό έπάγγελμα του πατέρα του. Ο Μιχαήλ Ε΄ είχε σχέδια γιά μεταρρυθμίσεις πού προϋποθέτανε τήν πτώση τής ευερ- γέτριάς του, τής Ζωής. Η δυναστεία όμως ήταν πολύ αγαπητή, γιά νά τή ρίξει ένας καλαφάτης. Μία λαϊκή εξέγερση στην Κωνσταντι- νούπολη εκθρόνισε τό Μιχαήλ και έφερε στο θρόνο σάν μόνους κυρίαρχους τή Ζωή και τή Θεοδώρα (1042). Οι άδελφές όμως ζή- λευαν ή μία τήν άλλη και ή Ζωή, γιά νά μειώσει τή δύναμη τής Θεοδώρας, ξαναπαντρεύτηκε ένα μεσόκοπο γλεντζέ, τόν Κωνσταν- τίνo τό Μονομάχο. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ (1042-1054) δέν ήταν άνί- κανος, ήταν όμως τεμπέλης και διεφθαρμένος και δέν έκανε τίποτα γιά νά περιορίσει τή δύναμη τής εκκλησίας και τής άριστοκρατίας, πού διαρκώς μεγάλωνε. Ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος φερό- ταν σάν πάπας τής Ανατολής και τελικά, τό 1054, κατόρθωσε νά δημιουργήσει τό όριστικό σχίσμα μεταξύ τών ανατολικών εκκλη-

σιών καί τῆς Ρώμης. Ἐπὶ Κωνσταντίνου ἡ ἔκταση τῆς Αὐτοκρατορίας μεγάλωσε μέ τήν προσάρτηση τῆς ἀνεξάρτητης Ἀρμενίας. Τόν ἴδιο καιρό ὅμως Νορμανδοί τυχοδιώκτες ἄρχισαν νά εἰσβάλλουν στή Βυζαντινὴ Ἰταλία καί στή Σικελία¹⁰ καί οἱ ἀπόπειρες τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων νά συγκρατήσουν αὐτές τίς ἐπαρχίες δέν εἶχαν ἐπιτυχία. Ὄταν ὁ Κωνσταντῖνος πέθανε τό 1054 (ἡ Ζωὴ εἶχε πεθάνει τό 1050), ἡ ἡλικιωμένη Θεοδώρα ἀνέλαβε μόνη τῆς τῆν ἑξουσία καί γιά δύο χρόνια κυβέρνησε μέ ἐκπληκτικὴ σταθερότητα. Τό 1056 ἡ Μακεδονικὴ δυναστεία ἔσθθη.

Τά χρόνια αὐτά ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου ἔφτασε σέ ἓνα ὕψος πού δέν εἶχε φτάσει ποτέ ἄλλοτε. Τό πιό χαρακτηριστικὸ πρόσωπο τῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ Ψελλός, ἱστορικός, φιλόσοφος καί πολιτικός τῆς αὐλῆς, ἔξυπνος, μορφωμένος, γεμάτος περιέργειες, ἀνενδοίαστος, κυνικός καί ὥστόσο θρησκός. Τόν ἴδιο καιρό ὅμως ἡ εὐημερία εἶχε ἀνατρέψει τήν ἰσορροπία τοῦ αὐστηροῦ καί συγκεντρωτικοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῆς Αὐτοκρατορίας. Μέ τό τέλος τῆς μεγάλῃς δυναστείας ὅλα τά διαλυτικὰ στοιχεῖα ἀφέθηκαν ἐλεύθερα. Τό διάστημα ἀπὸ τό 1056 ὡς τό 1081 ἦταν μιὰ περίοδος χάους, στήν ὁποία ἡ ἐκκλησία καί ἡ πολιτικὴ ὑπαλληλία ἀγωνίζονταν γιά τήν ἑξουσία ἐναντίον τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Δυστυχῶς τό χάος αὐτό συνέπεσε μέ ἐπιθέσεις νέων ἐχθρῶν στά ἀνατολικά καί δυτικά σύνορα. Οἱ Νορμανδοί τό 1071 συμπλήρωσαν, μέ τήν ἄλωση τῆς Βάρεως (Bari), τήν κατάκτηση τῆς νοτίου Ἰταλίας καί ὕστερα διασχίσανε τήν Ἀδριατικὴ καί πέρασαν στίς ἀκτές τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι εἶχαν συγκεντρωθεῖ στά σύνορα τῆς Ἀρμενίας, ἔτοιμοι νά εἰσβάλλουν στή Μικρὰ Ἀσία. Στό μεταξύ, μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν δημοκρατιῶν, εἶχε ἀρχίσει στήν ἐμπορικὴ γεωγραφία ἡ ἐπανάσταση ἐκείνη πού ὁλοκληρώθηκε μέ τίς Σταυροφορίες καί χτύπησε τόσο σκληρὰ τήν οἰκονομικὴ ἡγεμονία τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἡ Θεοδώρα εἶχε ὑποδεῖξει γιά διάδοχό τῆς ἓναν ἀπλό ἰδιώτη, μέσης ἡλικίας, τό Μιχαὴλ Στρατιωτικόν. Μετά ἓνα χρόνο ὅμως ὁ

¹⁰ Ἡ Σικελία πού τήν εἶχαν καταλάβει οἱ Ἀραβες στό τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα, εἶχε ἀνακαταληφθεῖ κατὰ τό ἥμισυ στίς ἀρχές τοῦ 11ου.

Μιχαήλ ΣΤ΄ ἐκθρονίστηκε ἀπό τούς στρατιωτικούς, πού εἶχαν ἀρ-
χηγό τους τόν εὐγενή Ἰσαάκιο Κομνηνό. Ὁ Ἰσαάκιος Α΄ βασιλέψε
δύο χρόνια. Ὑστερα, ἐντελῶς ἀπροσδόκητα, παραιτήθηκε ὑπέρ τοῦ
ὑπουργοῦ του τῶν Οἰκονομικῶν, τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ἐνός
ἀριστοκράτη πού συνδεόταν περισσότερο μέ τήν ἐκκλησία καί μέ
τούς πολιτικούς παρά μέ τό στρατό. Λόγοι οἰκονομίας καί ὁ φόβος
τῶν στρατιωτικῶν ἐπαναστάσεων, ἔκαμαν τόν Κωνσταντῖνο Ι΄
(1059-1067), σ' αὐτή τήν τελείως ἀκατάλληλη στιγμή, νά περιορίσει
καί νά παραμελήσει τό στρατό. Ὄταν πέθανε, ἀφήνοντας ἕνα νεαρό
γιό, τό Μιχαήλ Ζ΄, ἡ χήρα του, ἡ Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα, ἄλ-
λαξε πολιτική καί πρόσφερε τόν ἑαυτό της καί τό θρόνο σέ ἕναν ἀπό
τούς ἡγέτες τοῦ στρατοῦ, τόν Ρωμανό Δ΄ Διογένη. Ὁ Ρωμανός ξα-
νάφερε τήν τάξη στό στρατό, τό 1071 ὅμως ἐξεστράτευσε γιά νά
ἀντιμετωπίσει μιὰ μεγάλη εἰσβολή τῶν Σελτζούκων στήν Ἀρμενία.
Ἐξ αἰτίας τῆς ἀπερίσκεπτης στρατηγικῆς του, ἡ Αὐτοκρατορία
ἔπαθε στό Μαντζικέρτ μιὰ καταστροφή ἀπό τήν ὁποία δέν μπόρεσε
ποτέ νά συνέλθει. Τό 1071, ὁ χρόνος πού ἔπεσε ἡ Βάρις καί ἔγινε
καί ἡ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ, εἶναι ἡ κρίσιμη καμπή στή βυζαντινή
ιστορία.

Στό Μαντζικέρτ ὁ Ρωμανός Δ΄ αἰχμαλωτίστηκε. Ὄταν τά νέα
τῆς μάχης ἔφτασαν στήν πρωτεύουσα, ὁ Μιχαήλ Ζ΄, πού μόλις εἶχε
ἐνηλικιωθεῖ, ἀνέλαβε τήν ἐξουσία καί κυβέρνησε προσπαθώντας
μάταια νά ἀποκαταστήσει τήν τάξη, νά περιορίσει τούς εὐγενεῖς καί
νά διώξει τούς Τούρκους. Στό μεταξύ οἱ Τούρκοι εἶχαν καταλάβει
ὅλη τή Μικρά Ἀσία καί ἔδειξαν τήν ἀπόφασή τους νά ἐγκαταστα-
θοῦν μόνιμα ἐκεῖ. Ἦταν λαός πρωτόγονος, καταστρεπτικός, ποιμε-
νικός καί ὄχι γεωργικός. Ὃπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἡ καλλιέργεια
τῆς γῆς εἶχε σταματήσει, δρόμοι καί ὑδραγωγεῖα εἶχαν καταστραφεῖ.
Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἕνας γρήγορος μαρασμός τῆς Μικρᾶς Ἀσίας,
πού τή μετέβαλε σέ ἔρημο, πράγμα πού ἔκανε πολύ πιό δύσκολη τήν
ἀνάκτησή της ἀπό τήν Αὐτοκρατορία. Ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ἐπαρ-
χίας στέρησε τήν Αὐτοκρατορία ἀπό τό κυριότερο ἔδαφος στρατο-
λογίας καί ἀπό τόν κυριότερο σιτοβολῶνα της. Τό θέμα τοῦ ἀνεφο-
διασμοῦ σέ τροφίμα χρειάζόταν ἀναδιοργάνωση, καί ὡς πρὸς τό
στρατό ἀναγκάστηκαν νά στηρίζονται ὅλο καί περισσότερο στούς
ξένους μισθοφόρους. Ἡ οἰκονομική πίεση ἔγινε μεγαλύτερη.

Τό 1078 ὁ Μιχαήλ Ζ΄ ὑποχρεώθηκε νά παραιτηθεῖ ὑπέρ ἑνός στρατιωτικοῦ, τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτου (1078-1081). Καί αὐτός ὁμως ἐκθρονίστηκε μέ τή σειρά του ἀπό ἕναν πολύ ἱκανότερο στρατηγό, τόν Ἀλέξιο Κομνηνό, ἀνιψιό τοῦ Ἰσαακίου Α΄, πού εἶχε ἐξασφαλίσει, μέ ἕνα γάμο πού ἔκαμε στήν κατάλληλη στιγμή, τή συμμαχία τοῦ πολιτικοῦ κόμματος τῶν Δουκῶν. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ (1081-1118) ἔσωσε τήν Αὐτοκρατορία. Ἦταν ἀναγκασμένος νά πολεμάει συνεχῶς σέ ὅλα τά μέτωπα. Μέ τούς πολέμους του ὁμως καί μέ τήν ἔξυπνη διπλωματία του κράτησε τούς Νορμανδούς ἔξω ἀπ' τή χερσόνησο τοῦ Αἴμου, ἀπέκρουσε βάρβαρους εἰσβολεῖς ἀπ' τό βορρᾶ, καί συγκράτησε τούς Σελτζούκους. Τό 1096 ἡ κίνηση, πού εἶναι γνωστή μέ τό ὄνομα «σταυροφορίες», δημιούργησε νέα προβλήματα γιά τόν αὐτοκράτορα. Οἱ σταυροφόροι, παρ' ὅλο πού τούς περισσότερους τούς ἐμψύχωνε ἡ θρησκεία, εἶχαν γιά ἀρχηγούς πολιτικούς πού ἐποφθαλμιοῦσαν τήν Κωνσταντινούπολη ἀκριβῶς ὅσο καί τούς Ἀγίους Τόπους. Ὁ Ἀλέξιος φάνηκε ἀντάξιος τῶν περιστάσεων. Χρησιμοποίησε τό στρατό τῶν σταυροφόρων γιά νά ἀνακτήσει ἐδάφη ἀπό τούς Σελτζούκους, συγκεκριμένα τήν πρωτεύουσά τους τή Νίκαια, ὕστερα ἔστειλε τούς Δυτικούς νά ἀπειλήσουν τά πλευρά τοῦ Ἰσλάμ. Τελικά οἱ σταυροφορίες, πού ἄνοιξαν ἕναν καινούριο ἐμπορικό δρόμο, ἀπό τή Συρία κατευθεῖαν στή Δύση, προξένησαν ἀνυπολόγιστες ζημιές στήν Αὐτοκρατορία, ἀπό ἀποψη ἐμπορική. Καί ἡ δόλια διπλωματία στήν ὁποία ἐντρυφοῦσαν καί ἀπό τίς δύο πλευρές, ὅξυνε τίς προστριβές μεταξύ τῆς Αὐτοκρατορίας καί τῆς Λατινικῆς Δύσης, προστριβές πού τούς εἶχε ἤδη δώσει ἐμφαση τό θρησκευτικό σχίσμα. Τή στιγμή πάντως αὐτή οἱ σταυροφόροι ἐξυπηρέτησαν τούς σκοπούς τοῦ Ἀλεξίου. Τή σωτηρία ὥστόσο τήν ἐπλήρωσε, καί ἡ δαπάνη ἦταν μεγαλύτερη ἀπό τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ βοήθεια τῶν πλοίων τῆς Βενετίας ἐξαγοράστηκε μέ τήν παροχή ἐμπορικῶν προνομίων, οἱ φόροι αὐξήθηκαν καί τό βάρος τους ἦταν τόσο ἀσήκωτο, ὥστε ἡ κυριαρχία τῶν Σελτζούκων σχεδόν φαινόταν λιγότερο καταπιεστική. Καί ὁ Ἀλέξιος ἀναγκάστηκε ἀπό τά πράγματα νά νοθεύσει ἐλαφρά τό νόμισμα. Ἀφοῦ διατήρησε τήν ἀξία του σέ ὅλες τίς ἀνωμαλίες ἐπτά ὀλόκληρους αἰῶνες, τό αὐτοκρατορικό νόμισμα ἔχασε τό κύρος του σάν τό μόνο ἀξιόπιστο μέσο συναλλαγῆς. Ἡ Κωνσταντινούπολη

έπαψε νά εἶναι τό οἰκονομικό κέντρο τοῦ κόσμου.

Μέ τήν ἄξια διοίκηση τοῦ Ἰωάννου Β΄ (1118-1143), τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀλεξίου, ἡ παρακμή μόλις διακρινόταν. Ὁ Ἰωάννης μέ τά στρατιωτικά του κατορθώματα ἀνέκτησε περισσότερα ἐδάφη ἀπ' τοὺς Σελτζούκους καί ἐπιβλήθηκε στοὺς σταυροφόρους. Παρ' ὅλο ὅμως πού ἀνακάλεσε τά προνόμια πρὸς τοὺς ξένους, τά ἔσοδα τῆς κυβέρνησης δέν ἦταν δυνατό νά περιοριστοῦν. Κάτω ἀπὸ τὴ στυλ-πνή ἐπιφάνεια τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ του, τοῦ Μανουήλ Α' (1143-1180), ἡ φθορά ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη. Ὁ Μανουήλ αἰσθανόταν μεγάλη ἔλξη γιὰ τίς ἰδέες τῆς Δύσης καί ἄρχισε νά στηρίζεται στὰ ὅπλα τῶν δυτικῶν, κυρίως στὰ πλοῖα τῶν ἰταλικῶν δημοκρατιῶν. Ἡ ναυτική ὅμως αὐτὴ ὑποστήριξη ἐσήμαινε παροχή καί ἄλλων προνομίων. Καί τά προνόμια πού ἔδινε στὴ Βενετία, τά ζητοῦσε καί τά ἀποκοῦσε καί ἡ Γένουα καί ἡ Πίσα. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμεινε ὥς τό τέλος ἓνα μεγάλο ἐργοστάσιο γιὰ τά εἶδη πολυτελείας ὅλου τοῦ κόσμου, τά ἔσοδα ὅμως τῶν τελωνείων τῆς ἐλαττώθηκαν καί ἐξαφανίστηκε τό ὑπερπόντιο ἐμπόριό της. Ἀπὸ τό ἄλλο μέρος, ἐπὶ Ἰωάννου καί στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ, φαινόταν πὼς θά ἦταν δυνατό νά ἀνακτήσουν καί πάλι ὅλη τὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπ' τοὺς Σελτζούκους. Ἡ μεγάλη ὅμως ἥττα τοῦ Μανουήλ τό 1176 στό Μυριοκέφαλον, μιά καταστροφή πού ὁ ἴδιος, πολὺ σωστά, τὴν παρέβαλε μέ τὴν καταστροφή τοῦ Μαντζικέρτ, ἔδειξε ὅτι οἱ Τοῦρκοι θά ἔμεναν ἐκεῖ γιὰ πάντα.

Ἡ ἀντιβασιλεία τῆς χήρας τοῦ Μανουήλ, τῆς Λατινίδας πριγκίπισσας Μαρίας τῆς Ἀντιοχείας (1180-1183), ὅσο καιρὸ ἦταν ἀνήλικος ὁ γιὸς τους ὁ Ἀλέξιος Β΄, ἦταν ἓνα χάος. Τό 1183 ὁ ἐξάδελφός του ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός πῆρε μέ τὴ βία τὴν ἐξουσία καί πολὺ γρήγορα δολοφόνησε τό νεαρὸ αὐτοκράτορα. Ἡ βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου (1183-1185) ἦταν μιά ἀντίδραση ἐναντίον τῶν Λατίνων. Ἡ ἀνάρρησή του στό θρόνο σημαδεύεται ἀπὸ μιά μεγάλη σφαγὴ τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ ἴδιος δέ ἀνακαλεῖ ὅλα τά προνόμια τῶν ξένων. Τίς ἐπαρχίες τίς διοίκησε μέ μεγάλη ἱκανότητα καί παραδειγματική δικαιοσύνη, στὴν Κωνσταντινούπολη ὅμως ὁ αὐθαίρετος δεσποτισμὸς του τοῦ δημιούργησε ἐχθρούς καί ἡ ἐκδίκηση, πού ἀπειλοῦσαν οἱ Δυτικοί, μεγάλωσε τίς δυσκολίες πού συναντοῦσε. Ἐκθρονίστηκε τό 1185, ὕστερα ἀπὸ τα-

ραχές πού έγιναν στην Κωνσταντινούπολη, και τόν αντικατάσθηκε ένας μακρινός συγγενής του, ο Ίσαάκιος Ἀγγελος.

Ἡ κυβέρνηση τῶν Ἀγγέλων, τοῦ Ίσαακίου Β' (1185-1195) καί τοῦ ἀδελφοῦ του τοῦ Ἀλέξιου Γ', πού τόν ἐκθρόνισε καί τόν διαδέχτηκε (1195-1203), ἦταν μιά ἱστορία θλιβερῆς ἀδυναμίας – μεγαλύτερη ἀνωμαλία καί μεγαλύτερη φτώχεια στήν Αὐτοκρατορία καί περισσότερο προνόμια στούς Ἱταλούς. Ἡ Βουλγαρία ἀπόκτησε τήν ἀνεξαρτησία της. Ἡ Κύπρος ἐπαναστάτησε. Τέλος τό 1203 ἡ ἀπληστία τῶν Βενετῶν ἔστρεψε πρός τήν Κωνσταντινούπολη μιά σταυροφορία ἀπό τή Δύση πού προοριζόταν γιά τούς Ἀγίους Τόπους. Ἡ ἐμφάνισή της ξανάφερε γιά ἓνα διάστημα στό θρόνο τούς ὑποψήφιους αὐτοκράτορες, τόν Ίσαάκιο Β' καί τό γιό του τόν Ἀλέξιο Δ', τό 1204 ὅμως ξέσπασαν ταραχές, πού ἔδωσαν στούς Σταυροφόρους τό πρόσχημα γιά νά καταλάβουν καί νά λεηλατήσουν τήν Πόλη.

Εἶναι δύσκολο νά ὑπερβάλει κανεῖς τό κακό πού ἔγινε στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό μέ τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ θησαυροί τῆς Πόλης, τά βιβλία καί τά ἔργα τέχνης, πού εἶχαν διατηρηθεῖ τόσους αἰῶνες, διασκορπίστηκαν καί πολλὰ ἀπ' αὐτά καταστράφηκαν. Ἡ Αὐτοκρατορία, τό μεγάλο αὐτό φρούριο τῆς χριστιανοσύνης στήν Ἀνατολή, ἐκηδενοίστηκε σάν δύναμη. Ἡ ἰδιαίτερα συγκεντρωτική ὀργάνωσή της καταστράφηκε. Πολλές ἐπαρχίες, γιά νά σωθοῦν, ἀναγκάστηκαν νά παραδοθοῦν. Ἡ δυνατότητα γιά τίς κατακτήσεις τῶν Ὀθωμανῶν ὀφείλεται στό ἔγκλημα τῶν Σταυροφόρων.

Ἡ Βενετία καί οἱ Λατίνοι ἄρχοντες μοιράστηκαν τή λεία. Στό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀνέβηκε Λατίνος αὐτοκράτορας. Λατίνοι ἄρχοντες καταλάβανε τήν ἐλληνική χερσόνησο καί ἔφεραν ἓνα ἀνήσυχο πνεῦμα ρομαντισμοῦ σ' αὐτή τήν ἀπό πολύ καιρό τόσο ἡσυχῇ ἐπαρχία. Ἡ Βενετία πῆρε τά νησιά καί ἱδρυσε ἀποικίες σέ ὅλα τά παράλια καί πέτυχε παραχωρήσεις πού τῆς ἐξασφάλιζαν τήν ἀποκλειστικότητα ὅλου τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀπόπειρα ὅμως νά καταλάβουν ὁλόκληρη τήν Αὐτοκρατορία ἀπέτυχε. Ἡ αὐτοκρατορική Μικρά Ἀσία ἔμεινε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων. Στή Νίκαια ὁ γαμπρός τοῦ Ἀλέξιου Γ', ὁ Θεόδωρος Λάσκαρης, ἐγκαταστάθηκε μέ τήν αὐλή του, πού πολύ γρήγορα ἔγινε τό ἐπιτελεῖο τῆς

ἐξόριστης Αὐτοκρατορίας. Στήν Τραπεζούντα ἓνας Κομνηνός ἀνακηρύχθηκε ἀνεξάρτητος, ὅπως καί ἓνας ᾽Αγγελος στήν Ἡπειρο, πού πολύ γρήγορα πῆρε τή Θεσσαλονίκη ἀπό τούς Λατίνους κυρίους της. Οἱ τρεῖς αὐτές αὐτοκαλούμενες Αὐτοκρατορίες ἐρίζανε μεταξύ τους γιά τόν τίτλο τῆς ἐξόριστης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Γενικά ὁμως τή μεγαλύτερη ἀναγνώριση τήν εἶχε ἡ Νίκαια, πού καί θριαμβευσσε στό τέλος. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης ὑποτάχθηκε τό 1246 στήν Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας καί οἱ ᾽Αγγελοι περιορίστηκαν στό Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, πού τελικά ἀναγνώρισε τήν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας ἔμεινε ἀνεξάρτητη ὥς τό 1461, πού τήν κατακτήσανε οἱ ᾽Οθωμανοί. Ἀπομονωμένος ὁμως στήν Ἀνατολή ἀπό τή Νίκαια καί τούς Σελτζούκους, ὁ Μεγάλος Κομνηνός δέν μπόρεσε ποτέ νά διεκδικήσει, μέ τρόπο πειστικό, τόν τίτλο τοῦ οἰκουμενικοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ νίκη τῆς Νικαίας στήν ἀντιζηλία αὐτή ὀφείλεται στίς μεγάλες ἱκανότητες τῶν αὐτοκρατόρων της. Ὁ Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης (1204-1222), καί ὁ γαμπρός του ὁ Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222-1254) ὀργάνωσαν τήν Αὐτοκρατορία μέ τέτοιο τρόπο πού νά μοιάζει μέ μιᾶ ἐπιχείρηση δραστήρια καί ἀποδοτική, καί ἦταν καί οἱ δύο καλοί στρατηγοί καί τέλειοι διπλωμάτες. Στά χρόνια πού βασιλεψε ὁ γιός τοῦ Ἰωάννη Γ΄, ὁ Θεόδωρος Β΄ (1254-1258), ἓνας ἄρρωστος καί νοσηρός διανοούμενος, ἡ ἔκταση τῆς Αὐτοκρατορίας μεγάλωσε, παρά τή δυσαρέσκεια τῆς ἀριστοκρατίας πού ὁ Θεόδωρος τήν κατέτρεξε. Ὅταν τόν διαδέχθηκε ὁ γιός του ὁ Ἰωάννης Δ΄ (1258-1259), πού ἦταν παιδί, ἡ ἀριστοκρατία ξεσηκώθηκε, δολοφόνησε τό Γεώργιο Μουζάλωνα, τόν ταπεινῆς καταγωγῆς ἐπίτροπο πού εἶχε ὑποδείξει στή διαθήκη του ὁ Θεόδωρος, καί ἔδωσε τήν ἐξουσία στόν πιό ἐξέχοντα ἐκπρόσωπό της, τό Μιχαήλ Παλαιολόγο. Μέ τόν τρόπο ὁμως αὐτό ἀπλῶς ἄλλαξε ἀφέντη. Ἀνήμερα τήν πρωτοχρονιά τοῦ 1259, ὁ Μιχαήλ σφετερίστηκε τό στέμμα καί σέ λίγο ὁ μικρός αὐτοκράτορας τυφλώθηκε.

Στό μεταξύ στήν Κωνσταντινούπολη ἡ Λατινική αὐτοκρατορία «τῆς Ρωμανίας» βυθιζόταν ὅλο καί περισσότερο στή φτώχεια καί στήν παρακμή. Ὁ Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας, ὁ πρῶτος αὐτοκράτορας, ἦταν τελείως ἀνίκανος γιά τήν ἀποστολή του. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχε ὀργανωθεῖ μέ αὐστηρό φεουδαρχικό σύστημα καί ὁ Βαλδουῖνος

ήταν μόλις κάτι παραπάνω από τόν πρώτο βαρῶνο του. Θα μπορούσε ωστόσο νά είχε κερδίσει τήν υποστήριξη τῶν ὑπηκόων του ἐναντίον τῶν ὑποτελῶν του, ἂν δέν τούς εἶχε ἀποξενώσει ἐπιβάλλοντάς τους τή μισητή λατινική ἐκκλησία. Τό 1205 ὁ Βαλδουῖνος σκοτώθηκε σέ ἕναν πόλεμο ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Ὁ διάδοχός του, ὁ ἀδελφός του ὁ Ἑρρίκος (1205-1216), ἦταν πιό διαλλακτικός πρὸς τούς Ἕλληνες καί, γιά ἕνα διάστημα, φάνηκε ὅτι μπορούσε, μέ τή διακυβέρνησή του, ἡ Λατινική αὐτοκρατορία νά ἀναδειχτεῖ σέ δύναμη. Ἦταν ὅμως πολύ ἀργά. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν μάθει νά ἀποβλέπουν στή Νίκαια γιά τή θρησκευτική τους ἐλευθερία, καί οἱ Λατίνοι ἄρχοντες καί οἱ Βενετοί, ἀπασχολημένοι μέ τά δικά τους συμφέροντα, ἦταν τελείως ἄχρηστοι γιά ἐρείσματα τῆς αὐτοκρατορίας πού, μετά τό θάνατο τοῦ Ἑρρίκου, ξέπεσε πολύ γρήγορα. Τόν Ἑρρίκο τόν διαδέχτηκε ἡ ἀδελφή του ἡ Ἰολάνδη καί ὁ ἄντρας της ὁ Πέτρος de Courtenay. Ὁ Πέτρος ὅμως σκοτώθηκε στήν Ἡπειρο τό 1217, πρὶν κἀν φτάσει στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Ἰολάνδη κυδέρνησε δύο χρόνια (1217-1219) καί ὕστερα παραιτήθηκε ὑπέρ τοῦ δευτερότοκου γιου της τοῦ Ροδέρτου (ὁ πρωτότοκος πολύ σοφά ἀρνήθηκε). Ὁ Ροδέτος ἐκθρονίστηκε γιά τήν ἀνικανότητά του καί τόν διαδέχτηκε ὁ ἀδελφός του, ὁ Βαλδουῖνος Β', μέ ἀντιβασιλέα τόν πρόην βασιλέα τῶν Ἱεροσολύμων τόν Ἰωάννη de Brienne (1225-1237), ἕναν ἡλικιωμένο ἄνθρωπο, πιό πολύ γενναῖο παρὰ ἔξυπνο. Εἶχαν γίνει ὑποδείξεις νά προσφερθεῖ ἡ ἀντιβασιλεία στό βασιλέα τῶν Βουλγάρων, γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ βοήθειά του ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ὁ λατινικός ὅμως κληρὸς δέν μπορούσε νά ἀνεχτεῖ τήν ἰδέα ἐνός σχισματικοῦ ἀντιβασιλέα καί ἐμπόδισε τήν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου. Ἐπὶ Βαλδουῖνου Β' ἡ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρωμανίας χειροτέρεψε. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς βασιλείας του ὁ Βαλδουῖνος τό πέρασε περιοδεύοντας στή Δύση καί ζητώντας βοήθεια. Δέν εἶχε χρήματα καί ἔβαλε ἐνέχυρο στοὺς Βενετούς τίς στέγες τοῦ παλατιοῦ του, τὰ ἅγια λείψανα πού εἶχε στήν κατοχή του καί τό γιό του. Ἡ Κωνσταντινούπολη ὅλο καί ἐρήμωνε ἀπὸ τή φτώχεια καί τήν πείνα. Ἦταν μιά σπλαχνική ἀπολύτρωση ὅταν τό 1261 τὰ στρατεύματα τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μῆκανε στήν Πόλη, καί ὁ Βαλδουῖνος, ὁ λατίνος πατριάρχης καί ὁ βενετός podestà ἔτρεξαν στό λιμάνι καί μπαρκάρησαν γιά τή Δύση.

Τό κακό ὅμως ἦταν ἀνεπανόρθωτο. Ὁ Μιχαήλ μπήκε σέ μιά πόλη μισοκατεστραμμένη καί ἔρημη ἀπό κατοίκους. Ἡ ἀνάκτηση ἄξιζε, γιατί κανένας στή Μέση Ἀνατολή δέν ἀνεχόταν νά ἔχουν τήν Κωνσταντινούπολη οἱ ἔχθροί του, καί ἦταν καί μιά δόξα πού ἐξύψωνε τήν αἴγλη τῆς Αὐτοκρατορίας. Δημιούργησε ὅμως προβλήματα καί δαπάνες, πού ὁ Μιχαήλ δέν ἦταν σέ θέση νά ἀντιμετωπίσει. Εἶχε συμμαχήσει μέ τούς Γενουάτες καί τώρα ἔπρεπε νά τούς πληρώσει μέ ἐμπορικά προνόμια, πού ἐλάττωσαν τά ἔσοδα τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Λατίνοι βρῆκαν ἕναν ὑπέρμαχο καί μέλλοντα ἐκδικητή, τόν Κάρολο τόν Ἀνδεγαυϊκό, πού ἦταν τώρα βασιλέας τῶν Δύο Σικελιῶν. Γιά νά ἐξουδετερωθεῖ ὁ Κάρολος, χρειάστηκε νά γίνει μιά κίνηση γιά ἔνωση μέ τή λατινική ἐκκλησία, μιά κίνηση πού ἔκαμε τούς ὑπηκόους τοῦ αὐτοκράτορα νά ἐκμανοῦν, χωρίς συγχρόνως νά ἀναχαιτίσει τόν Κάρολο. Τό αὐτοκρατορικό νόμισμα, πού εἶχε σταθεροποιηθεῖ χάρις στή φειδώ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας, ἄρχισε καί πάλι νά ξεπέφτει. Καί ὁ Μιχαήλ, πού δέν εἶχε τή δυνατότητα νά διατηρήσει τό σύστημα τῆς πληρωμῆς τοῦ στρατοῦ τῶν συνόρων μέ γαίες ἀπαλλαγμένες ἀπό φορολογία, κατάργησε αὐτά τά κτήματα στή Μικρά Ἀσία καί ἐξασθένισε ἔτσι τήν ἄμυνά του. Ὄταν τό 1282 ὁ Μιχαήλ πέθανε, φάνηκε πόσο στείρα ἦταν ἡ πολιτική ἀνάσταση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ μόνη θετική ἐπιτυχία τῆς βασιλείας του, ἐκτός ἀπ' τήν κατάληψη τῆς πρωτεύουσας, ἦταν ὅτι στήν Πελοπόννησο, μέ τή νίκη τῆς Πελαγονίας τό 1259, τά φρούρια-κλειδιά τοῦ Μυστρά, τῆς Μονεμβασίας καί τῆς Μάνης ἦρθαν στά χέρια τοῦ αὐτοκράτορα.

Κατά τή μακροχρόνια βασιλεία τοῦ γιου του, τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1282-1328), ἀκολούθησε μιά ἀργή παρακμή. Ὁ Σικελικός Ἐσπερινός τό 1282 ἐκμηδένισε τή δύναμη τοῦ Κάρολου τοῦ Ἀνδεγαυϊκοῦ καί ὁ Ἀνδρόνικος μπόρεσε, χωρίς φόβο, νά διακόψει τίς διαπραγματεύσεις γιά τήν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Στήν Ἀνατολή ὅμως μιά νέα ἀπειλή ὅλο καί μεγάλωνε. Τούς Μογγόλους, στίς ἐπιδρομές τους στή Μικρά Ἀσία τό 13ο αἶωνα, τούς εἶχαν ἀκολουθήσει ἀκμαῖες τουρκικές φυλές. Μιά ἀπ' αὐτές ἐγκαταστάθηκε στά σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας καί τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἵωνα ὁ ἀρχηγός της ὁ Ὄθμάν ἢ Ὁσμάν, πού ἀπό τό ὄνομά του εἶναι γνωστοί αὐτοί οἱ Τούρκοι ὡς Ὁσμανλήδες ἢ Ὁθωμανοί, τήν ὁργάνω-

νωσε σέ μιά ισχυρή στρατοκρατική δύναμη. Μετά τήν κατάργηση τών στρατιωτῶν τῶν συνόρων ἀπό τό Μιχαήλ, οἱ στρατιωτικές δυνάμεις τοῦ Ἀνδρόνικου δέν εἶχαν ἀρκετή δύναμη γιά νά τοὺς ἀντιμετωπίσουν. Ὁ Ἀνδρόνικος ἦταν ἀναγκασμένος νά στηρίζεται σέ ξένους μισθοφόρους καί σέ μιά στιγμή ἀνοησίας μίσθωσε μιά συμμορία τυχοδιωκτῶν, πού ἦταν γνωστοί μέ τό ὄνομα Μεγάλη Καταλανική Ἑταιρεία (1302). Αὐτοί ὅμως πολύ γρήγορα στραφήκανε ἐναντίον τῶν ἐντολῶν τους, ἀπόκλεισαν τήν Κωνσταντινούπολη γιά δύο χρόνια (1305-1307), ἔφεραν τοὺς Τούρκους στήν Εὐρώπη καί τελικά ἀποσύρθηκαν γιά νά λεηλατήσουν τή Μακεδονία καί τή φραγκική Ἑλλάδα. Στό μεταξύ ἡ Βουλγαρική αὐτοκρατορία τῶν Ἀσενιδῶν (Asen) καί ἡ Σερβική τῶν Οὐρεσι (Uros) ἦταν διαρκεῖς ἐστίες κινδύνων στήν Εὐρώπη. Στό ἐσωτερικό, ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τή βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου, ἄν καί γόνιμη ἀπό ἀποψη πνευματική, εἶναι ἡ οἰκονομική στενότης καί οἱ ἐπαναστάσεις. Ἀπό τό 1321 ὡς τό 1328, ὁ Ἀνδρόνικος πολεμοῦσε ἐναντίον τοῦ ἐγγονοῦ του καί διαδόχου του, τοῦ Ἀνδρόνικου Γ', καί μόνο ὁ θάνατος τοῦ γέρου αὐτοκράτορα ἔφερε τήν εἰρήνη.

Ἐπὶ Ἀνδρόνικου Γ' (1328-1341) ἐξακολούθησε ἡ ἴδια ἱστορία. Οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι εἶχαν κυριέψει τό 1326 τήν Προῦσα. Τό 1329 πῆραν τή Νίκαια καί τό 1337 τή Νικομήδεια. Ἐπὶ Στεφάνου Ντουσάν (1331-1355) τό Σερβικό κράτος ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά του καί ἀπειλῆσε τήν Κωνσταντινούπολη. Μετά τό θάνατο τοῦ Ἀνδρόνικου, πού ἄφησε γιά αὐτοκράτορα ἕνα παιδί, τόν Ἰωάννη Ε', ἐπακολούθησαν ἐμφύλιοι πόλεμοι, σέ ἕναν ἀγῶνα γιά τήν ἀντιδυναστεία, ἀνάμεσα στή βασιλομήτορα, τήν Ἄννα τῆς Σαβοΐας, καί στό σφετεριστή τοῦ θρόνου, τόν Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό. Ὁ τελευταῖος αὐτός, ἄνθρωπος ἀξιόλογος, ἀναγκασμένος νά εἶναι καιροσκόπος, ὑπερίσχυσε τό 1347. Τό 1355 ὅμως τόν ἔριξε ὁ γιός τοῦ Ἰωάννη Ε', ὁ Ἀνδρόνικος Δ'. Ὁ Ἰωάννης Ε' πού ξαναγύρισε στήν ἐξουσία τό 1379, ἀπομακρύνθηκε καί πάλι γιά ἕνα διάστημα, τό 1390, ἀπό τόν ἐγγονό του τόν Ἰωάννη Ζ', πέθανε ὅμως τό 1391 στό θρόνο. Τά πράγματα ἐξακολουθοῦσαν νά πηγαίνουν ἀπό τό κακό στό χειρότερο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν Πελοπόννησο οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἀνάκτησαν σιγά-σιγά ὅλη τή χερσόνησο ἀπό τοὺς Φράγκους, παντοῦ ἄλλοι ὅμως ἦταν ὅλα διαφορετικά. Ἦταν φανερό τώρα πιά

ὅτι ἡ καταστροφή θά ἐρχόταν ἀπ' τοὺς Τούρκους. Τό 1356 ἄρχισαν νά ἐξαπλώνονται καί στήν Εὐρώπη. Τό 1357 κυρίευσαν τήν Ἀδριανούπολη καί πολύ γρήγορα τήν ἔκαμαν πρωτεύουσά τους. Μέ τίς μάχες τοῦ Ἐδρου τό 1371 καί τοῦ Κοσσυφοπεδίου τό 1389 ἔγιναν κύριοι τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Σερβίας. Τό 1390 ἡ δύναμή τους ἔφτανε ὡς τό Δούναβη καί ἡ Αὐτοκρατορία δέν εἶχε πιά στήν ἐξουσία της παρά μονάχα τήν Κωνσταντινούπολη, τή Θεσσαλονίκη καί τό Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ στήν Πελοπόννησο.

Ὁ Ἰωάννης Ε΄ μάταια εἶχε περιοδεύσει τήν Ἰταλία ζητώντας βοήθεια. Στό τέλος οἱ Βενετοί τόν κράτησαν μάλιστα σάν ὀφειλέτη. Ὅταν ἀνέβηκε στό θρόνο ὁ νεώτερος γιός του, ὁ Μανουήλ Β΄, ἡ δυτική Εὐρώπη ἄρχισε νά ἀντιλαμβάνεται τόν κίνδυνο καί ἔστειλε ἕνα στρατό στή χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Ὁ στρατός αὐτός καταστράφηκε στή Νικόπολη τό 1396. Τό 1397 οἱ Τοῦρκοι πολιορκήσαν τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ὥρα της ὅμως δέν εἶχε ἀκόμα ἔρθει. Οἱ Τοῦρκοι δέχτηκαν στήν Ἀνατολή τήν ἐπίθεση τοῦ Ταμερλάνου, καί τό 1402 ὁ σουλτάνος νικήθηκε στήν Ἀγκυρα καί αἰχμαλωτίστηκε ἀπ' τοὺς Μογγόλους. Ἦταν μιά εὐκαιρία νά διωχτοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπό τήν Εὐρώπη. Ἡ Αὐτοκρατορία ὅμως δέν εἶχε ἀρκετή δύναμη, οἱ Σέρβοι ἐπρόδωσαν καί ἡ Δύση δέν ἤθελε νά βοηθήσει. Τό 1413 ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Ταμερλάνου κατέρρευσε καί ὡς τότε οἱ Τοῦρκοι εἶχαν τελείως ἀνακτήσει τίς δυνάμεις τους. Στό μεταξύ ὁ Μανουήλ ξεκίνησε, ὅπως ἄλλοτε ὁ πατέρας του, νά βρεῖ συμμάχους στή Δύση, καί ἔφτασε ὡς τό Παρίσι καί τό Λονδίνο – ἐπίσης χωρίς ἀποτέλεσμα.

Ἡ σύνεση τοῦ Μανουήλ καί ἡ δημοτικότητα του μεταξύ τῶν ὑπηκόων του καθώς καί στήν τουρκική αὐλή διαφύλαξαν τήν Αὐτοκρατορία σῶα ὅσο καιρό κράτησε ἡ βασιλεία του. Τό 1420 ὅμως παρέδωσε τήν ἐξουσία στό γιό του, τόν Ἰωάννη Η΄, καί ὕστερα ἀπό πέντε χρόνια πέθανε. Τό 1422 ὁ Ἰωάννης προκάλεσε τοὺς Τούρκους, αὐτοὶ ἔκαμαν μιά ἀπόπειρα ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, μιά ἀνταρσία ὅμως ἀνάγκασε τό σουλτάνο νά λύσει τήν πολιορκία. Τό 1423 ὁ διοικητής τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπό φόβο τουρκικῆς ἐπίθεσης, πούλησε τήν πόλη στοὺς Βενετούς. Ἡ τουρκική ὅμως ἐπίθεση ἔγινε, ὕστερα ἀπό ἑφτά χρόνια, καί εἶχε ἐπιτυχία. Ὁ Ἰωάννης Η΄, ἀκολουθώντας τήν οἰκογενειακή παράδοση, ταξίδεψε γεμάτος ἐλπί-

δες στήν Ίταλία. Έκεί, τό 1439, στή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, ἔδωσε τόν αὐτοκρατορικό του λόγο γιά τήν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν, μιᾶ ἔνωση πού ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ὑπηκόων του τήν ἀποκήρυττε. Γιά ἀνταμοιβή, οἱ Δυτικοί ἔστειλαν ξανά στρατό στή χερσόνησο τοῦ Αἴμου, γιά νά συντριφεῖ ἀπό τούς Τούρκους στή Βάρνα τό 1444.

Τό 1448 ὁ Ἰωάννης πέθανε καί στό θρόνο τῆς καταδικασμένης Αὐτοκρατορίας τόν διαδέχτηκε ὁ ἀδελφός του, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ'. Τό τέλος ἦρθε τό 1453. Ὑστερα ἀπό μιᾶ ἀπελπισμένη ἀλλά ἥρωική ἀντίσταση ἐφτά ἐβδομάδων, ἡ Πόλη, στίς 29 Μαΐου, ἔπεσε στά χέρια τῶν ἀπίστων. Τό 1460 οἱ Τούρκοι κατακτίσανε τήν Πελοπόννησο. Τό 1461 διαλύσανε τήν Αὐτοκρατορία τῶν Κομνηνῶν στήν Τραπεζούντα. Ἡ συγχώνευση τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης καί τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδας ἦταν κάτι πού ἀνῆκε σ' ἕνα χαμένο πιά γιά πάντα παρελθόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΤΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Τό γεγονός ότι ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία μπόρεσε νά διατηρηθεῖ χίλια ἑκατὸ χρόνια ὀφείλεται σχεδόν ἀποκλειστικά στίς ἀρετές πού εἶχε τὸ πολίτευμα καὶ ἡ διοίκησή της. Λίγα κράτη ὑπῆρξαν ὀργανωμένα μέ τρόπο πού νά ταιριάζει τόσο πολὺ μέ τὴν ἐποχή, καὶ νά εἶναι τόσο προσεκτικά προσανατολισμένους στό νά ἀποτρέπει τὴν παραμονή τῆς ἐξουσίας σέ χέρια ἀνικάνων. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ δὲν ἦταν ἔργο συνειδητό, πού ἐγινε ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο ἢ σέ μιά στιγμή. Βασικά ἦταν κληρονομιά τοῦ ρωμαϊκοῦ παρελθόντος, ὅσο περνοῦσαν ὅμως οἱ αἰῶνες συνεχῶς ἀναπροσαρμοζότανε καὶ συμπληρωνόταν, ὥστε νά μπορεῖ νά ἀνταποκρίνεται στίς ποικίλες ἀνάγκες τους¹.

Ἡ Αὐτοκρατορία ἦταν μοναρχία ἀπολυταρχική. Ἡ δυναρχία, μέ συνεργάτη τὴ Σύγκλητο, πού εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ Αὐγουστος, δὲν εἶχε διατηρηθεῖ πολὺ. Εἶναι ἀλήθεια βέβαια ὅτι τὰ τελευταῖα ἔχνη της ἐξαφανίστηκαν μόλις στό τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα, στήν πραγματικότητα ὅμως ὁ αὐτοκράτορας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ, κυβερνοῦσε μόνος. Αὐτός ἦταν ἡ ὑπατὴ ἐξουσία τοῦ κράτους. Μποροῦσε νά διορίζει καὶ νά ἀπολύει ὅλους τοὺς κρατικούς λειτουργούς κατὰ τὴν κρίση του. Ὁ ἐλεγχός του στὰ οἰκονομικά ἦταν ἀπόλυτος. Ἦταν ὁ μόνος πού εἶχε τὸ δικαίωμα νά θεσπίζει νόμους. Ἦταν ὁ ἀνώτατος ἀρχηγός ὅλων τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Αὐτοκρατο-

¹ Βλ. Bury, *The Constitution of the Later Roman Empire* στό ἔργο *Selected Essays*. ἔκδ. Temperley, 99 ἔξ.

ρίας, καί ἐπιπλέον ἡ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, ὁ Μέγας ἀρχιερέας. Ἡ πολιτικὴ του καὶ οἱ ἰδιοτροπίες του διαμορφώσανε τὴ μοῖρα τῶν ἑκατομμυρίων τῶν ὑπηκόων του. Τὰ πρῶτα χρόνια ὁ τίτλος του ἦταν Imperator ἢ Αὐγουστος. Ὁ τίτλος Αὐγουστος διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος, καθὼς ὁμως ἡ ἐπίδραση πού δεχόταν ἡ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ συνεχῶς μεγάλωνε, ὁ τίτλος Imperator, μέ τὴ στρατιωτικὴ του χρoιά, ὑποχώρησε σιγά-σιγά μπροστά στὸν τίτλο «Αὐτοκράτωρ», πού ὑποδηλώνει κάτι τὸ πιὸ ἀπόλυτο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὁμως τοῦ Ἡρακλείου καὶ ὕστερα, ὁ τίτλος, πού ἔδιναν συνήθως στὸν αὐτοκράτορα, ἦταν «Βασιλεὺς», ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς τίτλος, πού στὰ πρόσφατα χρόνια τὸν χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιὰ τὸ βασιλέα τῆς Ἀθῆσυνίας, ὅταν τύχαινε νὰ τὸν θυμηθοῦν, καὶ γιὰ τὸ μεγάλο ἀντίπαλο τοῦ αὐτοκράτορα καὶ πρότυπό του στὴν ἀπολυταρχία, τὸ Σασσανίδη βασιλέα τῆς Περσίας. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ «βασιλεὺς», σάν τίτλος τοῦ αὐτοκράτορα, παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 629, ἀκριδῶς δηλαδή ὕστερα ἀπὸ τὴν τελικὴ ἤττα τῶν Περσῶν².

Παρ' ὅλο ὥστόσο πού συνταγματικὸς ἐλεγχος γιὰ τὴν ἐξουσία του δέν ὑπῆρχε, ἡ ἀπολυταρχία τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν περιορισμένη. Ἀναγνώριζε πάντα τὴν ὑποχρέωσή του νὰ σέβεται τοὺς θεμελιώδεις νόμους τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ³. Καὶ κάπου πολὺ βαθιὰ ὑπῆρχε πάντα ἡ ἰδέα ὅτι ἡ κυριαρχία ἀνῆκε στὸ λαὸ καὶ ὁ λαὸς εἶχε ἐκχωρήσει τὴν ἐξουσία του στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰουστινιανός, στὴ Lex De Imperio, ἀναφέρει ρητὰ ὅτι ὁ λαὸς ἔχει μεταβιβάσει τὴν ἐξουσία του στὸν αὐτοκράτορα⁴. Δέν εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες ὁ νόμος αὐτός ἦταν πολὺ γνωστός, ἡ ἰδέα ὁμως ἐξακολουθοῦσε πάντα νὰ ὑπάρχει. Τὸ 811 ὁ ἐτοιμοθάνατος αὐτοκράτορας Σταυράκιος, ἀπαυδισμένος ἀπὸ τίς φιλονικίες τῆς γυναίκας του καὶ τῆς ἀδελφῆς του, γιὰ τὴ διαδοχὴ τοῦ θρόνου, τίς φοβέρισε ὅτι θά ξαναδώσει τὴν Αὐτοκρατορία στὸ λαὸ – γιὰ νὰ ἰδρῦσει μιὰ χριστιανικὴ δημοκρατία – τὸ σχέδιό του ὁμως θεωρήθηκε ἀνεφάρμοστο⁵. Ἡ κυρίαρχη ὥστόσο θέληση τοῦ λαοῦ κατόρ-

² Βλ. Brehier, *Les Origines des Titres Impériaux*, B.Z., τόμ. 15, 161 ἐξ., κυρίως 171-2.

³ Π.χ. Πανδέκται, I, III, 31. Βασιλικά, II. VI. 1.

⁴ Βλ. Bury, *ἔνθ. ἀν.*, 112.

⁵ Θεοφάνης. 492.

θωνε νά βρῖσκει τρόπους νά ἐκδηλώνεται. Πρῶτα-πρῶτα ὁ θρόνος ἦταν αἵρετός. "Υστερα ὑπῆρχε αὐτό πού ὁ Mommsen ὀνομάζει «τό νόμιμο δικαίωμα τῆς ἐπανάστασης», ἓνα δικαίωμα πού ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός δέ φοβήθηκε νά τό διακηρύξει τό 10ο αἶωνα⁶.

Οἱ ἐκλέκτορες τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ σύγκλητος, ὁ στρατός καί ὁ λαός τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐπρεπε πρῶτα νά ἐπευφημηθεῖ ὁ αὐτοκράτορας ἀπό τά τρία αὐτά σώματα καί ὕστερα ἀκολουθοῦσε ἡ τελετή τῆς στέψης. Ἦταν τότε ἀπόλυτος μονάρχης, γιά ὅσο καιρό ἡ διοίκησή του ἦταν ἱκανοποιητική. Ἄν ὅμως ἀποδεικνυόταν ἀνίκανος, ὁποιοσδήποτε ἀπό τοὺς ἐκλέκτορες του εἶχε τό δικαίωμα νά ἀνακηρύξει ἄλλο αὐτοκράτορα. Συνήθως αὐτό τό ἔκανε ὁ στρατός ἢ ἓνα μέρος τοῦ στρατοῦ, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Φωκά, τοῦ Λέοντα τοῦ Ἰσαυρου, τοῦ Λέοντα τοῦ Ἀρμένιου καί πολλῶν ἄλλων, σέ ὅλη τή βυζαντινή ἱστορία. Καί ἂν ὁ αὐτοκράτορας, πού εἶχε ὑποδειχτεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο, κατόρθωνε νά πείσει τή Σύγκλητο καί τό λαό τῆς Κωνσταντινούπολης νά τόν παραδεχτοῦν, ὁ σφετερισμός τῆς ἐξουσίας ἦταν πιά νόμιμος. Καμιά φορά ὥστόσο ἡ ἐκθρόνιση τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἀποτέλεσμα αὐλικῆς συνωμοσίας. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ σφετεριστής ἔπρεπε νά κάμει διάφορες μηχανορραφίες, γιά νά ἐμφανιστεῖ σάν ὑποψήφιος τῆς συγκλήτου καί νά ἐπευφημηθεῖ ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα ἀπό τά στρατεύματα πού ἐδρεῦανε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Νικηφόρου Α' καί τοῦ Μιχαήλ Α'. Ἄν ὁ θρόνος τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν κενός, σέ καιρό εἰρήνης, ἡ ἀναγγελία γιά τό νέο αὐτοκράτορα γινόταν συνήθως μέ διάγγελμα τῆς συγκλήτου, στίς περιπτώσεις ὅμως αὐτές ἡ σύγκλητος ἐνεργοῦσε πάντα σάν ὄργανο κάποιου στρατηγοῦ ἢ κάποιας φατρίας, ὅπως τό 457, πού ἔκαμε αὐτοκράτορα τό Λέοντα Α' κατὰ ὑπαγόρευση τοῦ Ἀσπαρ.⁷ Καμιά φορά ὥστόσο ἔπαιρνε τήν πρωτοβουλία ὁ λαός τῆς Κωνσταντινούπολης. Τό 944 ἡ βοή τοῦ λαοῦ ἔδωσε τήν ἐξουσία στόν Κωνσταντῖνο Ζ.⁸ Τό 1042 ὁ λαός ἔσυρε τή Θεοδώρα ἔξω ἀπ' τό μοναστήρι γιά νά

⁶ Νικολάου Μυστικοῦ, *Ἐπιστολαί*, Μ.Ρ.Γ., τόμ. 111, 210.

⁷ Μαλάλας, 369.

⁸ Λουΐτπράνδου, ἐκδ. Becker. *Andapodosis*, 142.

βασιλεύει πλάι στην αδελφή της τή Ζωή⁹. Τό 1185 λαϊκές ταραχές εκθρόνισαν τόν Ἀνδρόνικο Α΄ καί ἔφεραν στή θέση του τόν Ἰσαάκιο Ἀγγελο¹⁰.

Τό ἐκλογικό ὅμως καθεστώς εἶχε ὑποστεί στήν πράξη μιὰ μεγάλη τροποποίηση. Ἐνα ἀπό τά δικαιώματα τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ δυνατότητα νά συνεργάζεται στήν ἐκλογή ἄλλων αὐτοκρατόρων. Ἐτοι δέν ὑπῆρχε ποτέ κενό στή διαδοχή τοῦ θρόνου. Οἱ ἐκλέκτορες ἔπρεπε μέ τίς ἐλευφημίες τους νά δείξουν τυπικά ὅτι συναινοῦν, τή συναίνεση ὅμως αὐτή ποτέ δέν τήν ἀρνήθηκαν. Οἱ περισσότεροι αὐτοκράτορες ἀνέβηκαν στό θρόνο γιατί εἶχαν ἤδη στεφθεῖ πρὶν πεθάνει ὁ προκατόχος τους. Καί ἡ διαδοχή ἐξασφαλιζόταν ἀκόμα περισσότερο γιατί πίστευαν ὅτι, σέ περίπτωση πού δέν ὑπῆρχε αὐτοκράτορας, τό θρόνο μπορούσε νά τόν διαθέτει ἡ αὐτοκράτειρα. Κανένας περιορισμός δέν ὑπῆρχε ὅσον ἀφορᾷ τόν ἀριθμό τῶν αὐτοκρατόρων πού ἦταν δυνατό νά συνυπάρχουν. Ἐπὶ Ρωμανοῦ Α΄ ἦταν πέντε. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Δ΄ ὁ στρατός ζητοῦσε τρεῖς γιατί, μέ ἀξιοθαύμαστη εὐλάβεια, πίστευε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἔπρεπε νά ἀκολουθεῖ τό παράδειγμα τοῦ προτύπου του, τῆς Ἀγίας Τριάδας¹¹. Τήν ἐξουσία ὅμως τήν ἀσχοῦσε μόνο ἓνας αὐτοκράτορας, ὁ «βασιλεύς αὐτοκράτωρ» (Autocrator Basileus)¹². Οἱ ἄλλοι ἦταν ἀπλῶς πρόσωπα διακοσμητικά, ὅταν ὅμως ὁ «βασιλεύς αὐτοκράτωρ» πέθαινε, ὁ ἀρχαιότερος συναυτοκράτορας τόν διαδεχόταν αὐτόματα στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Ἐτσι ἦταν δυνατό νά ἰδρυσθῶν δυναστείες πού μπορούσαν νά διατηρηθοῦν ὅσο οἱ ἐκπρόσωποί τους ἦταν ἄξιοι νά κυβεργήσουν — καμιά φορά καί περισσότερο. Ἡ περίπτωση τῆς αὐτοκράτειρας Ζωῆς δείχνει πόσο ισχυρό μπορούσε νά εἶναι, σ' αὐτή τήν αἰρετή μοναρχία, τό αἶσθημα τῆς δυναστείας, ἀκόμα καί ὅταν ἦταν φανερό ὅτι τό ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ αἰσθηματος δέν ἄξιζε.

Ὁ αὐτοκράτορας ἢ ὁ συναυτοκράτορας, μετὰ τήν ἐκλογή του, ἔπρεπε νά στεφθεῖ¹³. Αὐτό ἀποτελοῦσε μιὰ θρησκευτική ἐπικύρωση

⁹ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, ἐκδ. Renauld, 1, 101 ἐξ.

¹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 448 ἐξ.

¹¹ Θεοφάνης, 352.

¹² Ἡ φράση παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά στό *Κλητορολόγιον* τοῦ Φιλοθέου, στοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* 1, 712.

¹³ Βλ. Sickel, *Das Byzantinische Krönungsrecht*, B.Z., τόμ 7, 511 ἐξ.

τῆς ἐξουσίας του ὥστε νά μπορεῖ νά ἐκτελεῖ πραγματικά τό ἔργο τοῦ τοποτηρητῆ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Τὴν ἰδέα τοῦ διαδήματος καὶ τῆς στέψης τὴν εἶχαν πάρει ἀπὸ τοὺς Πέρσες, πού τό βασιλέα τους τόν ἔστεφε ὁ Μέγας Ἀρχιερέας. Ὅταν ὁμως ὁ Διοκλητιανὸς υἱοθέτησε αὐτὴ τὴ συνήθεια, δέν ἐχρειάστηκε τὴ βοήθεια ἱερωμένου, γιατί ἦταν ἤδη Pontifex Maximus ὁ ἴδιος. Καὶ οἱ χριστιανοὶ διάδοχοί του ἀκολούθησαν τό παράδειγμά του. Τὴ στέψη τὴν ἐκτελοῦσε ἕνας ἐπιφανὴς ἐκπρόσωπος τῶν ἐκλεκτῶν. Τόν Βαλεντινιανό Α' τόν ἔστεψε ὁ ἑπαρχος τῆς Πόλης. Σιγά-σιγά ὁμως ἐγινε αἰσθητό ὅτι ὁ καταλληλότερος ἐκπρόσωπος ἦταν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ αὐτός εἶχε τό μεγαλύτερο ἀξίωμα μετὰ τόν αὐτοκράτορα. Εἶναι πιθανό γιὰ τό Μαρκιανό καὶ βέβαιον γιὰ τό Λέοντα Α' ὅτι στέφθηκαν ἀπὸ τόν πατριάρχη¹⁴. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ αὐτό ἐγινε κανόνας. Ἡ μόνη ἐξαίρεση ἦταν ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ', ἡ περίπτωσή του ὁμως εἶναι ἐντελῶς ἐξαιρετική, γιατί αὐτός στέφθηκε στό Μυστρά¹⁵. Ὁ πατριάρχης ὁμως ἐνεργοῦσε πάντα σάν ὁ πιό ἐξέχων πολίτης τῆς Αὐτοκρατορίας, ὄχι σάν ἱερωμένος. Πραγματικά, ὁ Φωκάς ἦταν ὁ πρῶτος αὐτοκράτορας πού στέφθηκε σέ ἐκκλησί¹⁶. Κατὰ συνέπεια, ὅταν ἐπρόκειτο νά στεφθεῖ συναντοκράτορας, τὴ στέψη τὴν ἔκανε ὁ ἥδη ὑπάρχων αὐτοκράτορας, παρ' ὅλο πού μποροῦσε νά παρίσταται καὶ ὁ πατριάρχης, προπάντων ὅταν ὁ ὑπάρχων αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος¹⁷. Καμιά φορὰ ὁ πατριάρχης μποροῦσε νά ζητήσῃ ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα ὁρισμένες παραχωρήσεις πρὶν συγκατατεθεῖ νά τόν στέψῃ. Στὴν περίπτωση ὁμως αὐτὴ ἐνεργοῦσε ἐπίσημα, σάν ἐκπρόσωπος τοῦ λαοῦ. Τό μόνο νόμιμον ὄπλο πού εἶχε ὁ πατριάρχης ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ, ἂν καὶ αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ ὄπλου ἡ νομιμότητα ἦταν συζητήσιμη. Μερικὲς φορὲς ὥστόσο ζητοῦσε ὁρισμένες διαβεβαιώσεις ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα, πρὶν ἀπὸ τὴ στέψη του. Ὁ Ἀναστάσιος, πού ἡ ὀρθοδοξία του ἦταν ὑποπτη, ἀναγκάστηκε νά ἐγγυηθεῖ ἐγγράφως ὅτι θά διατηρήσῃ τὴν ὑπάρ-

¹⁴ Bury, *ἔνθ. ἀν.*, 104.

¹⁵ Ἰδίου, *ἔνθ. ἀν.*

¹⁶ Σιμοκάττης, 334.

¹⁷ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *ἔνθ. ἀν.*, 1, 191 ἐξ. Κεδρηνός, 2, 296.

χουσα ἐκκλησιαστική κατάσταση καί ὅτι δέ θά δείξει καμιά δυσμένεια στούς πρώην ἐχθρούς του. Καί μεταγενέστεροι αὐτοκράτορες, γιά τούς ὁποίους ὑπῆρχε ἡ φήμη ὅτι ἦταν ἐτερόδοξοι, ὑποχρεώθηκαν νά κάμουν παρόμοιες δηλώσεις¹⁸. Ἐπί Παλαιολόγων ὑπῆρχε ἕνας ὀρισμένος ὄρκος τῆς στέψης, πού ἔδιναν οἱ αὐτοκράτορες. Ὑπόσχονταν ὅτι θά τηροῦσαν τίς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί τά διάφορα δόγματα καί τούς κανόνες πού εἶχε ἀποδεχτεῖ ἡ ἐκκλησία, ὅτι θά κυβερνοῦσαν μέ δικαιοσύνη καί μέ πραότητα καί ὅτι θά ἀναθεματίζαν ὅτιδήποτε ἀναθεματίζει ἡ ἐκκλησία¹⁹. Μετά τόν 5ο αἰώνα, ἦταν ἀδύνατο νά γίνει αὐτοκράτορας ἄνθρωπος πού ἦταν γνωστός γιά αἵρετικούς.

Ἀπό τόν 7ο αἰώνα ἡ στέψη γινόταν στήν Ἁγία Σοφία, μπροστά στή Σύγκλητο καί σέ ἐκπροσώπους τοῦ στρατοῦ καί τοῦ λαοῦ, πού ἐπευφημοῦσαν τό νέο αὐτοκράτορα μέσα καί ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία. Σέ παλαιότερες ἐποχές ἡ στέψη γινόταν στό Ἐβδομον, ἔξω ἀπό τήν Πόλη. Ἡ ἴδια τελετή, πού τήν περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια ὁ Κωνσταντίνος Ζ'²⁰, ἐξακολουθοῦσε νά γίνεται καί ἐπί Παλαιολόγων, πού εἶχαν ἐγκαινιάσει καί τή δυτική συνήθεια τοῦ χρίσματος²¹. Καμιά φορά γίνονταν καί πρόσθετες τελετές, γιά νά ἐνισχυθοῦν τά δικαιώματα τῶν ἀνηλίκων. Τή Μεγάλη Παράσκευή, τήν παραμονή τῆς στέψης του, οἱ στρατηγοί τῶν θεμάτων, οἱ ὑπουργοί, ὅλοι ὅσοι ἀνήκαν στήν τάξη τῶν συγκλητικῶν, ὅλοι οἱ στρατιῶτες τῆς πρωτεύουσας καί ἐκπρόσωποι ἀπό τίς τάξεις τοῦ λαοῦ καί κυρίως ἀπό τίς συντεχνίες, ὑποχρεώθηκαν νά δώσουν ἐπίσημο ὄρκο πίστης στόν ἀνήλικο αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ'²².

Πίστευαν ὅτι ἡ στέψη ἔκανε τόν αὐτοκράτορα ἡμίθεο, τοποτηρητή τοῦ Παντοδύναμου. Ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ἀπόλυτη ἐπίγνωση ὅτι ἦταν ἡ κεφαλή τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. «Βασιλεὺς καί ἱερεὺς εἰμί», ἔγραψε ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος στόν πάπα καί ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Θεός «τό κράτος τῆς βασιλείας ἐγγχειρίσας ἡμῖν ὡς ἡδόκησε...

¹⁸ Bury, *ἔνθ. ἀν.*, 114.

¹⁹ Κωδινού, *Περί ὀφφικίων*, 87.

²⁰ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *ἔνθ. ἀν.*

²¹ Γιά τό θέμα τοῦ χρίσματος βλ. Brightman, *Byzantine Coronation Ceremonies* στό *Journal of Theological Studies*, τόμ. 2, 383-5, καθώς καί Sickel, *ἔνθ. ἀν.*, 547-8.

²² Θεοφάνης, 449.

κατά Πέτρον τήν κορυφαιοτάτην τῶν ἀποστόλων ἀκρότητα ποιμένειν ἡμᾶς ἐκέλευσε τό πιστότατον ποιμνιον». Καί ὁ πάπας ἦταν σύμφωνος, ὅσο καιρό ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὀρθόδοξος²³. Ἐπί Βασιλείου Α' εἶχε πιά ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νά κείρουν, λίγο μετά τή γέννησή του, τό γιό καί διάδοχο τοῦ αὐτοκράτορα, σάν νά τόν χειροτονοῦσαν²⁴. Ὁ Ἰουστινιανός Α' εἶχε καθορίσει ὅτι ἦταν δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα νά προβαίνει σέ διακηρύξεις δογματικῆς φύσεως καί ἤδη ἓνα ἀπό τά καθήκοντά του ἦταν νά προεδρεύει στίς συνόδους τῆς ἐκκλησίας ἢ νά ὀρίζει πρόεδρο, ὅταν δέν πῆγαινε ὁ ἴδιος²⁵. Τόν πατριάρχη στήν πραγματικότητα τόν διόριζε ὁ αὐτοκράτορας. Ἀκόμα καί ὁ πάπας, ὅσο καιρό διατηρήθηκε τό ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας, δέν ἦταν δυνατό νά ἐκλεγεί, παρὰ ἀφοῦ ἔδινε τή συγκατάθεσή του ὁ ἀντιβασιλέας τοῦ αὐτοκράτορα²⁶. Αὕτη ἡ θεοκρατική του τοποθέτηση ὁδήγησε τόν αὐτοκράτορα νά σχηματίζει τήν πεποίθησή ὅτι εἶχε λάβει τήν Αὐτοκρατορία ἀπό τό Θεό. «Στέφανον ἐκ Θεοῦ διά τῆς ἐμῆς ἐδέξω χειρός», εἶπε ὁ Βασίλειος Α' στό διάδοχό του τό Λέοντα ΣΤ'²⁷. Αὐτό δέν ἐσήμαινε ὅτι ἡ *Lex De Imperio* εἶχε ξεχαστεῖ. Ὁ λαός ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἐκλέκτορας καί μπορούσε νά ἀφαιρέσει τό στέμμα. Ὁ λαός ὅμως ἦταν ἡ Χριστιανική Κοινοπολιτεία. Τήν ἐξουσία του ὁ αὐτοκράτορας τήν εἶχε σάν ἐκπρόσωπος τῆς Χριστιανικῆς Κοινοπολιτείας καί μέ τή στέψη γινόνταν ὁ ὕψιστος ἀρχιερέας τῆς. Μποροῦσε ἐπομένως δικαιολογημένα νά ὑποστηρίζει ὅτι ὀρισκόταν σέ ἀπενθείας σχέση μέ τό Θεό, τήν πηγὴ κάθε ἐξουσίας. Ἡ ἰδέα αὕτη ἦταν σύμφωνη μέ τό μυστικισμὸ τῶν χρόνων ἐκείνων καί κανένας μέσα στήν Αὐτοκρατορία δέν τήν ἀμφισβήτησε ποτέ. Ἐχοντας αὕτη τή θέση ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὑποχρεωμένος νά κρατάει πολὺ ψηλά τό γόητρό του. Ὅταν παρουσιαζόταν ἔπρεπε ὅλοι νά τόν προσκυνήσουν, ἀκόμα καί οἱ ξένοι πρέσβεις. Ἦταν βέβαια δυνατό στό τέλος νά τόν ἐκθρονίσουν, ὥς τότε ὅμως ἡ ἀσέβεια πρὸς τόν αὐτοκράτορα ἦταν πολὺ βαρὺ ἔγ-

²³ Mansi, *Concilia*, τόμ. 12, 976. Ἐκλογή, μετ. Freshfield, 66-7.

²⁴ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *ἐνθ. ἀν.*, 620-2.

²⁵ Gelzer, *Die Verhältnisse von Staat u. Kirche in Byzanz, H.Z., New Series*, τόμ. 50, 193 ἔξ.

²⁶ *Liber Pontificalis*, 1, 363-4.

²⁷ Βασιλείου Α', *Παραίνεσις πρὸς τόν αὐτοῦ υἱόν Λέοντα, M.P.G.*, τόμ. 107, XXXII.

κλημα. Τή θεραπαινίδα, πού κατά λάθος ἐφτυσε ἀπό ἓνα ψηλό παράθυρο τό φέρετρο τῆς αὐτοκράτειρας Εὐδοξίας, καθώς τό πήγαιναν ἀπό τό παλάτι στό νεκροταφεῖο, τή θανάτωσαν ἀπάνω στόν τάφο (412)²⁸. Γιά νά ἐνισχύσουν αὐτό τό γόητρο ἀναπτύχθηκαν σιγά-σιγά οἱ ἀναρίθμητες ἐπίσημες τελετές πού περιέγραψε ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄, καί ἀκόμα καί ἔξυπνοι αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Θεοφίλος, ζητοῦσαν τή συνδρομή τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης καί κάθονταν σ' ἓνα θρόνο πού ὑψωνόταν στόν ἀέρα καί ἦταν τριγυρισμένος ἀπό χρυσά πουλιά πού κελαηδοῦσαν καί ἀπό χρυσά λεοντάρια πού μοῦγγριζαν²⁹.

Μέ τίς πολλές αὐτές τελετές καί μέ ὅλη τήν ἐργασία πού ἔπρεπε νά ἐποπτεῖ, σάν κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους, ὁ αὐτοκράτορας ἦταν συνεχῶς ἀπασχολημένος καί ἔπρεπε νά εἶναι συγχρόνως καί εὐσυνείδητος καί δραστήριος. Οἱ εὐνοῦχοι βέβαια δέν εἶχαν τά φυσικά προσόντα γιά νά γίνουν αὐτοκράτορες καί πίστευαν ὅτι καί οἱ τυφλοὶ δέν ἦταν σέ θέση νά κυβερνήσουν, παρ' ὅλο πού ὁ Ἰσαάκιος Ἀγγελος ξαναγύρισε τυφλός στό θρόνο. Τά παιδιά μπορούσαν νά γίνουν αὐτοκράτορες, στήν περίπτωση ὅμως αὐτὴ ἔπρεπε νά ὑπάρχει ἀντιβασιλέας. Θά πίστευε κανεὶς ὅτι τό ἀξίωμα αὐτό ξεπερνοῦσε τίς δυνατότητες τῶν γυναικῶν, κυρίως ἐπειδὴ οἱ γυναῖκες δέν μπορούσαν θεωρητικά νά γίνουν ἱερεῖς καί στήν πράξη δέν μπορούσαν νά ἡγηθοῦν τοῦ στρατοῦ. Συνταγματικός ὥστόσο φραγμός δέν ὑπῆρχε πού νά ἐμποδίζει τίς γυναῖκες νά ἀσκήσουν τήν ἀπόλυτη ἐξουσία. Ἡ θέση τῆς αὐτοκράτειρας, τῆς Αὐγούστας³⁰, ἦταν, σύμφωνα μέ τίς σημερινές ἀντιλήψεις, περιέργη. Ἦταν χρήσιμο, γιά λόγους ἐθιμοταξίας³¹, νά ἔχει ὁ αὐτοκράτορας μιὰ γυναικεία συμπαράσταση, ἡ γυναῖκα του ὅμως δέν ἦταν κατ' ἀνάγκην αὐτοκράτειρα. Ἐπρεπε νά στεφθεῖ καί νά ἐπευφημηθεῖ χωριστά, παρ' ὅλο βέβαια πού ἡ στέψη της, ἂν δέν εἶχε στεφθεῖ μαζί μέ τόν αὐτοκράτορα, γινόταν στό παλάτι καί ὄχι σέ ἐκκλησία. Σχεδόν κατὰ κανόνα ἡ γυναῖκα τοῦ αὐτοκράτορα ἀνέβαινε στό θρόνο

²⁸ Νικηφόρου. *Breviarum*, 7.

²⁹ Βλ. κατωτέρω σελ. 172.

³⁰ Αὐγούστα ἦταν πάντα ὁ ἐπίσημος τίτλος, ἂν καί μετὰ τόν 7ο αἰώνα ὁ συνηθισμένος ὅρος στήν ὁμιλία εἶναι *βασιλίσα*.

³¹ Σινεχιστῆς τοῦ Θεοφάνους. 364.

μέ τό γάμο της ἤ στή στέψη τοῦ ἀντρός της. Αὐτοκράτειρες ὅμως μποροῦσαν νά ὑπάρχουν σέ ἀριθμό ἀπεριόριστο, καί ἦταν δυνατό καί ἄλλες συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα νά ἔχουν αὐτό τόν τίτλο. Ἡ Πουλχερία, ἡ ἀδελφή τοῦ Θεοδοσίου Β', στέφθηκε στήν ἀρχή τῆς βασιλείας τοῦ ἀδελφοῦ της. Ὁ Θεόφιλος καί ὁ Λέων ΣΤ' ἔσπεσαν κόρες τους³² καί ὁ Ἀλέξιος Α' τή μητέρα του³³. Μέ τή στέψη ἡ αὐτοκράτειρα γινόταν κι ἐκείνη μέτοχος τῆς ἐξουσίας. Ἐπαίξε ἐπίσης καί κάποιο ρόλο στήν κυβέρνηση. Ἡ Θεοδώρα ἦταν παρούσα στά συμβούλια τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἄν καί ζητοῦσε συγγνώμη, ὅταν ἔπαιρνε τό λόγο³⁴. Σέ περίπτωση πού δέν ὑπῆρχαν αὐτοκράτορες ὅλο τό Imperium ἀνῆκε στήν αὐτοκράτειρα καί μποροῦσε ἐκείνη νά ἐκλέξει τό διάδοχο τοῦ θρόνου. Ἐτσι ἡ Πουλχερία διάλεξε τό Μαρκιανό καί ἡ Ἀριάδνη τόν Ἀναστάσιο. Ἀπό τήν αὐτοκράτειρα ἀντλοῦσαν τά δικαιώματά τους καί οἱ διαδοχικοί σύζυγοι τῆς Ζωῆς. Ἡ ἐξουσία της φαινόταν ἐπίσης καί στίς περιπτώσεις πού χρειαζόταν ἀντιβασιλείας. Ἄν ὁ αὐτοκράτορας δέν ἦταν σέ θέση νά κυβερνήσει, ἐπειδή ἦταν πολύ νέος ἢ ἄρρωστος, καί δέν ὑπῆρχαν ἄλλοι αὐτοκράτορες, χωρίς ἄλλη συζήτηση ὅλη τήν ἐξουσία τήν ἀσκοῦσε ἡ αὐτοκράτειρα. Ἡ Πουλχερία κυβέρνησε στή θέση τοῦ νεαροῦ ἀδελφοῦ της, ἡ Σοφία στή θέση τοῦ τρελοῦ ἀντρός της, τοῦ Ἰουστίνου Β', ὅσπου διορίστηκε ἕνας «καῖσαρ»³⁵, καί σέ ὅλη τήν ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ «βασιλομήτωρ», ἄν ὑπῆρχε «βασιλομήτωρ», ἀσκοῦσε τήν ἀντιβασιλεία γιά ἕνα διάστημα, ἄν ὄχι γιά ὅλο τόν καιρό, πού ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος. Τί γινόταν ὅμως στήν περίπτωση πού δέν ὑπῆρχε αὐτοκράτορας καί ἡ αὐτοκράτειρα δέν ἠθελε νά ὀνομάσει κανένα; Ἡ κατάσταση τότε ἦταν ἀσαφής. Ἡ Εἰρήνη, ἀφοῦ ἐκθρόνισε καί ἐτύφλωσε τό γιό της, ἀποφάσισε νά βασιλέψει ἡ ἴδια. Αὐτό βέβαια ἦταν ἕνα εἶδος καινοτομίας καί θεωρήθηκε καλύτερο στά ἐπίσημα ἐγγραφα νά τήν ἀποκαλοῦν ὁ «αὐτοκράτωρ Εἰρήνη»³⁶. Συνταγματικός πάντως φραγμός δέν ὑπῆρχε.

³² Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 107-8.

³³ Ἡ πραγματική στέψη της δέν περιγράφεται πουθενά, εἶχε ὅμως τόν τίτλο τῆς Αὐγούστας.

³⁴ Προκοπίου, *Περί τοῦ περσικοῦ πολέμου* (ἐκδ. Loeb), 1, 230.

³⁵ Βλ. Bury, *Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, 2, 76, ἐξ.

³⁶ *Εἰρήνη πιστός βασιλεὺς* – Zachariae von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum*, 3, 55.

Καί στο τέλος αίτία της πτώσης της ήταν περισσότερο ή κακή της υγεία παρά τό φύλο της. Ἡ ἐξαδέλφη της ἡ Θεοφανώ, ἡ γυναίκα τοῦ Σταυράκιου, σκόπευε νά διαδεχτεῖ τόν ἄντρα της, ἀλλά ἀπέτυχε. Τό 1042 ὥστόσο συναντοῦμε δύο αὐτοκράτειρες, τή Ζωή καί τή Θεοδώρα, νά ἀσχοῦν μαζί τήν ἐξουσία – το μοναδικό παράδειγμα, πού ἡ ἐξουσία μοιράστηκε στά δύο. Ἀλλά ὅταν ἡ Ζωή ὑπόδειξε ἕναν αὐτοκράτορα, αὐτόματα οἱ δύο γυναῖκες παραμέρισαν μπροστά του. Μετά τό θάνατό του ὅμως ἡ Θεοδώρα ἀνάλαβε καί πάλι τήν ἐξουσία καί μπόρεσε στή νεκρική της κλίνη νά ὀρίσει τό διάδοχο. Ποτέ οἱ βασιλεῖς αὐτές τῶν γυναικῶν δέ θεωρήθηκαν παρόνομες.

Ἄν ὅμως ἡ αὐτοκράτειρα ἢ ἡ ἀντιβασίλισσα ἦταν ἀνίκανη, μπορούσαν μέ μιά ἐπανάσταση νά τή διώξουν. Ἡ Εἰρήνη ἔπese, ὅταν δέν μπορούσε πιά νά ἐλέγχει τούς ὑπουργούς της καί ἡ ἀντιβασίλισσα Ζωή Καρδοנוβίνα ὅταν οἱ πολιτικές της ἐπιδιώξεις καταλήξανε σέ καταστροφή. Σέ περιπτώσεις σάν τήν τελευταία, ὅταν ὑπῆρχε ἐπείγουσα ἀνάγκη καί ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος, ἔδρισκαν ἔξυπνη λύση. Μερικοί αὐτοκράτορες ὄριζαν στή νεκρική τους κλίνη συμβούλια ἀντιβασιλείας. Ὁ Θεόφιλος ὄρισε δύο ἀνώτερους ὑπαλλήλους γιά νά ἐνεργοῦν μαζί μέ τή Θεοδώρα καί ὁ Ἀλέξανδρος ἑφτά ἀγτιβασιλεῖς μέ πρόεδρο τόν πατριάρχη³⁷. Τά συμβούλια ὅμως αὐτά δέν ἦταν ἱκανοποιητικά. Ἀπό τό 10ο αἰώνα καί ὕστερα ἐπικράτησε ἡ συνήθεια, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος, ἕνας ἰσχυρός στρατηγός ἢ ναύαρχος νά ἀνεβαίνει στό θρόνο σάν αὐτοκράτορας – ἀντιβασιλέας. Ἡ ἐξουσία του ἦταν ἀπόλυτη καί εἶχε καί τό προβάδισμα, διαφύλαττε ὅμως τά δικαιώματα τοῦ νόμιμου αὐτοκράτορα. Συνήθως ὁ αὐτοκράτορας – ἀντιβασιλέας νομιμοποιοῦσε ὡς ἕνα σημεῖο τόν ἑαυτό του, χάρη σέ κάποιο γάμο μέ μέλος τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογένειας. Ὁ Ρωμανός Λεκαπηνός, ὁ πρῶτος ἀπό αὐτούς τούς ἀντιβασιλεῖς, πάντρεψε τήν κόρη του μέ τόν αὐτοκράτορα, ἕνα παράδειγμα πού ἀκολούθησε καί ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καί ὁ Ρωμανός Διογένης παντρεύτηκαν καί οἱ δύο τίς χῆρες τῶν προκατόχων τους καί, μέ τή βοήθειά τους, ἐξασφάλισαν τό θρόνο. Τό ἴδιο θά ἔκανε καί ὁ Ἰωάν-

³⁷ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 380.

νης Τσιμισκής, ή έκκλησία όμως έφερε αντίρρήσεις – αυτοκράτειρα ήταν ή Θεοφανώ, ή συνένόχος του στή δολοφονία του Νικηφόρου Φωκά – και έτσι παντρεύτηκε τή θεία του αυτοκράτορα. Κανείς δέν έφερνε αντίρρηση για τους σφετερισμούς αυτούς, τους θεωρούσαν όμως κάτι τό προσωρινό. "Όταν οί Λεκαπηνοί και οί Καντακουζηνοί αποπειράθηκαν νά ιδρύσουν δικές τους δυναστείες, ή αποδοκιμασία του λαού ματαίωσε τά σχέδιά τους. Πίστευαν ότι ο νόμιμος αυτοκράτορας, ο πορφυρογέννητος, αυτός πού είχε γεννηθεί στήν Πορφύρα, τό δωμάτιο όπου αποκοιτσε τά παιδιά της ή αυτοκράτειρα, είχε δικαιώματα πού δέν έπρεπε νά άγνοηθούν. Τά συνταγματικά δικαιώματα των έκλεκτόρων της Αυτοκρατορίας, της συγκλήτου, του στρατού και του λαού, δέ χάνονταν έντελώς μετά τήν έκλογή του αυτοκράτορα. Ο στρατός έξακολουθούσε νά έχει στήν πράξη, όπως ήταν φυσικό, μεγάλη έπιρροή. Άλλά και ή σύγκλητος και ο λαός είχαν κληρονομήσει και οί δύο από τό παρελθόν άόριστα θεωρητικά δικαιώματα πού, τους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας, είχαν άληθινή ισχύ.

Ο λαός της Κωνσταντινούπολης, άγνωστο σέ ποιά εποχή, είχε οργανωθεί σέ τέσσερις ομάδες ή δήμους³⁸, τους Πράσινους, τους Βένετους (κυανούς), τους Λευκούς, και τους Ρούσιους (Έρυθρούς). Σιγά-σιγά οί δύο τελευταίοι απορροφήθηκαν από τους δύο πρώτους. Οί δήμοι, όπως φαίνεται, ήταν δημοτικές οργανώσεις μέ αυτοδιοίκηση, πού είχαν πολιτικές και στρατιωτικές ύποδιαιρέσεις. Τίς πρώτες τίς ονόμαζαν Πολιτικούς και τόν άρχηγό τους Δήμαρχο, και τίς δεύτερες Περατικούς και τόν άρχηγό τους Δημοκράτη. Είμαι πιθανό ότι τά καθήκοντα των Πολιτικών ήταν νά φροντίζουν τους δημόσιους κήπους και νά παίρνουν προληπτικά μέτρα για τίς πυρκαγιές. Οί Περατικοί ήταν ασφαλώς μιά τοπική φρουρά της Πόλης. Κάποια στιγμή ο ίππόδρομος της Κωνσταντινούπολης έπесе στά χέρια των δήμων και όλα όσα γίνονταν στον ίππόδρομο κατάληξε νά είναι μιά άμιλλα μεταξύ των Πρασίνων και των Βενέτων, πού είχαν αποκτήσει και οί δύο τεράστιες ίπποδρομιακές οργανώσεις. ένώ όλος

³⁸ Για τους δήμους, βλ. Bury, Appendix 10 του Gibbon, *Decline and Fall*, τόμ. 4, 531 έξ., ίδιου, *Later Roman Empire*, 1, 84 έξ., 2, 11 έξ. Καί κυρίως Uspenski, *Οί φατρίες του Ίπποδρόμου και οί δήμοι στήν Κωνσταντινούπολη* (ρωσικά), V. V., τόμ. 1, 1 έξ..

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α΄, Ο ΜΕΓΑΣ

Από το άλλο πλάι, όμως, η σκέψη του κατ' εὐχὴν ἐξαφηνίστηκε
 ἐντελώς, ἀπο- *Χάλκινη προτομή τοῦ Δ΄ αἰώνα. Μουσείο Βελιγραδίου.*

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ, Ο ΠΑΡΑΒΑΤΗΣ
Μαρμάρινος ανδριάντας του Δ' αιώνα. Μουσείο Λούδρου.

ὁ πληθυσμός τῆς Πόλης, πού ἀγαποῦσε πολύ τίς ἵπποδρομίες, χωρίστηκε σέ ὁπαδούς τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου δήμου. Ἐπειδή οἱ δήμοι ἦταν τά σώματα μέ τά ὁποῖα ἡ Πόλη μπορούσε νά ἐκφράσει τή γνώμη τῆς, στό τέλος τοῦ 5ου αἰώνα ἀπόκτησαν ἐξαιρετικά μεγάλη δύναμη καί τόν 6ο ἀπειλήσαν πολλές φορές τό κράτος. Εὐτυχῶς ὅμως ὅτι οἱ Πράσινοι καί οἱ Βένετοι εἶχαν μεγάλη ἀντιζηλία μεταξύ τους καί υἰοθετοῦσαν πάντα ἀντίθετες ἀπόψεις. Οἱ Πράσινοι π.χ. εὐνοοῦσαν τό μονοφυσιτισμό, σέ τέλεια ἀντίθεση μέ τήν ὀρθοδοξία τῶν Βενέτων. Ἦταν ἐπομένως δυνατό ὁ αὐτοκράτορας πού ἐπιθυμοῦσε νά περιορίσει σώματα πού δέν μπορούσε νά ἐλέγχει, νά χρησιμοποιεῖ τοὺς μέν ἐναντίον τῶν δέ. Καμιά φορά ὅμως τύχαινε νά συμμαχήσουν. Οἱ δήμοι μαζί μέ τό στρατό ἐπιμείνανε νά ἀνεβεῖ στό θρόνο ὁ Ἰουστίνος Α΄. Τό 532 ἡ βαριά φορολογία καί οἱ δημοτικοὶ δασμοὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοὺς ἔνωσαν ἐναντίον του στή Στάση τοῦ Νίκα. Ὁ Ἰουστίνος Β΄, πού ἦταν ὑποχείριος τῆς ἀριστοκρατίας, προσπάθησε νά τοὺς περιορίσει, ὁ Τιβέριος ὅμως θεώρησε σοφότερο νά τοὺς ἐνθαρρύνει καί νά τοὺς χρησιμοποιεῖ ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατῶν. Ἡ πτώση τοῦ Μαυρίκιου ὀφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, στό γεγονός ὅτι τοὺς δυσαρέστησε, ἐπειδή ἐπιχείρησε νά ἐπιβάλλει καί ἄλλα στρατιωτικά καθήκοντα στοὺς Περαιτικούς. Ἡ συνταγματική τους θέση φαίνεται ἀπό τόν τρόπο πού ἀναγκάστηκε ὁ Ἰουστινιανός νά διαπραγματευθεῖ μαζί τους καί νά ἀκούσει τίς γνώμες τους στόν ἵππόδρομο. Τόν 7ο αἰώνα ἡ δύναμη τῶν δήμων ἐξασθένησε καί, μετά τήν ἀνάρρηση στό θρόνο τῶν Ἰσαύρων, οἱ Πολιτικοὶ ἦταν κατ' ὄνομα μόνο ὁργανώσεις, μέ μοναδικό τους προορισμό νά ἀντιπροσωπεύουν τό λαό στίς ἐπίσημες τελετές. Οἱ δήμαρχοι τῶν Πρασίνων καί τῶν Βενέτων ἐμφανίζονται στήν ἱεραρχία τῆς αὐλῆς σάν ἀργόμισθοι ὑπάλληλοι. Οἱ Περαιτικοὶ πάλι σχημάτισαν τόν πυρήνα τῆς φρουρᾶς τοῦ παλατιοῦ καί τῆς φρουρᾶς τῆς Πόλης πού ἀποτελοῦσαν τόν αὐτοκρατορικό στρατό, σέ ἀντίθεση μέ τό στρατό τῶν ἐπαρχιῶν. Μέ τήν παρακμή τῶν δήμων, ὁ λαός τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχασε τό μόνο συνταγματικό μέσο πού εἶχε γιά νά ἐκφράζει τή γνώμη του. Ἀπό τήν ἐποχὴ ἐκείνη δέ μπορούσε νά δείξει τίς ἐπιθυμίες του παρὰ μόνο μέ στάσεις καί μέ ταραχές.

Ἀπό τό ἄλλο πάλι μέρος ἡ σύγκλητος ποτὲ δέν ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς, ἂν καί ἡ χρυσή ἐποχὴ τῆς στήν Κωνσταντινούπολη ἦταν ὁ

δος και ο 7ος αιώνας³⁹. Η σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης ήταν διαφορετική από την παλιά ρωμαϊκή σύγκλητο. Ἀκόμα και τό 359, όταν της έδωσαν όλα τά προνόμια πού είχε ή ρωμαϊκή σύγκλητος, – και έγινε έτσι επίσημος εκλέκτορας, – εξακολούθησε νά είναι διαφορετική στή σύνθεσή της και της έλειπε ή παράδοση της άλλης. Ἀκόμα και τό όνομά της ήταν λιγότερο σεβάσιμο. Στά ελληνικά δέ μεταφράστηκε γερουσία (senatus) αλλά σύγκλητος, δηλαδή συνέλευση. Τή σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης τήν αποτελούσαν όλοι οί έν ενεργεία και οί πρώην κάτοχοι αξιωμάτων από ένα όρισμένο επίπεδο και άπάνω, καθώς και οί απόγονοί τους. Ήταν έτσι ένα μεγάλο άμορφο σῶμα στό όποιο άνήκαν όλοι οί εξέχοντες πολίτες, όλοι οί πλούσιοι και όλοι εκείνοι πού είχαν μιά υπεύθυνη θέση στην Αυτοκρατορία.

Η πραγματική έξουσία της συγκλήτου δέν ήταν καθορισμένη. Τά μέλη των συγκλητικῶν τάξεων είχαν όρισμένα δικαιώματα και πλεονεκτήματα, πού τά όριζε ο παλιός ρωμαϊκός νόμος και είχαν επικυρωθεί αργότερα, κυρίως από τόν Ίουστινιανό. Έγινε μιά άπόπειρα νά διατηρηθούν οί τάξεις τους αξιοπρεπείς και τούς άπαγορεύτηκε νά παντρεύονται θεατρίνες, ὡς τή στιγμή πού ο Ίουστινιανός, άρραδωνιασμένος μέ τήν ήθοποιό Θεοδώρα, ζήτησε από τό θείο του νά άνακαλέσει τό μέτρο. Στην πραγματικότητα τή δύναμη της συγκλήτου τήν αποτελούσε τό γεγονός ότι ήταν ένα σῶμα ήμισυνταγματικό, πού αντιπροσώπευε τίς άπόψεις των πιό πλούσιων και των πιό ισχυρῶν στοιχείων του κράτους. Γι' αυτό, όταν ο αυτοκράτορας ήταν άνίσχυρος, έδινε τήν έντύπωση ότι ήταν ή πιό σημαντική από όλες τίς άρχές της Αυτοκρατορίας. Από τό τέλος του δου και όλο τόν 7ο αιώνα είχε μιά θέση εξαιρετικά σπουδαία. Ο Ίουστίνος Β' ήταν ένα όργανο στα χέρια της. Ο Ἡράκλειος, πού κέρδισε τό θρόνο σάν υποψήφιος της, της φέρεθηκε μέ μεγάλο σεβασμό. Όταν έφυγε γιά τούς περσικούς πολέμους άφησε αντίδασιλέα τό γιό του, πού ήταν δέκα χρονῶν, μέ κηδεμόνες τόν πατριάρχη και ένα συγκλητικό, πού ήταν βέβαια και μάγιστρος των όφφικίων⁴⁰, ένῶ τό 614 έστειλαν στην Περσία μιά αυτοκρατορική πρεσβεία έξ

³⁹ Βλ. Bury, *Later Roman Empire*, 1, 12 έξ., Buckler, *Anna Comnena*, 274-6. Diehl, *Le Sénat et le Peuple Byzantin*, στό *Byzantion*, τόμ. 1, 201 έξ.

⁴⁰ Θεοφάνης. 303.

ονόματος τῆς συγκλήτου, πιστεύοντας ὅτι αὐτό τῆς ἔδινε μεγαλύτερο κύρος παρά ἂν πῆγαινε ἐξ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορα⁴¹. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κώνστας εὐχαρίστησε ἐπίσημα τὴ σύγκλητο γιὰ τὴ βοήθειά της στὸν ἀγώνα του ἐναντίον τῆς αὐτοκρατείας Μαρτίνας, καὶ ζήτησε τὴ συνεργασία της καὶ γιὰ τὸ μέλλον⁴². Στὸ τέλος ὁμως τοῦ 7ου αἰώνα ἡ σύγκλητος ξέπεσε. Ἡ τυραννία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' εἶχε, κατὰ μεγάλο μέρος, γιὰ στόχο τῆς τὴ σύγκλητο καί, παρ' ὅλο πού ὁ θρίαμβος τοῦ Λέοντα τοῦ Ἰσαυροῦ ἀντιπροσώπευε τὸ θρίαμβο τῆς ἀριστοκρατίας, ὁ Λέων ὁ ἴδιος, σάν αὐτοκράτορας, δὲν ἀνεχόταν ἐπεμβάσεις ἐκ μέρους τῆς συγκλήτου. Τὰ δικαιώματά της σιγά-σιγά ἔπαψαν νὰ ἰσχύουν, ὥσπου στὸ τέλος καταργήθηκαν ἀπὸ τὸ Λέοντα ΣΤ' πού, μ' αὐτὴ του τὴν ἐνέργεια, ἀπλῶς νομιμοποίησε μιὰ κατάσταση πού ἤδη ὑπῆρχε⁴³. Ἡ σύγκλητος δὲν ἦτανε πιά παρά ἓνα σῶμα πού μποροῦσε ὁ αὐτοκράτορας νὰ τὸ καλέσει σάν ἀξιόπιστο μάρτυρα τῶν πράξεών του. Ἐτοί ἡ Θεοδώρα, ὅταν τὸ 856 παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία, κάλεσε τὴ σύγκλητο γιὰ νὰ δεῖ πόσο γεμάτο εἶχε ἀφήσει τὸ θησαυροφυλάκιο, καὶ ὁ Βασίλειος Α' ὅταν, ἔντεκα χρόνια ἀργότερα, σφετερίστηκε τὴν ἐξουσία, μπροστά στὴ σύγκλητο πάλι ἄνοιξε τὸ θησαυροφυλάκιο γιὰ νὰ δείξει πόσο ἄδειο ἦταν⁴⁴. Ὡς τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ σύγκλητος ἦτανε πάντα παρούσα σέ ὅλα τὰ σημαντικὰ γεγονότα πού συμβαίνανε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως π.χ. στὴ συνάντηση τοῦ Ρωμανοῦ Α' μέ τὸ Συμεὼν τῆς Βουλγαρίας⁴⁵. Ὁ Ἀλέξιος Α' τὴ συμβουλευόταν καμιά φορὰ σέ ζητήματα πολιτικῆς⁴⁶, καὶ ζητοῦσαν πάντα τὴν τυπικὴ συγκατάθεσή της στὴν τελετὴ τῆς στέψης, ἐνῶ ὅταν θέλανε νὰ ποῦνε ὅτι ἓνας νεαρός εὐγενὴς ἐνηλικιώθηκε, λέγανε ὅτι μπῆκε στὶς τάξεις τῆς συγκλήτου⁴⁷. Τὴν πολιτικὴ της ὁμως σημασία ποτέ δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἀνακτήσει. Ἡ νέα ἀριστοκρατία τοῦ 11ου αἰώνα ἦταν περισσότερο ἀριστοκρατία στρατιωτικὴ καὶ προτιμοῦσε νὰ ἐνεργεῖ μέσον τοῦ στρατοῦ.

⁴¹ Πασχάλιον Χρονικόν, 706 ἐξ.

⁴² Θεοφάνης, 342.

⁴³ Λέοντος ΣΤ', *Νεαρά* ἀρ. 47.

⁴⁴ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 171, 255.

⁴⁵ *Ενθ. ἀν.*, 407.

⁴⁶ Ἄννας Κομνηνῆς, *Ἀλεξιάς*, μετὰφρ. Dawes, 363.

⁴⁷ *Ενθ. ἀν.*, 83.

Ὑπῆρχε ὥστόσο ἓνας φραγμός στή συνταγματική ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα, ἓνας φραγμός πολύ πιό ἰσχυρός καί πού διατηρήθηκε πολύ περισσότερο καί ἀπό τή σύγκλητο καί ἀπό τούς δήμους. Αὐτός ἦταν ὁ νόμος⁴⁸. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἡ πηγὴ ὅλων τῶν νόμων ἀλλὰ, κατὰ τρόπο παράδοξο, ὁ νόμος ἔμεινε πάντα κάτι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐπειδὴ καμιὰ ἀνθρώπινη ἀρχὴ δέν ἦταν δυνατὸ νὰ ζητάει ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ νὰ λογοδοτεῖ, ὁ πάπας Ἀγαπητός τὸν παρότρυνε νὰ τηρεῖ μέ μεγάλη προσοχὴ τούς νόμους⁴⁹. Ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος ἐδήλωσε ὅτι ἦταν καθήκον τοῦ αὐτοκράτορα νὰ τηρεῖ τίς Γραφεῖς, τίς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων καί τὸ ρωμαϊκὸ νόμο⁵⁰. Καί ὁ Βασίλειος Α΄ ἀναγνώρισε τὴν κυριαρχία τοῦ νόμου μέ φρασεολογία ἀκόμα πιό ἔντονη⁵¹.

Ἀπ' τὴ στιγμή πού ὁ νόμος εἶχε μιὰ τόσο σεβαστὴ θέση, ἦταν ἀπαραίτητο νὰ εἶναι κωδικοποιημένος μέ προσοχὴ καί μέ σαφήνεια. Μιὰ ἐποχὴ κωδικοποίησης ἄρχισε μέ τὸ Διοκλητιανό. Γύρω στὰ 300 δύο νομομαθεῖς, ὁ Γρηγοριανὸς καί ὁ Ἑρμογένης, ἔκαμαν ἀλλεπάλληλα ἀπανθίσματα τῆς νομοθεσίας τοῦ τελευταίου αἰῶνα. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Θεοδόσιος Β΄ σκέφτηκε νὰ κάμει μιὰ γενικὴ κωδικοποίησις ὅλων τῶν ρωμαϊκῶν νόμων. Στὴν πραγματικότητά ὅμως δέν προχώρησε ποτέ περισσότερο ἀπὸ τὴ δημοσίευσή μιᾶς σειρᾶς αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων, πού δέν ἐκάλυπταν παρὰ ἓνα πεδίο σχετικὰ μικρό. Τελικὰ ὁ Ἰουστινιανός, ὀργισμένος ἀπὸ τίς ἐπαναλήψεις καί τίς ἀντιφάσεις, ἀπὸ τίς ἀσάφειες καί τὴν ἀπαρχαίωσις πολλῶν ἀπὸ τούς νόμους, ἀποφάσισε νὰ ἀναδιοργανώσει ὅλη τὴ νομοθεσία. Μέ βοήθῃ τὸν ἱκανὸ κοιαιίστωρά του, τὸ νομομαθὴ Τριδωνιανό, ὅρισε μιὰ δεκαμελὴ ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ συντάξῃ, ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα, ἓναν κώδικα πού νὰ ἐνσωματώνει ὅλη τὴν ὑπάρχουσα νομοθεσία. Ὁ κώδικας αὐτός δημοσιεύτηκε τὸ 529. Ὑστερα ὀρίστηκε μιὰ ἄλλη ἐπιτροπὴ μέ δεκαῆξι μέλη γιὰ νὰ σταχυολογήσῃ, ἀπὸ τίς χιλιάδες ἔργα τῶν μεγάλων νομομαθῶν τοῦ παρελθόντος,

⁴⁸ Βλ. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des Griechisch Römischen Rechts*. Siciliano Villanueva, *Diritto Bizantino*. Cambridge Medieval History, τόμ. 4, κεφ. XXII.

⁴⁹ Ἀγαπητοῦ, πάπα, Ἐπιστολαί, *M.P.G.*, τόμ. 66, 38-40.

⁵⁰ 5 *Εκλογή*, στοῦ Leunclavius, *Juris Graeco-Romani*, 1, 83-4

⁵¹ Βασιλικά, εἰσαγωγή.

ὅλα τὰ ἐδάφια πού ἦταν ἀκόμα ἐφαρμόσιμα καί χρήσιμα γιὰ τό παρόν καί νά διαφυλάξει συγχρόνως, μ' αὐτό τόν τρόπο, καί γιὰ τό μέλλον τίς γνώμες πού εἶχαν ἐκφράσει οἱ μεγαλύτερες αὐθεντίες γιὰ τὰ νομικά θεμέλια, πάνω στά ὁποῖα στηριζόταν τό ρωμαϊκό κράτος. Τό μεγάλο αὐτό ἀπάνθισμα πού λέγεται «Πανδέκται» (*Digesta*) δημοσιεύτηκε τό 533 καί ἐπρόκειτο νά μείνει γιὰ πάντα ἡ μεγαλύτερη αὐθεντία σέ ὅλα τὰ νομικά ζητήματα. Στό μεταξύ, τόν ἴδιο χρόνο, δημοσιεύτηκε καί ἓνα ἐγχειρίδιο γιὰ τοὺς σπουδαστές, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένα ὅλα τὰ τελευταῖα αὐτοκρατορικά νομοθετήματα. Καί τό 534 ἐκδόθηκε ὁ Ἰουστινιάνειος Κώδικας σέ ἐκδοση βελτιωμένη. Καί πάλι ὅμως ἡ νομοθετική δραστηριότητα τοῦ Ἰουστινιανοῦ δέν ἔσταμάτησε. Ἀπό τό 534 ὡς τό τέλος τῆς βασιλείας του δημοσίευσε μιά μακριά σειρά συμπληρωματικῶν νόμων, τίς «Νεαρές» του (*Novellae Constitutiones*). Ὡς τό τέλος ὅμως τῆς βασιλείας του εἶχε ἀναθεωρηθεῖ καί ἐνημερωθεῖ τελείως ὅλη ἡ ρωμαϊκή νομοθεσία.

Οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐξακολουθοῦν νά εἶναι νόμοι ρωμαϊκοί. Ἀκόμα καί οἱ τροποποιήσεις ἔγιναν μέ πνεῦμα μᾶλλον ρωμαϊκό παρά χριστιανικό. Παρά τήν ἀπέχθεια τῆς ἐκκλησίας, διατήρησε καί τό διαζύγιο καί τή δουλεία. Ὁ Ἰουστινιανός πίστευε ὅτι τόν ὁδηγοῦσε ὁ ἀνθρωπισμός, ὁ κοινός νοῦς καί τό δημόσιο συμφέρον. Ὁ ἀνθρωπισμός ἦταν κυρίως πρακτικός. Κατάργησε τό *pothae deditio*, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο οἱ γονεῖς μπορούσαν νά πουλᾶνε τὰ παιδιά τους δούλους γιὰ νά ἀποζημιώσουν κάποιον πού εἶχαν τυγχόν ἀδικήσει, γιατί, ὅπως εἶπε, σύμφωνα μέ τήν ὀρθή γνώμη τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του, τέτοιες σκληρότητες ἔπρεπε νά καταργηθοῦν. Ὁ Ἰουστινιανός ὑποστήριξε ιδιαίτερα τὰ δικαιώματα τῶν γυναικῶν, ὅπως π.χ. τό δικαίωμα τῆς συζύγου νά μπορεῖ νά ἔχει περιουσία ἴση μέ τήν προίκα τῆς ἢ τῆς χήρας νά μπορεῖ νά κηδεμονεύει τὰ παιδιά τῆς. Αὐτά, πού ἦταν βελτιώσεις τοῦ παλίου ρωμαϊκοῦ συστήματος, ὀφείλονται περισσότερο στήν ἐπίδραση τῆς Θεοδώρας παρά στόν ἀπόστολο Παῦλο. Εἶναι ἓνας ἀξιοσημείωτος φόρος τιμῆς πρὸς τή μεγάλη ἱερότητα πού εἶχε γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὁ ρωμαϊκός νόμος τό γεγονός ὅτι, παρ' ὅλο πού ἦτανε μέχρι φανατισμοῦ εὐσεβεῖς, ἄργησαν πολύ πρὶν ἐπιτρέψουν νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τίς ἐπιθυμίες τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

Ὁ Ἰουστινιανός ἐνίσχυσε ἐπιπλέον τή νομική του ἐργασία μέ

τήν αναμόρφωση τῶν νομικῶν σχολῶν. Πολλές ἀπό τίς σχολές κλείστηκαν. Ὅλοι καταλάβαιναν ὅτι μόνο ἂν συγκεντρωνόταν ἡ διδασκαλία τῶν νόμων στά πανεπιστήμια τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Βηρυττοῦ καί τῆς Ἀλεξανδρείας θά ἦταν δυνατό οἱ ἀρχές νά εἶναι σίγουρες ὅτι οἱ σπουδές τῶν νόμων ἦταν στό ὕψος πού ἔπρεπε. Μερικές δεκαετίες ἀργότερα τό ἀποτέλεσμα τῶν ἀραδικῶν κατακτήσεων ἦταν νά περιοριστοῦν οἱ νομικές σπουδές μόνο στήν πρωτεύουσα.

Ἡ πρόθεση τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦταν οἱ νομικές του βελτιώσεις νά εἶναι τόσο πλήρεις, ὥστε νά μή χρειάζονται πιά ἄλλα σχόλια. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ὅμως γιά τά σχόλια φαίνεται ὅτι δέν τηρήθηκε, καί τόν ἐπόμενο αἰῶνα γράφτηκαν ἀρκετά νομικά ἔργα. Ὁ ἀστικός του ὅμως κώδικας ἐξακολούθησε νά ἰσχύει ὡς τήν ἐποχή τοῦ Λέοντα τοῦ Ἰσαυροῦ. Ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος ἦταν ἄνθρωπος εὐσεβής. Στήν περιοχή τῆς θεολογίας ἡ εὐσέβειά του τόν ὁδήγησε στήν εἰκονομαχική αἵρεση, καί στήν περιοχή τῶν νόμων στόν ἐξανθρωπισμό ὅλου τοῦ κώδικα. Τόν ταραχώδη 7ο αἰῶνα ἡ μελέτη τῶν νόμων εἶχε παραμεληθεῖ καί χρειαζόταν τώρα ἓνας καινούριος κώδικας. Τό 739 ὁ Λέων ἐξέδωσε τήν «Ἐκλογή» του μέ τό σκοπό, ὅπως εἶπε, νά εἰσαγάγει στούς νόμους τίς χριστιανικές ἀρχές.

Στό ποινικό δίκαιο ἡ ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι φανερή ἀπό τό γενικό περιορισμό τῆς θανατικῆς ποινῆς καί τήν ἀντικατάστασή της ἀπό τόν ἀκρωτηριασμό⁵². Στό ἀστικό πάλι δίκαιο φαίνεται ἀπό τούς νόμους κυρίως τούς σχετικούς μέ τό γάμο. Δέν ἀναγνωρίζεται παρὰ μόνο ὁ χριστιανικός γάμος. Οἱ λόγοι διαζυγίου περιορίστηκαν σέ τέσσερις⁵³, ἂν καί δέν καταργήθηκαν ἐντελῶς, ὅπως ἐπιθυμοῦσε ἡ ἐκκλησία, καί οἱ βαθμοί συγγενείας στούς ὁποίους ἀπαγορευόταν ὁ γάμος ἀπό τέσσερις ἔγιναν ἔξι. Ὁ γάμος ἀνάμεσα σέ δεύτερα ξαδέλφια ἀπαγορεύτηκε. Ἡ «Ἐκλογή» βελτίωσε ἀκόμα περισσότερο τή θέση τῆς γυναίκας. Ἡ σύζυγος εἶχε ἴσο μερίδιο μέ τόν ἄντρα της στήν κοινή τους περιουσία καί εἶχε καί τήν κηδεμονία τῶν παιδιῶν τους, ἐνῶ τά παιδιά χειραφετήθηκαν ἀκόμα περισσότερο ἀπό τήν patria potestas. Στήν ἐκκλησία δόθηκε τό δι-

⁵² Βλ. κατωτέρω, σελ. 244.

⁵³ Ἡ μοιχεία τῆς συζύγου, ἡ ἀνικανότητα τοῦ συζύγου, δολοφονική ἀπόπειρα τοῦ ἑνός συζύγου κατά τοῦ ἄλλου καί ἡ λέπρα. Ἐκλογή, μετάφρ. Fieshfield, 78-9.

καίωμα νά ἀσκεῖ ἕναν ἔλεγχο στήν κηδεμονία τῶν ὀρφανῶν.

Τήν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐμφανίζονται τρία ἀνεπίσημα ἐγχειρίδια γιά συμπληρωματικούς κλάδους τοῦ νόμου: ὁ «Νόμος Στρατιωτικός», ὁ «Νόμος Ροδίων Ναυτικός» καί ὁ «Νόμος Ἀγροτικός», πού διαφωτίζουν τίς συνήθειες καί τίς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἐπόμενη περίοδος μεγάλης νομοθετικῆς δραστηριότητος παρουσιάζεται μετὰ τήν ἀνάρρηση στό θρόνο τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα. Ὁ Βασίλειος, γιά νά ἀκυρώσει ὅ,τι ἐργασία εἶχε γίνει ἀπό τοὺς μισητοὺς Ἰσαύρους καί γιά νά ἐξασθενίσει συγχρόνως τήν ἐκκλησία, θέλησε νά ξαναγυρίσει πίσω στοὺς νόμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Στίς ἀρχές τῆς βασιλείας του δημοσίευσε ἕνα ἐγχειρίδιο, τόν «Πρόχειρο Νόμο» γιά νά ἀντικαταστήσει τήν «Ἐκλογὴ», ὥσπου νά ἐτοιμαστεῖ, ἀπό τήν ἐπιτροπὴ πού εἶχε ὀρίσει, ἕνας πλήρης κώδικας καινούριος. Καί λίγο ἀργότερα σταχυολόγησε ἕνα ἀναθεωρημένο ἐγχειρίδιο, τήν «Ἐπαναγωγή», πού ὥστόσο οὔτε συμπληρώθηκε οὔτε ἐκδόθηκε ποτέ. Ἔμεινε γιά τό γιό του, τό Λέοντα ΣΤ', νά ἐκδώσει ὅλο τόν τροποποιημένο κώδικα, τὰ «Βασιλικά», πού ἦταν στό ἐξῆς ἢ πιό αὐθεντικὴ ἐργασία σχετικὰ μέ τοὺς αὐτοκρατορικούς νόμους, ἂν καί ὁ Λέων τόν συμπλήρωσε μέ ἀρκετές «Νεαρές».

Ἡ μακεδονικὴ νομοθεσία ἦταν μιά συνειδητὴ ἐπιστροφή στὸν Ἰουστινιανό. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πολλὰ ἀπὸ τό ἔργο τῶν Ἰσαύρων ἐξακολούθησαν νά ἰσχύουν. Στόν ποινικὸ κώδικα ἡ σχετικὴ ἠπιότητα ἐγινε μεγαλύτερη. Στόν ἀστικό, παρ' ὅλο πού τὰ δικαιώματα τοῦ συζύγου καί τοῦ πατέρα κατὰ κάποιο τρόπο ἐνισχύθηκαν καί πάλι, στήν πράξη οἱ διατάξεις οἱ σχετικὲς μέ τήν οἰκογένεια διατηρήθηκαν ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τήν «Ἐκλογὴ». Ὁ Βασίλειος ἦταν λιγότερο διαλλακτικὸς πρὸς τήν ἐκκλησία. Τῆς ἀφαίρεσε τὴ φροντίδα τῶν ὀρφανῶν, καί τό διαζύγιο, ὅ,τι δηλαδὴ τὴν ἐρέθιζε περισσότερο, ἐγινε εὐκολότερο.

Νέος κώδικας μετὰ τὰ «Βασιλικά» δέν ἐκδόθηκε. Τοὺς νομικοὺς τοὺς βοηθοῦσε στό ἔργο τους μόνο μιά σειρά ἀπὸ ἐπιτομές, πού ἄρχισε μέ τήν πλήρη καί ἐνδιαφέρουσα «Ἐκλογὴ Νόμων» (Ecloga Legum), πού δημοσιεύθηκε τό 920, καί τελείωσε μέ τήν ἀσαφὴ καί κακὰ σταχυολογημένη «Ἐξάβιβλο» τοῦ Ἀρμενόπουλου, γύρω στό 1345. Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα τῶν αὐτοκρατόρων περιορίζεται πιά σέ μεμονωμένα νομοθετήματα, κυρίως κατὰ τῶν

μεγάλων ιδιοκτητῶν καί ὑπέρ ἢ κατά τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία στό τέλος εἶχε ἀρχίσει νά κάνει αἰσθητή τήν παρουσία της στή νομοθεσία. Ἐπὶ Λέοντα ΣΤ' εἶχε νικήσει τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα στό ζήτημα τῶν ἐπανειλημμένων γάμων⁵⁴. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' τῆς παραχώρησε τό ἓνα τρίτο τῆς περιουσίας ἐκείνων πού πέθαιναν ἄτεκνοι καί ἀδιάθετοι. Οἱ ἀπόπειρες τοῦ Νικηφόρου Β' νά περιορίσει τά ὑπέρ τῆς ἐκκλησίας κληροδοτήματα δέν εἶχαν ἐπιτυχία. Ἐπὶ Κομνηνῶν ἀπόκτησε τό δικαίωμα νά δικάζει περισσότερες ὑποθέσεις στά δικαστήριά της καί ἡ τάση γιά τή διεύρυνση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἔγινε μεγαλύτερη. Ἀρχισαν ἐπομένως νά μελετοῦν ὅλο καί περισσότερο τό ἐκκλησιαστικό δίκαιο. Εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ τό «Σύνταγμα», ἓνα ἀπάνθισμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου πού ἀποδίδεται στό Φώτιο, ἡ μεγάλη ὅμως ἐργασία σ' αὐτό τό θέμα εἶναι ἡ «Ἐξήγησις Κανόνων», πού δημοσιεύτηκε γύρω στό 1175, ἐπὶ Μανουήλ Α', ἀπό τό Βαλσαμῶνα, τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας. Ἡ ἐργασία αὕτη, ὅπως καί τά «Βασιλικά», ἦταν – καί ἀκόμα εἶναι – ἀληθινῇ αὐθεντία γιά τήν Ἀνατολή. Καί αὐτήν ἐπίσης τήν ἀκολούθησε σειρὰ ἀπό ἐπιτομές, πού καμιὰ δέν ἦταν πολύ σημαντική, ἐκτός ἀπό τό «Σύνταγμα Κανόνων» τοῦ μοναχοῦ Ματθαίου Βλαστάρη πού γράφτηκε τό 1335⁵⁵.

Πίστευαν ὅτι ἡ γνώση τῶν νόμων ἦταν ἀπαραίτητη γιά ὅλους τοὺς ὑπαλλήλους τῆς Αὐτοκρατορίας. Δέν ἦταν ὅμως πάντα εὐκόλο νά ἀποκτήσει κανεὶς αὕτη τή γνώση. Δέν γνωρίζουμε πόσο καιρό ἔμειναν ἀνοιχτές οἱ νομικὲς σχολές πού ἐνίσχυσε ὁ Ἰουστινιανός, οὔτε μποροῦμε νά ποῦμε ὡς ποιοῦ σημείο διδάσκονταν οἱ νόμοι στό πανεπιστήμιο πού ἱδρύσε ὁ Βάρδας τόν 9ο αἰῶνα. Τόν 11ο αἰῶνα, ὅταν ἡ βυζαντινὴ παιδεία θρискόταν στό μεγαλύτερο ὕψος της, ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος βρῆκε ὅτι οἱ νομικὲς γνώσεις ἦταν τόσο φτωχές, ὥστε ἱδρύσε τό 1045 μιὰ εἰδική νομική σχολή πού πρόσφερε μιὰ ἐξαίρετη μόρφωση καί πιθανῶς διατηρήθηκε ὡς τό 1204⁵⁶. Οἱ δυνατότητες νά σπουδάσει κανεὶς τοὺς νόμους ἐπὶ Παλαιολόγων δέ μᾶς εἶναι γνωστές.

⁵⁴ Ὁ *Tomus Unionis* τοῦ 921 ἀπαγορεύει τόν τέταρτο γάμο καί ἐπικρίνει τοὺς γάμους τοῦ Λέοντος. Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 398.

⁵⁵ Βλ. Leunclavius, *Juris Graeco-Romani*, 1, 1 ἐξ.

⁵⁶ Βλ. κατωτέρω, σελ. 253.

Οἱ ρωμαιοβυζαντινοὶ νόμοι ἦταν κάτι πού διαρκῶς ἄλλαζε. Συχνά οἱ πολῖτες τῆς Αὐτοκρατορίας ἀγνοοῦσαν ἢ παρανοοῦσαν τὸ ἴδιο καὶ τίς θεμελιώδεις ἀρχές τους καὶ τίς μεταγενέστερες τροποποιήσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἔμειναν πάντα οὐσιώδεις μέρος τοῦ συντάγματος, ἡ μόνη αὐθεντία μπροστά στήν ὁποία καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὑποχρεωμένος νά ὑποχωρεῖ. Τά δικαστήρια μάλιστα πῆραν καὶ τὸ προβάδισμα ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορική αὐλή. Ὁ συγκλητικός πού δέιπνε μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστίνου Β' ἀντὶ νά παρευρεθεῖ στό δικαστήριο, ὅπου εἶχε κληθεῖ γιὰ μιὰ ὑπόθεση, μαστιγώθηκε γι' αὐτὴ τὴν ἀμέλειά του⁵⁷. Ὁ νεαρός Ἀνδρόνικος, τὸ 14ο αἰῶνα, ὅταν ἐπρόκειτο νά δικαστεῖ ἀπὸ τὸ γερο αὐτοκράτορα, τὸν παπποῦ του, γιὰ ἐπαναστάτης, κέρδισε τὴ συμπάθεια ὅλου τοῦ κόσμου, ἐπειδὴ ζήτησε νά δικαστεῖ ἀπ' αὐτὸ πού ἦταν ἀνώτερο καὶ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀπὸ τὸν νόμο⁵⁸.

Τὸ αὐτοκρατορικό πολίτευμα, σύμφωνα μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας, πού τὸν εἶχε ἐκλέξει ἡ σύγκλητος, ὁ στρατὸς καὶ ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γιὰ νά εἶναι τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως νά κυβερνᾷ σύμφωνα μετὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, ἦταν σέ πολλὰ σημεῖα παρόλογο καὶ ἐλλειπές, εἶχε ὅμως τὸ ὕψιστο καὶ οὐσιαστικό προσόν ὅτι ἦταν ἐφαρμόσιμο. Ἡ ἀποτελεσματικότητά του φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ στὴ Δύση παρουσιάστηκαν ἀπειράριθμοι συγγραφεῖς γιὰ νά ἐξετάσουν τὰ δύσκολα προβλήματα τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους, τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν βασιλέων καὶ τῶν παπῶν, καὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεών τους, τὸ Βυζάντιο γιὰ αἰῶνες ὁλόκληρους δέν ἔδωσε οὔτε ἓνα θεωρητικὸ τῆς πολιτικῆς. Τὸ πολίτευμα δούλεψε πολὺ καλά ὥστε νά εἶναι περιττές οἱ θεωρητικὲς συζητήσεις. Μόνον τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας, τότε πού ἦταν πιά φανερό πὼς πεθαίνει, παρουσιάστηκαν θεωρητικοὶ μετὰ σχέδια γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ κόσμου: οἱ Ζηλωταὶ τῆς Θεσσαλονίκης πού σχεδίαζαν μιὰ πόλη – κράτος, πού, καθὼς φαίνεται, θὰ συνδύαζε τὰ θεοκρατικά ἰδεώδη τοῦ Ἀθῶ μετὰ τίς ἐμπορικές δραστηριότητες τῶν ἰταλικῶν δημοκρατιῶν, καὶ ὁ Γε-

⁵⁷ Κεδρηνός, 1, 682.

⁵⁸ Καντακουζηνός, 1, 69.

μιστός Πλήθων πού όνειρευόταν νά ιδρύσει στήν Πελοπόννησο μιά πολιτεία πού θά είχε όδηγούς της τόν πλατωνισμό καί τίς δόξες τής αρχαίας Έλλάδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ¹

Ο αυτοκράτορας ήταν συνεχώς απασχολημένος με τὰ διάφορα καθήκοντά του. Κάθε μέρα σχεδόν υπήρχε κάποια τελετή όπου έπρεπε νά πάει, μιὰ γιορτή τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὑποδοχή κανενός πρέσβη, ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό ἕναν ὑπουργό, μιὰ ἐπίσημη ἐπίσκεψη στὸν Ἱππόδρομο. Στὸν ἐνδιάμεσο χρόνο ἔπρεπε νά συγκεντρώνει πληροφορίες ἀπὸ τοὺς γραμματεῖς του καὶ τοὺς ἄλλους ὑπαλλήλους του καὶ νά προεδρεύει στὰ συμβούλιά του. Συνήθως ἐπίσης στίς ἐκστρατείες ὁ ἴδιος ὁ αυτοκράτορας ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ καὶ ὁ Νικηφόρος Β΄ π.χ. κάθε καλοκαίρι ἐκστρατεύανε σέ κάποιο ἀπὸ τὰ σύνορα. Οἱ αυτοκράτορες, πού δέν προσπαθοῦσαν νά εἶναι καὶ στρατηγοί, ἦταν πολὺ λίγοι. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτορας εἶχε πολὺ λίγο καιρὸ στὴ διάθεσή του γιὰ τὴν προσωπική του ψυχαγωγία. Ἄν ἐπιζητοῦσε, ὅπως ὁ Μιχαήλ Γ΄, νά διασκεδάζει, πολὺ γρήγορα ἔπαυε νά ἐλέγχει τὴν κυβέρνησή του καὶ ἔπεφτε ἀπὸ τὸ θρόνο. Ὁ Λέων ΣΤ΄ καὶ ὁ γιὸς του ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄, πού κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δέν ἦταν στρατιωτικός, κατόρθωσαν, τὸν καιρὸ πού ἦταν στὸ θρόνο, νά γράψουν διάφορα βιβλία. Δέν μπορούμε ὅμως νά ξέρουμε πόση ἀπὸ τὴν ἐργασία τους αὐτὴ ἐγίνε ἀπὸ τοὺς γραμματεῖς τους. Δέν ἦταν εὐκολο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα νά φύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κεκαυμένος, πού τὸν

¹ Βλ. Bury, *Later Roman Empire*, 2, 334-48. Ἰδίου, *Imperial Administrative System in the Ninth Century* (*British Academy* συμπληρωματικά ἔγγραφα, 1) – ἡ σημαντικότερη ἐργασία γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

11ο αιώνα έγραψε μιά παραινετική πραγματεία προς έναν αυτοκράτορα, τόν συμβουλευεί νά ταξιδεύει καί νά επιθεωρεί τίς κτήσεις του². Στήν πραγματικότητα όμως ό αυτοκράτορας δέν είχε τόν απαιτούμεο χρόνο. Καί ό έλεγχος πού ασκούσε ή Κωνσταντινούπολη σέ όλη τήν Αυτοκρατορία ήταν τέτοιος, ώστε νά είναι άφροσύνη νά τήν αφήσει, εκτός όταν επρόκειτο νά ήγηθεί του στρατού. Ό Κεκαυμένος παρατηρεί άλλου ότι ό αυτοκράτορας πού είναι κύριος τής Κωνσταντινούπολης θγαίνει πάντα κερδισμένος στους έμφύλιους πολέμους³.

Γιά λόγους πρακτικούς τόν αυτοκράτορα τόν βοηθούσε στίς κυριότερες αποφάσεις του ένα μικρό συμβούλιο, ένα είδος ανεπίσημης ύποεπιτροπής τής συγκλήτου. Καμιά φορά αυτό τό συμβούλιο τό βλέπουμε έν δράσει, όπως στήν περίφημη συνεδρίαση στή Στάση του Νίκα, όταν ή όμιλία τής Θεοδώρας έσωσε τό θρόνο του Ίουστινιανού⁴ ή τό 812, όταν ό Μιχαήλ Ραγκαβές συζητούσε άν επρεπε νά κηρύξει τόν πόλεμο έναντίον των Βουλγάρων, έξ αίτίας τής βουλγαρικής επίθεσης κατά τής Μεσημβρίας. Όσοι μίλησαν σ' αυτό τό συμβούλιο φαίνεται ότι ήταν όλοι ιερωμένοι, ό πατριάρχης, οι μητροπολίτες Νικαίας καί Κυζίκου καί ό ήγούμενος τής Μονής του Στουδίου⁵.

Ό αυτοκράτορας ήταν επικεφαλής όλων. Πίσω του ακολουθούσαν όλοι οι άρχοντες καί οι άξιωματούχοι τής Αυτοκρατορίας σέ αυστηρή σειρά, ανάλογα μέ τήν τάξη τους. Στήν Αυτοκρατορία υπήρχαν διάφοροι τίτλοι – χωρίς ωστόσο νά είναι κληρονομικοί – πού έδιναν στον κάτοχό τους ένα προβάδισμα, χωρίς όμως νά του επιβάλλουν καθήκοντα, ένω πάλι οι περισσότεροι από αυτούς πού κατείχαν άξιώματα άνήκαν αυτόματα σέ μιά όρισμένη τάξη. Πολλές από αυτές τίς διακρίσεις μπορούσε κανείς νά τίς αγοράσει καί νά έχει ύστερα μιά όρισμένη άντιμισθία, γιατί στήν πραγματικότητα επρόκειτο γιά ένα είδος κυβερνητικών ασφαλίσεων. Οι τίτλοι καί τά άξιώματα αλλάζουν ανάλογα μέ τους αιώνες καί έχουμε μόνο τρεις πλήρεις καταλόγους τους, έναν του 5ου αιώνα (τή Notitia Digni-

² Κεκαυμένον, έκδ. Vasilievski, Νοιθητικός, 101.

³ Κεκαυμένον, έκδ. Vasilievski, Στρατηγικόν, 74

⁴ Προκόπιος, ένθ. άν.

⁵ Θεοφάνης, 498. Συνεχιστής του Θεοφάνους, 13.

tatum), έναν των αρχών του 10ου αιώνα (τό Κλητορολόγιον του Φιλοθέου), και έναν του 14ου αιώνα (τό Περί ὀφφικίων), πού κακῶς τό ἀποδίδουν στόν Κωδινό. Ἀπό αὐτούς καί ἀπό ἄλλες πληροφορίες, λιγότερο ἀκριβεῖς, πού προέρχονται ἀπό ἄλλες πηγές, εἶναι δυνατό νά σχηματίσουμε κατὰ προσέγγιση μιὰ ἰδέα γιά τήν αὐτοκρατορική διοίκηση, ἂν καί δέν εἶναι δυνατό νά περιγράψουμε μέ λεπτομέρειες τίς διάφορες ἀλλαγές καί ἐξελιξεις της. Ἡ τάση, σέ ὅλες τίς ἐποχές, ὅσο μεγάλωνε ὁ ἀριθμός τῶν ὑπαλλήλων, ἦταν οἱ ἐπίσημες θέσεις νά γίνονται ἀπλῶς τιμητικές, ἐνῶ οἱ τίτλοι, πού μέ τόν τρόπο αὐτό συνεχῶς γίνονταν περισσότεροι, ξέπεφταν σιγά-σιγά στή σειρά τοῦ προβαδίσματος καί νέοι τίτλοι ἐμφανίζονταν στήν κορυφή τῆς ἱεραρχίας.

Τά μέλη τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογένειας δέν εἶχαν, χάρη σ' αὐτή τήν ιδιότητά τους καί μόνο, ἐπίσημα ἀξιώματα. Ἡ δύναμή τους περιοριζόταν στήν ἀνεπίσημη ἐπιρροή τους – μιὰ ἐπιρροή πού ὁ Κεκαυμένος προειδοποιεῖ τόν αὐτοκράτορά του γιά τούς κινδύνους της⁶. Πολύ σπάνια τούς χρησιμοποιοῦσαν στή διοίκηση, ἐκτός ἂν ἦταν στρατιωτικοί, συνήθως ὅμως τούς ἔδιναν μεγάλους τίτλους. Ὁ διάδοχος, σχεδόν πάντα, στεφόταν αὐτοκράτορας ἐνῶ ἀκόμα ζοῦσε ὁ προκάτοχός του, παρ' ὅλο πού στήν ἀρχή ὁ Διοκλητιανός ἐσχόπευε νά τοῦ δώσει τόν τίτλο τοῦ καίσαρα. Ὁ τίτλος ὅμως τοῦ καίσαρα σιγά-σιγά εἶχε πάψει νά ἔχει ὀρισμένη σημασία. Καί τόν καίσαρα τόν ἔστεφαν, τό στέμμα του ὅμως δέν εἶχε σταυρό καί στήν ἱεραρχία ἐρχόταν μετά τόν πατριάρχη⁷. Ἦταν ἐπομένως τίτλος κατάλληλος γιά πρίγκιπες ἀπό βασιλικό αἷμα, γιά ἀντιβασιλεῖς καί γιά ἐπίδοξους διαδόχους. Ὁ Τιθέριος, ὅταν ἦταν ἀντιβασιλέας τοῦ τρελοῦ Ἰουστίνου Β', εἶχε τόν τίτλο «καῖσαρ»⁸. Ὁ Ἡράκλειος καί ὁ Κωνσταντίνος Ε' ἔδωσαν αὐτό τόν τίτλο στό δευτερότοκο καί στόν τριτότοκο γιό τους, γιά νά μπορέσουν πιθανόν νά τούς διαδεχτοῦν εἰρηνικά, στήν περίπτωση πού ὁ μεγαλύτερος ἀσθενικός ἀδελφός τους θά πέθαινε⁹, καί ὁ Θεόφιλος ἔκαμε τό ἴδιο γιά τό γαμπρό του τόν Ἀλέξιο Μωσηλέ. Τήν ἐποχή ἐκείνη δέν εἶχε ἀκόμα γιό καί ἦταν

⁶ Κεκαυμένος, *Νουθετικός*, 98-9

⁷ Φιλόθεος, στοῦ Bury, *Imperial Administrative System*, 145.

⁸ Bury, *ἐνθ. ἀν.*, 36.

⁹ Ἰδίου, *ἐνθ. ἀν.*

φανερό ότι προόριζε τον Ἀλέξιο γιά διάδοχό του. Ἡ γυναίκα ὅμως τοῦ Ἀλεξίου, ἡ Μαρία, πέθανε, κι ἐκεῖνος ἀποτραβήχτηκε σέ μοναστήρι. Ἐτσι ὁ Θεόφιλος ἔσπευε αὐτοκράτειρα τήν ἄλλη του κόρη, τή Θέκλα, ὥστε ὁ μελλοντικός σύζυγός της νά μπορεῖ νά τόν διαδεχτεῖ. Στό τέλος ὅμως γεννήθηκε ὁ γιός του ὁ Μιχαήλ¹⁰. Ὁ Μιχαήλ ἔκαμε καίσαρα τό θεῖο του τό Βάρδα, πού στήν πραγματικότητα ἦταν ἀντιβασιλέας. Ὁ Ρωμανός Λεκαπηνός χρησιμοποίησε τόν τίτλο σάν σκαλοπάτι γιά τό θρόνο καί ὁ Νικηφόρος Φωκάς τόν ἔδωσε στό γέρο πατέρα του¹¹. Ἐπί Ἀλεξίου Α΄ ὁ τίτλος τοῦ καίσαρα ξέπεσε κατὰ ἓνα βαθμό καί τό προβάδισμα τό πῆρε ὁ νέος τίτλος τοῦ σεβαστοκράτορα. Ἐπί Παλαιολόγων ὁ μεγαλύτερος πριγκιπικός τίτλος ἦταν ὁ τίτλος τοῦ δεσπότη¹², πού συνήθως ὅμως ἐσήμαινε τόν ἀρχονταμιᾶς ὁρισμένης περιοχῆς. Ὁ «καῖσαρ» ὑποβιβάστηκε στήν τρίτη σειρά. Οἱ ἄλλοι τίτλοι, πού ἔδιναν στούς συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα ὡς τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, ἦταν νοβιλίσσιμος καί κουροπαλάτης. Τό δεύτερο ὡστόσο ἀπό τούς τίτλους αὐτούς τόν εἶχε δώσει ὁ Λέων ΣΤ΄, σάν τίτλο κληρονομικό, στό βασιλέα τῆς Ἰδηρίας, καί τόν 11ο αἰῶνα τόν ἔδιναν χωρίς διάκριση καί σέ πρόσωπα πού δέν ἦταν ἀπό αἷμα βασιλικό¹³. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ ἐφεύρε νέους τίτλους, κατώτερους ἀπό τόν καίσαρα, τό σεβαστό, τόν πρωτοσεβαστό, καί τόν πανυπερσεβαστό¹⁴, ἐνῶ οἱ φιλόδοξοι πεθεροί τοῦ αὐτοκράτορα μποροῦσαν νά ἔχουν τόν τίτλο τοῦ βασιλεοπάτορα¹⁵. Οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν τίτλων, καθώς καί οἱ γυναῖκες τους, εἶχαν τό δικαίωμα νά δειπνοῦν στό αὐτοκρατορικό τραπέζι, ὅπως καί ἡ πατρικία ζωστή, ἡ πρώτη κυρία τῶν τιμῶν, πού συνήθως, ὅπως φαίνεται, ἦταν μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας¹⁶. Ἡ ἐπωνυμία πορφυρογέννητος, πού τήν ἔδιναν στά παιδιά τῆς αὐτοκράτειρας – ὁ τοκετός γινόταν πάντα στήν Πορφύρα – φαινομενικά δέν ἦταν βαθμός ἐπίσημος, ἡ αἴγλη της ὅμως ἦταν τεράστια.

¹⁰ Βλ. Bury, *Eastern Roman Empire*, 465-8.

¹¹ Γενέσιος, 97. Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 397. Λέων ὁ Διάκονος, 49.

¹² Κωδινού, *Περί ὀφφικίων*, 6.

¹³ Bury, *Imperial Administrative System*, 33-5.

¹⁴ Ἀννα Κομνηνή, 78-9.

¹⁵ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 357, 394.

¹⁶ Ἐπί Θεοφίλου ἦταν ἡ αὐτοκράτειρα-μητέρα, ἐνθ. ἀν. 90.

Γιά πολλούς αιώνες ο μεγαλύτερος τίτλος,¹⁷ πού μπορούσε ο καθένας νά τόν αποκτήσει, ήταν τοῦ πατρίκιου, πού τόν εἶχε δημιουργήσει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας στήν ἀρχή γιά πολύ περιορισμένο ἀριθμό τιτλοῦχων. Σιγά-σιγά ὅμως ὁ ἀριθμός τῶν πατρικίων μεγάλωσε. Μερικοί εἶχαν τό προβάδισμα σάν ἀνθύπατοι πατρίκιοι καί τό 10ο αἶώνα δημιουργήθηκε ἕνας τίτλος μεγαλύτερος, ὁ μάγιστρος. Καί οἱ μάγιστροι ὅμως πολλαπλασιάστηκαν καί ὁ Νικηφόρος Β' ἐφεῦρε τόν τίτλο τοῦ προέδρου¹⁸, πού ἦταν ἀνώτερός τους. Μετά τόν τίτλο τοῦ πατρίκιου, ὑπῆρχαν ἄλλοι ἔντεκα κατώτεροι τίτλοι. Ὡς τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Οἱ πολυάριθμοι τίτλοι, πού ὑπῆρχαν τότε, ήταν πρῶτα ὀνόματα ἀξιωματῶν. Γιά ὅλους σχεδόν ξέρουμε ὅτι ἄλλοτε προϋποθέτανε μιά ὀρισμένη ἐργασία, τήν ἐποχή ἐκεῖνη ὅμως δέν προϋπόθεταν τίποτα¹⁹. Οἱ εὐνοῦχοι εἶχαν εἰδικούς τίτλους πού ἦταν προορισμένοι ἀποκλειστικά γι' αὐτούς. Ὅταν ὁ τίτλος ἦταν ἴδιος, τό προβάδισμα τό εἶχε ὁ εὐνοῦχος. Ἐτσι ὁ εὐνοῦχος πατρίκιος ἦταν ἀνώτερος ἀπό τόν ἀρτιμελῆ πατρίκιο²⁰. Τό 10ο αἶώνα ὑπῆρχαν ὀχτώ τίτλοι γιά τοὺς εὐνούχους. Κάθε τίτλος εἶχε τά δικά του ἐμβλήματα. Ὁ σπαθάριος π.χ. εἶχε ἕνα σπαθί μέ χρυσή λαβή, ὁ πατρίκιος μιά ἐνέπιγραφή πινακίδα ἀπό ἐλεφαντοκόκαλο, ὁ μάγιστρος ἕναν ἄσπρο χιτῶνα μέ χρυσά κεντήματα²¹.

Ἡ σειρά τοῦ προβαδίσματος ἦταν πολύπλοκη γιατί καί μέ τόν τίτλο του καί μέ τό ἀξίωμά του, ἀνῆκε κανεῖς σέ κάποια τάξη. Τόν 4ο αἶώνα ἡ Αὐτοκρατορία εἶχε διαιρεθεῖ σέ τέσσερις μεγάλες ἐπαρχότητες πού τίς διοικοῦσαν οἱ ὑπαρχοι. Αὐτοί ἦταν τά ἀνώτατα μέλη τῆς κυβέρνησης. Ἡ ἰσχύς τους ἦταν ὅμοια μέ τοῦ ἀντιβασιλέα, μέ ἀπόλυτη διοικητική οἰκονομική καί δικαστική ἐξουσία. Εἶχαν τό δικαίωμα, σέ δευτερεύοντα ζητήματα, ἀκόμα καί νά θεσπίζουν νόμους. Αὐτοί διόριζαν καί ἔπαιναν, μέ τήν ἐγκριση τοῦ αὐτοκράτορα, τοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητές, καί ὅλη ἡ διακυβέρνηση τῶν διοικήσεων καί τῶν ἐπαρχιῶν, πού ἦταν ὑποδιαιρέσεις τῶν ἐπαρχοτήτων,

¹⁷ Γιά τοὺς τίτλους, βλ. Bury, *ἐνθ. ἀν.*, 20-36, 121-4.

¹⁸ Βλ. Diehl, *Le Titre de Proèdre* στά *Mélanges Schlumberger*, 1, 105 ἐξ.

¹⁹ Κωδινός, *Περί ὀφφικίων*, 35 καί *passim*.

²⁰ Φιλόθεος, 146.

²¹ Bury, *ἐνθ. ἀν.*

υπαγόταν στο δικό τους έλεγχο. Μόνο τοίς ανθύπατους τής Ἀφρικής καί τής Ἀσίας επέδλεπε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, πού μπορούσε ἐπιπλέον νά ἐπικοινωνεῖ ἀπευθείας καί μέ τούς δικάριους ἢ διοικητές τῶν διοικήσεων. Τόν ἔλεγχο ὅμως τοῦ στρατοῦ δέν τόν εἶχαν ἐκεῖνοι, παρ' ὅλο πού οἱ ἀξιωματικοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κλίνουν τό γόνυ ὅταν ἐμφανίζοταν ὁ ὑπαρχος²². Τίς πρωτεύουσες, τή Ρώμη καί τήν Κωνσταντινούπολη, τίς διοικοῦσε ὁ ἑπαρχος τῆς πόλης, μιᾶ θέσῃ καθαρά πολιτική, πού στήν ἱεραρχία ἐρχόταν ἀμέσως μετά τούς ὑπάρχους. Οἱ ἑπαρχοί αὐτοί ἦταν ὑπεύθυνοι γιά τήν ἀστυνομία καί τήν τάξη μέσα στήν πόλη καί γιά τή δωρεάν διανομή τῶν ἄρτων. Στήν αὐλή κοντά στόν αὐτοκράτορα εἶχαν τή θέσιν τους ὁ ἀνώτατος λειτουργός τῆς δικαιοσύνης, ὁ «κοιαίστωρ τοῦ ἱεροῦ παλατίου», οἱ δύο ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῶν οἰκονομικῶν, ὁ «κόμης τῶν θείων θησαυρῶν», πού διαχειριζόταν τά χρήματα τοῦ δημοσίου, καί ὁ «κόμης τῆς ἰδικῆς κτήσεως» πού, ὅπως δείχνει καί τό ὄνομά του, επέδλεπε τίς μεγάλες προσωπικές ἰδιοκτησίες τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ κυριότερος ὅμως ἀξιωματοῦχος τῆς αὐλῆς ἦταν ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων (Magister Officii), πού ἦταν ἐπικεφαλῆς ὅλων τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν – διευθυντής τοῦ ταχυδρομείου τοῦ κράτους, ἐλεγκτής τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, τελετάρχης καί, ἐπειδή αὐτός ἦταν ὑπεύθυνος γιά τήν ὑποδοχή τῶν ξένων πρεσβευτῶν, καί γραμματέας τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ἐπίσης στήν ὑπηρεσία του ἕναν ἀριθμό γραμματέων, τούς Magistri Scriniarum, ὑπάλληλους καί αὐτούς τοῦ κράτους, στούς ὁποίους ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων ἔστειλε γραφεῖς πού ἀποσποῦσε ἀπό τίς διάφορες ὑπηρεσίες του. Φαίνεται ὅτι ὥς τότε τούς εὐνούχους τούς χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιά θαλαμηπόλους τοῦ αὐτοκράτορα. Ἐχει ὑπολογιστεῖ ὅτι στό σύνολο τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν, στό Ἰλλυρικό καί στήν Ἀνατολή, (δηλαδή στό τμήμα τῆς Αὐτοκρατορίας πού εἶχε πρωτεύουσα τήν Κωνσταντινούπολη), ὑπηρετοῦσαν τόν 5ο αἰῶνα 10.000 ὑπάλληλοι. Ὁ στρατός ἀποτελοῦσε ὀργάνωση χωριστή μέ ἐπικεφαλῆς τούς Magistri Militum. Ἐπὶ Θεοδοσίου Α' ὑπῆρχαν πέντε τέτοιοι μάγιστροι γιά τήν ἀνατολική Αὐτοκρατορία.

Αὐτό τό πρῶτο διοικητικό σύστημα δέν ἐκράτησε πολύ. Οἱ βαρβα-

²² Bury, *Later Roman Empire*, 1, 25 ἐξ.

ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Α', Ο ΜΕΓΑΣ
[ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΤΟΝ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟ]
Μικρογραφία τοῦ 9^{ου} αἰῶνα Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Α΄

Μωσαϊκό τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Ἅγιος Βιτάλιος τῆς Ραβέννας.

ΘΕΟΔΩΡΑ

Μωσαϊκό τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Ἅγιος Βιτάλιος τῆς Ραβέννας.

ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ Α'
Χρυσό νόμισμα τοῦ Ζ' αἰώνα.

ρικές επιδρομές του 5ου αιώνα περιόρισαν την έκταση της Αυτοκρατορίας, ενώ ο καταμερισμός του πλούτου μεταξύ των επαρχιών έπαψε να είναι ο ίδιος. Ο Ίουστινιανός προσπάθησε να αναδιοργανώσει όλο το μηχανισμό. Η κυβέρνηση είχε πολύ διαφθαρεί. Τον 5ο αιώνα εφαρmozόταν στίς επαρχίες τό σύστημα πού είναι γνωστό μέ τό όνομα Suffragia: οί διοικητές τών επαρχιών αγόραζαν τή θέση τους δίνοντας ένα ποσό, πού πήγαινε τό μισό στόν αυτοκράτορα καί τό άλλο μισό στόν ύπαρχο. Ύστερα έβγαζαν μέ τό παραπάνω τά έξοδά τους από τούς τοπικούς φόρους. Ο Ίουστινιανός, μέ τήν παρακίνηση τής Θεοδώρας, απαγόρευσε να πουλιούνται τά αξιώματα καί έδωσε στούς διοικητές ένα μισθό, μέ τόν όποιο ήταν υποχρεωμένοι να ζούν. Ξανά φερε καί πάλι τό νόμο πού υποχρέωνε τούς διοικητές να μένουν στίς επαρχίες τους πενήντα μέρες μετά τήν παραίτησή τους, για να άνασκευάζουν όσες κατηγορίες ύπήρχαν εναντίον τους. Επιπλέον σέ κάθε επαρχία εκλεγόταν, μέ τοπική εκλογή, ένας αξιωματούχος, ο Defensor Civitatis, για να ελέγχει τό διοικητή καί να δικάζει υποθέσεις όχι καί τόσο σημαντικές. Οί επαρχίες διαιρέθηκαν ξανά τό 536-7. Ένα περίεργο σύστημα ένωσε επαρχίες πλούσιες μέ επαρχίες φτωχές, ώστε να μπορούν οί πρώτες να πληρώνουν για τίς δεύτερες. Έτσι ή Καρία, οί Κυκλάδες καί ή Κύπρος αποτελέσανε μία ενότητα μέ τίς πολύ κατεστραμμένες περιοχές τής Κάτω Μοισίας καί τής Σκυθίας. Ο Ίουστινιανός δέν επέβαλε όμοιομορφία. Στο διοικητή του Πόντου (έπειδή εκεί ύπήρχαν πολλοί ληστές) καί τής Καππαδοκίας (έπειδή εκεί ύπήρχαν μεγάλες ιδιοκτησίες του αυτοκράτορα) έδωσε ειδικά πειθαρχικά δικαιώματα. Από τό άλλο μέρος πάλι δέν ενθάρρυνε τήν τοπική νομοθεσία, όπως λ.χ. τήν άρμενική, —ώς ένα σημείο ίσως έπειδή, σύμφωνα μέ τήν άρμενική νομοθεσία, ο πρωτότοκος γιός κληρονομούσε όλη τήν περιουσία του πατέρα του, ενώ ή επιθυμία του αυτοκράτορα ήταν να καταστρέψει τίς μεγάλες ιδιοκτησίες. Ο Ίουστινιανός ακολούθησε τό παράδειγμα του Διοκλητιανού, πού υποχρέωνε όλους να μένουν προσκολλημένοι στο έπάγγελμα του πατέρα τους, προπαντός στή γη²³. Διόρισε μάλιστα καί έναν υπάλληλο, τόν κοιαιίστωρα (Quaesitor ή Quaestor), ειδικά για να προσέχει να μην

²³ Bury, *ένθ. άν.*, 2, 350.

έρχονται οί έπαρχιώτες στήν Κωνσταντινούπολη παρά μόνο γιά δουλείες, καθώς επίσης και γιά νά φροντίζει νά βρίσκουν δουλειά στά κρατικά άρτοποιεία ή έργοστάσια οί άνεργοι τής Πόλης²⁴. Πιό έντυπωσιακή, αλλά λιγότερο σημαντική, ήταν ή κατάργηση τής ύπατειάς. Από τά πρώτα χρόνια τής Αυτοκρατορίας διόριζαν κάθε χρόνο δύο ύπάτους, συνεχίζοντας έντελώς τυπικά τό παλιό δημοκρατικό σύστημα. Τό άξίωμα όμως ήταν άπλως τιμητικό και έξαιρετικά πολυδάπανο. Έξακολουθοῦσαν ακόμα νά χρονολογοῦν μέ τά όνόματα τών ύπάτων, τό μόνο όμως πού είχαν νά κάνουν οί ύπατοι ήταν νά μοιράζουν φιλοδωρήματα και νά δίνουν χρήματα γιά διάφορα παίγνια και θεάματα. Ο χρόνος τοῦ άξιώματος κόστιζε σέ κάθε ύπατο 90.000 λίρες και σχεδόν πάντα τά πλήρωναν από τό αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, γιατί κανένας ιδιώτης δέν είχε τέτοιες δυνατότητες. Ο Ίουστινιανός δοκίμασε νά κάμει προαιρετικές τίς έλεημοσύνες, κανέναν όμως δέν είχε τό θάρρος νά μήν είναι γενναϊόδωρος. Έτσι μετά τό 542 δέν ξαναδιόρισε άλλους ύπάτους²⁵. Γιά μερικές δεκαετίες χρονολογοῦσαν μέ βάση τήν τελευταία ύπατεία. Ο Ίουστινιανός όμως εγκαινίασε ένα νέο σύστημα, σύμφωνα μέ τό όποιο χρονολογοῦσαν μέ βάση τό έτος τής βασιλείας τοῦ αυτοκράτορα – ένα σύστημα πού τό αντίγραψε πιθανώς από τούς Βανδάλους – και τό έτος τοῦ Ινδικτιώνος, τήν περίοδο τών δεκαπέντε χρόνων πού είχε όριστεί από τό Διοκλητιανό γιά τήν είσπραξη τών φόρων. Από τήν εποχή εκείνη καθιερώθηκε ή χρονολόγηση κατά Ινδικτιώνες και διατηρήθηκε ως τό τέλος τής Αυτοκρατορίας. Αργότερα όμως αντί γιά τό έτος τής βασιλείας τοῦ αυτοκράτορα ή και μαζί μ' αυτό, χρησιμοποιοῦσαν και τόν *Annus Mundi*²⁶ (ή δημιουργία τοῦ κόσμου τοποθετεῖται στό 5508 π.Χ.).

Γιά νά αντιμετωπιστοῦν οί άνωμαλίες πού ταλαιπωροῦσαν τήν Αυτοκρατορία στό τέλος τοῦ 6ου και τόν 7ο αιώνα χρειαζόταν μία νέα όργάνωση. Ο Ίουστινιανός σκέφτηκε γιά μία στιγμή νά στρατιωτικοποιήσει τούς διοικητές τών επαρχιών. Όταν ανάγκησε τήν Αφρική, διόρισε εκεί ένα διοικητή πού συνδύαζε τίς ιδιότητες τοῦ *Magister Militum* και τοῦ ύπάρχου. Στήν Ιταλία έστειλε αντιδασι-

²⁴ Ένθ. άν., 2, 337.

²⁵ Ένθ. άν., 2, 346 έξ.

²⁶ Bury, ένθ. άν., 2, 348.

λέα, πού είναι γνωστός μέ τόν τίτλο ἑξαρχος, καί πού γρήγορα ἐξε-
λίχθηκε σέ στρατιωτικό ἄρχοντα μέ πολιτική ἐξουσία. Τέτοιοι ὅμως
διορισμοί ἔγιναν μόνο στίς ἐπαρχίες πού κινδύνευαν ἀπό πολέμους
ἢ ἐπιδρομές. Οἱ περσικοί καί οἱ ἀραβικοί πόλεμοι τοῦ 7ου αἰώνα
ἔδειξαν ὅτι δέν ὑπῆρχε οὔτε μία ἐπαρχία πού νά μήν κινδυνεύει.
Ἀκόμα καί στή Μικρά Ἀσία, τήν καρδιά τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν
ἀναγκασμένοι νά θρῖσκονται σέ συνεχή ἄμυνα. Δημιουργήθηκε ἔτσι
ἡ συνήθεια ὁρισμένα συντάγματα ἢ θέματα νά μένουν μόνιμα σέ
ὁρισμένες ἐπαρχίες. Καί στό στρατηγό τοῦ συντάγματος ἐκτός ἀπ'
τῆ στρατιωτική δόθηκε καί πολιτική ἐξουσία. Σιγά-σιγά ὅλες οἱ
ἐπαρχίες κατάληξε νά ὀνομαστοῦν θέματα καί κάθε θέμα εἶχε τό
ὄνομα τοῦ συντάγματός του²⁷. Ἔτσι στό τέλος τοῦ 7ου αἰώνα μεγά-
λες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν γνωστές μέ τό ὄνομα: Θέμα
Βουκελλαρίων, θέμα Ἀνατολικῶν, θέμα Ὀπισκίου, Θρακησίων καί
οὕτω καθεξῆς, ἀπό τά συντάγματα τῶν Βουκελλαρίων, τῶν Ἀνατο-
λικῶν, τοῦ Ὀπισκίου καί τῶν Θρακησίων. Ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος τε-
λειοποίησε τό σύστημα, ὑποδιαίρωντας τά ἀσιατικά θέματα καί
ἐπεκτείνοντας τήν ὀργάνωση αὐτή καί στήν Εὐρώπη. Στά τελευταῖα
αὐτά θέματα, πού δέν εἶχαν προέλθει ἀπό τήν τοποθέτηση συνταγ-
μάτων, ἔδωσαν ὀνόματα γεωγραφικά, ἄν καί καμιά φορά ἡ ἐξέλιξη
τῆς ἱστορίας εἶχε γιά ἀποτέλεσμα γεωγραφικά λάθη. Ἔτσι τό θέμα
Μακεδονίας περιορίστηκε ἀπό τίς βουλγαρικές ἐπιδρομές στήν
περιοχή γύρω ἀπό τήν Ἀδριανούπολη, ἐνῶ τά θέματα, πού ἔγιναν
λίγο ἀργότερα στήν ἴδια τή Μακεδονία, ὀνομάστηκαν θέμα Θεσσα-
λονίκης καί θέμα Στρυμόνα. Καί ἡ Καλαβρία τό 10ο αἶώνα ὀνομα-
ζόταν θέμα Σικελίας, γιατί ἀποτελοῦσε μέρος αὐτοῦ τοῦ θέματος
πρίν καταληφθεῖ ἀπό τοὺς Ἀραβες ἢ Σικελία. Ὅταν, μέ τίς κατα-
κτήσεις τοῦ 9ου καί τοῦ 10ου αἰώνα, ἡ ἑκταση τῆς Αὐτοκρατορίας
μεγάλωσε, δημιουργήθηκαν νέα θέματα γιά νά ἀνταποκριθοῦν στίς
νέες ἀνάγκες.

Στό τέλος τοῦ 9ου αἰώνα, πού ἔχουμε τό ἔργο τοῦ Φιλόθεου,
πού περιγράφει τήν ὀργάνωση τῆς Αὐτοκρατορίας, καί δύο ἀραβι-

²⁷ Γιά τό σύστημα τῶν θεμάτων βλ. Gelzer, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*. Uspenski, *Δοκίμιο Βυζαντινῆς Ἱστορίας* (ρωσικά), 144-52. Stein, *Studien zur Geschichte des Byzantinischen Reiches*, 117-40. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, J.H.S., τόμ. 21.

κούς καταλόγους τῶν θεμάτων, βλέπουμε ὅτι ὑπῆρχαν εἰκοσιπέντε θέματα χωρισμένα σέ δύο ὁμάδες, τήν Ἀνατολή καί τή Δύση. Τήν πρώτη ὁμάδα τήν ἀποτελοῦσαν τά ἀσιατικά θέματα μαζί μέ τή Θράκη καί τή «Μακεδονία», χωρίς ὅμως τά θέματα πού ὀνόμαζαν ναυτικά, τῶν Κιβυρραιωτῶν δηλαδή καί τῆς Σάμου στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου, καί τή δεύτερη τά ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκά θέματα, μαζί μέ τά ναυτικά, καθώς καί τά θέματα τῆς Χερσῶνας (Κριμαίας), τῆς Δαλματίας καί τῆς «Σικελίας». Οἱ στρατηγοί τῆς πρώτης ὁμάδας ἔπαιρναν ὀρισμένο μισθό ἀπό τήν κεντρική κυβέρνηση καί ἦταν ἀνώτεροι ἀπό τοὺς στρατηγούς τῆς δεύτερης ὁμάδας πού πληρώνονταν ἀπό τοὺς τοπικούς φόρους. Ὁ στρατηγός τῆς Χερσῶνας ἀνῆκε σέ ἰδιαιτέρη δική του κατηγορία²⁸. Ἀρχηγός ὅλων ἦταν ὁ στρατηγός τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, πού τό ἀξίωμά του προερχόταν ἀπό τό ἀξίωμα τοῦ παλιοῦ *Magister Militum* τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχε πάντα τό προβάδισμα, καί τόν 8ο αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ 9ου ἡ ἀνώτερη στρατιωτική θέση ἦταν ἡ δική του. Κάθε θέμα χωριζόταν σέ δύο ἢ τρεῖς *τοῦρμες* καί κάθε *τούρμα* σέ τρεῖς *μοϊρες* ἡ *δροῦγγες*. Ὁ στρατηγός εἶχε στά γραφεῖα του ἑντεκα κατηγορίες ὑπαλλήλων, γιά νά τόν βοηθοῦν τόσο στήν πολιτική ὥσο καί στή στρατιωτική διοίκηση. Ἡ ἐξουσία του στίς τοπικές ὑποθέσεις ἦταν σχεδόν ἀπεριόριστη, ὁ διορισμός του ὅμως ἡ ἡ ἀπόλυσή του ἦταν στό χέρι τοῦ αὐτοκράτορα. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἡ δυνατότητα νά υποβάλει κανεῖς μήνυση ἐναντίον του, ἐνῶ ὁ χαρτουλάριος στό γραφεῖο του, πού πλήρωνε ὅλους τοὺς στρατιῶτες καί ὅλους τοὺς ὑπαλλήλους καί οἱ εἰσπράκτορες τῶν φόρων τοῦ θέματος ἔπαιρναν διαταγές κατ'εὐθείαν ἀπό τήν κεντρική κυβέρνηση. Ἐκτός ἀπ' αὐτό οἱ κάπως σημαντικές ὑποθέσεις δικάζονταν πάντα στήν πρωτεύουσα. Παντοῦ ὅπου παρουσιαζόταν ἀνάγκη μπορούσαν νά στείλουν ἐπιπλέον στρατηγούς πού τοὺς ἔλεγαν *ἐκπρωσάπων*²⁹.

Παρ' ὅλο πού ἡ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν ἦταν στρατιωτική, ἡ κεντρική κυβέρνηση ἔμεινε πάντα πολιτική. Οἱ ἀξιωματικοί τοῦ κεντρικοῦ στρατοῦ, οἱ δομέστικοι καί οἱ στρατάρχες, δέν ἔπαιρναν μέρος στή διοίκηση. Τήν Αὐτοκρατορία τήν κυβερνοῦσαν δύο μεγά-

²⁸ Ἦταν κατώτερος ὅλων (Φιλόθεος, 147). Βλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τόν ἴδιον νιόν Ρωμανόν*, 178-9, 244 ἐξ.

²⁹ Bury, *Imperial Administrative System*. 39-47.

λες κατηγορίες υπαλλήλων, οί «κριταί» καί οί «σεκρετικοί»³⁰. Ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Μόνο ὁ κενός τίτλος τοῦ μαγίστρου μαρτυροῦσε τό παλιό του μεγαλεῖο. Ὁ σημαντικότερος ἀπό τοὺς «κριτάς» ἦταν ὁ ἑπαρχος τῆς Πόλης. Τό ἀξίωμά του ἦταν τόσο παλιό ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη καί εἶχε πάντα ὅλα τά πρωτεῖα. Ἦταν ἓνα ἀπό τά λίγα ἀξιώματα πού δέν μποροῦσε νά τά ἔχει εὐνοῦχος. Μέσα στήν Πόλη ὁ ἑπαρχος ἦταν ἀνώτερος ἀπό ὅλους, στήν ἱεραρχία ἐρχόταν ἀμέσως μετά τόν αὐτοκράτορα, καί συνήθως, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἀπουσίαζε, αὐτόν ὀνόμαζαν ἀντιβασιλέα τῆς Πόλης. Ἦταν ὑπεύθυνος γιά τήν τήρηση τῶν νόμων καί γιά τήν τάξη. Τό γραφεῖο του ἦταν χωρισμένο σέ δύο τμήματα, τό τμήμα τοῦ συμπόνου, πού ἐπέδλεπε τίς συντεχνίες καί φρόντιζε νά μὴν παραβιάζονται οἱ διάφοροι ἐμπορικοὶ κανονισμοί, καθὼς ἐπίσης καί νά ἐκτελοῦν οἱ κάτοικοι τά πολιτικά τους καθήκοντα, καί τό τμήμα τοῦ «λογοθέτου τοῦ πραιτωρίου», πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης καί τῶν φυλακῶν. Καί τά δύο τμήματα εἶχαν πολλοὺς καί ποικίλους ὑπαλλήλους. Τόν ἑπαρχο τόν δοιοῦσε ὁ «κοιαίστωρ»³², πού ἦταν ἓνας συνδυασμός τοῦ παλίου κοιαίστωρος καί τοῦ κοιαίστωρος τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἶχε μερική νομοθετική ἐξουσία, τό δικαίωμα νά θεσπίζει καινούριους νόμους, ἦταν, ὡς ἓνα σημεῖο, κεφαλὴ ἑνὸς ἐφετείου ὅπου μποροῦσε κανεὶς νά κάνει ἔφεση ἐναντίον τῶν ἀρχόντων καί τῶν εὐγενῶν, ὡς ἓνα σημεῖο κυδερνητικός ἐπίτροπος πού σφράγιζε, ἄνοιγε καί φρόντιζε νά ἐκτελοῦνται οἱ διαθηκὲς καί ἐπέδλεπε τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τῶν ἀνηλίκων. Ἐξαιτίας τῆς ιδιότητάς του αὐτῆς οἱ περιπτώσεις πλαστογραφίας ἦταν τῆς δικαιοδοσίας του. Αὐτός ἐπίσης ἔδρισκε δουλειά γιὰ τοὺς ἀνεργοὺς πού ἦταν ἱκανοὶ νά ἐργαστοῦν καί πρόσεχε νά μὴν ἐπισκέπτεται κανένας τὴν πρωτεύουσα χωρὶς λόγο. Εἶχε στίς διαταγές του ἓνα μεγάλο σῶμα κατώτερων ὑπαλλήλων. Ἡ ἐργασία τοῦ τρίτου μεγάλου «κριτοῦ», πού ἦταν γνωστός ὡς ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων, ἦταν σχετική μὲ τίς αἰτήσεις πρὸς τόν αὐτοκράτορα. Εἶχε γραφεῖο ἀλλὰ ὄχι ἀκολουθία³³.

³⁰ Ἐνθ. ἀν., 69-105.

³¹ Ἐνθ. ἀν., 69-70.

³² Bury, *Imperial Administrative System*, 73-75

³³ Ἐνθ. ἀν. 77-78.

Οἱ «σεκρετικοί» ἦταν κυρίως οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι³⁴. Οἱ δύο κύριες ὑποδιαιρέσεις, σέ δημόσιο καί σέ ιδιωτικό θησαυροφυλάκιο, εἶχαν πολλαπλασιασθεῖ. Τόν 6ο αἰώνα ὑπῆρχαν ἑπτὰ θησαυροφυλάκια, τό δημόσιο ταμεῖο, δηλαδή οἱ παλαιοὶ θεοὶ θησαυροί, τὰ ταμεῖα τῶν δύο ὑπάρχων καί τοῦ «κοιαιστωρος» τῆς Μοισίας καί τῆς Συρίας καί τρία ταμεῖα τοῦ ιδιωτικοῦ θησαυροφυλακίου. Στούς ἐπόμενους αἰῶνες ἔγιναν καί ἄλλες ὑποδιαιρέσεις καί τῇ διαχείρισῃ τῶν οἰκονομικῶν τήν εἶχαν διάφορα γραφεῖα μέ ἀνώτατο ἐπόπτη τό «σακελλάριο», πού ἦταν ἄλλοτε ὁ «κόμης τῆς ἰδικῆς κτήσεως» καί εἶχε πιθανόν προαχθεῖ ἀπό τό Λέοντα τόν Ἰσαυρο. Μετά τό σακελλάριο ἦταν οἱ τέσσερις λογοθέτες, ὁ λογοθέτης τοῦ δ ρ ὀ μ ο υ , ὁ λογοθέτης τοῦ γ ε ν ι κ ο ὕ (ὁ κεντρικός εἰσπράκτορας τῶν φόρων), ὁ λογοθέτης τοῦ σ τ ρ α τ ι ω τ ι κ ο ὕ (ὁ ταμίας πού μισθοδοτοῦσε τό στρατό) καί ὁ λογοθέτης τῶν ἀ γ ε λ ῶ ν (ὁ διαχειριστής τῶν αὐτοκρατορικῶν χτημάτων), οἱ διάφοροι ἐπαρχιακοὶ εἰσπράκτορες τῶν φόρων (οἱ ἐπόπται), οἱ ὑπάλληλοι πού εἶχαν τή φροντίδα τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων (οἱ ἐπὶ τῶν εἰδικῶν), τῶν δρυχείων (ὁ κόμης τῆς λαμίας – *Iamina*: ἔλασμα), τῶν ὑδραγωγείων (ὁ κόμης τῶν ὑδάτων), οἱ τελωνειακοὶ ὑπάλληλοι (οἱ κομμερκιάριοι) καί ὅλοι οἱ κουράτορες, πού εἶχαν τή διαχείρισῃ τοῦ ιδιωτικοῦ ταμείου καί τῶν χρημάτων τῆς κρατικῆς φιλανθρωπίας, καί οἱ αὐτοκρατορικοὶ γραμματεῖς, οἱ «πρωτοασικρίται». Τό πιό σημαντικό ἀπό τὰ ἀξιώματα αὐτά ἦταν τοῦ «λογοθέτου τοῦ δρόμου», πού ἦταν γενικός διευθυντής τῶν ταχυδρομείων, ἐπικεφαλῆς τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν καί ἐπιπλέον αὐτός πού παρακολουθοῦσε τίς ἐπαφές τῶν ἄλλων ὑπουργῶν μέ τόν αὐτοκράτορα, πού τόν ἐβλεπε κάθε μέρα. Καμιά φορὰ τόν ἔλεγαν ἀπλά ὁ λογοθέτης. Στό τέλος τοῦ 11ου καί τό 12ο αἰώνα ἦταν, μέ τό ὄνομα «Μέγας λογοθέτης», ὁ πρῶτος γραμματέας τοῦ κράτους. Ἐπὶ Κομνηνῶν ὁ σακελλάριος ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό «Μεγάλο λογαριαστή».

Ἐκεῖνοι πού ὑπηρετοῦσαν τόν αὐτοκράτορα καί τήν αὐτοκρατεῖρα καί γενικά φρόντιζαν τὰ παλάτια ἦταν εὐνοῦχοι³⁵, μιά συνήθεια πού εἶχε ἀρχίσει ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καί ἀργότερα γενικεύτηκε.

³⁴ *Ενθ. ἀν.*, 78-105

³⁵ Bury, *Imperial Administrative System*, 120 ἑξ.

Ἐπικεφαλῆς κάθε παλατιοῦ ἦταν ὁ παπίας του. Τόν παπία τοῦ Μεγάλου Παλατίου τόν βοηθοῦσε ὁ δεύτερος, πού εἶχε τή φροντίδα τῶν ἐπισήμων φορεμάτων τῶν τελετῶν καθὼς καί τῶν ἐπίπλων τῆς αὐλῆς. Τόν ἀριθμό καί τὰ καθήκοντα τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ παλατιοῦ δέν τά ξέρουμε. Ὁ αὐτοκράτορας καί ἡ αὐτοκρατορία εἶχαν καί οἱ δύο τόν ἐπὶ τῆς τραπέζης τους καί τῆς ἱματιοθήκης τους. Ἀρχηγός τῶν εὐνούχων ἦταν ὁ ἀρχιθαλαμηπόλος, ὁ παρακοιμώμενος, πού στό τέλος τοῦ 9ου καί τό 10ο αἰῶνα ἦταν ὁ πρωθυπουργός του κράτους. Ὁ Σαμωνᾶς ἐπὶ Λέοντα ΣΤ', ὁ Θεοφάνης ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' καί ὁ Βασίλειος τά πενήντα σχεδόν τελευταῖα χρόνια τοῦ 10ου αἰῶνα, ἦταν στήν πραγματικότητα μεγάλοι βεζύρηδες. Ἡ θέση αὐτὴ πολλές φορές ἦταν κενή καί μιὰ φορά, ἐπὶ Μιχαήλ Γ', δέν τήν εἶχε εὐνούχος, ἀλλά ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών³⁶. Εἶναι φανερά τὰ πλεονεκτήματα πού ἔκαναν τίς ὑψηλές ἐμπιστευτικές θέσεις νά τίς δίνουν σέ εὐνούχους. Οἱ εὐνούχοι δέν εἶχαν ἀπογόνους ὥστε γιά χάρη τους νά ραδιουργοῦν, καί ἓνας ἄγραφος, ἀλλά ἀπαράβατος, νόμος τοὺς ἐμπόδιζε νά ἀνεβοῦν στό θρόνο. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν εὐνούχων, πού εἶναι χαρακτηριστική γιά τήν Αὐτοκρατορία ἰδίως στό ἀποκορύφωμά της τό 10ο αἰῶνα, ἦταν ἓνα ἀπό τὰ πιό ἀποτελεσματικά ὄπλα της πού ἐμπόδισαν τήν ἐξέλιξη πρὸς τή φεουδαρχία.

Ὑπῆρχαν ὀρισμένα ἀξιώματα μέ τό ὄνομα Ἄξιαι Εἰδικαί, πού δέν εἶναι δυνατό νά καταταχθοῦν σέ ὀρισμένη κατηγορία. Τά σπουδαιότερα ἀπό αὐτά εἶναι ὁ «ραϊκτωρ», πού δέν ξέρουμε τίποτα γιά τὰ καθήκοντά του, καί ὁ «σύγκελλος», ἓνας αὐτοκρατορικός ὑπάλληλος πού ἦταν ἀξιωματικός-σύνδεσμος μεταξύ τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη. Ὅπως φαίνεται αὐτός ἔκανε ἀνακρίσεις ὅταν ὑπῆρχαν ὑποψίες γιά αἵρεση³⁷ (ἡ αἵρεση ἦταν ἐγκλημα ἐναντίον τοῦ κράτους) καί συνήθως διαδεχόταν τόν πατριάρχη. Ὁ πάπας τῆς Ρώμης καί οἱ πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς ἔπρεπε νά ἔχουν κι ἐκεῖνοι τό σύγκελλό τους, καί ὁ Κωνσταντῖνος Θ' διόρισε ἓναν καί γιά τόν Καθολικό, τόν πατριάρχη δηλαδή τῶν Ἀρμενίων – τόν ἀνιψιό του πού ἦταν συνήθως ὁ διάδοχος του³⁸. Οἱ ἄλλοι κάτοχοι

³⁶ Bury, *Imperial Administrative System*, 115-16.

³⁷ Βίος τοῦ Ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου», ἐκδ. Hausherr, *Orientalia Christiana*, τόμ. 12, 101 ἐξ.

τῶν ἀξιῶν· εἰδικῶν ἦταν ὑπασπιστές καί προσωπικοί γραμματεῖς τοῦ αὐτοκράτορα. Ἔνας ἀπ' αὐτούς, ὁ «πρωτοστράτωρ», ἐξελίχθηκε ἀργότερα σέ πολύ ὑψηλό ἀξίωμα.

Τό κεντρικό διοικητικό σύστημα δέν ἄλλαξε καθόλου ὥς τή στιγμή πού τό σταμάτησε δάνασσα, τό 1204, ἡ ἄλωση τῆς Πόλης ἀπό τοὺς σταυροφόρους. Τό ἐπαρχιακό σύστημα ἦταν ἀναγκαστικά πύ ἐλαστικό καί ἄλλαζε κάθε φορά πού ἄλλαζαν τά σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας. Στά ἀνατολικά σύνορα ὑπῆρχαν διάφορες μικρές ἐπαρχίες, πού τίς διοικοῦσαν πάντα μέ στρατιωτικό νόμο καί τίς ὀνόμαζαν κλεισοῦρες, καί ἐκεῖ οἱ μεγάλοι στρατιωτικοί ἀρχηγοί τῶν συνόρων, ὅπως ὁ Διγενής Ἀκρίτας, κυβερνοῦσαν σχεδόν χωρίς κανένα ἐλεγχο. Ὅταν τά σύνορα μεγάλωναν οἱ κλεισοῦρες αὐτές προδιδάζονταν καί γίνονταν θέματα καί τότε οἱ στρατηγοί τους ἐπαίρναν θέση στήν αὐτοκρατορική ἱεραρχία³⁹. Ὅταν ἀνακτῆθηκε ἡ Ἀντιόχεια διορίστηκε ἐκεῖ ἓνας εἰδικός στρατιωτικός διοικητής πού λεγόταν «δούξ». Ἐπαρχίες δύσκολες, ὅπως τό θέμα Λογγιβαρδίας, χρειάστηκε νά ἀναδιοργανωθοῦν. Γύρω στό 975 ἔδωσαν στό στρατηγὸ Λογγιβαρδίας τό νέο καί ἀνώτερο ἀξίωμα τοῦ «κατεπάνω», καθὼς ἐπίσης καί ἐξουσία ἀντιβασιλέα γιά τό θέμα Καλαβρίας καί τά Ἰταλικά ὑποτελή κράτη⁴⁰. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ ἴδιος τίτλος δόθηκε καί στό διοικητὴ τοῦ ἀρμενικοῦ θέματος Βαασπρακανίας πού μόλις εἶχε ἀνακτηθεῖ⁴¹. Ὅταν ὁ Βασίλειος Β' κατὰκτησε τὴ Βουλγαρία, ἴδρυνε ἐκεῖ δύο θέματα, τό θέμα Βουλγαρίας καί τό Παρίστριον ἢ Παραδούναβον, πού τό πρῶτο εἶχε γιά διοικητὴ ἓναν προνοητή. Σύμφωνα ὁμως μέ τίς ἀρχές πού ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπιτρέψανε στοὺς Βουλγάρους νά διατηρήσουν τά δικὰ τους ἔθιμα στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης καί στὴ φορολογία⁴². Ἡ διοίκηση των θεμάτων Ἑλλάδας καί Πελοποννήσου εἶχε νά ἀντιμετωπίσει πάρα πολλὰ προβλήματα, ἐξαιτίας τῆς παρουσίας, στήν Ἑλληνικὴ χερσόνησο, τῶν Σλάβων καί τῶν Ἀλθα-

³⁸ Φιλόθεος, 146. Ματθαῖος Ἐδέσσης, ἐκδ. Dulaurier, 79 ἐξ. Bury, ἐνθ. ἀν., 116-17.

³⁹ Βλ. κατωτέρω σελ. 157.

⁴⁰ Βλ. Gay, *L'Italie Méridionale*, 343 ἐξ.

⁴¹ Κερδηνός, 2, 494. Τὴν ἐπαρχία τὴν ὀνόμαζαν συνήθως Μηδία.

⁴² Βλ. Schlumberger, *Épopée Byzantine*, 2, 418-43.

νών. Μόλις επί Ειρήνης μπόρεσαν επιτέλους νά ασκοῦν ἕναν πραγματικό ἔλεγχο στήν Πελοπόννησο καί, ἀκόμα καί τό 10ο αἰώνα, ὑπῆρχαν ἐκεῖ φυλές πού πλήρωναν ἀπλῶς ἕναν ἐτήσιο φόρο, χωρίς νά ἀνέχονται ἄλλες ἐπεμβάσεις ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατορικών ὑπαλλήλων. Ὅταν ἐπί Ρωμανοῦ Α΄ ὁ φόρος αὐξήθηκε, ἐπαναστατήσανε, καί ἡ κυδέρνηση ἀναγκάστηκε νά ξαναφέρει τήν παλιά κλίμακα τῆς φορολογίας. Εἶναι ἄγνωστο πότε οἱ φυλές αὐτές τελικά ἀπορροφήθηκαν⁴³.

Οἱ κατακτήσεις τῶν Σελτζούκων περιορίσαν τήν ἔκταση τῆς Αὐτοκρατορίας καί ἐπί Κομνηνῶν ὅλα τά θέματα χρειάστηκε νά ἀναδιοργανωθοῦν. Μέ τήν ἀναδιοργάνωση αὕτη ἔγιναν μικρότερα καί οἱ διοικητές τους λέγονταν τώρα «δοῦκες». Εἶναι πιθανόν ὅτι καί ἡ ἐξουσία τους κάπως περιορίστηκε.

Ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1204 κατάστρεψε ὅλο τόν κρατικό μηχανισμό. Γιά τό διοικητικό σύστημα τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νίκαιας ἔχουμε πολὺ λίγες πληροφορίες. Προσπάθησαν νά δημιουργήσουν καί στή Νίκαια μιὰ κεντρική ὑπαλληλία κατά τό πρότυπο τῆς ὑπαλληλίας τῆς Κωνσταντινούπολης, ἦταν ὅμως φτωχοί καί ἔκαναν οἰκονομίες καί ἔτσι ὅλα ἔγιναν σέ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Στήν ἀρχή ζήτημα γιά τή διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν δέν παρουσιάστηκε. Ὅλα τά ἐπαρχιακά κέντρα εἶχαν γίνει πρωτεύουσες κρατῶν. Ὅταν ἀργότερα ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας ἀπλώθηκε καί στήν Εὐρώπη, φαίνεται ὅτι στά ἐδάφη πού κατακτήσανε ἐκεῖ διατήρησαν πάντα ἕνα εἶδος στρατιωτικῆς κατοχῆς. Ἡ ἐπάνοδος στήν Κωνσταντινούπολη σήμαινε ἐπάνοδο σέ κάποια μεγαλοπρέπεια. Τό Περιόφυκιον δίνει ἕναν κατάλογο ὅλων τῶν κρατικῶν λειτουργῶν στά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, μέ τά καθήκοντα καί τά ἐμβλήματατά τους. Πιθανόν ὅμως νά πρόκειται γιά μιὰ εἰκόνα ἰδανική. Τά χρήματα στό θησαυροφυλάκιο τῶν Παλαιολόγων συνεχῶς λιγόστευαν καί φαίνεται ὅτι στήν πραγματικότητα πολλὰ ἀπό τά ἀξιώματα αὐτά ἔμεναν κενά. Πολλά ἐπίσης καί ἀπό τά παλαιότερα ἀξιώματα ἦταν τώρα ἀπλοί τίτλοι. Ὁ ἐπαρχος, ὁ κοιαίστωρ καί πολλοί ἀπό τούς λογοθέτες ἀναφέρονται μαζί μέ ἄλλους ὅτι δέν ασκοῦν πιά καθήκοντα. Ἐμφανίζονται καί λίγα ἄγνωστα ὥς τότε

⁴³ Βλ. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 72-4.

ονόματα άξιωματών. Αύτά, όπως ό μέγας «τζαούσιος», φαίνεται ότι ήταν κυρίως θαλαμηπόλων του άυτοκράτορα. Έπικεφαλής τής διοίκησης, όπως είχε διαμορφωθεί τότε, ήταν ό «μέγας λογοθέτης», καί τόν βοηθοῦσαν ό ύπουργός τών στρατιωτικών, ό «μέγας δομέστικός», καί ό ύπουργός τών ναυτικών, ό «μέγας δούξ»⁴⁴. Στήν πράξη φαίνεται ότι καί ό πατριάρχης άσκοῦσε καθήκοντα ύπουργού. Έπί Άνδρονίκου Β΄ ή διαχείριση τών οικονομικών είχε άνατεθεί έπίσημα στόν πατριάρχη Άναστάσιο, πού προσπάθησε μάλιστα νά άναστήσει πρós όφελός του καί τή θέση του έπάρχου τής Πόλης⁴⁵.

Στήν πραγματικότητα τήν Άυτοκρατορία τών Παλαιολόγων τήν αποτελοῦσαν μόνο έδάφη πού μπορούσαν νά κυβερνηθοῦν από τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη, μέ μόνη έξαίρεση τό Μορέα ή Πελοπόννησο. Η όνομασία θέμα διατηρήθηκε λίγο καιρό γιά τήν περιοχή γύρω από τή Θεσσαλονίκη, από τά μέσα όμως του 14ου αιώνα τή διοίκηση τής Θεσσαλονίκης, καθώς καί του Μορέως, τήν άναθέσανε σέ δεσπότες, πού ήταν νεώτερα μέλη τής βασιλικής οικογένειας. Οί δεσπότες αὐτοί φαίνεται ότι είχαν άπόλυτη έξουσία στίς έπαρχίες τους, είχαν δώσει όμως όρκο πίστης στόν άυτοκράτορα, οί διπλωματικοί αντιπρόσωποι του όποιου τούς αντιπροσώπευαν στό έξωτερικό. Στο τέλος ένας δεσπότης τής Θεσσαλονίκης παράδωσε τήν έπαρχία του στή Βενετία. Τό δεσποτάτο όμως του Μορέως, παρά τίς συνεχείς άνωμαλίες πού δημιουργοῦσαν οί εὐγενείς του τόπου, πού είχαν διδαχτεί κακές συνήθειες φεουδαρχίας από τούς Φράγκους, διατηρήθηκε περισσότερο καί από τήν ίδια τήν Άυτοκρατορία. Καί στήν έδρα του δεσπότη, τό Μυστρά, έδρισκε κανείς ως τό τέλος τίς πνευματικές απολαύσεις μιάς πρωτεύουσας⁴⁶.

Η μεγάλη ύπαλληλία πού κυβερνοῦσε τήν Άυτοκρατορία κόστιζε φυσικά πολύ, καί, εκτός άπ' αὐτή, τά επιπλέον έξοδα γιά ένα μόνιμο στρατό καί γιά τή διπλωματία προϋποθέτανε μεγάλα έξοδα. Δέν έχουμε ώστόσο τά μέσα νά προσδιορίσουμε τό σύνολο τών άυτοκρατορικών έξόδων, σέ καμιά περίοδο τής ιστορίας τής Άυτοκρα-

⁴⁴ Κωδινού, *Περί όφφικίων*, 23, 38.

⁴⁵ Bratianu, *L'Approvisionnement de Constantinople στό Buzantion*, τόμ. 6, 642
έξ.

⁴⁶ Βλ. Ζαχυθηνού, *Le Despotat Grec de Morée*, *passim*.

τορίας. Έγιναν υπολογισμοί πού έδωσαν διάφορα ποσά, όπως 105-120 εκατομμύρια χρυσά φράγκα επί Ίουστινιανού και 640 εκατομμύρια χρυσά φράγκα τό 10ο αιώνα⁴⁷. Τό πρώτο ποσό ασφαλώς είναι πάρα πολύ μικρό. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης λέει ότι ο Μανουήλ Κομνηνός είχε, μόνο απ' την Κωνσταντινούπολη, ένα ετήσιο εισόδημα από 106.000.000 χρυσά φράγκα⁴⁷. Αυτό, χωρίς αμφιβολία, είναι υπερβολή και οι περισσότεροι από τούς συγχρόνους της Δύσης είναι ακόμα πιο υπερβολικοί στις διηγήσεις τους. Τό μόνο πού μπορούμε νά πούμε είναι ότι τά έσοδα ήταν αρκετά, ώστε νά μπορέσει ο Άναστάσιος, πού ήταν οικονομολόγος φειδωλός, νά συναθροίσει στό θησαυροφυλάκιο, στά είκοσιεφτά χρόνια της βασιλείας του, ένα απόθεμα από 355.600.000 χρυσά φράγκα, ή αυτοκράτειρα-άντιδασίλισσα Θεοδώρα νά αφήσει στό θησαυροφυλάκιο 140.000.000 φράγκα, και ο Βασίλειος Β', ύστερα από μιá πολνέξοδη βασιλεία, παρ' όλο πού περιόρισε τίς δαπάνες της αύλης, 250.000.000 φράγκα⁴⁹. Όλο τό θέμα όμως γενικά, δηλ. ποιές ήταν οι πρόσοδοι πού αποτελούσαν αυτά τά έσοδα, καθώς και οι λεπτομέρειες των δαπανών, είναι μυστηριώδες και αμφισβητήσιμο. Στούς δυζαντινούς ιστορικούς βρισκουμε πολλές έμμεσες πληροφορίες, τίποτα όμως πού νά μπορεί νά κάμει δυνατό έναν ακριβή υπολογισμό⁵⁰. Τήν άμεση φορολογία τήν αποτελούσαν δύο κατηγορίες φόρων, ή έγγειος φορολογία και ή προσωπική φορολογία. Η βασική έγγειος φορολογία, τό *ζευγαράτικιον*, υπολογιζόταν μέ βάση τήν αξία της γης, όπως τήν εκτιμούσαν κάθε δεκαπέντε χρόνια, τόν πρώτο δηλαδή χρόνο κάθε ινδικτιώνος. Τό φόρο αυτό τόν πλήρωναν όλες οι ιδιοκτησίες, ακόμα και τά αυτοκρατορικά χτήματα, παρ' όλο πού επί Ειρήνης και επί Μανουήλ Κομνηνού είχαν απαλλαγεί τά μοναστήρια. Τίς λεπτομέρειες της κατανομής τίς καταχωρούσαν σέ κτηματολογία ή μητρώα – ύπήρχε ένα γενικό μητρώο στό κεν-

⁴⁷ Ο πρώτος υπολογισμός είναι του Stein, ο δεύτερος του Παπαρηγόπουλου. Βλ. ανάπτυξη του θέματος στού Άνδρεάδη, *Le Montant du Budget*.

⁴⁸ Benjamin of Tudela, μετάφρ. Adler, 13.

⁴⁹ Βλ. Άνδρεάδη, *ένθ. άν.*

⁵⁰ Για πληρέστερη ανάπτυξη βλ. Dölger, *Beitrage zur Geschichte der Byzantinischen Finanzverwaltung* (Byz., Arch., 1927). Ostrogorsky, *Die Ländliche Steuergemeinde* στο *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, τόμ. 20, 108 έξ. Καί κριτική αυτών των δύο διδλίων από τόν Άνδρεάδη στή *B.Z.*, τόμ. 28, 287 έξ.

τρικό γραφείο και τοπικά στίς πρωτεύουσες τών επαρχιών. Είναι αδόβαιο ὡς ποιοῦ σημείο ἦταν ἐνημερωμένα. Λέγεται ὅτι ὁ Βασίλειος Β΄ προσπάθησε, ἀλλά μάταια, νά γίνει μία νέα κατανομή. Αὐτός ὁ φόρος στήν ἀρχή πληρωνόταν σέ εἶδος, ἀργότερα ὅμως σέ χρῆμα. Ἡ δυσκολία γιά τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἦταν ὅτι ἔπρεπε νά φροντίζει νά μή μειωθοῦν τά ἔσοδα ἂν κάποιοι γεωκτῆμονες ἤ μισθωτῆς πτώχευε. Γιά πολλούς αἰῶνες ἐπικρατοῦσε τό σύστημα πού λεγόταν ἐπιβολή. Ἡ τοπική δηλαδή κοινότητα ἦταν ὑπεύθυνη σάν σύνολο καί ἔπρεπε νά φροντίζει νά συγκεντρώνεται τό ἀπαιτούμενο ποσό. Ὁ Νικηφόρος Α΄ ὅμως, ὁ μόνος ἐπαγγελματίας οἰκονομολόγος πού ἐγινε αὐτοκράτορας, βελτίωσε τό σύστημα. Ἡ μεγάλη δυστυχία τῆς ἐποχῆς του ἔκανε τό δάρος πολύ μεγάλο γιά τήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ. Ὁ Νικηφόρος καθιέρωσε τό ἀλλήλεγγυον, σύμφωνα μέ τό ὅποιο τό φόρο ἑνός ἀγρότη πού δέν μπορούσε νά πληρώσει ἦταν ὑποχρεωμένος νά τόν πληρώσει ὁ πιό κοντινός πλοῦσιος γείτονας, ἕνα σύστημα πού ἦταν ἀδικο ἀλλά ἀποτελεσματικό. Ὁ Μιχαήλ τοῦ Ἀμορίου τό κατάργησε καί ξανάφερε τήν ἐπιβολή. Ὁ Βασίλειος Β΄ ὅμως, πού ἐπιθυμοῦσε νά χτυπήσει τούς μεγάλους γαιοκτῆμονες, τό ἐφάρμοσε καί πάλι, ἂν καί καταργήθηκε ξανά τόν 11ο αἰῶνα. Οἱ μεγάλες ἰδιοκτησίες ἦταν ὑποχρεωμένες νά πληρώνουν πάντα τό ἴδιο ποσό, ἀκόμα καί ὅταν ὀρισμένα τμήματά τους, γιά ἕνα διάστημα, ἔμεναν ἀκαλλιέργητα. Ἄν ὅμως ἡ ἰδιοκτησία μοιραζόταν, τότε ἡ ρητή αὐτή ὑποχρέωση σταματοῦσε. Ὑπῆρχαν καί πρόσθετοι φόροι ἢ μᾶλλον ἐπιτάξεις ζώων, ἀγαθῶν καί σκευῶν γιά σκοπούς στρατιωτικούς, καθῶς καί ἡ ὑποχρέωση νά προσφέρεται κατάλυμα στό στρατό.

Τό θέμα τοῦ κεφαλικοῦ φόρου εἶναι ἐξαιρετικά σκοτεινό. Ὑπῆρχε ἕνας φόρος πού λεγόταν κεφαλικῶν ἢ φόρος κεφαλικός, πού πιθανόν νά ἀφοροῦσε μόνο τούς μή χριστιανούς ὑπηκόους⁵¹. Τό καπνικόν ἢ φόρο τῆς ἐστίας μόλις μπορούμε νά τόν περιγράψουμε κάπως καλύτερα. Ὅλα-ὅλα ὅσα ξέρουμε εἶναι ὅτι ἐπί Νικηφόρου Α΄ ὑπῆρχε ἕνα καπνικόν ἀπό δύο μελλιαρήσια (ἢ 2,40 χρυσά φράγκα) κατά κεφαλή. Ὁ Νικηφόρος ἀπαιτοῦσε τήν κανονική πληρωμή του καί ὅσοι φορολογούμενοι εἶχαν ἀπαλλαγῇ ἐπί

⁵¹ Βλ. Ἀνδρεάδη, ἔνθ. ἀν.

Ειρήνης αναγκάστηκαν νά πληρώσουν τὰ καθυστερημένα. Ὁ Μιχαήλ Β΄ ἔγινε δημοφιλὴς ἐπειδὴ τὸν ἐμείωσε⁵². Σύμφωνα μέ τὸν Ἀραβὰ Ibn Hauqal τὸ 10ο αἰώνα, κάθε σπίτι στά ναυτικά θέματα πλήρωνε δύο δηνάρια καὶ στά ἄλλα θέματα ὁ ἀρχηγὸς κάθε οἰκογένειας δέκα δηνάρια καὶ τὰ χρήματα αὐτὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ δαπάνες ναυτικές καὶ στρατιωτικές⁵³. Ἐνα κυπριακὸ κείμενο λέει ὅτι τὸ 10ο αἰώνα οἱ Κύπριοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν ἕναν καπνικὸ φόρο γιὰ τὴν ἄμυνά τους, ἕνα νόμισμα (14,40 φράγκα), ὅπως φαίνεται, στίς πόλεις, καὶ τρεῖς νομίσματα στίς ἀγροτικές περιοχές⁵⁴. Ὁ Νικητὰς Ἀκομινάτος, κάνοντας λογοπαίγνιο μέ τὸ φόρο, λέει ὅτι στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα οἱ Κερκυραῖοι προτίμησαν τὴ φωτιά τῆς σκλαβιάς στοὺς ξένους (τοὺς Νορμανδούς) ἀπὸ τὸν καπνὸ τοῦ φόρου⁵⁵. Γιὰ τὸ φόρο πού λεγόταν ἀερικόν, πού τὸν καθιέρωσε ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἀπέφερε τρεῖς χιλιάδες χρυσὲς λίβρες, δὲν ξέρουμε τίποτα, παρ' ὅλο πού ἀναφέρεται ξανά στά Τακτικά τοῦ Λέοντα ΣΤ'. Πιθανόν νά ἦταν ἕνα εἶδος ἐγγείου φορολογίας γιὰ τὴν ἀστική ιδιοκτησία. Ὁ κάθε βυζαντινολόγος ὁμως προτείνει καὶ διαφορετική ἐρμηνεία⁵⁶. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἕνα σύστημα φόρων κληρονομίας, πού τὸ εἶχε καθιερώσει ὁ Αὐγουστος γιὰ κληρονομίες πού δὲν προέρχονταν ἀπὸ προγόνους. Ὅπως φαίνεται, οἱ φόροι αὐτοὶ καταργήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ, ἀργότερα ὁμως ἴσχυσαν καὶ πάλι καὶ ἀφοροῦσαν καὶ τίς ἄμεσες κληρονομίες. Ὁ Νικηφόρος Α΄, πού τοὺς ἐπέβαλε μέ αὐστηρότητα, ἐφεῦρε καὶ ἕναν ἄλλο φόρο, γιὰ χρήματα πού δὲν εἶχε κερδίσει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐργασία του – τὰ θεωροῦσε ἀνεύρεση θησαυροῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἕνα μέρος ἀναλογοῦσε στό κράτος⁵⁷. Τὴν ἔμμεση φορολογία τὴν ἀποτελοῦσαν τελωνειακοὶ δασμοί, δικαιώματα λιμένων, ἀγορῶν, διόδια καί, γιὰ ἕνα διάστημα, φόροι σφραγίδων. Πληροφορίες ἀξιόπιστες

⁵² Θεοφάνης, 486. Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 54.

⁵³ Ἀναφέρεται στοῦ Vasilievsky, *Στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἰδιωτική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου* (ρωσικά), 369.

⁵⁴ Μαχαιράς, ἔκδ. Dawkins, 8, σημειώσεις, 48. Ἀνδρεάδης, *Le Montant du Budget*, *passim*.

⁵⁵ Νικητὰς Χωνιάτης, 97.

⁵⁶ Ostrogorsky, *ἐνθ. ἀν.* Ἀνδρεάδης, *σὴν Β.Ζ.* τόμ. 28, 309. Dölger, *Das Aerikon*, *B.Ζ.*, τόμ. 30, 450-6. Bury, *Later Roman Empire*, 2, 350.

⁵⁷ Θεοφανής, *ἐνθ. ἀν.*

έχουμε μόνο για τούς τελωνειακούς δασμούς. Τόν 4ο αιώνα έφτασαν τό όμοιόμορφο τίμημα του 12,5% καί, όπως φαίνεται, διατηρήθηκαν εκεί. Τούς εισαγωγικούς δασμούς τούς εισπράττανε στην "Αβυδο του Έλλησπόντου ή στο Ίερόν του Βοσπόρου, καί τούς δασμούς έξαγωγής στην Κωνσταντινούπολη. Για νά έμποδίσει τό λαθρεμπόριο τών δούλων ό Νικηφόρος όρισε μιά ειδική διατίμηση από δύο νομίσματα (28,80 φράγκα) για τούς δούλους από τό νότο, πού τούς πούλουσαν στίς περιοχές της Αυτοκρατορίας δυτικά από την "Αβυδο. Οί τελωνειακοί δασμοί πρέπει νά απόφέρανε σημαντικά ποσά. Οί απόπειρες της Ειρήνης νά εφαρμόσει τό έλεύθερο έμπόριο, καταργώντας τούς δασμούς της "Αβύδου, έπληρέσαν πολύ άσκημα τά έσοδά της καί ό Νικηφόρος ξανάφερε τό σύστημα τών δασμών καί, μέ μεγάλη ευφυΐα, κράτησε χαμηλά τίς τιμές περιορίζοντας τόν αριθμό του νομίσματος πού κυκλοφορούσε⁵⁸. "Όταν επί Κομνηνών οί Ίταλικές δημοκρατίες αποκτήσανε τό δικαίωμα νά κάνουν εισαγωγές μέ δασμό μόνο 4% ό αυτοκράτορας έχασε μεγάλο μέρος από τά έσοδά του καί αυτό έντελώς ανεξάρτητα από τό χτύπημα πού δέχτηκε τό έμπόριο της Αυτοκρατορίας.

Υπήρχαν έκτακτες έπιφορολογίες, όπως τό *δικέραιον*, τό $1/12$ έπιπλέον πού επέβαλε ό Λέων ό Ίσαυρος για νά έπισκευάσει τά τείχη της Κωνσταντινούπολης, καί καμιά φορά καί οί εισπράκτορες τών φόρων άνέβαζαν τούς φόρους για νά αυξήσουν την προμήθειά τους.⁵⁹ Τό κράτος κέρδιζε επίσης χρήματα από τά κρατικά εργοστάσια, από τό μονοπώλιο του μεταξιού καί από τούς τίτλους πού πουλούσε. Είχε υπό τόν έλεγχο του τό έμπόριο του σιταριού καί μερικοί αυτοκράτορες, όπως ό Νικηφόρος Β', κατηγορήθηκαν ότι από τό έμπόριο αυτό είχαν προσωπικά κέρδη. "Ο Νικηφόρος Α' πολύ σοφά απαγόρευσε την τοκογλυφία καί γενικά τό δανεισμό χρημάτων καί δάνειζε ό ίδιος από τό θησαυροφυλάκιο μέ τόκο 16%⁶⁰, οί διάδοχοί του όμως δέν εξακολούθησαν τή μέθοδό του. "Επί Παλαιολόγων, όταν ή κατάσταση ήταν άπελπιστική, ό Ίωάννης Καντακουζηνός προσπάθησε νά εισπράξει μιά προαιρετική εισφορά από όλες τίς τάξεις για τίς πολεμικές δαπάνες, έλάχιστοι όμως ήταν

⁵⁸ Βλ. Bury, *Eastern Roman Empire*, 212 έξ.

⁵⁹ Bury, *Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, 2, 424, έξ.

⁶⁰ Ίδίου, *Eastern Roman Empire*, ένθ. άν.

οὐ θέσῃ ἢ εἶχαν τὴ διάθεσιν νά συνεισφέρουν⁶¹.

Αὐτό τό σύστημα τῆς φορολογίας, πού ἐφοδίαζε συνεχῶς τόν αὐτοκράτορα μέ ρευστό χρῆμα καί τοῦ ἔδινε ἔτσι τὴ δυνατότητα νά διατηρεῖ τὴν τεράστια ὑπαλληλία του καί τό μόνιμο στρατό του, τόν τοποθετοῦσε σέ μιά θέσιν ἀσύγκριτα ἰσχυρότερη ἀπό τοῦ καλίφη ἢ ὁποιοῦδῃποτε ἄλλου δυτικοῦ μονάρχῃ. Οἱ μεγάλοι ὁμῶς φόροι ἐσήμαιναν ὅτι οἱ ὑπῆκοοί του ἦταν διαρκῶς δυσαρεστημένοι καί ἐπίσης ὅτι βρέθηκαν σέ θέσιν μειονεκτική ὅταν ἐμφανίστηκαν ἐμπορικοί ἀντίπαλοι. Δέν εἶχαν κεφάλαια διαθέσιμα γιά νέες ἐπιχειρήσεις. Καί ὅταν ἐπὶ Κομνηνῶν ὅλο τό οἰκονομικό σύστημα κατέρρευσε, τό δάρος ἐγινε ἀβάσταχτο. Σχεδόν φαινόταν προτιμότερη ἡ κυριαρχία τῶν Σελτζούκων ἢ τῶν Νορμανδῶν⁶².

Τὴν ἴδια ἄγνοια ἔχουμε καί γιά ὅ,τι ἀφορᾷ τίς λεπτομέρειες τῶν δαπανῶν. Δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά ὑπολογίσουμε πόσο κόστιζε στό θησαυροφυλάκιο ἡ συντήρηση τοῦ στρατοῦ καί τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν. Οἱ μόνοι ἀριθμοί πού ἔχουμε εἶναι σχετικά μέ τοὺς μισθοὺς μερικῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τό 10ο αἶωμα. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' στήν Ἐκθέσιν τῆς βασιλείου τάξεως ἀναφέρει τά ποσά πού ἐπαιρναν κάθε χρόνο, ἐπὶ Λέοντα ΣΤ', οἱ στρατηγοὶ τῶν θεμάτων. Οἱ στρατηγοὶ τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, τῶν Ἀρμενιανῶν καί τῶν Θρακησίων εἰσπράττανε τό σεβαστό ποσό τῶν σαράντα χρυσῶν λιβρῶν (43.200 χρυσά φράγκα), οἱ στρατηγοὶ τοῦ θέματος Ὀπισκίου, Βουκελλαρίων καί Μακεδονίας τριάντα, καί οἱ ἄλλοι κλιμακωτά μικρότερους μισθοὺς – οἱ στρατηγοὶ τῶν συνόρων ἐπαιρναν λιγότερα γιατί εἰσπράττανε συνοριακοὺς δασμούς, καί τῶν εὐρωπαϊκῶν θεμάτων δέν ἐπαιρναν τίποτα γιατί ζοῦσαν ἀπό τοὺς τοπικοὺς φόρους⁶³. Ὁ Ἰταλὸς πρέσβης Λουιπράνδος εἶδε μιά φορὰ τόν Κωνσταντῖνο Ζ' νά πληρώνει τοὺς μικροὺς μισθοὺς τῶν τιτλούχων. Ἡ τελετὴ ἐγινε λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαῖων. Οἱ μάγιστροι, εἰκοσιτέσσερις ὅλοι-ὅλοι, πῆραν ὁ καθένας ἀπὸ 24 νομίσματα (345,6 φράγκα) καί δύο σκαράμαγκια, ἐπίσημα δηλαδὴ ἐνδύματα τελετῶν, οἱ πατρίκιοι ἀπὸ 12 νομίσματα καί ἓνα σκαράμαγκιο, καί οἱ ἄλλοι τιτλοῦχοι ἀπὸ 7,6, 5, 4, 3, 2 καί 1

⁶¹ Καντακουζηνός, 3, 38-40.

⁶² Νικήτας Χωνιάτης, *ἐνθ. ἀν.*, καί 50. Κίνναμος, 22.

⁶³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 2, 696-7

ΛΕΩΝ Γ', Ο ΙΣΑΥΡΟΣ
[ΑΡΙΣΤΕΡΑ, ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ Ε', ΤΟΝ ΚΟΙΠΡΩΝΥΜΟ]
Χρυσό νόμισμα τοῦ Η' αἵωνα.

ΕΙΡΗΝΗ, Η ΑΘΗΝΑΙΑ

Χρυσό νόμισμα του τέλους του Η' αιώνα.

νόμισμα ανάλογα με την τάξη τους. Τούς μισθούς πού ήταν μικρότεροι από ένα νόμισμα τούς πλήρωνε ο παρακοιμώμενος⁶⁴. Ο κοσμήτωρ της νομικής σχολής – τό πανεπιστήμιο ήταν ίδρυμα κρατικό – έπαιρνε τόν 11ο αιώνα τέσσερις χρυσές λίβρες τό χρόνο καί είχε καί κάποιες άλλες πρόσθετες άμοιβές⁶⁵.

Ο διοικητικός μηχανισμός του Βυζαντίου ήταν πολυέξοδος καί δυσκίνητος, ήταν όμως αρκετά έλαστικός καί, όσο καιρό τά οικονομικά της Αυτοκρατορίας εξακολουθούσαν νά είναι σέ καλή κατάσταση, ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικός. Έπρεπε νά είναι εύρύς γιατί θεωρούσαν ότι κάθε λεπτομέρεια της ζωής της Αυτοκρατορίας ήταν υπόθεση του κράτους. Η ιδέα του *Laissez-faire* ήταν άδιανόητη. Στην εκπαίδευση, στή θρησκεία, σέ καθετί τό σχετικό με τό εμπόριο καί τά οικονομικά, τό κράτος άσκούσε τόν έλεγχο του. Υπάρχει ένα έγχειρίδιο του 10ου αιώνα πού έξηγεί τά καθήκοντα του επάρχου της Κωνσταντινούπολης⁶⁶. Ήταν της δικής του δικαιοδοσίας νά έποπτεύει όλες τίς εμπορικές δραστηριότητες της Πόλης, νά όρίζει τίς τιμές, τούς μισθούς καί τίς ώρες εργασίας, νά δίνει άδειες γιά νά ανοίξουν καινούρια καταστήματα, νά προσέχει αν εφαρμόζονται οι νόμοι πού αφορούσαν τίς εξαγωγές. Έπρεπε επίσης νά προσέχει νά τηρείται ή άργία της Κυριακής. Μέ την ίδια φροντίδα ήταν κανονισμένη καί ή ζωή στίς επαρχίες. Γιά νά διευκολύνεται ή είσπραξη των φόρων καί γενικά ή σταθερότητα, δέν ένθαρρύνανε τά ταξίδια καί τίς μεταναστεύσεις. Οι τοπικές άρχές έπρεπε νά εκδίδουν διαβατήρια γιά τούς καλής πίστης ταξιδιώτες καί ό «κοιαίστωρ» της Κωνσταντινούπολης έπρεπε νά προσέχει ώστε οι επισκέπτες νά έρχονται στην Πόλη μόνο γιά σοβαρούς λόγους. Η Πόλη έπρεπε νά τραφεί καί, γιά τούς λιμούς πού κατά περιόδους έρημώνανε την ύπαιθρο, έπρεπε νά υπάρχει μιά όργάνωση γιά νά ανακουφίζει τόν πληθυσμό. Έπρεπε νά βρίσκουν δουλειά γιά τούς άνεργους πού ήταν ικανοί νά εργαστούν καί έπομένως έπρεπε νά υπάρχουν φιλανθρωπικά ιδρύματα. Μιά τέτοια άγρυπνη προσοχή καί ένας τέτοιος παρεμβατισμός, πού αφορούσε τά πάντα, δημιουργούσε πλήρη άπασχόληση γιά την ύπαλληλία.

⁶⁴ Λουΐτπράνδου, *Antapodosis*, 157-8

⁶⁵ Βλ. κατωτέρω, σ. 253.

⁶⁶ Βλ. κατωτέρω, σ. 197.

Αὐτός ὁ πατερναλισμός ἔβρισκε πεδίο δράσης καί στήν ἐπί-
δλεψη πού ἀσχοῦσε ἡ κυβέρνηση στή θρησκεία. Ἀπό τόν 5ο αἰώνα
ὁ καλός πολίτης ὀφείλε νά εἶναι ὀρθόδοξος, ἡ αἵρεση ἦταν ἐγκλημα
ἐναντίον τοῦ κράτους. Ὁ αἵρετικός φιλόσοφος Ἰωάννης Ἰταλός καί
οἱ ἀρχηγοί τῶν Βόγομύλων ἐπὶ Ἀλέξιον Α΄ καταδιώχτηκαν ἀπό τίς
πολιτικές ἀρχές. Ὅταν σέ μιά ἐπαρχία ἐξαπλωνόταν μιά αἵρεση,
πήγαιναν ἀμέσως οἱ ὑπάλληλοι τοῦ κράτους καί διά τῆς βίας μετοι-
κίζανε τόν πληθυσμό ὁλόκληρων χωριῶν σέ ἄλλα μέρη τῆς Αὐτο-
κρατορίας, ὅπου θά ἦταν δυνατό νά ἀπορροφηθοῦν ἢ, ὅπως μᾶλλον
ἐλπίζαν, νά προσηλυτιστοῦν ἀπό τούς καινούριους γειτόνους τους.
Ἔτσι τούς Μαρδαῖτες, τούς ὁπαδούς τοῦ μονοθελητισμοῦ τῆς Συ-
ρίας, τούς μετοίκησαν τόν 7ο αἰώνα ἀπό τό Λίβανο στίς ἀκτές τῆς
Μικρᾶς Ἀσίας καί ὅλο τόν 9ο αἰώνα ἔκαναν ἐπανειλημμένες μετοι-
κεσίες τῶν Ἀρμενίων στήν Εὐρώπη, ἰδίως τῶν Παυλικιανῶν αἵρε-
τικῶν. Ἡ κυβέρνηση ἦταν δικαιολογημένη γιά τίς ἐνέργειές της αὐ-
τές ἐναντίον τῶν αἵρετικῶν, γιατί συνήθως οἱ αἱρέσεις ἦταν κινή-
ματα μέ περιεχόμενο πολιτικό. Τό μονοφυσιτισμό στήν Αἴγυπτο καί
στή Συρία τόν ἐνέπνεε περισσότερο τό μίσος γιά τούς αὐτοκρατορι-
κούς εἰσπράκτορες τῶν φόρων παρά γιά τή θεολογία τῆς Χαλκηδό-
νας, ἃν καί ἡ ὀρθοδοξία εἶχε κι αὐτή μιά ἀνάμιξη, γιατί ὀρισμένοι
ἀπό τούς καταθλιπτικούς φόρους εἶχαν εἰσπραχτεῖ γιά νά ἐπιστρα-
φεῖ στήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης ἕνα δάνειο τῆς πρὸς τόν
Ἡράκλειο. Ἡ ἀρμενική ἐκκλησία ἦταν ἡ κυριότερη ἐστία τῶν ἀρμε-
νικῶν χωριστικῶν τάσεων ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία. Αὐτό τό σύστημα,
τῆς ἀναγκαστικῆς μετοικεσίας ὁλόκληρων χωριῶν, ἦταν ἐπίσης χρή-
σιμο καί γιά νά διασκορπίζουν στίς ἐπαρχίες ὅποιαδήποτε συμπαγή
ὁμάδα ἀπὸ ἀπείθαρχους λαούς, καί αὐτό τελείως ἄσχετα ἀπὸ τίς
αἱρέσεις. Οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας θά ἦταν λιγότερο ἐπικίνδunami
ἢν ἀνάμεσά τους ἦταν ἐγκατεστημένοι Ἀρμένιοι. Ἔτσι θά διασωζό-
ταν ἡ ἰσορροπία πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τὴ σταθερότητα.

Τὰ ιδεώδη τῆς βυζαντινῆς διοίκησης θά μπορούσαμε νά τὰ
ὀνομάσουμε σοσιαλιστικά. Ὅλοι ἔπρεπε νά εἶναι καλοὶ πολῖτες τοῦ
κράτους. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ λατρεία πρὸς τὴν πολιτεία, πρὸς τόν αὐ-
τοκράτορα, πού ἦταν ἡ κεφαλή καὶ τό σύμβολό της, πρὸς τούς νό-
μους πού τὴν εἶχαν δημιουργήσει, ἦταν ἡ ἀπαραίτητη βάση τῆς κοι-
νωνίας. Καί πραγματικά ἡ Αὐτοκρατορία, χάρις σ' αὐτὴ τὴν ἄκαμ-

πτη θρησκεία, διατηρήθηκε τόσοι αιώνες. Στο Βυζάντιο υπήρχαν πολλοί φιλόφοβοι πολιτικοί, πολλοί λίγοι όμως απ' αυτούς λησμονησαν τα καθήκοντά τους προς το κράτος. Ἀκόμα καὶ ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών ἢ ὁ Βασίλειος ὁ παρακοιμώμενος ἢ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά ἀπόκτησαν στέμματα καὶ πλοῦτο βάζοντας κατὰ μέρος τὴν πολὺ μεγάλη εὐσυνειδησία, τὸ συμφέρον τῆς Αὐτοκρατορίας τὸ ἔβαλαν πάντα παραπάνω ἀπὸ τὸ δικό τους.

Ὑπῆρχε ὥστόσο μιὰ τάξη πού δέν μποροῦσε νά προσαρμοστεῖ μέ τρόπο μόνιμο σ' αὐτὴ τὴ λατρεία τῆς πολιτείας. Ἡ τάξη αὐτὴ ἦταν ἡ ἀριστοκρατία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἦταν ἓνα πρόβλημα γιὰ τοὺς παλιούς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, ἡ σύγχυση ὅμως πού ἐπικράτησε ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 8ο αἰώνα, ὅταν δέν ἔμεινε οὔτε μιὰ ἐπαρχία πού νά μὴ λεηλατηθεῖ ἢ νά μὴν ἐποικιστεῖ ἀπὸ βαρβάρους, εἶχε ἐκηδενίσει τὴν ἀξία τῆς γῆς καὶ εἶχε ἐξαφανίσει τίς περισσότερες ιδιοκτησίες. Ἀπὸ τὰ μέσα ὅμως τοῦ 9ου αἰώνα ὑπῆρχε πιά στίς ἀσιατικές ἐπαρχίες, καὶ ἓναν αἰώνα ἀργότερα καὶ στίς εὐρωπαϊκές, ἀρκετὴ ἀσφάλεια, καὶ ἡ γῆ, μετὰ τοὺς περιορισμούς πού ἐπέβαλε τὸ κράτος στὸ ἐμπόριο, εἶχε καταλήξει νά εἶναι ἡ ἐπικερδέστερη ἐπένδυση. Ἀναπτύχθηκε μιὰ τάξη ἀριστοκρατῶν πού εἶχαν τεράστια πλούτη ἀπὸ ιδιοκτησίες, πού προσπαθοῦσαν συνεχῶς νά τίς κάνουν μεγαλύτερες. Οἱ μικροὶ ἐλεύθεροι ἀγρότες εἶχαν μιὰ τάση νά ἐξαγοράζονται καὶ ἡ ἐγιναν δουλοπάροικοι ἢ ἐξαφανίστηκαν. Αὐτὸ ἀναστάτωσε τὸ φορολογικὸ σύστημα καθὼς καὶ τὸ σύστημα τῆς στρατολογίας, πού ἦταν συνδεδεμένο μέ τὴν κυριότητα τῆς γῆς. Ἐπιπλέον ὁ πλούσιος εὐγενής, μέ τὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλη ἀκολουθία ἀπὸ ὑπηρετές καὶ ὑποτελεῖς, πού μποροῦσε νά τοὺς ὀπλίσει, ἦταν μιὰ φανερὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸ κράτος. Ἡ διοίκηση ἔκανε σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς πλοῦσιους — τοὺς δυνατοὺς — καὶ τοὺς φτωχοὺς — τοὺς πένητες — καὶ γενικά προσπαθοῦσε νά περιορίσει τοὺς ἀριστοκράτες σὲ καθήκοντα μόνο στρατιωτικά, διατηρώντας τίς πολιτικές ὑπηρεσίες δημοκρατικές καὶ ἐλεύθερες. Ὅλο τὸ 10ο αἰώνα ἡ κυριότερη ἀσχολία τῶν αὐτοκρατόρων ἦταν νά θεσπίζουν νόμους προσπαθώντας νά περιορίσουν τὴ δυνατότητα τῶν ἀρχόντων νά ἀγοράζουν τὴ γῆ τῶν φτωχῶν. Ὁ Ρωμανὸς Α' τοὺς ἀπαγόρευσε νά ἀγοράζουν τὴ γῆ πού ἀνῆκε σὲ κοινότητα χωριοῦ. Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ ὁ Ρωμανὸς καθὼς καὶ

ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ καί ὁ Βασίλειος Β΄ ἀφιέρωσαν καί χρόνο καί ἐνεργητικότητα γιά νά ἐπιβάλουν καί νά τελειοποιήσουν τέτοια μέτρα. Ὁ Βασίλειος Β΄ κυρίως ἔδειξε μεγάλη δραστηριότητα. Σέ μιὰ περιοδεία του εἶδε ὅτι οἱ οἰκοδεσπότες πού τόν φιλοξένησαν ἦταν πολύ ἰσχυροί καί χωρὶς νά διστάσει καθόλου περιορίσει τή δύναμή τους καί τοὺς τιμώρησε καί ἔλαβε ἐπίσης μέτρα καί ἐναντίον τῶν γαιοκτημόνων πού ἦταν αὐτοδημιουργοί⁶⁷, γιατί παράλληλα μέ τίς παλιές οἰκογένειες πού μεγάλωναν τίς ἰδιοκτησίες τους παρουσιάζονταν συγχρόνως καί οἰκογένειες καινούριες. Ἡ κυβέρνηση ὁμως ἀπέτυχε. Ἀκόμα καί τό ἀλλήλέγγυον πού ξανάφερε ὁ Βασίλειος Β΄, ἓνα φόρο πού τόν χρησιμοποιοῦσαν γιά νά ἐπιβάλουν πρόστιμα στοὺς γαιοκτήμονες, δέν μπόρεσε νά καταστρέψει τή δύναμή τους. Καί ἤδη ὁ Νικηφόρος Β΄, πού προερχόταν ἀπό μεγάλη οἰκογένεια γαιοκτημόνων, εἶχε προδώσει τήν αὐτοκρατορική πολιτική. Στά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα οἱ γαιοκτήμονες, στήν τάξη τῶν ὁποίων πρέπει τώρα νά συμπεριληφθοῦν καί οἱ ἀνώτεροι κληρικοί, εἶχαν τόση δύναμη, ὥστε πῆραν στά χέρια τους τήν κυβέρνηση, μέσα σ' ἓνα χάος πού εἶχε γιά ἀποτέλεσμα τίς νίκες τῶν Σελτζούκων. Ἀπό τήν ἐποχή αὐτή, παρ' ὅλο πού οἱ ἐπιδρομές καί οἱ κατακτήσεις τῶν ξένων περιορίσαν τή γῆ τους, στήν πραγματικότητα κυβερνοῦσαν οἱ ἀριστοκράτες. Ὁ διορισμός στίς πολιτικές ὑπηρεσίες ἐξαρτιόταν λιγότερο ἀπό τήν ἀξία καί περισσότερο ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς οἰκογένειας. Καί ἡ ἀπώλεια τόσων ἐδαφῶν ἐσήμαινε ὅτι ἔμεναν ἐλάχιστες δυνατότητες γιά νά μποροῦν νά ἀναδειχτοῦν οἰκογένειες καινούριες. Ἡ ἀριστοκρατία ἔκλεισε τίς τάξεις της. Στίς ἐπαρχίες οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες εἶχαν ἤδη τήν τάση νά ἐξελιχτοῦν σέ ἡμιανεξάρτητους φεουδάρχες, ὅταν ἦρθε ἡ λατινική κατάκτηση καί διαμιάς ὁλοκλήρωσε αὐτή τήν ἐξέλιξη. Οἱ αὐτοκράτορες ἐπιχείρησαν ἀκόμα καί πολέμους ἐναντίον τῶν ἀρχόντων καί οἱ ἰσχυρότεροι ἀπό τοὺς Κομνηνοὺς καί τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Νίκαιας σιγά-σιγά μπόρεσαν νά τοὺς περιορίσουν. Ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος ὁμως τό 13ο αἶώνα καί ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός τό 14ο ἔδειξαν τή δύναμή τους. Τό κίνημα τό 14ο αἶώνα στή Θεσσαλονίκη, πού εἶναι γνωστό σάν κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, εἶχε προκληθεῖ, κατά μεγάλο μέ-

⁶⁷ Βλ. κατωτέρω, σ. 221.

ρος, από τήν έπαρση τών άριστοκρατών, και προσπάθησε νά έκμη-
δενίσει τή δύναμή τους, χωρίς όμως άποτέλεσμα. "Όταν πλησίαζε τό
τέλος τής Αύτοκρατορίας, ή άριστοκρατία, πού από πολύ καιρό είχε
χάσει τή γή της, εξαιτίας τών ξένων κατακτήσεων, είχε σχεδόν
καταλήξει νά είναι μιά κληρονομική πολιτική ύπαλληλία και τότε
ήταν χρήσιμη στήν κυβέρνηση. Τό κακό όμως είχε πιά γίνει. Οί κυ-
βερνητικές θέσεις ώστόσο έμειναν, ως τό τέλος τής Αύτοκρατορίας,
προσιτές σέ όλους. Οί αξιόλογοι πληθείοι μπορούσαν ακόμα νά
άνεβοϋν ψηλά. Καί ή διοίκηση διατήρησε ως τό τέλος ικανότητες
άγνωστες στή δυτική Εϋρώπη. Μπορεί οί φόροι νά ήταν καταθλι-
πτικοί, ή νά άποφέρανε λίγα, τό κράτος ώστόσο τούς εισέπραττε.
Και οί επιθυμίες του αύτοκράτορα, πού ξεκινούσαν από τό γραφείο
τής γραμματείας του, έφταναν σέ όλες τίς κτήσεις του, πού συνεχώς
λιγοστεύανε, και, εκτός όταν πρόσβαλλαν τήν κοινή γνώμη, ήταν γιά
όλους σεβαστές.

Τήν κυβέρνηση τή βοηθούσε στό έργο της ό έμφυτος σεβασμός
πρός τό νόμο πού είχε κληρονομήσει τό Βυζάντιο από τή Ρώμη, και
ή ικανοποιητική λειτουργία της φαίνεται ακόμα περισσότερο από
τόν τρόπο τής άπονομής τής δικαιοσύνης. "Ο αύτοκράτορας ήταν ό
άνώτατος δικαστής και ύπηρχε πάντα ή δυνατότητα νά προσφύγει
κανείς σ' αυτόν. Μερικοί αύτοκράτορες δικάζαν οί ίδιοι τίς προσ-
φυγές. Τοϋ 'Ιουστινιανού τοϋ άρεσε αυτό τό λειτουργήμα, και ό
Θεόφιλος δεχόταν αιτήσεις, καθώς διέσχιζε τήν Πόλη, μιά φορά τή
οδομάδα, και πήγαινε μέ τήν ακολουθία του στίς Βλαχέρνες. Συνή-
θως όμως τίς αιτήσεις τίς δεχόταν και τίς έτοίμαζε γιά τόν αύτοκρά-
τορα ό ύπουργός επί των δεήσεων⁶⁸. Τό γεγονός ότι στίς
έπαρχίες πού κυβερνούσαν οί ύπαρχοι δέν ύπηρχε άνωτερη αρχή
από αυτούς γιά νά προσφύγει κανείς, δείχνει τήν έξουσία πού είχαν
σάν αντιδασειείς. Είναι πιθανό ότι και ό έξαρχος τής 'Ιταλίας είχε
κληρονομήσει αυτό τό δικαίωμα. Στήν Κωνσταντινούπολη ή άπο-
νομή τής Δικαιοσύνης ήταν έργο του έπάρχου τής Πόλης (ή του
διαδόχου του, του μεγάλου δρουγγάριου) και του «κοιαιστωρος». Γιά
τίς έπαρχίες ύπηρχαν στίς πρωτεύουσες τών θεμάτων δικαστές
πού δικάζανε ύποθέσεις τοπικού ένδιαφέροντος ή όχι και τόσο με-

⁶⁸ Βλ. άνωτέρω, σ. 99.

γάλης σημασίας, τίς σπουδαιότερες όμως αγωγές τίς έστελναν πάντα νά δικαστούν στήν Κωνσταντινούπολη, σ' ένα άνώτατο δικαστήριο από δώδεκα δικαστές. Η δίκη ήταν μιά από τίς λίγες δικαιολογίες γιά τίς όποιες επιτρεπόταν νά έπισκεφτεί κανείς την Κωνσταντινούπολη, καί εύσεβείς αυτοκράτορες, όπως ο Ρωμανός Α', έχτιζαν ξενώνες γιά τούς διαδίκους, γιά όσο καιρό θά έμεναν στήν Πόλη. Οί υποθέσεις στίς όποιες είχαν ανάμιξη κληρικοί δικάζονταν από εκκλησιαστικά δικαστήρια, πού μπορούσαν νά δικάσουν καί οποιαδήποτε άλλη πολιτική υπόθεση άν καί οί δύο διάδικοι συμφωνούσαν. Ο Ο' Αλέξιος Α' έκαμε μεγαλύτερη τή δικαιοδοσία τών εκκλησιαστικών δικαστηρίων ώστε νά μπορούν νά δικάζουν τίς υποθέσεις τίς σχετικές μέ τό γάμο καί μέ τά κληροδοτήματα γιά σκοπούς φιλανθρωπικούς. Πρέπει νά έχουμε υπόψη μας ότι, όσον άφορά αυτή τή δικαιοδοσία της, ή εκκλησία ήταν τμήμα του κράτους, καί ότι ο' Αλέξιος ίδίως την επέδλεπε μέ μεγάλη αυστηρότητα. Επί Παλαιολόγων, όταν οί πατριάρχες έπαιρναν όλο καί μεγαλύτερο μέρος στή διοίκηση, ή δικαιοδοσία τών εκκλησιαστικών δικαστηρίων είχε τόσο πολύ επεκταθεί ώστε, όταν ήρθε ή τουρκική κατάκτηση, ήταν άρκετά καλά οργανωμένα γιά νά μπορέσουν νά αναλάβουν την εκδίκηση όλων τών υποθέσεων τών χριστιανικών πληθυσμών.

Οί ποινές στίς περιπτώσεις έγκλημάτων ήταν ή πρόστιμα καί δήμευση της περιουσίας ή άκρωτηριασμός. Την ποινή του θανάτου, μετά τόν Λέοντα Γ', τή διατήρησαν μόνο γιά την προδοσία, τή λιποταξία πρós τόν έχθρό, τό φόνο καί τίς παρά φύσιν έξεις, αλλά καί τότε σπάνια την έκτελούσαν⁶⁹. Επί Ιωάννου Β' δέν την επέδωλαν ούτε μιά φορά⁷⁰. Πίστευαν ότι ο άκρωτηριασμός ήταν ένα φιάνθρωπο υποκατάστατο της θανατικής ποινής, πού τό δικαίωσαν άλλωστε καί τά λόγια του Χριστού, νά βγάλεις τά μάτια σου καί νά κόψεις τά μέλη σου άμα σέ σκανδαλίζουν. Πρώτος ο Λέων ο' Ισαυρος καθιέρωσε τόν άκρωτηριασμό σέ μεγάλη κλίμακα, ύστερα όμως τόν χρησιμοποιούσαν άρκετά συχνά. Σήμερα έχουμε την τάση νά τόν βλέπουμε σάν μιά αποκρουστική καί δάρδαρα συνήθεια, τό γεγονός όμως είναι ότι πολλοί άνθρωποι προτιμούσαν καί προτιμούν

⁶⁹ Έκλογή, μετάφρ. Freshfield, 106, 111-14.

⁷⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 63. Ο Ιωάννης δέν επέδωσε ποτέ ούτε τόν άκρωτηριασμό.

τόν ἀκρωτηριασμό ἀπό τό θάνατο. Τίς ποινές τίς μετρίαζε ἀκόμα περισσότερο τό δικαίωμα πού εἶχαν οἱ ἔνοχοι νά ζητοῦν ἄσυλο στίς ἐκκλησίες, ἕνα δικαίωμα πού, μετά τό Λέοντα Γ', πολύ λίγες κατηγορίες ἐγκληματιῶν δέν τό εἶχαν⁷¹. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' μάλιστα τό παραχώρησε καί στούς δολοφόνους, ὑπό τόν ὄρο νά γίνουν μοναχοί. Στήν περίπτωση αὐτή τή μισή τους περιουσία τήν ἐπαιρναν ἀμέσως οἱ κληρονόμοι τοῦ θύματος καί τή μισή οἱ δικοί τους κληρονόμοι, ἂν καί κάποιο μέρος θά ἔπαιρνε καί τό μοναστήρι ὅπου πήγαιναν⁷². Ἀκόμα καί γιά τούς προδότες χρησιμοποιοῦσαν ὅλο καί λιγότερο τήν ποινή τοῦ θανάτου. Συνήθως θεωροῦσαν ἀρκετό τό κλείσιμο σέ μοναστήρι, γιατί ἔτσι ὁ ἔνοχος καί φυλακίζόταν γιά τό παρόν καί τοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία μιᾶς σωτηρίας γιά τό μέλλον, ἂν καί ἔδρισκαν φρονιμότερο νά προσθέσουν καί τόν ἀκρωτηριασμό. Ἡ φυλάκιση, πού κόστιζε καί δέν ἀπέδιδε τίποτα στό κράτος, ἦταν ἄγνωστη. Τήν κρατική φυλακή, τό Praetorium, τή χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιά τούς ὑποδίκους.

Εἶναι δύσκολο νά ὑπολογίσουμε τό ποσοστό τοῦ δεκαμοῦ στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Ὡς τή στιγμή πού ὁ Λέων Γ' δημοσίευσε τήν Ἐκλογή, μπορούμε νά ποῦμε πώς ὑπῆρχαν ἐπίσημα ἄλλοι νόμοι γιά τούς πλούσιους καί ἄλλοι γιά τούς φτωχοῦς. Καί ἱστορίες, σάν τῆς χήρας τοῦ 7ου αἰώνα πού τήν καταδυνάστευε ὁ εὐγενής Vutelinus⁷³, μᾶς ὑποβάλλουν τήν ἰδέα ὅτι, παρ' ὅλο πού ἔβρισκε κανεῖς τό δίκιο του ὅταν ἡ ὑπόθεση ἔφτανε στά ἀρμόδια δικαστήρια, μέ τά μέσα, πολύ συχνά, μπορούσαν νά προκληθοῦν καθυστερήσεις. Ὁ Λέων Γ' στήν εἰσαγωγή τῆς Ἐκλογῆς παραπονιέται ὅτι ἡ δωροδοκία καί ἡ διαφθορά εἶχαν γίνει κάτι τό συνηθισμένο. Σέ ὅλη ὁμως σχεδόν τή βυζαντινὴ ἱστορία ὑπάρχουν πάρα πολύ λίγα παράπονα γιά τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Καί ἀπό τή σιωπή αὐτή πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ Βυζαντινοί, σέ σύγκριση μέ τούς γείτονές τους καί τούς συγχρόνους τους, εἶχαν λίγες αἰτίες νά εἶναι δυσανεκτοί.

⁷¹ Ἐκλογή, μετάφρ. Freshfield, 105-6.

⁷² *Jus Graeco-Romanum*, 3, 276.

⁷³ Νικηφόρος 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Τό αὐτοκρατορικό πολίτευμα καί ἡ διοίκηση λειτουργοῦσαν στήν πράξη τόσο καλά ὥστε οἱ πολίτες τῆς Αὐτοκρατορίας θά ἔχαν τήν ἀπόλαυση τῶν συζητήσεων καί τῶν λογομαχιῶν, ἂν δέν ἄπλωνε μπροστά τους ἕνα εὐρύ πεδίο ἡ θρησκεία. Γιά νά καταλάβει κανεῖς τή βυζαντινή ἱστορία εἶναι ἀπαραίτητο νά θυμηθεῖ πόσο ἀσήμαντη ἦταν γιά τούς Βυζαντινούς ἡ ζωή σ' αὐτό τόν κόσμο. Ὁ χριστιανισμός θριάμβευσε σέ μιά ἐποχή γεμάτη ἀπογοητεύσεις, γιατί ὑποσχόταν πώς θ' ἄρθει ἕνας ἄλλος κόσμος καλύτερος καί γιατί ἔδινε καί στήν παρούσα ζωή τή δυνατότητα μιᾶς μυστικῆς φυγῆς ἀπό τά ἐγκόσμια. Τήν πραγματική ὅμως αἰώνια εὐδαιμονία, τήν πραγματική ἔκσταση, δέν μπορούσε κανεῖς νά τήν κερδίσει παρὰ μόνο ἂν πορευόταν τό μονοπάτι τῆς τέλει ὁρθοδοξίας. Ἦταν φυσικό λοιπόν πολύ μικρές λεπτομέρειες θεολογικῶν δογμάτων νά ἔχουν ἀπείρως μεγαλύτερη σημασία ἀπό μεγάλες ὑποθέσεις τῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους, γιατί οἱ τελευταῖες δέν ἀφοροῦσαν παρὰ τόν κόσμο τοῦτο, ἐνῶ οἱ πρῶτες ἔβαζαν σέ κίνδυνο τήν αἰωνιότητα. Τά ἐπίγεια ὁρμέμφυτα γιά ἀνέσεις καί γιά μιά καλή σταδιοδρομία εἶναι ἀλήθεια ὅτι ποτέ δέν ἦταν δυνατό νά καταπνιγοῦν, καί οἱ οἰκονομικές στενοχώριες, τό βάρος τῆς ὑπερβολικῆς φορολογίας, μπορούσαν νά προκαλέσουν ἔντονα, ἂν ὄχι ἀρνητικά, αἰσθήματα. Ὅλη ὅμως ἡ προσοχή τῶν Βυζαντινῶν ἦταν, πολύ λογικά, συγκεντρωμένη σ' ἐκεῖνες κυρίως τίς λεπτομέρειες πού μπορούσαν νά τοὺς ἀνοίξουν ἢ νά τοὺς κλείσουν τίς πύλες τοῦ οὐρανοῦ.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, υἱοθετώντας τό χριστιανισμό σάν ἐπί-

σημη κρατική θρησκεία, ἔκαμε τή φροντίδα αὐτή ὑπόθεση τοῦ κράτους καί στήν πραγματικότητα ἐξύψωσε τόν αὐτοκράτορα ὥστε νά εἶναι ὁ φύλακας τῶν κλειδῶν, ὁ ποιμὴν τοῦ ποιμνίου, σάν τόν ἅγιο Πέτρο, τόν πρῶτο ἀπό τοὺς ἀποστόλους, ὅπως ἔλεγε ὁ Λέων ὁ Ἰσάυρος¹. Στήν Ἀνατολή ποτέ δέν ἀμφισβήτησαν στά σοβαρά τή θέση αὐτή τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἐκκλησία ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τμῆμα τοῦ κράτους. Αὐτὸ βέβαια εἶχε καί τὰ μειονεκτήματά του. Ὁ αὐτοκράτορας πολὺ συχνά ἦταν δυνατό νά περιπλακεῖ σέ λογομαχίες καί σέ διαμάχες, πράγμα πού δέ θά συνέδαινε σ' ἓναν κυβερνήτη λιγότερο ἐρασιανικό².

Οἱ μεγαλοφρεῖς πρῶτοι χριστιανοὶ εἶχαν σκεφτεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία, γιὰ νά μπορέσει νά ἔχει τή μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπίδραση, ἔπρεπε νά προσαρμοστεῖ πρὸς τὴν ὁργάνωση τοῦ κράτους. Ἔτσι ἀπὸ τίς μέρες τῶν ἀποστόλων οἱ κύριες ἔδρες τῆς χριστιανοσύνης εἶχαν τοποθετηθεῖ στίς τρεῖς πρωτεύουσες τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου, τὴ Ρώμη, τὴν Ἀλεξάνδρεια καί τὴν Ἀντιόχεια, ἐνῶ οἱ ἄλλες πόλεις καί οἱ κωμοπόλεις εἶχαν τοὺς ἐπισκόπους καί τοὺς ἱεράρχες τους, ἀνάλογα ἢ κάθε μιά μέ τὴν πολιτικὴ τῆς σημίας. Ὅταν ὁ Διοκλητιανὸς ἀναδιοργάνωσε τὸ κράτος, ἡ ἐκκλησία ἀκολούθησε τὸ παράδειγμά του. Ἡ ἱεραρχία ἀναδιοργανώθηκε γιὰ νά προσαρμοστεῖ κι αὐτὴ στίς νέες ἐπαρχίες. Ἡ ἵδρυση τῆς νέας πρωτεύουσας ἀπὸ τόν Κωνσταντῖνο δέν ἀναστάτωσε τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση λιγότερο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Τὸ Βυζάντιο ἦταν μιά δευτερεύουσα ἐπισκοπὴ πού ὑπαγόταν στὸ μητροπολίτη Ἡρακλείας, μιά θέση πού ἦταν φανερό ὅτι δέν ταίριαζε στὴ νέα χριστιανικὴ πρωτεύουσα τοῦ κόσμου. Ὁ ἐπίσκοπος Βυζαντίου πολὺ γρήγορα ἀνυψώθηκε καί ἔγινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Στούς κόλπους ὅμως τῆς ἐκκλησίας οἱ ἀρχαιότερες ἔδρες ζηλοτυποῦσαν καί ἦταν ἀντιδραστικές, καί οἱ αἵρετικοὶ καί ἐθνικοὶ αὐτοκράτορες τοῦ οἴκου τοῦ Κωνσταντίνου δέν ἦταν σέ θέση νά ἐνισχύσουν τὴ νέα αὐτὴ ἀρχὴ τοῦ κράτους. Μόνο ὅταν ἔγινε αὐτοκράτορας ὁ ὁρθόδοξος Θεοδόσιος Α' ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ἡ νέα αὐτὴ ἐκκλησιαστικὴ διάταξη γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Δεύτερη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἔδωσε στὸν

¹ Ἐκλογή, μετάφρ. Freshfield, 66-7.

² Ὅλαδὸ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς ἐκκλησίας στὸ κράτος, πού ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸ γερμανὸ θεολόγο, γιαντρώ καί φιλόσοφο Erastus ἢ Lieber (1524-83). (Σ.τ.Μ.)

πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τη δεύτερη θέση μεταξύ των πατριαρχών γιατί η Κωνσταντινούπολη ήταν η νέα Ρώμη³. Τό προβάδισμα τό είχε ο επίσκοπος της παλιάς Ρώμης, οι πατριάρχες όμως Ἀλεξανδρείας καί Ἀντιοχείας καί ο συνάδελφός τους τών Ἱεροσολύμων, πού ἡ ἔδρα του είχε ἰδρυθεῖ ἀργότερα, εἶχαν σειρά μετά τόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ ἐπαρχίες πού εἶχαν τώρα ὑπαχθεῖ στή διοίκηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ἡ Μικρά Ἀσία καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

Ἡ Ρώμη δέν παραδέχτηκε ποτέ τήν ἀξίωση τῆς Κωνσταντινούπολης γιά τή δεύτερη θέση, γιατί ἔβλεπε μέ καχυποψία τίς συνέπειες πού μπορούσε νά ἔχει αὐτό τό γεγονός⁴. Καί ἡ Ἀλεξάνδρεια τή δέχτηκε μέ διαμαρτυρίες, προσδοκώντας πάντα εὐκαιρίες γιά νά ὑπογραμμίζει τήν ἀνεξαρτησία της καί τή δική της αὐστηρότερη ὀρθοδοξία. Σέ ὅλη τήν ἱστορία τών αἱρέσεων στούς ἐπόμενους αἰῶνες, ἡ ζηλοτυπία τῶν πατριαρχῶν ὑποθάλπει συνεχῶς τήν κατάσταση, ἡ Ρώμη προσπαθεῖ νά ἐδραιώσει τήν ἐξουσία της πάρα πάνω ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη καί ἡ Ἀλεξάνδρεια ζητάει νά ἀποδείξει ὅτι αὐτή ἦταν ἡ μόνη κιβωτός τῆς ὀρθοδοξίας.

Ἡ μοίρα ὥστόσο ἐπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο γιά τήν Κωνσταντινούπολη τόν 7ο αἰῶνα. Οἱ πατριάρχες Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων βρέθηκαν ξαφνικά ἀρχιερεῖς *in partibus*⁵. Οἱ κατακτήσεις τῶν Σαρακηνῶν, πού τίς ὑποδοήθηκε τό δικό τους μίσος γιά τήν κυδέρνηση τῆς Κωνσταντινούπολης, τοὺς ἐστέρησαν τό μισό ἀπό τό ποίμνιό τους καί ὅλο σχεδόν τό κύρος τους καί τοὺς ἔκαμαν δούλους ἑνός ἀπιστοῦ ἀφέντη. Στό μεταξύ οἱ ἐπιδρομές τῶν βαρβάρων ἀπομόνωσαν τή Ρώμη, ἀφήνοντάς την νά ἀναπτύξει, ἐλεύθερη ἀπό κάθε αὐστηρὸ κρατικὸ ἐλεγχό, τίς δικές της ιδέες περὶ θεοκρατίας. Ἡ Αὐτοκρατορία βρέθηκε νά ἔχει τὰ ἴδια ἀκριβῶς ὅρια μέ τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἐκτός ἀπὸ μερικές ἐπαρχίες πού ὑπάγονταν στήν ἔδρα τῆς Ρώμης καί τίς ἐξάρτησε ἀπὸ τήν Κωνσταντινούπολη ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρός. Ἀπὸ τήν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ

³ Mansi, *Concilia*, τόμ. 3, 560.

⁴ Τήν παραδέχτηκε μόνο τήν ἐποχὴ τῆς λατινικῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅταν ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα θρῑσκόταν ὑπὸ τόν ἀπόλυτο ἐλεγχό της. (Mansi, *Concilia*, τόμ. 22, 991).

⁵ Πού οἱ ἐπισκοπές τους θρῑσκονται σέ χώρες ἀπίστων. (Σ.τ.Μ.)

πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἡ ἀναμφισβήτητη κεφαλή τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς καί στή δικαιοδοσία του ὑπαγόταν τό σύνολο τῆς πύ κραιατῆς Αὐτοκρατορίας τῆς χριστιανοσύνης. Ἀκόμα καί ὁ ποντίφιξ τῆς Ρώμης, παρ' ὅλη τή μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία του, δέν μπορεῖ νά μήν τόν φθονοῦσε γιά τήν οὐσιαστική δύναμη πού εἶχε. Ὁ πατριάρχης ὅμως πλήρωνε γιά τήν ἐξουσία του. Ποτέ δέν τοῦ ἐπιτρεπόταν νά ξεχνάει γιά πολύ καιρό, ὅτι δέν ἦταν παρὰ ἓνας θεράπων τοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ ἀνάκτηση τῆς Ἀντιόχειας στό τέλος τοῦ 10ου αἰῶνα δέν ἐπηρεάσε σχεδόν καθόλου τήν κατάσταση, γιατί τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ Ἀντιόχεια εἶχε τόσο πολύ ξεπέσει, ὥστε δέν ἦταν παρὰ μιά ἀρχιεπισκοπή πού ἀνήκε σέ εἰδική κατηγορία καί εἶχε μερικά προνόμια ἡμιαυτονομίας. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου εἶχε ἱκανοποιήσει ἀπό καιρό τήν ἀξίωσή της γιά αὐτονομία, αὐτό ὅμως δέν εἶχε καί μεγάλη σημασία.

Ἡ ὁργάνωση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλης ἔμεινε ὡς τό τέλος μιά ἀντιγραφὴ τοῦ κοσμικοῦ κράτους⁶, παρ' ὅλο πού δέν εἶναι δυνατό νά ποῦμε ὡς ποῖο ἀκριβῶς σημειο οἱ μεγάλες ἐπισκοπές ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὰ θέματα τῆς Αὐτοκρατορίας. Τό καταστατικό της καθορίστηκε στήν ἐν Τροῦλῶν σύνοδο τό 681, καί στά κατόπι χρόνια ποτέ δέν ἔγιναν οὐσιαστικές μεταβολές: μετὰ τὸν πατριάρχη εἶχαν σειρά οἱ μητροπολίτες καί οἱ ἀρχιεπίσκοποι τῶν μεγάλων πόλεων καί τῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων. Ὑστερα ἀπὸ αὐτοὺς οἱ διάφοροι ἐπίσκοποι πού διοικοῦσαν τὸν κλῆρο τῆς περιοχῆς τους ὡς τὸν ταπεινὸ παπὰ τοῦ χωριοῦ. Ὑπῆρχε ὅμως μιά μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν τοπικὸ κλῆρο καί στίς ἀνώτερες τάξεις. Ἐνῶ ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ ἔπρεπε νά εἶναι παντρεμένος γιά νά μήν τὸν ἀπασχολοῦν σαρκικοὶ πειρασμοὶ καί οἱ φροντίδες τοῦ νοικοκυριοῦ του, οἱ ἀνώτεροι κληρικοί, οἱ ἐπίσκοποι καί οἱ ἀνώτεροί τους, προέρχονταν ὅλοι ἀπὸ τὰ μοναστήρια. Τὰ μοναστήρια ἦταν διαφόρων εἰδῶν. Τὰ πύ ταπεινά ὑπάγονταν στὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο ἢ σέ κάποιο τοπικὸ ἀρχοντα, ἄλλα ὅμως σέ κληρικοὺς ἀνώτερους, ἄλλα δέν ἀναγνώριζαν παρὰ μόνο τήν ἐξουσία τοῦ πατριάρχη, καί ἄλλα, πύ

⁶ Γιά τήν ὁργάνωση βλ. Le Quien, *Oriens Christianus*. Pargoire, *L' Eglise Byzantine*, 199 ἐξ.

άνώτερα ακόμα, μόνο την εξουσία του αυτοκράτορα. Από τα τελευταία το περιφημότερο παράδειγμα ήταν τα μοναστήρια του Άθω, όπου, από το τέλος του 10ου αιώνα, υπήρχε μία διοικητικά αυτόνομη δημοκρατία μοναστηριών, με διαφορετικά καταστατικά, ακόμα και διαφορετικής εθνικότητας, με μόνο επικυρίαρχο τον αυτοκράτορα. Τα μοναστήρια τηρούσαν, με διαφορετική το καθένα αυστηρότητα, τον κανόνα που είχε θεσπίσει τον 4ο αιώνα ο Άγιος Βασίλειος, που επέδωσε την εργασία και τη μελέτη. Υπήρχαν όμως και λαύρες, κοινότητες δηλαδή ερημιτών, αποκλειστικά σχεδόν ήσυχαστικές και γι' αυτό το λόγο πιο αξιοθαύμαστες. Και αυτές μπορούσαν να έχουν διοικητικά προνόμια όμοια με των μοναστηριών. Ο απομονωμένος ερημίτης μιας περιοχής ή Άγιος στυλίτης υπαγόταν κατά τύπους στην εξουσία του τοπικού επισκόπου, από τον οποίο πιθανόν να ήταν πολύ πιο ισχυρός – τόσος ήταν ο σεβασμός που αισθανόταν ο κόσμος για τα μη αναπαυτικά είδη ευλαβείας. Τα γυναικεία μοναστήρια ακολουθούσαν κι αυτά τους ίδιους κανόνες όπως και τα αντρικά. Και η εκκλησία και τα μοναστήρια ήταν εξαιρετικά πλούσια. Τό 10ο αιώνα ο επίσκοπος Πατρών ήταν σέ θέση να ξεοπλίζει για τους πολέμους πολύ περισσότερους άντρες από οποιοδήποτε λαϊκό του θέματος⁷. Και οι συχνοί νόμοι, από το 10ο αιώνα και ύστερα, έναντι των κληροδοτημάτων προς τα μοναστήρια, δείχνουν πόσο ισχυροί γαιοκτήμονες είχαν αρχίσει να γίνονται οι μονές, ενώ και της νεώτερης εικονομαχικής κίνησης οι προσθέσεις ήταν, κατά μεγάλο μέρος, αντιμοναχικές. Η δύναμη ωστόσο των μοναστηριών εξακολουθούσε να μεγαλώνει και οι ηγούμενοι και οι αρχιμανδρίτες τους, ιδίως μάλιστα των μοναστηριών που ήταν μέσα στην Κωνσταντινούπολη, ήταν συχνά άνθρωποι με μεγάλη πολιτική επιρροή. Τό Θεόδωρο Στουδίτη τον θεωρούσαν όλοι έναν από τους μεγαλύτερους πολιτικούς της εποχής του⁸.

Σε όλη την οργάνωση της εκκλησίας ή αλλιώς του πατριαρχείου άσκούσε έναν αυστηρό έλεγχο. Στην αλληλογραφία των μεγάλων πατριαρχών βρίσκουμε επιστολές που συχνά απευθύνονται σε τελείως άσημαντους κληρικούς και δίνουν διαταγές ή κάνουν παρα-

⁷ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, 243.

⁸ Ferradou, *Les Biens des Monastères en Byzance*, passim.

τηρήσεις για έντελῶς δευτερεύοντα ζητήματα τακτικῆς ἢ πειθαρχίας. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ πατριάρχης ἦταν τελείως κατατοπισμένος γιὰ ὅ,τι συνέβαινε μέσα στήν ἐκκλησία του καί ἐπέβαλλε παντοῦ τή θέλησή του⁹. Ὁ ἴδιος ὁμως ἀναγνώριζε τόν αὐτοκράτορα γιὰ ἀνώτερό του. Θεωρητικά ὁ πατριάρχης ἐκλεγόταν ἀπό τό σῶμα τῶν ἐπισκόπων. Στήν πραγματικότητα ὁμως τόν διορίζε ὁ αὐτοκράτορας, πού εἶχε πάντα τή δυνατότητα νά τόν καθαιρέσει, συγκαλώντας μιά σύνοδο ὑποταγμένη στή θέλησή του. Τό μόνο ὄπλο πού μπορούσε νά χρησιμοποιήσει ὁ πατριάρχης ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ὁ ἀφορισμός. Καμιά φορά, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Πολυεύκτου καί τοῦ δολοφόνου Ἰωάννη Τσιμισκή, ἡ ἀπειλή ἦταν ἀρκετή γιὰ νά πτοήσει τόν αὐτοκράτορα¹⁰. Ὁ πατριάρχης ὁμως πού, ὅπως ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικός, θά πραγματοποιοῦσε τόν ἀφορισμό, μπορούσε, παρ' ὅλο πού ἦταν φανερό ὅτι ὁ αὐτοκράτορας παρέβαινε τοὺς θεῖους νόμους, νά βρεθεῖ πολύ γρήγορα καθηρημένος καί στό δρόμο γιὰ τήν ἐξορία¹¹. Ὁ ἀξιωματοῦχος, μέσον τοῦ ὁποίου ὁ αὐτοκράτορας ἀσκούσε τόν ἔλεγχό του, λεγόταν σύγκελλος¹².

Στό σύνολό του ὁ αὐτοκρατορικός ἔλεγχος ἦταν ἥπιος. Οἱ αὐτοκράτορες δέν εἶχαν μεγάλη ἀνάμιξη στίς ὑποθέσεις τῆς ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζοντας, ὅπως εἶπε ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ὅταν ἔκαμε πατριάρχη τό Βασίλειο, ὅτι ὁ Θεός εἶχε ὀρίσει δύο ἐξουσίες, τόν αὐτοκράτορα γιὰ τό κράτος καί τόν πατριάρχη γιὰ τήν ἐκκλησία¹³. Μερικοί δυναμικοί πατριάρχες ὀργίζονταν μέ τόν καισαροπαπισμό, ἀλλά ἀκόμα καί ὁ Φώτιος ἔπεσε, ὄχι τόσο γιατί προκάλεσε τόν αὐτοκράτορα, ὅσο γιατί διάστηκε νά ἐφαρμόσει μιά δική του ἐκκλησιαστική πολιτική, ὁ Χρυσόστομος γιατί ἐπέκρινε τά ἥθη τῆς αὐλῆς, πράγμα πού, πολύ λογικά, τό θεωροῦσε ὅτι ἦταν τῆς ἀρμοδιότητάς του, καί ἄλλοι πάλι αὐτοκράτορες ἐκθρόνισαν πατριάρχες, ὅπως τό Γερμανό ἢ τόν Ἀρσένιο, κυρίως ἐπειδή ἀντιτάχθηκαν σέ πράξεις μέ τίς ὁποῖες θεωροῦσαν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πρόσβαλλε τήν ἐκκλησία ἢ τό δόγμα. Μόνο ὁ Μιχαήλ Κηρουάριος, πού φοροῦσε τά ἐρευθρά

⁹ Βλ. π.χ. τήν ἀλληλογραφία τῶν διαφόρων πατριαρχῶν.

¹⁰ Κεδρηνός, 2, 380.

¹¹ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 53-54.

¹² Βλ. ἀνωτέρω, σ. 101.

¹³ Λέων ὁ Διάκονος, 101-2.

υποδήματα και ισχυριζόταν ότι ανεβάσει και κατεβάσει αυτοκράτορες, έδωσε σκοπό του να έλευθερώσει τελείως την εκκλησία από τον έλεγχο του κράτους. Οι φιλοδοξίες του όμως θεωρήθηκαν αλλοτριικές και ανεφάρμοστες¹⁴. Όλοι σχεδόν οι αυτοκράτορες εκτελούσαν με ευσυνειδησία τα καθήκοντά τους και διόριζαν πατριάρχες ανθρώπους που είχαν τα προσόντα για αυτή τη θέση. Ο Βασίλειος Α΄ ήταν αρκετά κυνικός ώστε να επιδιώξει να ανεβάσει στον πατριαρχικό θρόνο το νεαρό γιό του, το παιδί όμως πέθανε πριν προφτάσει να μείνει πολύ καιρό πατριάρχης¹⁵. Και ο Ρωμανός Α΄ ακολουθήσε το παράδειγμά του και έκαμε πατριάρχη το νεαρό γιό του το Θεοφύλακτο, ένα καλόβολο παλικάρι που είχε πάθος με τα άλογα. Ο Θεοφύλακτος όμως, που προσπάθησε να διασκεδάσει την πλήξη του εισάγοντας παντομίμες θρησκευτικών δραμάτων στίς ακολουθίες της εκκλησίας, παρ' όλο που εκτέλεσε με τρόπο ικανοποιητικό πολλά από τα καθήκοντά του, προκάλεσε σκάνδαλο με τη φανερό του νωχέλεια. Και άλλη φορά τέτοια πειράματα δεν ξανάγιναν¹⁶.

Πότε-πότε, κυρίως στίς εποχές που ο αυτοκρατορικός έλεγχος εφαρμοζόταν με αυστηρότητα, υπήρχε μιá σχετική δωροδοκία και συμφωνία. Ο άγιος Λουκάς ο Στυλίτης καλόπιασε τούς γονείς του και του έδωσαν εκατό νομίσματα (1.420 χρυσά φράγκα), με την πρόφαση ότι προσπαθούσε να εξασφαλίσει την κενή επισκοπική έδρα της Σεβαστείας¹⁷. Αυτό πιθανόν να έγινε όταν την εκκλησία τη διοικούσαν οι ευνοούμενοι του Λέοντος ΣΤ΄, που ήταν πασίγνωστο ότι οι υπάλληλοί του δωροδοκούσαν.

Από τον 5ο αιώνα η Αυτοκρατορία θεωρούσε τίς αίρέσεις εγκλημα έναντίον του κράτους. Οι κρατικές αρχές επομένως λάβαιναν μέτρα έναντίον τους και όχι ή εκκλησία. Τέτοια μέτρα, κατά κανόνα, έλάβαιναν όταν οι αίρετικοί ήταν επικίνδυνοι από άποψη πολιτική, όπως οι Βογόμιλοι που εκήρυτταν την απείθεια προς το κράτος, ή όταν είχαν θέσεις υπεύθυνες, όπως ο καθηγητής Ιωάννης

¹⁴ Βλ. Bury, *Roman Emperors* στα *Selected Essays*, 210-14.

¹⁵ Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους, 354, αναφέρει ότι ο Βασίλειος τον έκαμε σύγκελλο. Έγινε πατριάρχης μετά το θάνατο του Βασιλείου.

¹⁶ Κεδρηγός, 2, 332-4.

¹⁷ Βίος αγίου Λουκά Στυλίου, 208.

Ἰταλός. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸ βίῳ τοῦ ἁγίου Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, φαίνεται ὅτι ὅταν ὁ ὑποπτος γιὰ αἵρεση ἦταν κληρικός, ὁ σύγγελλος, ἀφοῦ τοῦ ἔκανε πρῶτα ὁρισμένες ἐρωτήσεις γιὰ νὰ δει τί πιστεύει, τὸν ἀνέφερε στὸν πατριάρχη, πού ἔπαιρνε τὰ ἀνάλογα μέτρα. Εἶχε ὅμως πάντα κανεῖς τὸ δικαίωμα νὰ κάμει ἔφεση στὸν αὐτοκράτορα – ὁ πατριάρχης π.χ. ὑποχώρησε ὅταν οἱ ἰσχυροὶ φίλοι τοῦ Συμεών ἀπειλήσαν ὅτι θὰ φέρουν τὴν ὑπόθεση στὸ Βασίλειο Β¹⁸.

Αἵρεση ἐπίσημα ἦταν ἡ μὴ ἀποδοχὴ ἑνὸς ὁποιουδήποτε ἀπὸ τοὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἡ οἰκουμεινικὴ σύνοδος, μιά συνέλευση δηλαδὴ μὲ πρόεδρο τὸν αὐτοκράτορα, ὅπου ἀντιπροσωπεύονταν ὅλες οἱ ἐκκλησίες πού εἶχαν ἐπικοινωνία μεταξὺ τους, ἦταν τὸ θεόπνευστο σῶμα πού οἱ ἀποφάσεις του ἦταν ὑποχρεωτικὲς γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς. Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης, σάν ἀρχαιότερος ἐπίσκοπος, μποροῦσε νὰ ἐκδίδει ἀποφάσεις δογματικῆς φύσεως καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ὅρισε ὅτι τὸ ἴδιο προνόμιο εἶχε καὶ ὁ αὐτοκράτορας. Στὴν Ἀνατολὴ ὅμως, ὅσο καιρὸ ὑπῆρχε ἡ Αὐτοκρατορία, χρειαζόταν πάντα μιά γενικὴ σύνοδος γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων.

Πίστευαν ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῶν ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, μαζί μὲ τὴν Ἀγία Γραφή, ἦταν ἡ βάση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Ἡ κάθε σύνοδος εἶχε συγκληθεῖ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τῆς θεολογίας καὶ νὰ καταδικάσει μιά ὁρισμένη αἵρεση. Τὸ δόγμα τῆς ἁγίας τριάδας εἶναι δόγμα δύσκολο καὶ δέν τὸ ἔκανε εὐκολότερο τὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκωσης. Τὸ μονοπάτι τῆς ὀρθῆς χριστολογίας ἦταν πολὺ στενὸ καὶ ἀκόμα καὶ θεολόγοι μὲ τίς καλύτερες προθέσεις ἦταν δυνατό νὰ παραπλανηθοῦν πρὸς τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη πλευρά. Ὁ χριστιανισμὸς εἶχε θριαμβεύσει ἐναντίον τῆς εἰδωλολατρείας τὴν ἐποχὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους του, ὅταν οἱ ἄρειανοί, πού δέν παραδέχονταν τὴν πλήρη θεότητα τοῦ Χριστοῦ, προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν μιά πιὸ μονοφυσιτικὴ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ. Ἡ Πρώτη Οἰκουμεινικὴ Σύνοδος, ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας, τοὺς ἀναθεμάτισε. Ὅλο ὅμως τὸν 4ο αἰῶνα ὁ ἀρειανισμὸς εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία στοὺς κοσμικοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης.

¹⁸ Βίος ἁγίου Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, 140-1.

Μόνο μετά τή Δεύτερη Οίкуμενική Σύνοδο, τό 381, ἔσθῃσε στήν Ἀνατολή – στή Δύση ὁμως, ἐπειδή ἦταν ἡ θρησκεία τῶν Γότθων, διατηρήθηκε ἀρκετούς αἰῶνες. Ὁ θρίαμβος τῆς ὀρθοδοξίας ἦταν θρίαμβος τῆς Ἀλεξάνδρειας ὑπό τόν Ἀθανάσιο. Ὁλο τόν 5ο αἰῶνα ἡ Ἀλεξάνδρεια προσπάθησε νά παρατείνει τή νίκη της, ἐπιβάλλον-
τας στή χριστιανοσύνη τήν κάπως ιδιαίτερη δική της θεολογία.

Ἡ εὐκαιρία πού περιέμενε παρουσιάστηκε ὅταν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριος χώρισε στά δύο τή φύση τοῦ Χριστοῦ, στή θεία καί στήν ἀνθρώπινη. Ἡ κίνηση αὐτή ἦταν ἀντιδημο-
τική γιατί ὀδηγοῦσε λογικά σέ ἐπίθεση κατὰ τῆς ἀγαπημένης πο-
λιούχου τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς παρθένου Μαρίας, πού κινδύ-
νευε νά χάσει τόν τίτλο τῆς Μήτηρ Θεοῦ. Ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐνώθηκε
μέ τή Ρώμη καί τόν ὄχλο τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τοῦ Νεστορίου. Ἡ
Τρίτη Οἰкуμενική Σύνοδος τῆς Ἐφέσου, ὅπου κυριάρχησε ἡ
προσωπικότητα τοῦ ἀλεξανδρινοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου, τόν κατα-
δίκασε. Τότε λίγες ἐκκλησίες στή ὀρειο Συρία ἀποσχίστηκαν καί
σχημάτισαν σώματα ἀνεξάρτητα ὑπό τήν προστασία τῶν Περσῶν.
Ἡ θεολογία τους καί ἡ λατρεία τους εἶχαν ἕναν πουριτανισμό πού
ἀκόμα καί ὁ ἰδρυτής τους θά δυσκολευόταν νά τόν παραδεχτεῖ.
Ἦταν δραστήριοι ἱεραπόστολοι πού ταξίδεψαν ἀκόμα καί στήν
Κίνα. Ὡς τά τελευταῖα χρόνια ἐπιζοῦσαν στά βουνά τοῦ Κουρδι-
στάν.

Ἡ Ἀλεξάνδρεια ὁμως ξεπέρασε τόν ἑαυτό της. Ὁ ἐπόμενος
πατριάρχης της, ὁ Διόσκουρος, εὐνόησε τόν εὐτυχιανισμό ἢ μονο-
φυσιτισμό. Ἡ Ρώμη τόν ἀποδοκίμασε καί ἡ αὐτοκρατορική αὐλή
προτίμησε νά συμφωνήσει μέ τή Ρώμη. Ἡ Τέταρτη Οἰкуμενική
Σύνοδος τῆς Χαλκηδόνas καταδίκασε τό Διόσκουρο. Οἱ μονοφυσί-
τες ἦταν πιά αἵρετικοί καί ἄρχισαν νά καταδιώκονται.

Τά θεολογικά ἐπακόλουθα πού διακυβεῦνταν ἀπό τήν ἔριδα
τοῦ μονοφυσιτισμοῦ ἦταν σχετικῶς μικρά, – ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ
μία φύση καί σέ δύο φύσεις ἀδιαίρετες – τά πολιτικά ὁμως ἐπακό-
λουθα ἦταν τεράστια. Γιά δύο σχεδόν αἰῶνες ὁ μονοφυσιτισμός κυ-
ριάρχησε σάν πρόβλημα στήν ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας. Στήν
Πέμπτη Οἰкуμενική Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό 553 ὁ
Ἰουστινιανός παραδέχτηκε ὅτι εἶχε ἀποτύχει στήν προσπάθειά του
νά βρεῖ συμβιβασμό. Ἡ Ἑκτη Οἰкуμενική Σύνοδος τῆς Κωνσταν-

τινουπόλεως τό 680 κατάγγειλε τό συμβιβασμό πού εἶναι γνωστός μέ τό ὄνομα μονοθελτισμός καί εἶχε εὐνοηθεῖ ἀπό τοὺς αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου. Τότε πιά ὅμως ἦταν πολύ ἀργά. Οἱ μονοφυσιτικές ἐκκλησίες εἶχαν ἀποσχιστεῖ καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποιμνίου τους εἶχε προσχωρήσει στόν ἰσλαμισμό.

Ὅλο τόν 8ο αἰώνα τήν Αὐτοκρατορία τήν ἀπασχολεῖ ἡ εἰκονομαχική ἔριδα¹⁹. Ἡ δόρσιος Συρία ἦταν κοιτίδα πουριτανισμοῦ. Ὁ νεστοριανισμός, σάν κίνημα πουριτανικό, ἦταν πολύ δημοφιλές ἐκεῖ, καί ὁ μονοφυσιτισμός, μέ τόν πουριτανό ἀρχηγό του, τόν Ἰάκωβο Βαραδαῖο, εἶχε ἐπίσης εὐνοηθεῖ. Καί τώρα ἓνας αὐτοκράτορας ἀπό τή δόρσιος Συρία, ὁ Λέων, πού ἐπονομάζεται Ἰσαυρος, προσπάθησε νά ἐπιβάλλει τόν πουριτανισμό σέ ὅλη τήν Αὐτοκρατορία. Ἡ εἰκονομαχία, στή βάση της, ἦταν ἔριδα χριστολογική. Ἦταν δυνατό νά ζωγραφιστεῖ ἡ θεότητα τοῦ Χριστοῦ; Ἄν ὄχι, δέν ἦταν εἰδωλολατρία νά λατρεύουν τίς εἰκόνες του; Ἦταν εὐκολο νά ἀποδείξει κανεῖς ὅτι ἡ εἰκονομαχική θεολογία ἦταν μονοφυσιτική ἢ νεστοριανική, καί συζητήθηκαν λεπτές διακρίσεις σχετικά μέ τή φύση τῆς λατρείας. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ εἰκονομαχία ἀπέτυχε γιατί ἀπειλοῦσε νά στερήσει τό λαό ἀπό τίς εἰκόνες πού ἀγαποῦσε. Ὅπως εἶχε φανεῖ ὅτι ὁ Νεστόριος ἔκανε ἐπίθεση κατά τῆς παρθένου Μαρίας, ἔτσι τώρα ὁ Λέων καί οἱ διάδοχοί του προσβάλλανε τό Χριστό καί ὅλους τοὺς ἁγίους. Ἡ εἰκονομαχία εἶχε ἐπιτυχία τόσο καιρό γιατί ἦταν ἱκανοί οἱ ἀρχηγοί της καί γιατί τήν ὑποστήριζε ὁ στρατός, πού προερχόταν κυρίως ἀπό τή Μικρά Ἀσία, καθώς καί ὅλοι ὅσοι ἔβλεπαν μέ δυσαρέσκεια νά μεγαλώνει συνεχῶς ἡ δύναμη τῆς ἐκκλησίας καί τῶν μοναστηριῶν. Ἡ Ἐδδομη Οἰκουμενική Σύνοδος τῆς Νικαίας τό 787 καταδίκασε τήν εἰκονομαχία. Καί, παρ' ὅλο πού ἀναζωογονήθηκε τόν ἐπόμενο αἰώνα, τό κίνημα τότε ἦταν κυρίως πολιτικό καί δέν κράτησε πολύ.

Μετά τήν εἰκονομαχία ἡ ἐκκλησία δέν ταράχθηκε ἀπό ἄλλες σοβαρές ἐσωτερικές αἰρέσεις. Ὑπῆρχε πάντα ἡ δυνατότητα νά πλανηθοῦν οἱ ἀπρόσεκτοι, ὅπως ὁ Λάμπης Δημήτριος πού τό 12ο αἰώνα γύρισε ἀπό ἓνα ταξίδι στή Γερμανία γελώντας γιατί οἱ Γερμανοί

¹⁹ Βλ. Bréhier, *La Querelle des Images*. Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des Byzantinischen Bildestreites*.

ἔλεγαν ὅτι ὁ Χριστός ἦταν ἴσος ἀλλὰ κατώτερος τοῦ Πατρὸς. Ἡ γνώμη του ὅτι αὐτό ἦταν παράλογο εἶχε σημαντική ἐπιτυχία ὥς τή στιγμή πού οἱ ἐκκλησιαστικές ἀρχές τοῦ ὑπέδειξαν ὅτι δέν ἦταν σέ θέση νά ἀντιληφθεῖ τίς λεπτές ἀποχρώσεις τῆς Ἀγίας Τριάδας²⁰. Καμιά ὅμως ἄλλη ἀπόπειρα δέν ἐγινε γιά νά ταράξει τή χριστολογία τῶν ἐπτὰ Συνόδων. Οἱ θεολογικές ἐριδες περιορίστηκαν κυρίως γύρω ἀπό τή θεολογία καί τίς μορφές τοῦ μυστικισμοῦ. Ἡ ἑλληνική ἐκκλησία εἶχε πάντα εὐνοήσει τό μυστικισμό καί ἦταν ὑπερήφανη γιά τούς μυστικιστές συγγραφεῖς της, ὅπως ὁ «Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης» καί ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, πού τά ἔργα τους τά διάβαζαν ἐλεύθερα σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἐποχή. Βρισκόταν ὅμως σέ ἀμηχανία ὅσον ἀφορᾷ τή θεολογική σημασία τῆς ἔκστασης τῶν μυστικιστῶν. Στό βίο τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου βλέπουμε αὐτό τό πρόβλημα νά ἀπασχολεῖ τήν ἐξουσία στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, καί δέ λύθηκε στό τέλος παρά μόνο μετά τήν ἡσυχαστική ἐριδα τοῦ 14ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἡσυχαστές ἐξτρεμιστές, μέ ἀρχηγό τόν Ἀθωνίτη Παλαμᾶ, κατάφεραν νά πείσουν τελικά τήν ἐκκλησία ὅτι τό μυστικιστὴν τόν ἐπισκέπτεται πραγματικά τό ἀληθινὸ φῶς πού λάμπει στό ὄρος Θαβώρ²¹. Οἱ κυριότερες αἱρέσεις πού εἶχε τώρα νά καταπολεμήσει ἡ Αὐτοκρατορία ἦταν ἔξω ἀπό τούς κόλπους τῆς ἐκκλησίας καί ἐναντίον της, αἱρέσεις κατὰ τήν παράδοση τῶν Μανιχαίων. Ὁ ἴδιος ὁ μανιχαϊσμός ποτέ δέν ἀπόκτησε μεγάλη δύναμη μέσα στήν Αὐτοκρατορία, τόν 9ο ὅμως αἰώνα μιά διῤυστική αἵρεση, οἱ Παυλικιανοί, ἐξαπλώθηκε μεταξύ τῶν Ἀρμενίων τοῦ ἄνω Εὐφράτη καί ἴδρυσε ἐκεῖ μιά θρησκευτικὴ δημοκρατία²². Ὁ Βασίλειος Α΄ τή συνέτριψε ἀπὸ ἀποψη πολιτικὴ καί θέλησε νά τήν ἐξαλείψει τελείως σκορπίζοντας τούς Παυλικιανούς σέ μικρές ὁμάδες κατὰ μῆκος τῶν βουλγαρικῶν συνόρων. Ἐκεῖ ὅμως οἱ Παυλικιανοί ἐμπνεύσανε καί συνεργάστηκαν μέ μιά βουλγαρικὴ αἵρετικὴ κίνηση πού εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τό ὄνομα τοῦ ἰδρυτῆ της, τοῦ Βογομίλου²³. Οἱ Βογόμιλοι, πρὶν ἀπὸ τήν κατάκτηση τῆς Βουλγαρίας, δέν ἐνόησαν πολὺ τήν Αὐτοκρατορία. Μετά τήν κατάκτησή της ὅμως,

²⁰ Κίνναμος, 251 ἐξ.

²¹ Βλ. Tafrali, *Thessalonique au XIV siècle*, 170 ἐξ.

²² Conybeare, *Key of Truth*, εἰσαγωγή, *passim*.

²³ Runciman, *First Bulgarian Empire*, 190-6.

ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι ὅλα τὰ σχετικά μέ τή σάρκα, ἀκόμα καί ἡ ἐργασία, καί ἡ ὑπακοή στίς ἀρχές, καί ἡ γέννηση παιδιῶν, ἦταν ὅλα τό ἴδιο κακά, ἀποτέλεσαν ἓνα πρόβλημα πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ μάλιστα βρῆκε μιᾶ ἐστία Βογομίλων μέσα στήν ἴδια τήν πρωτεύουσα καί δίκασε καί ἐκτέλεσε τούς ἀρχηγούς της μέ μιᾶ αὐστηρότητα πού εἶναι συγνωστή²⁴. Τό ζήτημα ὥστόσο τῶν Βογομίλων δέν λύθηκε παρὰ μόνο ὅταν ἡ Αὐτοκρατορία ἔχασε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπαρχιῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου στό τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα.

Σχίσματα ὥστόσο χώριζαν συχνά τήν ἐκκλησία. Τόν πρώτο καιρό τὰ σχίσματα ἦταν ἡ φυσική συνέπεια τῶν αἱρέσεων. Τό ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς π.χ. τῆς εἰκονομαχίας ἦταν νά δημιουργηθεῖ μέσα στήν Αὐτοκρατορία ἓνας μέγας ἀριθμός ἀπό καθηρημένους κληρικούς, πού δέν ἔδιναν ὄρκο πίστεως στό βασιλεῖα, καθὼς καί ἓνας ἀνάλογος ἀριθμός ἀπό αὐτούς πού εἶχαν διοριστεῖ ἐπίσημα γιά διάδοχοί τους. Ἀνάμεσά τους βέβαια δέν βασιλεύε ὁμόνοια. Ἀπό τόν 9ο αἰῶνα οἱ αἰτίες τῶν σχισμάτων ἔγιναν περισσότερο προσωπικές καί ὁ λόγος συνήθως ἦταν οἱ ἀπόπειρες τῶν αὐτοκρατόρων νά ὑπερβοῦν τὰ δικαιώματά τους. Ἔτσι, ὅταν ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ἐκθρονίστηκε ἀδικαιολόγητα ἀπό τό Μιχαήλ Γ΄ καί τόν καίσαρα Βάρδα, ὁ μισός κληρὸς προτίμησε νά πάει ἐξορία παρὰ νά ἀναγνωρίσει τό διάδοχό του τό Φώτιο. Καί στή σύνοδο πού ἔγινε τό 879 γιά νά συμφιλιώσει τούς δύο πατριάρχες, πολλές ἐπισκοπικές ἔδρες ἀντιπροσωπεύτηκαν ἀπό δύο ἐπισκόπους. Τό σχίσμα ἔπαιξε μόνο ὅταν ὁ Ἰγνάτιος πέθανε, μετὰ τήν ἀποκατάστασή του²⁵. Ἐνα ἀνάλογο σχίσμα δημιουργήθηκε λίγα χρόνια ἀργότερα ὅταν ὁ Λέων ΣΤ΄, πού εἶχε προσβάλει τό νόμο καί τό αἶσθημα τῆς ἡθικῆς ἐπειδὴ παντρεύτηκε τέταρτη γυναίκα, ἐκθρόνισε τόν πατριάρχη Νικόλαο πού τόν εἶχε ἀφορίσει. Ἡ μισή ἐκκλησία ἀκολούθησε τό Νικόλαο καί ἡ ἄλλη μισή παραδέχτηκε, μαζί μέ τό διάδοχό του, τόν ὅσιο Εὐθύμιο, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἦταν δικαιολογημένος²⁶. Τό τρίτο τέτοιο σχίσμα ἔγινε ἐπὶ Μιχαήλ Παλαιολόγου πού ἐκθρόνισε τόν πα-

²⁴ Ἄννα Κομνηνή, 384 ἑξ., 412 ἑξ.

²⁵ Bury, *Eastern Roman Empire, 180-209*. Ruinaut, *Le Schisme de Photius*. Her-genröther, *Photius, passim*.

²⁶ Runciman, *Romanus Lecapenus*, 41 ἑξ.

τριάρχη Ἀρσένιο, προβάλλοντας πλήθος ψεύτικες δικαιολογίες, ἐπειδὴ ὁ πατριάρχης δὲ συγχωροῦσε τὴν τύφλωση τοῦ νόμιμου αὐτοκράτορα τοῦ Ἰωάννου Δ'. Ὁ Ἀρσένιος εἶχε τοὺς ὁπαδοὺς του. Καί στο τέλος ὁ Μιχαὴλ ἀναγκάστηκε νά ὑποχωρήσει ὡς ἓνα σημεῖο ζητώντας συγχώρεση, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀρσένιου, ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ²⁷.

Ὑπῆρχε ὁμως ἓνα πρόβλημα πού συνεχῶς τάραζε τὴν ὁρθόδοξη ἐκκλησία σέ ὅλη της τὴν ἱστορία καί ἄλλοτε προκαλοῦσε σχίσματα καί ἄλλοτε παρουσιαζόταν σάν αἵρεση. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἦταν οἱ σχέσεις της μέ τὴ Ρώμη²⁸. Ἡ ρίζα τοῦ προβλήματος βρισκόταν στὴ ζηλοτυπία τῆς παλιᾶς πρωτεύουσας γιὰ τὴ νεώτερη. Τίς μέρες τῶν ἀποστόλων ἦταν φανερό ὅτι ἡ Ρώμη, ἡ κατὰ κόσμον πρωτεύουσα, ἦταν ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ νά εἶναι καί πρωτεύουσα θρησκευτική. Καί ὁ Πέτρος, ὁ πρῶτος μετὰ τῶν ἀποστόλων, εἶχε τελειώσει τὴ σταδιοδρομία του σάν ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης. Ὅταν ἡ Ρώμη ἔπαψε νά εἶναι τὸ πολιτικό κέντρο τοῦ κόσμου, ἡ ἐκκλησία της ἐπικατέστηκε τὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Πέτρο γιὰ νά διατηρήσει τὴν ἐξέχουσα θέση της. Χωρὶς καμιά γενναιοδωρία ἡ Ρώμη δέν ἀναγνώριζε στὴν Κωνσταντινούπολη οὔτε τὴ δεύτερη θέση, γιατί τὴ δεύτερη αὐτὴ θέση ἡ Κωνσταντινούπολη τὴν ἀξίωνε σάν Νέα Ρώμη, ἐνῶ ἡ Ρώμη δέν ἀναγνώριζε τέτοιες ἀξιώσεις παρὰ μόνο γιὰ τίς ἔδρες πού εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀπὸ ἀποστόλους, ἂν καί κανένας δέν ἐξήγησε ποτέ καθαρά γιατί ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ ἔδρα τοῦ Μάρκου, ἔπρεπε νά ἔχει τὸ προβάδισμα ἀπὸ τὴν Ἀντόχεια, τὴν ἔδρα τοῦ Πέτρου.

Οἱ μεγάλες αἱρέσεις τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνα δημιουργήσαν μεγάλες πικρίες καί ἔδειξαν τίς ἀντιλήψεις πού ἀπὸ τότε κιόλας ἦταν διαφορετικές. Πρωταγωνίστριες ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ κάθε πλευρὰ ἔκανε ἐκκλήσεις στὴ Ρώμη γιὰ βοήθεια. Ἡ Ρώμη ὑποστήριζε ὅτι ἡ δική της ἄποψη ἔπρεπε νά ὑπεριοχέει χωρὶς ἄλλη συζήτηση. Ἡ Κωνσταντινούπολη θά δεχόταν αὐτὰ πού πρέσβευε ἡ Ρώμη, ἂν τὰ ἐπιβεβαίωνε μιά οἰκουμενική

²⁷ Chapman, *Michel Paléologue*, 99 ἑξ.

²⁸ Βλ. Hergenröther, *Photius, passim*. Norden, *Das Papsttum und Byzanz, passim*. Bréhier, *The Greek Church*, στὴν *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, 241-73, 594-626 καί βιβλιογραφίε.

σύνοδος. Ἡ Ἀλεξάνδρεια προτιμοῦσε νά ἀποσχιστεῖ παρά νά ἀπαρνηθεῖ τή δική της θεολογία. Ἡ Κωνσταντινούπολη ὁμως, πού ἐξαριτίοταν ἀπό τήν αὐτοκρατορική πολιτική ἐξουσία, ἐπιζητοῦσε συνεχῶς ἓνα συμβιβασμό μέ τούς μονοφυσίτες, πράγμα πού ἡ Ρώμη, πού δέ διακυβεύονταν πολιτικά της συμφέροντα, ἦταν ἀποφασισμένη νά μήν τό ἀνεχθεῖ. Στό τέλος, παρ' ὅλο πού ἡ ἰσχὺς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπέβαλε στόν πάπα Βιγίλιο νά ὑποσχεθεῖ κάθε εἰδους συμβιβασμό, ἐνῶ ὁ πάπας Ὀνώριος Α' ἔκαμε, χωρὶς καμιά σύνεση, ἓνα αἰρετικό μονοθελητικό κήρυγμα ἀ π ὁ κ α θ ὅ ρ ο ς, ἡ ἀκαμψία τῆς Ρώμης ἐθιοράμδενσε. Ἡ χριστολογία, πού εἶχε ὑπαγορεῦσει ὁ πάπας Λέων Α' στόν τ ὁ μ ο του τοῦ 5ου αἰῶνα, ἐγινε δεκτὴ ἀπὸ ὅλο τόν κόσμο σάν οὐσιῶδες μέρος τῆς ὁρθόδοξης πίστεως. Ἐνῶ ὁμως ἡ Ρώμη θεωροῦσε ὅτι ἡ χριστολογία αὐτὴ ἦταν ὁρθόδοξη ἐπειδὴ τὴν εἶχε διακηρύξει ὁ Λέων, ἡ Κωνσταντινούπολη δέν τὴ δέχτηκε παρά μόνο ἐπειδὴ τὴν εἶχαν δεχτεῖ τρεῖς οἰκουμενικὲς σύνοδοι. Στό μεταξύ, καθὼς ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε καταλήξει νά εἶναι ἡ μοναδικὴ μεγάλη χριστιανικὴ πόλη, οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀποκτοῦσαν ὅλο καὶ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση καὶ γίνονταν ὅλο καὶ πιό ὑπεροπτικοί. Τελικά τὸ 595 ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς, ὀργισμένος ἀπὸ τίς ἀξιώσεις τῆς Ρώμης, πῆρε τόν τίτλο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Φυσικά ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας ἀγανάκτησε καὶ ἐκράνυσε ὅτι ὅπου νά 'ναι ἔρχεται ὁ ἀντίχριστος. Ἐδήλωσε ὅτι καμιά ἐπισκοπικὴ ἔδρα δέν εἶχε καμιά ἐξουσία πάνω στίς ἄλλες καὶ ὅτι ὅλες ἦταν ἴσες μπροστά στόν Θεό²⁹. Στά κατόπι χρόνια ὥστόσο ἡ Ρώμη δέν ἐξακολούθησε νά ἔχει αὐτὴ τὴν ἀποψη. Καὶ στό μεταξύ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας δημιούργησε καὶ πολλές ἄλλες ἀντιπάθειες καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ γιὰ ἄλλες παρεξηγήσεις. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Ρώμη κανένας σχεδόν δέν ἤξερε ἑλληνικά, ἐνῶ στὴν Κωνσταντινούπολη τὰ λατινικά τὰ ξεχνοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο.

Ἡ εἰκονομαχικὴ ἔριδα δημιούργησε μιὰ ἀνοιχτὴ ρήξη ἀνάμεσα στὴ Ρώμη καὶ στὴν αὐτοκρατορική κυβέρνηση. Ὡς τότε οἱ πάπες ἀναγνώριζαν τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα. Πραγματικά, ὡς τόν 7ο αἰῶνα, γιὰ νά μπορέσει νά ἐκλεγεῖ νέος πάπας, ἔπρεπε νά

²⁹ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, Ἐπιστολαί, *M.P.L.*, τόμ. 77, 738 ἐξ.

πάρουν τήν ἄδεια ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κωνσταντίνος Δ' ὁμως ἐδήλωσε ὅτι ἡ συγκατάθεση τοῦ ἐξάρχου τῆς Ραβέννας ἦταν ἀρκετή³⁰. Τόν 8ο αἰώνα ἡ ἔριδα, σέ συνδυασμό μέ τούς πολέμους τῶν Λομβαρδῶν, ἔκαμε τούς Ρωμαίους νά πάρουν τήν ἀπόφαση νά ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτή τήν πράξη ὑποτέλειας. Οἱ πάπες, πού μέ τό δίκιο τους ὀργίστηκαν ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἐδήμειυσε τά ἔσοδά τους ἀπό τή Σικελία καί τήν Καλαβρία, κοίταζαν τώρα νά βροῦν συμμάχους στή Δύση ἀνάμεσα στούς Φράγκους. Στήν Κωνσταντινούπολη ὁμως ὑπῆρχαν πολλοί κύκλοι πού δέν ἐπιθυμοῦσαν νά διακοποῦν οἱ σχέσεις μέ τή Ρώμη. Πολλοί, μαζί μέ τόν πατριάρχη Γερμανό, πίστευαν ὅτι ἕνας τέτοιος νεωτερισμός, ὅπως ἦταν ἡ εἰκονομαχία, δέν ἦταν δυνατό νά ἐπιβληθεῖ χωρίς Οἰκουμενική Σύνοδο, καί ἀργότερα ὁ εἰκονομάχος πατριάρχης Παῦλος παραιτήθηκε ἐπειδή τόν ἔτυπτε ἡ συνείδησή του, γιατί «ἐκάθισα ἐν τῷ τῆς ἱεροσύνῃς θρόνῳ, εἶπε, τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ τυραννουμένης καί ἐσχισμένης οὗσης ἐκ τῶν λοιπῶν καθολικῶν θρόνων καί ἀναθεματιζομένης». Καί ὅλοι καί ἀπό τίς δύο πλευρές ἔκαναν ἐκκλησίες στή Ρώμη, πού ἦταν ἡ πρώτη ἀνάμεσα στίς ἄλλες ἑδρες. Μερικοί προχωροῦσαν ἀκόμα περισσότερο. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, μέ τήν ἀπέχθεια πού αἰσθανόταν γιά τόν ἐρασιανισμό, ὑποστήριξε ὅτι, σέ ζητήματα δογματικά, ἔπρεπε νά ἀποφασίζει ἡ Ρώμη πού ἦταν, ὅπως καί ἔπρεπε, ἐλεύθερη ἀπό τόν αὐτοκρατορικό ἔλεγχο. Καί ὅλος ὁ κόσμος πίστευε ὅτι ἔπρεπε ὅπωςδῆποτε νά ζητοῦν τή γνώμη τῆς ἑδρας τοῦ Πέτρου. Ἐνῶ ὁμως ὁ Θεόδωρος ἀκόμα ἔγραφε, ἡ Ρώμη, μέ μιά πράξη μεγάλης πολιτικῆς ἀκρισίας, ἔχασε τήν εὐκαιρία νά ἐδραιωθεῖ στήν Ἀνατολή.

Ὁ πάπας Λέων ἔσπευε τόν Καρλομάγνο σέ ἐποχή πού οἱ ἐκκλησίες δέν εἶχαν διακόψει τίς σχέσεις τους. Ἡ στέψη αὐτή ἔκαμε τήν αὐτοκρατορική κυδέρνηση νά μὴν μπορεῖ πιά νά ἔχει ἐμπιστοσύνη στόν πάπα. Ἦταν ἀναπόφευκτο ἡ Κωνσταντινούπολη νά τή θεωρήσει πράξη προδοσίας. Καί μόλις ἡ ἔριδα τῆς εἰκονομαχίας τελείωσε, ξέσπασε νέα φιλονικία. Ὁ πάπας Νικόλαος, πού τόν παρότρυνε ἡ νικημένη πλευρά, ἐπιχείρησε νά ἐπέμβει σέ μιά ἐσωτερική διαμάχη τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὑπῆρχε ἡ συ-

³⁰ *Liber Pontificalis*, 1, 363-4.

νήθεια ὁ νέος πατριάρχης πού ἐκλεγόταν γιά μιά ἀπό τίς μεγάλες ἔδρες, νά κυκλοφορεῖ μιά δήλωση πίστεως πρὸς τοὺς συναδέλφους του καί νά τοὺς ζητάει νά τὴν ὑπογράψουν. Ὁ Νικόλαος ἀρνήθηκε νά ὑπογράψει τὸ ἐγγραφο τὸ σχετικό μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Φωτίου, ὄχι γιά τίς πεποιθήσεις του ἀλλὰ γιατί ἡ νομιμότητα τῆς ἐκλογῆς του ἦταν ἀμφίβολη. Ὁ Φώτιος ὅμως ἦταν ἀντάξιος ἀντίπαλος. Σέ λίγους μῆνες οἱ δύο ποντίφικες εἶχαν ἀφορίσει ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, καί λίγο ἀργότερα ὁ Φώτιος, σκανδαλισμένος ὅσο καί ἐνθουσιασμένος, ἔπιασε τὸν πάπα νά συμμετέχει σέ μιά αἵρεση³¹.

Ἡ θεολογικὴ σημασία τῆς προσθήκης τοῦ *Filioque* στοῦ σύμβολο τῆς πίστεως δέν εἶναι πολὺ μεγάλη, τὸ γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ἦταν μιά προσθήκη στὰ δόγματα τῶν ἐπτὰ συνόδων. Καί ἡ ἴδια ἡ Ρώμη ἄλλοτε τὸ εἶχε καταδικάσει. Οἱ ἀδέξιες ἐπεμβάσεις στοῦ Σύμβολο τῆς Πίστεως ἦταν κάτι τὸ ἀσυγχώρητο γιά τὴν Κωνσταντινούπολη καί τίς ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς, πού ὁ Φώτιος φρόντισε νά τίς ἐνημερώσει γιά τίς παρανομίες τῆς Ρώμης. Ἡ διαφορὰ μπορεῖ νά ἦταν ἀσήμαντη, ὑπῆρχε ὅμως. Ἡ Ρώμη εἰσάγοντάς τὴν ἀθόρυβα, ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ὀρθοδοξίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, παρ' ὅλο πού οἱ θεολόγοι ἐδήλωναν ὅτι τὸ *Filioque* ἐξυπακούεται στοῦ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ἡ λέξη αὐτὴ, περισσότερο ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες διαφορές, ἔκαμε ἀδύνατη μιά μόνιμη εἰρήνη ἀνάμεσα στὴ Ρώμη καί στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Ρώμη δέν ἐννοοῦσε νά ὑποχωρήσει καί ὑποστήριζε πῶς ὅ,τι ἔλεγε ἦταν σωστό. Καί ἡ Κωνσταντινούπολη δέν ἐννοοῦσε νά παραδεχτεῖ κάτι πού τὸ θεωροῦσε αἵρεση μόνο καί μόνο ἐπειδὴ τὸ ἔλεγε ἡ Ρώμη.

Ἡ διένεξη τοῦ Φωτίου ὀξύνθηκε ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἡθικὴ ἐπιρροή στὴν ἀρτιγέννητη ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας – ἀγῶνα στὸν ὁποῖο νικήτρια ὄγῃκε ἡ Κωνσταντινούπολη³². Ἡ συμφιλίωση ὅμως, πού μὲ πολλὴ λεπτότητα τὴν ἄφησαν ἀόριστη, ἐγινε μετὰ τῆ δεύτερη πτώση τοῦ Φωτίου. Καί γιά ἐνάμιση αἰῶνα καί περισσότερο οἱ ἐκκλησίες ἐπικοινωνοῦσαν σέ ὅλα μεταξὺ τους καί ἀγνοοῦσαν τὸ *Filioque*. Ὁ αὐτοκράτορας Λέων ΣΤ' μάλιστα ἐπικαλέστηκε τὴ δογματικὴ αὐθεντία τοῦ πάπα γιά νά τὴν ἀντιτάξει στὴν αὐθεντία τοῦ πατριάρχου στοῦ ζήτημα τοῦ τέταρτου γά-

³¹ Βλ. τίς σχετικὲς παραπομπές στὴ σελίδα 130.

³² Runciman, *First Bulgarian Empire*, 99 ἑξ.

μου³³. Τήν εποχή εκείνη ή Ρώμη βρισκόταν σέ χέρια αδύνατα καί ή Κωνσταντινούπολη στό αποκορύφωμα τής δόξας τής. Οί Βυζαντινοί δέν πολυσκοτίζονταν γιά τή Ρώμη. Όταν οί πρέσβεις τοῦ πάπα προσφώνησαν τό Νικηφόρο Β' αυτοκράτορα τών Ἑλλήνων, ή αυτοκρατορική αὐλή ἔδειξε πόσο τούς ἀψηφούσε φυλακίζοντάς τους καί ἀγνοώντας τό μήνυμα πού ὑπῆρχε στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα³⁴.

Ἡ θρησκευτική ἀναζωπύρωση ὅμως πού ἔγινε τόν 11ο αἰώνα ἀπό τό τάγμα τοῦ Cluny ἀνανέωσε τίς ἀξιώσεις τών διαδόχων τοῦ Πέτρου γιά τήν παγκόσμια ἐξουσία καί τό σχίσμα μέ τήν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀναπόφευκτο. Ὁ πατριάρχης Εὐστάθιος προσπάθησε τό 1024 νά τό ἀποφύγει ζητώντας ἀπό τόν πάπα νά ἀναγνωρίσει τήν ἀξίωση τής Κωνσταντινούπολης γιά αὐτονομία, ἐνῶ ή Ρώμη θά κρατοῦσε τό προβάδισμα. Ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΘ' θά συμφωνοῦσε ἂν δέν τόν ἐμπόδιζαν οἱ σύμβουλοί του τοῦ Cluny. Οἱ σχέσεις πάντως ἔμειναν φιλικές. Ὁ Ἰωάννης ΙΘ' συμφώνησε γιά τή μεταρρύθμιση τής ἐκκλησίας τής νότιας Ἰταλίας πού ὑπέδειξε ὁ πατριάρχης, ἐνῶ στήν Κωνσταντινούπολη εὐνοοῦσαν τήν ἴδρυση ἐκκλησιῶν μέ λατινικό τυπικό³⁵.

Τό ὀριστικό σχίσμα ἔγινε ὅταν πάπας ἦταν ὁ Γάλλος μεταρρυθμιστής Λέων Θ' καί πατριάρχης ὁ Μιχαήλ Κηρουάριος. Οἱ ἐπιδρομές τών Νορμανδῶν στή νότια Ἰταλία εἶχαν περιπλέξει καί τελικά σταματήσκει τίς πολιτικές σχέσεις μεταξύ Ρώμης καί Κωνσταντινούπολης. Στό μεταξύ ὁ Κηρουάριος, ἐξοργισμένος ἐπειδή ὁ πάπας τόν μεταχειριζόταν σάν ὑποδεέστερό του καί ἀποφασισμένος νά μή δώσει σέ κανένα τό πνευματικό προβάδισμα, ξαναγύρισε στούς σαρκασμούς τοῦ Φωτίου γιά αἵρεση. Οἱ ἐπιστολές καί οἱ πρεσβείες ἔγιναν πιό πρικρόχολες ὥσπου τό Μάιο τοῦ 1054, γιά μιᾶ ἀκόμα φορά, ὅπως στίς μέρες τοῦ Φωτίου καί τοῦ Νικολάου, οἱ δύο μεγάλοι ποντίφικες τής χριστιανοσύνης ἀφόρισαν ὁ ἕνας τόν ἄλλο. Οἱ ἐκκλησίες τής Ἀνατολῆς ἀκολούθησαν καί πάλι τόν Κηρουάριο θεωρώντας τον ὑπέρμαχο τής ἀποψῆς πού συμμερίζονταν καί οἱ ἴδιες. Αὐτή τή φορά τό σχίσμα ἦταν ὀριστικό. Τούς Βυζαντινοὺς

³³ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 54.

³⁴ Λουϊπράνδου, *Legatio*, 200-1.

³⁵ Radulfus Glaber, στή *M.G.H.Ss.*, τόμ. 7, 96. Hugh of Flavigny, *M.G.H.Ss.*, τόμ. 8, 392. Gay, *L' Italie Méridionale*, 427.

ὅμως τόσο λίγο τούς ἀπασχολοῦσε ἡ Ρώμη, ὥστε κανένας σύγχρονος χρονογράφος δέν ἔκαμε τόν κόπο οὔτε κἀν νά μνημονεύσει τό γεγονός³⁶.

Οἱ σταυροφορίες ἔφεραν σέ στενότερη ἐπαφή τήν Ἀνατολή μέ τή Δύση, μέ θλιβερά ὅμως ἀποτελέσματα. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἦταν εὐτυχεῖς πού μπορούσαν νά προσφέρουν τήν ἐλπίδα γιά τήν ἔνωση σάν κίνητρο γιά τό διπλωματικό παιχνίδι. Κάθε χρόνο ὅμως ἡ ἔνωση γινόταν ὅλο καί πιό ἀπίθανη. Ἡ πολιτική δυσπιστία ἔκανε τούς Λατίνους νά μισοῦν καί νά ὑποπετεύονται τούς Ἑλλήνες σχισματικούς, ἐνῶ οἱ Ἑλλήνες περιφρονοῦσαν καί ἀποστρέφονταν τούς Λατίνους αἰρετικούς. Οἱ λατινικοὶ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν τῆς Συρίας, πού θεωροῦσαν τόν αὐτοκράτορα προστάτη τους, χειροτέρεψε τήν κατάσταση. Ἡ ἐχθρότητα ἔγινε ἀκόμα πιό ἔντονη μέ τή σφαγή τῶν Ἰταλῶν τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1183 καί ἔφτασε στό φοβερό της ἀποκορύφωμα μέ τήν Τέταρτη Σταυροφορία.

Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία κατάστρεψε καί τήν τελευταία πιθανότητα γιά μιὰ ἀληθινὴ ἔνωση. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' αἰσθάνθηκε ἀληθινὴ φρίκη ὅταν ἔμαθε τὴ λεηλασία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀποφάσισε ὅμως νά ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ πλεονεκτήματα πού ἡ κατάσταση αὐτὴ πρόσφερε στὴ Ρώμη. Σέ ὅλες τὶς νέες λατινικὲς κτήσεις τὴν ἐκκλησία τὴν πῆραν στὰ χέρια τους οἱ Λατίνοι καί οἱ σχισματικοὶ Ἑλλήνες ἄρχισαν νά καταδιώκονται. Μερικοὶ Ἑλλήνες ὑποτάχτηκαν στὴν ἐξουσία τοῦ πάπα καί διατήρησαν τὶς θέσεις τους. Αὐτοὶ ὅμως θεωρήθηκαν προδότες καί ἀναθεματίστηκαν ἀπὸ τὴν πλειοψηφία πού πῆρε περὶ φανα τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας, πιστεύοντας τώρα, ὅπως καί ὁ Νικήτας Ἀκομινάτος³⁷, ὅτι ὁ πάπας πρέπει νά ἦταν, παρ' ὅλες τὶς διαμαρτυρίες του, ὁ πραγματικὸς πολιτικὸς ὑποκινητὴς τῆς Τέταρτης Σταυροφορίας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος, παρ' ὅλο πού ἀποδοκίμαζε ἀπόλυτα τὴν ἀδυναμία τους, διατηροῦσε ἀκόμα σχέσεις μ' αὐτοὺς πού ἀμφιγρόεπανε, ἢ ἀνοχή ὅμως αὐτὴ ἦταν πολὺ σπάνια³⁸. Ὁ Ἰννοκέντιος Γ'

³⁶ Βλ. Bréhier. *Le Schisme Oriental*, *passim*.

³⁷ Νικήτας Χωνιάτης, 715.

³⁸ Ἐξακολουθοῦσε νά γράφει φιλικές ἐπιστολὲς στοὺς κληρικοὺς πού εἶχαν μείνει στὴν Ἀττική.

υιοθέτησε τότε μία πιό ήπια τακτική, επιτίμησε τό νέο Λατίνο άρχιεπίσκοπο Ἀθηνών γιά τόν υπερβολικό του ζήλο στίς διώξεις καί υποσχέθηκε διαπραγματεύσεις. Οί αποκρισιάριοί του ώστόσο, ό διακριτικός καρδινάλιος Βενέδικτος καί ό άπρεπής καρδινάλιος Πελάγιος, είχαν καί οί δύο όδηγίες νά μήν κάμουν παραχωρήσεις³⁹. Καί οί Ἑλληνες, άπό τή δική τους πλευρά, ήταν τό ίδιο άδιάλλακτοι. Τό 1207 οί ιθύνοντες Ἑλληνες τής Κωνσταντινούπολης έστειλαν στόν Ἰννοκέντιο μία έπιστολή όπου αναφέρανε περιληπτικά όλη τήν έλληνική άποψη. Θά παραδέχονταν, έλεγαν, τήν έξουσία τοῦ Σιρερῆ (τοῦ Sire Henri, τοῦ ικανότερου Λατίνου αὐτοκράτορα) καί θά άποδίδανε τιμές καί διακρίσεις στόν πάπα τής παλιᾶς Ρώμης, δέν συμφωνοῦσαν όμως μέ τό άρθρο τοῦ Filioque καί μέ τό είδος τής υπεροχής πού άπαιτοῦσε ό πάπας. Ὑποστήριζαν ότι ό Ἰννοκέντιος έπρεπε νά συγκαλέσει μία σύνοδο⁴⁰.

Οί δύο άπόψεις δέν μπόρεσαν ποτέ νά συνδιαλλαγοῦν. Καί όσο καιρό διατηρήθηκε ή Λατινική αὐτοκρατορία, λόγοι πολιτικοί άποκλείανε όλες τίς πιθανότητες γιά μία σοβαρή άπόπειρα γιά τήν ένωση. Οί αὐτοκράτορες τής Νικαίας υποστήριζαν τήν αὐτονομία καί κυριότερο υποστηρικτή σ' αὐτό βρήκαν τό δυτικό αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β'. Ὁ Ἰωάννης Βατάτζης πήρε τό ζήτημα τής ένωσης τόσο έλαφρά ώστε πρότεινε νά καταργήσει ό πάπας τό άρθρο τοῦ Filioque καί τότε οί Ἑλληνες θά συγχωροῦσαν τό λατινικό έθιμο τής όστιας⁴¹.

Ἡ άνάκτηση τής Κωνσταντινούπολης άλλαξε τήν κατάσταση. Στήν άρχή ή Ρώμη ταραχτηκε καί ό πάπας διάστηκε τό 1262 νά προσφέρει σ' αὐτούς πού πολεμοῦσαν τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο τίς ίδιες άφέσεις άμαρτιών, όπως καί στούς σταυροφόρους πού πολεμοῦσαν τούς Μουσουλμάνους⁴². Ὁ Μιχαήλ όμως, πού δέν βρισκόταν σέ άγαθές σχέσεις μέ τήν έκκλησία του, έτρεμε τίς επιθέσεις τής Δύσης, καί πίστευε ειλικρινά ότι ή σύνθεση άπαιτοῦσε τήν ένωση, οτιδήποτε καί αν έπρόκειτο νά κοστίζει. Στή Σύνοδο τής Λυών τό 1274 οί άπεσταλμένοι του συμφώνησαν, εν όνό-

³⁹ Βλ. Norden, *ένθ. άν.*, 182 έξ., 212 έξ.

⁴⁰ Ἀναφέρεται στή *M.P.G.*, τόμ. 140, 293, έξ.

⁴¹ Οί διαπραγματεύσεις αναφέρονται στοῦ Mansi, *Concilia*, τόμ. 23, 47 έξ.

⁴² *Registres d'Urbain V*, έκδ. Guiraud, No CXXXI.

ματί του, νά αναγνωρίσουν τήν επικυριαρχία τῆς Ρώμης. Ἡ Κωνσταντινούπολη ὁμως δέν τόν ἀκολούθησε. Ἡ κατακραυγή ἦταν γενική. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ καί ἀκόμα καί ἡ ἴδια ἡ ἀδελφή του ἡ Εὐλογία, ὁ πῖο ἔμπιστος σύμβουλός του, ἤρθαν σέ διάσταση μαζί του καί ἔγιναν ἀρχηγοί τῆς ἀντιπολίτευσης⁴³. Ὁ Μιχαήλ δέν μπόρεσε νά πραγματοποιήσει τήν ἔνωση. Ἡ Ρώμη θύμωσε καί τό ὕφος τῆς ἔγινε ἀπειλητικό. Ἐπρεπε ὁ Μιχαήλ, ὡς τήν 1 Μαΐου 1282, νά ἐπιβάλλει μέ τή βία στήν Αὐτοκρατορία τήν ἔνωση, ἀλλιῶς θά τόν ἀφόριζαν καί θά ἐνθάρρυναν καί θά ὑποστήριζαν ἐναντίον του τόν ἐχθρό του, τόν Κάρολο τόν Ἀνδεγαυικό. Ὁ Μιχαήλ δρεθήκε σέ ἀπελπισία, τό Μάρτιο ὁμως ὁ Σικελικός Ἑσπερινός κατάστρεψε τή δύναμη τοῦ Καρόλου καί τόν ἔσωσε. Τό ἐπεισόδιο αὐτό δέν ἔκαμε τόν πάπα πῖο ἀγαπητό στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Μιχαήλ, ὅλη του τή ζωή, θεωροῦσε ὅτι ἦταν προσωπικά δεμένος ἀπό τήν ἔνωση τῆς Λυών. Οἱ διάδοχοί του ὁμως θεώρησαν καί πάλι ὅτι ἦταν ἀνεξάρτητοι⁴⁴. Ὅλο τό 14ο αἰῶνα ἐξακολουθοῦσε νά γίνεται λόγος γιά ἔνωση. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ὑπόδειξε ὅτι μιά σύνοδος, ὅσο τό δυνατό πῖο οἰκουμενική, σέ μιά ναυτική πόλη, μεταξύ Ρώμης καί Κωνσταντινούπολης, θά μποροῦσε νά λύσει τό πρόβλημα, δέν ἔγινε ὁμως τίποτα⁴⁵. Στό μεταξύ ἡ ἐξορία στήν Ἀθινίον καί τό μεγάλο σχίσμα ἐξασθένησαν τήν ἐπιρροή τοῦ πάπα.

Στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα, ὅταν ἦταν πιά φανερό ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία πέθαινε καί ὁ πάπας εἶχε ἀνακτήσει ἀρκετό ἀπό τό κύρος του, πολιτικοί τοῦ αὐτοκράτορα, στήν ἀπελπισία τους, ἀνανέωσαν τήν κίνηση γιά τήν ἔνωση. Ὁ Μανουήλ Β΄ καλλιεργοῦσε μέ πολλή προθυμία τίς σχετικές ἐλπίδες σάν ἓνα δέλεαρ γιά τή Δύση, καί συμβούλευε καί τό γιό του νά ὑπόσχεται διαπραγματεύσεις ἀλλά νά τίς ἀναβάλλει ἐπ' ἄπειρον. Ἡ ἔπαρση τῶν Λατίνων καί τό πείσμα τῶν Ἑλλήνων, τοῦ εἶπε, δέ θά τούς ἀφῆναν ποτέ νά συμφωνήσουν καί κάθε ἀπόπειρα γιά ἔνωση ἀπλῶς θά ἔκανε τό σχίσμα μεγαλύτερο⁴⁶. Ὁ Ἰωάννης Η΄ ὁμως δέν ἀκολούθησε τή συμβουλή του. Γιά ἀντάλλαγμα μιάς ὑπόσχεσης πού τοῦ ἔδωσαν γιά σταυροφορία

⁴³ Παχυμέρης, 1, 379 ἐξ.

⁴⁴ Chapman, *ἐνθ. ἀν.*, 113 ἐξ.

⁴⁵ Καντακουζηνός, 3, 60.

⁴⁶ Φραντζής, 178.

έναντίον τῶν Τούρκων, ἐδέσμευσε τὴν Αὐτοκρατορία στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, ὅπου, μέ τῇ δικῇ του πίεση, ἡ πλειοψηφία μιᾶς ἀντιπροσωπείας τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου συμφώνησε, ὕστερα ἀπὸ ἀτελείωτες συζητήσεις, ὅτι τὸ ex Filio εἶχε τὴν ἴδια σημασία μέ τὸ per Filio καί ὅτι θά ἀναγνώριζαν τὴν παγκόσμια ὑπεροχὴ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς Ρώμης, διατηρώντας τὰ δικαιώματα καί τὰ προνόμια τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν – ὅτιδήποτε καί ἂν ἐσήμαινε αὐτό.

Ἄν τῇ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας τὴν ἀκολουθοῦσε ἡ σταυροφορία πού εἶχαν ὑποσχεθεῖ, ἴσως ἡ Κωνσταντινούπολη νά τὴ δεχόταν μέ εὐγνωμοσύνη. Ὁ πάπας ὅμως ὑποσχόταν πράγματα πού δέν μπορούσε νά ἐκτελέσει. Κανένας πιά δέν ἔκανε σταυροφορίες γιὰ νά ἱκανοποιήσει τὴν ἐπιθυμία τοῦ πάπα. Ἡ μόνη ἐκστρατεία πού ἐγινε στὴν Ἀνατολὴ ἦταν ἡ ἐκστρατεία τοῦ βασιλέα τῆς Οὐγγαρίας καὶ τῶν συμμάχων του, πού εἶχαν ἐκεῖ δικὰ τους συμφέροντα νά προστατέψουν. Καταστράφηκαν ὅμως στὴ Βάρνα τὸ 1444. Ὅπως ἦρθαν τὰ πράγματα ὁ Ἰωάννης Η΄ δέν κέρδισε ἀπὸ τὴν ἔνωση τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μίσος τῶν ὑπηκόων του. Ἡ συμφωνία πού ἐγινε στὴ Φλωρεντία διατηρήθηκε ὥς τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ μεγάλη ὅμως πλειοψηφία τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης δέν τὴν παρέδεχτηκε ποτέ. Παρ' ὅλο πού στὴ θανάσιμη ἀγωνία τῆς Αὐτοκρατορίας οἱ διαφορὲς ξεχάστηκαν καί οἱ Ἑνωτικοί καί οἱ Ἀνθενωτικοί πῆραν τὸ ἴδιο μέρος σ' ἐκείνη τὴν τελευταία πάνδημη λειτουργία τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὁ μέγας δούξ Λουκάς Νοταρᾶς δέν ἦταν ὥστόσο μόνος ὅταν ἐδήλωνε ὅτι τὸ φακιόλιον τῶν Τούρκων ἦταν προτιμότερο ἀπὸ τὴν καλύπτρα τῶν Λατίνων. Καί δέν εἶχε ἄδικο, γιατί ὁ σουλτάνος ἄφησε στοὺς Ἕλληνες τὴν ἐκκλησίαν τους αὐτόνομη, γιὰ νά διατηρεῖ τὸ πνεῦμα τους ζωντανό στοὺς αἰῶνες τοῦ πολιτικοῦ σκότους, ἐνῶ ἡ Ρώμη αὐτὸ τὸ πνεῦμα θά τοὺς τὸ στεροῦσε.

Ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων τῶν δύο μεγάλων ἐκκλησιῶν εἶναι μιὰ ἱστορία πού δέν τιμᾷ πολὺ τὴ χριστιανοσύνη. Εἶναι ὅμως τελείως ἀνώφελο νά προσπαθῇ κανεὶς νά καθορίσει τὸ δίκιο καί τὸ ἄδικο, ἀπὸ ἠθικὴ ἢ ἱστορικὴ ἄποψη, καί οἱ ἀπολογητὲς, πού ἐγραψαν μακροσκελὴ ἔργα γιὰ νά δικαιολογήσουν τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη πλευρά, ἔχασαν τὸν καιρὸ τους. Ἡ δυσκολία ἦταν ὅτι κάθε ἐκκλησία εἶχε τίς δικές της ἀντιλήψεις γιὰ τὴ χριστιανικὴ ὁργάνωση καὶ ἐξουσία. Ἐνῶ ἡ Ρώμη προχωροῦσε ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ὁδὸ

πρός τό ἀλάθητο τοῦ πάπα, ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμεινε πεισματικά προσηλωμένη στίς δημοκρατικές ἰδέες τῶν πρώτων χριστιανῶν. «Πῶς μπορούμε νά δεχόμαστε δόγματα γιά τά ὁποῖα δέ μᾶς ζήτησαν τή γνώμη μας;» ρώτησε ὁ Νικομηδείας Νικήτας τόν Ἀνσελμο τοῦ Χάδελμπεργκ, ὅταν συζητοῦσαν τό 12ο αἰῶνα τό θέμα τῆς ἔνωσης⁴⁷. Καί ἡ ἀξίωση τῆς Ρώμης γιά ἀπόλυτη ὑποταγή δέν ἀποτελοῦσε ἀπάντηση.

Τήν αὐτονομία πού ἡ Ρώμη τῆς ἀρνιόταν, ἡ Κωνσταντινούπολη τήν παραχωροῦσε στίς ἐθνικές ἐκκλησίες τῆς δικῆς τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου εἶχε ζητήσει τήν αὐτονομία τῆς ἀπό τήν ἐποχή τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου (431)⁴⁸. Καί ἡ Κωνσταντινούπολη δέν ἐπιδίωξε ποτέ νά διοικήσει, παρ' ὅλο πού ἐπιδίωκε νά ἐπηρεάζει, τά πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνθάρρυνε τίς ξένες ἐκκλησίες, πού ὁ δικός τῆς ἱεραποστολικός ζῆλος δημιουργοῦσε, τίς διάφορες καυκασιανές καί σλαβικές ἐκκλησίες, νά διατηροῦν τή γλώσσα τους καί, ὅταν ἐρχόταν ἡ στιγμή, νά διοικοῦνται μοναχές τους. Τό βυζαντινό ἰδεῶδες ἦταν μιά σειρά ἀπό αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες κρατῶν, πού θά τίς ἔνωνε μιά ἐπικοινωνία μεταξύ τους καί ἡ πίστη στίς Οἰκουμενικές Συνόδους. Ἀκόμα καί μιά χώρα ὑποτελής μπορούσε νά διατηρήσει τήν ἐκκλησία τῆς. Ὅταν ὁ Βασίλειος Β' κατέκτησε τή Βουλγαρία, ἐπίτρεψε στή Βουλγαρική Ἐκκλησία νά διατηρήσει τοὺς δικούς τῆς ἱερεῖς καί τό σλαβονικό τυπικό τῆς. Ἐπέμεινε μόνο ὁ ἀρχιεπίσκοπος νά εἶναι Ἑλληνας, γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ὅτι δέ θά χρησιμοποιοῦσαν τήν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας γιά προπαγάνδα ἐθνικιστική⁴⁹.

Τέτοιες αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες, πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη, ὑπῆρχαν πολλές, γιατί ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία ἦταν μεγάλη ἱεραποστολική δύναμη. Ὁ Καύκασος, ἡ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, οἱ πεδιάδες τῆς Ρωσίας, ὅλοι χρωστοῦσαν τό χριστιανισμό τους στήν Κωνσταντινούπολη. Καί ὁ Κύριλλος καί ὁ Μεθόδιος, οἱ ἀπόστολοι τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, εἶχαν σταλεῖ ἀρχικά ἀπό τήν αὐτοκρατορική αὐλή. Φαίνεται ὅτι ἐπὶ Φωτίου ὑπῆρχε εἰδική σχολή στήν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἐκπαιδεύονταν ἱεραπό-

⁴⁷ Norden, *ἔνθ.*, ἀρ., 97-9.

⁴⁸ Mansi, *Concilia*, τόμ. 4, 1469.

⁴⁹ Gelzer, *στό B.Z.*, τόμ. 1, 245 ἔξ., τόμ. 2, 2 ἔξ.

στολοι για τούς Σλάβους⁵⁰. Ἡ κυδέρνηση ἦταν φυσικό νά ἐπιθυμει νά ἐνθαρρύνεται κάθε ἔργο πού ἀποτελέσμα του ἦταν ἡ διεύρυνση τῆς σφαίρας τῆς ἐπιρροῆς της. Δέν ἔχουμε ὅμως λόγους νά ἀμφιβάλλουμε γιά τίς εἰλικρινεῖς ἀλτρουϊστικές προθέσεις τῆς ἐκκλησίας, οὔτε νά ὑποτιμήσουμε τά δῶρα τοῦ πολιτισμοῦ πού πρόσφερε στά ἔθνη πού προσηλύτιζε.

Οἱ ἱστορικοί δέν ἔχουν μεταχειριστεῖ μέ εὐμένεια τή Βυζαντινὴ Ἐκκλησία. Ἡ εὐσέβειά της δέν ἦταν ἡ εὐσέβεια τῆς Δύσης. Ὁ μοναχισμός της εἶχε μιὰ τάση νά ἐξελιχτεῖ ὅλο καί περισσότερο πρὸς μιὰ κατάσταση ἡσυχαστικῆ. Ἔδινε μιὰ σχεδόν ὑστερική σημασία στή μετάνοια. Τά πάθη της ὀξύνονταν εὐκολα καί πολλές ἀπό τίς συνόδους καί τά συμβούλια της τά ἐτάραζαν σκηνές ἀνάρμοστης βιαιότητος. Ἐνῶ στή Δύση τό ἐσχατολογικό κυρίως πρόδλημα ἀπασχολοῦσε τό πνεῦμα τῶν χριστιανῶν, οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς λαχταροῦσαν νά βρεθοῦν σέ κατάσταση θείας χάριτος, τήν πραγματική ἐνωση μέ τό Θεό, στήν παρούσα ζωή. Γιά τό σκοπό αὐτό ἡ φύση τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Χριστοῦ, πού ἦταν ὁ μέσάζων τοῦ Θεοῦ, εἶχε πρωταρχική σημασία. Ἄν μπορούσαν νά ἐπιτύχουν μιὰ μυστική ἐνωση μέ τόν Θεό, ὅλες οἱ ἄλλες μορφές τῆς θρησκείας τούς φαίνονταν, σέ σύγκριση, ἀσήμαντες. Πολύ συχνά ὅμως ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία κατηγορήθηκε ὅτι δέν εἶχε πνευματικότητα καί ὅτι ἦταν ὀπισθοδρομική. Καμιά ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές δέν εἶναι σωστή. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οὔτε ἡ ἡσυχαστική τάση, οὔτε τό δόγμα τῆς θείας χάριτος προϋποθέτουν πνευματικό ἔρεισμα, ἡ μακριά σειρά ὅμως τῶν συγγραφέων, ἀπό τόν ἅγιο Παῦλο ὡς τό Γεννάδιο, πού τήν ὑπηρετήσαν, ἀνασκευάζει αὐτές τίς κατηγορίες. Βέβαια ἡ ἐκκλησία δέν ἔδωσε ἓνα Ὁμῶν Ἀκινάτο. Δέν ἀνάπτυξε ποτέ τή διδασκαλία της πολύ πῶς ἀπὸ τίς ἀποφάσεις τῶν ἐπτὰ Συνόδων. Ὁ λόγος ὅμως ἦταν μιὰ σχετική ἀνεξιθρησκεία, ἓνα αἶσθημα ὅτι ὁ χριστιανός ὀφείλει μόνος του νά φροντίζει γιά τή σωτηρία του, μέσα στά ἀπλά ὄρια τῆς ὀρθόδοξης πίστεως τῶν Συνόδων. Κανένας ἀδυσώπητος σχολαστικισμός δέν θά τοῦ ὑποδείκνυε πῶς καί τί νά σκέφτεται. Σέ πολλά σημεία τοῦ δόγματος δέν εἶχε δοθεῖ ἐξήγηση.

⁵⁰ Φώτιος, Ἐπιστολαί, M.P.G., τόμ. 103, 904-5. Βίος Ἁγίου Νασῶν, ἐκδ. Λαυ-
ριον (ολαυονικά), 4-5.

κυρίως σέ σημεία ἐσχατολογικά, ὅπως ἡ ὑπαρξη τοῦ Καθαρηγίου. Ἡ ἐκκλησία ἐνθάρρυνε τίς μελέτες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅσο δέν ὀδηγοῦσαν σέ ἐτροδοξία, ὅπως ὁ νεοπαγανισμός τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ. Οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, φυσικά, εἶχαν τὴν ἰδέα ὅτι οἱ μελέτες αὐτές πολλές φορές τραδοῦσαν πολὺ μακριὰ καὶ ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ σπουδαστές τῆς φιλοσοφίας ἦταν μιά ἀπειλή γιὰ τὸ κράτος⁵¹. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος ὅμως, ὁ εὐσεβὴς ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων, ἔγραψε τὸν 11ο αἰῶνα ἓνα ποίημα καὶ παρακαλοῦσε τὸ Χριστὸ νὰ θεωρήσει τὸν Πλάτωνα καὶ τὸ νεοπλατωνικὸ Πλούταρχο χριστιανούς, γιατί ἡ διδασκαλία τους ἦταν τόσο ὑψηλή⁵². Ὅταν ὁ Ψελλὸς εἶχε θυτιστεῖ γιὰ καλὰ στή θαυματουργία καὶ στήν ἀστρολογία, θεώρησε φρόνιμο νὰ βεβαιώσει τίς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές ὅτι δέν ἔκανε τίποτα ἀντίθετο πρὸς τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, καὶ ὁ λόγος του ἦταν ἀρετός⁵³. Ὁ Γεμιστός Πλήθων, πού ἔλπιζε ὅτι σέ λίγα χρόνια ὁ χριστιανισμός θά ἐξαφανιζόταν, ὅταν τοῦ ζήτησαν τὴ γνώμη του γιὰ τίς δύο ἐκκλησίες, τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ, καταδίκασε μέ διαιότητα τὴ λατινικὴ γιατί τὴ θεωροῦσε ὅτι ἀποτελεῖ πολὺ μεγαλύτερο κίνδυνο γιὰ τὴ σκέψη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, μετὰ τὴν πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ τελευταῖο βιβλίον τοῦ Πλήθωνος ἀφορίστηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία. Ἐπειδὴ ὅμως ἦταν ἓνα βιβλίον τελείως ἀντιχριστιανικόν, δέν πρέπει αὐτό νὰ μᾶς ἐκπλήξει. Ὁ Γεννάδιος λυπήθηκε πολὺ πού χρειάστηκε νὰ καταστραφεῖ μιά τέτοια ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ ἐργασία⁵⁴.

Οὐτε ἦταν ἡ ἐκκλησία σέ σημεῖο ἀφόρητο αὐστηρῆ στοὺς κανόνες της. Μπορεῖ οἱ ὀρθόδοξοι νὰ κοροΐδευαν τοὺς Λατίνους γιατί χρησιμοποιοῦσαν ὅστιες καὶ νήστευαν τὸ Σάββατο, οἱ ἄξιοι ὅμως κληρικοὶ εἶχαν διδαχτεῖ ὅτι συχνά ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπιεικεῖς καὶ ὅτι σέ ὀρισμένες περιστάσεις ἦταν δυνατό νὰ μὴν τηροῦνται οἱ κανόνες. Ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος ἐπιτίμησε μέ αὐστηρότητα τὸ

⁵¹ Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ψευδο-λουκιανικοῦ *Φιλοπάτριδος* (πιθανῶς τοῦ 10ου αἰῶνα).

⁵² Ἀναφέρεται στὴ *Byzantinische Dichtung* τοῦ Soyter.

⁵³ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 2, 77. Ἐπίσης βλ. Bandinius, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Laurentianae* (Φλωρεντία), τόμ. 2, 547-8, ὅπου εἶναι καταχωρημένο ἓνα χειρόγραφο τῆς ὁμολογίας πίστεως τοῦ Ψελλοῦ.

⁵⁴ Γενναδίου, ἐπιστολὴ εἰς *M.P.G.*, τόμ. 160, 663 ἐξ.

μαθητή του τόν Ἀρσένιο, ἐπειδὴ ἐνοχλήθηκε ὅταν ὁ ἅγιος ἔδωσε σ' ἓναν ἐπισκέπη, πού εἶχε δυσπεψία, κρέας περισσερίου πού ζήτησε, ἂν καί ἦταν μέρα νηστείας⁵⁵.

Γιὰ τούς μὴ χριστιανούς οἱ ἀρχές ἦταν λιγότερο εὐμενεῖς. Οἱ Ἑβραῖοι ἰδίως ὑποφέρανε κάθε τόσο ἀπὸ διωγμούς. Ὁ Ἡράκλειος ἦταν πάρα πολύ αὐστηρὸς μαζί τους, ἐξ αἰτίας μιᾶς προφητείας πού ἔλεγε ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία θά καταστραφεῖ ἀπὸ μιὰ φυλὴ περιτμημένη⁵⁶. Καί μεταγενέστεροι αὐτοκράτορες ἐπίσης τούς καταπίεσαν. Θεωρήθηκε ἀπόδειξη τῆς ἐξαιρετικῆς εὐλάβειας τοῦ Ρωμανοῦ Α' τὸ γεγονὸς ὅτι ἔδωσε διαταγὲς νὰ τούς ἐξορίσουν⁵⁷. Εἶναι ὅμως ἀξιόσημειωτο ὅτι ὁ διώκτης ἦταν τὸ κράτος, ὄχι ἡ ἐκκλησία. Μὲ τούς Μουσουλμάνους πολὺ συχνά ἡ ἐκκλησία ὀρισκόταν σὲ σχέσεις φιλικές. Ὅρισμένοι καλῖφες καί αὐτοκράτορες ἐνθαρρύνανε συζητήσεις μεταξύ ἐρμηνευτῶν τῶν δύο θρησκειῶν. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνὸς μάλιστα κατόρθωσε νὰ πείσει τὴν ἐκκλησία νὰ ἀποσύρει τὸ ἀνάθεμα ἐναντίον τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἰσλάμ, αὐτὸ ὅμως θεωρήθηκε αἵρεση⁵⁸. Καί ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος, τόν 13ο αἰῶνα, εἶχε ἀρκετὴ εὐρύτητα πνεύματος ὥστε νὰ ἐπιτρέψει στὸ Σελτζούκο σουλτάνο νὰ λουστῇ σὲ λουτρό πού ἀνῆκε στὴν ἐκκλησία καί νὰ διατάξει ἓνα μοναχό νὰ δώσει τῇ θεῖα κοινωνία στὰ παιδιά του, χωρὶς νὰ ἔχει πρῶτα ἐξακριβώσει ἂν εἶχαν βαφτιστῇ κανονικά⁵⁹. Σὲ ἐποχές πολέμου τὰ αἰσθήματα θά ὀξύνονταν καί θά γίνονταν καί ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς διωγμοί, στὸ σύνολό τους ὅμως οἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ Ἰσλάμ ἦταν πολὺ καλύτερες ἀπὸ τίς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου καί τῆς Ρώμης.

Ὅπως τὰ περισσότερα θρησκευτικὰ σώματα τοῦ μεσαίωνα, ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία ἦταν γεμάτη προλήψεις. Ἐξ αἰτίας τοῦ πάθους μὲ τὸ ὁποῖο ἀγωνίστηκε γιὰ τίς εἰκόνες τῆς ἡ ἱστορία ἔχει τὴν τάση νὰ ὑπερβάλει αὐτὴ τῆς τὴν ιδιότητα. Στὴν πραγματικότητα ἡ Δύση εἶχε πολὺ περισσότερες προλήψεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Στὴν Ἀνατολὴ τὰ ἀγάλματα τῶν τριῶν διαστάσεων εἶχαν ἀποκλειστῇ ὡς εἰ-

⁵⁵ Βίος ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, 66.

⁵⁶ Fredegaiius εἰς *M.P.L.*, τόμ. 71, 646.

⁵⁷ Macuodi, *Prairies d'Or*, μετ. Barbier de Meynard, 2, 8-9.

⁵⁸ Νικήτας Χωνιάτης, 278-284.

⁵⁹ Παχυμέρης, 1, 258.

δωλα πρίν από την εικονομαχία, ενώ είχαν επιτραπεί οι επίπεδες εικόνες επειδή είχαν μία άμεση επίδραση στο πνεύμα. Οι Βυζαντινοί δέν έχασαν ποτέ τον άσιατικό πουριτανικό τους χαρακτήρα. Ο Βουργουνδός Bertrandon La Brocquière πίστευε, τό 14ο αιώνα, ότι οι Βυζαντινοί δέν είχαν τόσο σεβασμό γιά τά άγια λείψανά τους, όσο θά είχαν οι συμπατριώτες του⁶⁰. Στην καρδιά του λαού ώστόσο υπήρχε μεγάλη αγάπη γιά τίς εικόνες του καί γιά την καταπληκτική συλλογή άγίων λειψάνων, πού πολλές γενεές αυτοκρατόρων είχαν συναθροίσει, χάρη στην ευλάβειά τους. Ή πίστη στίς θαυματουργές ιδιότητες των εικόνων, των έμβλημάτων, των όστών καί όλων των αντικειμένων πού είχαν σχέση μέ τό Θεό καί τούς άγίους του, ήταν πολύ διαδεδομένη. Άκόμα καί άνθρωποι πνευματικοί, μέ πολύ μεγάλη καλλιέργεια, όπως ή Άννα Κομνηνή, πίστευαν ότι κάτι υπήρχε σέ όλα αυτά. Ή θαυματουργία, πού χαρακτήριζε τούς τελευταίους αιώνες της ειδωλολατρικής Ρώμης, διατηρήθηκε μέ χριστιανική μορφή στό Βυζάντιο. Οι άρρωστοι πηγαινιν τώρα νά θεραπευθούν στίς έκκλησίες των άγίων Κοσμά καί Δαμιανού ή του άρχαγγέλου Μιχαήλ, όπως μιά φορά στους ναούς του Άσκληπιού. Καί θαύματα έξακολουθούσαν νά σώζουν ιερά φρούρια, αν καί τό παλλάδιο είχε αντικατασταθεί από τό μανδύα της Παρθένου ή τά όστά κάποιου άγίου. Ή θερμή ευλάβεια ήταν ένα από τά πιό χτυπητά χαρακτηριστικά της βυζαντινής ζωής⁶¹. Ή έκκλησία την εκμεταλλευόταν αυτή την ευλάβεια, είναι όμως άμφίβολο κατά πόσο αυτό ήταν πραγματικά πρός όφελός της.

Στό σύνολό της ή βυζαντινή έκκλησία, όπως καί ή πολιτική διοίκηση, ήταν προσαρμοσμένη στίς περιστάσεις καί στην εποχή. Είχε δέδωαι τίς σκοτεινές της περιόδους. Επί Ίουστινιανού καί επί Κομνηνών ήταν ένα σχεδόν άψυχο τμήμα του κράτους, ενώ άλλες πάλι φορές έφτανε στό άλλο άκρο, καί συχνά κινδύνευε νά χαλαρώσει ή πειθαρχία της από την αναρχία. Τά μοναστήρια ειδικά είχαν ανάγκη από συνεχή παρακολούθηση. Μετά τίς επιθέσεις των εικονομάχων έναντίον τους, ό άγιος Πλάτων, ό ήγούμενος Σακκουδίωνος, δυσκολεύτηκε πολύ γιά νά ξαναφέρει τούς απαραίτητους κανό-

⁶⁰ La Brocquière, *Voyage d'Outremer*, στού Schefer, *Recueil de Voyage*, τόμ. 12, 163.

⁶¹ Βλ. κατωτέρω, σ. 236-7.

νες αγαμίας – ἀρνήθηκε νά ἐπιτρέψει ἀκόμα καί ζωα θηλυκά στόν περίδοιο τῶν μοναστηριῶν⁶². Στό χαῶδες τέλος τοῦ 11ου αἰώνα τά πράγματα ἦταν ἀκόμα χειρότερα. Ὁ ἅγιος Χριστόδουλος δέν μποροῦσε νά πείσει τούς μοναχοὺς του νά ζήσουν ἡσυχά μόνιμοι τους στήν Πάτμο καί χρειάστηκε νά τόν συμβουλέψει ὁ Ἀλέξιος Α' νά ἐπιτρέψει σέ λίγες οἰκογένειες λαϊκῶν νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ γιά νά μετριαστεῖ ἡ τραχύτητα⁶³ τῆς ζωῆς. Ἀκόμα καί μοναχοί τοῦ Ἁθω ἔκαμαν τήν ἐμφάνισή τους στήν αὐτοκρατορική αὐλή, γιά νά παραπονεθοῦν ὅτι ἡ παρουσία νεαρῶν δλάχων βοσκῶν στό Ἅγιο Ὄρος ὀδηγοῦσε σέ παρά φύσιν ἔξεις, καί ὁ Ἀλέξιος ἀνακάλυψε ὅτι μόνιμοι τους εἶχαν ἐπινοήσει αὐτό τό σκάνδαλο, γιά νά βροῦν μιὰ πρόφαση νά ἐπισκεφθοῦν τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πατριάρχης προσπαθοῦσε μέ κάθε τρόπο νά σταματήσει τέτοιου εἴδους ἐκκλίσεις, δέν τόν βοηθοῦσαν ὅμως ἀρκετά οἱ μητροπολίτες⁶⁴.

Τέτοια ὥστόσο ἐπεισόδια ἦταν ἐξαιρεσεις. Στό σύνολό τους τά πρόσωπα τοῦ ἀνώτερου κλήρου ἦταν μιὰ ἐγγύηση ἐναντίον τους. Ἡ ἐκκλησία ἦταν μιὰ ὁργάνωση δημοκρατική. Κάθε ὁρθόδοξος χριστιανός, ὅσο ταπεινὴ καί ἂν ἦταν ἡ καταγωγή του, μποροῦσε νά ἀνεδεῖ στόν πατριαρχικό θρόνο. Θεωρητικά τό μόνο κριτήριο ἦταν ἡ ἀξία, καί στήν πράξη, ἐκτός ὅταν κανένας αὐτοκράτορας ἔκανε ἀπό σκοποῦ πατριάρχη κανέναν ἄνθρωπο μηδαμινό, – μιὰ ἐνέργεια πού ἦταν πάντα ἀντιδημοτική, – οἱ πατριάρχες ἦταν ὅλοι ἄνθρωποι μέ πολύ μεγάλες ἱκανότητες. Καί συχνά, ἀκόμα καί ὅταν διόριζαν κανένα μηδαμινό, ὅπως ὅταν ὁ Ἰωάννης Βατάτζης ἀνέβασε στόν πατριαρχικό θρόνο τόν ἄχρωμο Ἀρσένιο ἀντί τοῦ Βλεμμίδη, αὐτός, κατὰ κάποιο τρόπο, φαινόταν ἀντάξιος τῆς περιστάσεως καί δέν ἐντροπίαζε καθόλου τό ἀξίωμά του. Ὅλοι σχεδόν πῆραν στά σοβαρά τό ρόλο τους τοῦ φύλακα τῆς συνειδήσεως τῆς Αὐτοκρατορίας καί κατάγγελλαν χωρίς φόβο τίς φαυλότητες τῶν ὑψηλῶν προσώπων, ὅπως ὁ Χρυσόστομος ἢ ὁ Πολύευκτος, ἢ προσπαθοῦσαν νά σώσουν τά θύματα τῆς μανίας τοῦ πλήθους, ὅπως ὁ Ἰωσήφ, πού προσπάθησε νά γλυτώσει τούς μισητοὺς Καταλανοὺς ἀπὸ τῆ σφαγῇ

⁶² Θεόδωρος Στουδίτης, *M.P.G.*, τόμ. 99, 824-5.

⁶³ Miklosich καὶ Müller, *Acta et Diplomata Graeca Med. Aevi*, τόμ. 6, 45 ἐξ.

⁶⁴ Meyer, *Athosklöster*, 163 ἐξ.

τοῦ 1307⁶⁵. Οἱ μητροπολίτες καί οἱ ἐπίσκοποι δέν ἐμφανίζονται τόσο συχνά στό προσκήνιο καί ἔτσι δέν εἶναι εὐκολο νά σχηματίσουμε μιά γενική γνώμη γι' αὐτούς. Ἀπ' τήν ἀρχή ὅμως ὥς τό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ἀνάμεσα στούς ἐπισκόπους καί στούς μητροπολίτες ὑπάρχουν ἄνθρωποι σάν τόν ἅγιο Γρηγόριο τό Ναζιανζηνό, τό Γεώργιο Πισίδη, τόν Ἰωάννη Μαυρόποδα τῶν Εὐχαΐτων καί τό Μιχαήλ Ἀκομινάτο τῶν Ἀθηνῶν. Καί, παρ' ὅλο πού πότε-πότε ὑπάρχει κάποια σιμωνία, δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά πιστεύουμε ὅτι ὁ γενικός μέσος ὅρος ἦταν ἄνθρωποι ἀμόρφωτοι ἢ ἀνίκανοι. Πραγματικά, τά ἐγκόσμια ἀγαθά πού ἔπρεπε νά διαχειρίζονται ἀπαιτοῦσαν ὀρισμένες ἱκανότητες, καί τίς ἱκανότητές τους αὐτές ὅλοι τίς ἀπόδειχναν ὅταν γίνονταν ἐχθρικές εἰσβολές. Ὅταν οἱ στρατιωτικές καί οἱ πολιτικές ἀρχές ὑποχωροῦσαν μπροστά στόν ἐχθρό, ὁ ἐπίσκοπος ἦταν ὁ μόνος πού ἔμενε νά φροντίσει γιά τά συμφέροντα τοῦ ποιμνίου του. Ὁ Δημητριάδης, ὁ ἐπίσκοπος Χύτρων τῆς Κύπρου, ταξίδεψε ὥς τή Βαγδάτη γιά χάρη τῶν χριστιανῶν Κυπρίων πού ἦταν ὑπόδουλοι στούς Σαρακηνούς⁶⁶. Ἀκόμα καί οἱ τοπικοί ἅγιοι καί οἱ ἐρημίτες, παρ' ὅλο πού ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους μᾶς φαίνεται σήμερα ἐντελῶς χωρίς λόγο ἄθλιος καί ὀδυνηρός, πολλές φορές εἶχαν μιά εὐεργετική ἐπίδραση, καί ἠθική καί πολιτική. Ὁ ἅγιος Λουκάς ὁ Νέος ὁ Στειριώτης, ὁ Ἀργεῖος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὁ ἅγιος Νεῖλος τῆς Καλαβρίας – ἄν καί αὐτός ἀνήκει μᾶλλον στήν Ἰταλία τῶν Σαξόνων αὐτοκρατόρων – ἦταν ὅλοι σπουδαῖοι καί πολύτιμοι θεράποντες καί τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους. Γιά τήν ποιότητα τῶν παπάδων τοῦ χωριοῦ δέν ξέρουμε ἀπολύτως τίποτα. Πιθανόν καί τότε, ὅπως καί σήμερα, νά ἦταν ἄνθρωποι ἀπλοί καί σπάνια νά εἶχαν καλή μόρφωση, νά ἐκτελοῦσαν ὅμως τά καθήκοντά τους ὅσο καλύτερα μποροῦσαν.

Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία ἦταν πραγματικά μιά ἀξιοθαύμαση κρατική ἐκκλησία. Τό πλούσιο τυπικό της ἐτόνιζε τό μεγαλεῖο τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ἅγιοι της καί οἱ εἰκόνες της τό ἔφερναν πύο κοντά στό ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, ἡ πεισματική της ἄρνηση νά ὑποταχτεῖ στίς ἐπιταγές τῶν ξένων ἔπλασε σιγά-σιγά τό ἐθνικό αἶσθημα, καί

⁶⁵ Παχυμέρης, 2, 531.

⁶⁶ Pargoire, στή *B.Z.*, τόμ. 16, 204 ἐξ.

στή θεολογία της ύπηρχε αρκετή έλευθερία ώστε νά μήν καταπνίγεται ή πνευματική δραστηριότητα πού ήταν τό καύχημα τής Αυτοκρατορίας. Αιώνες τουρκικής τυραννίας ανάγκασαν τούς όρθόδοξους νά μάθουν τήν έξευτελιστική τέχνη νά ζούν στό σκοτάδι. "Όσο καιρό όμως ή Κωνσταντινούπολη διατηρήθηκε σάν έλεύθερη χριστιανική πόλη, ή εκκλησία της έμεινε πάντα ή πιό πολιτισμένη θρησκευτική όργάνωση πού είχε γνωρίσει ως τότε ό κόσμος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ, Ο ΣΤΟΛΟΣ, Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ.

I. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ¹

Ἡ διοίκηση τοῦ Βυζαντίου ἦταν στενά συνδεδεμένη μέ τίς στρατιωτικές του δυνάμεις. Ἡ Αὐτοκρατορία περιστοιχιζόταν ἀπό ἐχθρούς. Ποτέ, οὔτε γιά μιὰ στιγμή, δέν μπορούσε ἡ κυβέρνηση νά αἰσθανθεῖ ὅτι δέν κινδυνεύει ἀπό κάποια ξένη εἰσβολή, ἀπό μιὰ ἐπιδρομή πού θά ἦταν δυνατό νά ἀπειλήσει ἀκόμα καί τήν πρωτεύουσα. Ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη τῆς Αὐτοκρατορίας ἐξαριτόταν ἀπό τόν τρόπο πού θά κατόρθωνε νά ἐπιβληθεῖ στά γύρω ἔθνη, — ἀπό ἓνα δραστήριο καί πάντα ἑτοιμο στρατό καί στόλο καί ἀπό μιὰ συνεχή διπλωματία.

Οἱ Βυζαντινοί δέν ἦταν ἀπό φυσικό τους λαός στρατοκρατικός. Πίστευαν, βέβαια, ὅτι ἡ πολεμική ἀνδρεία ἦταν κατί τό ἀξιοθαύμαστο, δέν ἦταν ὅμως γι' αὐτούς, ὅπως γιά τήν ἵπποτική Δύση, τό μόνο ἐπιθυμητό χάρισμα. Ὁ θριαμβευτής στρατηγός ἔμενε πάντα ἓνας δοξασμένος θεράπων τοῦ κράτους. Ἡ ἀνάγκη ἦταν πού τούς ὑποχρέωσε νά ὀργανωθοῦν ἐγκαίρως ἀπό ἀποψη στρατιωτική καί νά δώσουν στίς στρατιωτικές ὑποθέσεις μιὰ προσοχή ἐπιστημονική. Αὐτό τούς ὠφέλησε πάρα πολύ. Σέ ὅλο τό Μεσαίωνα, τό Βυζάντιο ἦταν ἡ μόνη χώρα ὅπου μελετοῦσαν μέ προσοχή καί ἡρεμία τήν τακτική τοῦ πολέμου, τήν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ καί γενικά τή στρα-

¹ Βλ. Oman, *History of the Art of War*, 3-37, 169-226. Diehl, *Justinian*, 145-245 (μέ διόλιγογραφία). Aussaresses, *L Armée Byzantine*. Καί τά ἔργα πού ἀναφέρονται παραπάνω, σελ. 97, σημείωση 27.

τηγική τέχνη. Τό Βυζάντιο έδωσε ολόκληρη σειρά από αξιόλογους στρατιωτικούς συγγραφείς και πολλοί από τούς ιστορικούς του ενδιαφέρθηκαν για τίς στρατιωτικές επιχειρήσεις. Χάρη σ' αυτούς μπορούμε νά παρακολουθήσουμε, μέ όρισμένα θέδαια κενά, τήν ιστορική εξέλιξη τών βυζαντινών όπλων. Για τούς πρώτους αιώνες έχουμε τόν Ίταλό Vegetius² του 4ου αιώνα και στό τέλος του 5ου τό σχολαστικό θεωρητικό Urbicius³. Τόν 6ο αιώνα ό Προκόπιος είναι, πάνω άπ' όλα, στρατιωτικός ιστορικός. Και λίγες δεκαετίες αργότερα, ό αυτοκράτορας Μαυρίκιος έγραψε τό Στ ρ α τ η γ ι κ ό ν του, μιá άνεκτίμητη πραγματεία για τό στρατό τής εποχής⁴. Γύρω στό 900 περίπου, ό αυτοκράτορας Λέων ΣΤ', ένας από τούς λίγους αυτοκράτορες πού δέν ήταν στρατιώτης, σταχυολόγησε μιá πραγματεία, σχετικά μέ όλα τά στρατιωτικά θέματα, πού είναι γνωστή μέ τόν τίτλο Τα κ τ ι κ á⁵. Γύρω στό 960, ένας από τούς στρατηγούς του Νικηφόρου Φωκά άφιέρωσε στό βασιλέα του ένα έγχειρίδιο όπου πραγματεύεται τούς πολέμους του άνατολικού μετώπου⁶, και, λίγο αργότερα, ένας συγγραφέας, άγνωστος σ' έμάς, έγραψε ένα άλλο παρόμοιο έγχειρίδιο⁷. Τόν 11ο αιώνα ό παλιός στρατιωτικός Κεκαυμένος κατέγραψε μέ μορφή διαλόγου ένα μέρος από τήν έμπειρία του⁸, ενώ, στίς αρχές του 12ου, ή Άννα Κομνηνή, παρ' όλες τίς μακρογορίες της, δέν μπορεί νά κρύψει έντελώς τό ενδιαφέρον και τό πάθος της για τίς στρατιωτικές επιχειρήσεις. Τήν εποχή όμως εκείνη ό βυζαντινός στρατός είχε αρχίσει πιά νά παρακμάζει.

Όταν ό Κωνσταντίνος ίδρυσε τήν Πόλη του στό Βόσπορο, ό ρωμαϊκός στρατός περνούσε μιá περίοδο άλλαγής⁹. Ό 3ος αιώνας ήταν ένας αιώνας φοβερός. Είχαν φανεί οι κίνδυνοι πού μπορούσαν νά προέλθουν από τήν όργάνωση του στρατού. Ή φρουρά τών

² *Epitoma Rei Militaris*, έκδ. Lang.

³ Συνήθως εκδίδεται μαζί μέ τό *Στρατηγικόν* του Όνησιάνδρου.

⁴ Μαυρικίου, *Στρατηγικόν*, έκδ. Scheffer.

⁵ Λέοντος ΣΤ', *Τακτικά*, Μ.Ρ.Γ., τομ. 107.

⁶ Νικηφόρου Φωκά, *Περί παραδρομής πολέμου*, έχει εκδοθεί μαζί μέ τό Λέοντα τό Διάκονο στό Corpus τής Βόννης.

⁷ *Liber de Re Militari*, έκδ. Vari (στή σειρά Teubner).

⁸ Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*.

⁹ Bl. Grosse, *Römische Militärgeschichte*, passim, και διόλιγορφα.

πραιτωριανών ανέδαξε καί κατέδαξε τούς αὐτοκράτορες καί οἱ διοικητές τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν, πού μέ ἓνα νεύμα τους μπορούσαν νά κινήσουν λεγεῶνες ὁλόκληρες, βρισκόνταν σχεδόν συνεχῶς σέ κατάσταση ἀνταρσίας. Ὁ Δωκλητιανός καί, ὕστερ' ἀπ' αὐτόν, ὁ Κωνσταντίνος ἐπιχείρησαν νά κάμουν μεταρρυθμίσεις. Ἐγκαταστήσανε στά σύνορα τακτικά στρατιωτικά σώματα ἀπό στρατιῶτες, πού τό ἐπάγγελμά τους ἦταν κληρονομικό καί πού πληρώνονταν μέ γαίες – τούς Limitanei – καί ὕστερα ὁργάνωσαν ἓναν κινητό κεντρικό στρατό – τούς Comitatus – ὑπό τήν ἀρχηγία τοῦ αὐτοκράτορα, πού μπορούσε νά σπεύσει σέ ὁποιοδήποτε σημεῖο ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Αὐτό ὅμως δέν ἦταν ἀρκετό. Ὁ στρατός, καί ὡς πρὸς τόν ἐξοπλισμό καί ὡς πρὸς τήν τακτική του, ἦταν πιά ξεπερασμένος. Οἱ βαριοί λεγεωνάριοι δέν μπορούσαν πιά νά ἀντιμετωπίσουν τούς ἵππεις τῶν βαρβάρων. Ἡ νίκη τοῦ Ἰουλιανοῦ, τό 357, ἐναντίον τῶν Γερμανῶν στό Στρασβούργο, ἦταν ὁ τελευταῖος θριάμβος τοῦ ρωμαϊκοῦ πεζικοῦ. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στήν τρομερή καταστροφή τῆς Ἀδριανούπολης, φάνηκε ἡ ἀδυναμία τους μπροστά στοὺς Γότθους ἵππεις. Στή Ρώμη εἶχαν ἤδη ἀντιληφθεῖ τήν ἀνάγκη τοῦ ἱππικοῦ καί εἶχαν πολλαπλασιάσει τά ἱππικά σώματα. Οἱ ἀνάγκες ὅμως τώρα ξεπερνοῦσαν τίς διαθέσιμες δυνάμεις. Ὁ Θεοδοσίος Α', πού τόν εἶχαν καλέσει νά ἀναδιοργανώσει, ὅσο τό δυνατόν γρηγορότερα, τήν Αὐτοκρατορία, ἀποφάσισε νά χρησιμοποιήσει κι αὐτός βαρβαρικό ἱππικό γιὰ νά ἀντιμετωπίσει τό ἱππικό τῶν βαρβάρων. Δημιούργησε τούς φοιδεράτους (ὑπόσπονδους), συντάγματα δηλαδή βαρβάρων ἢ φυλές ὁλόκληρες, πού ὑπηρετοῦσαν μαζί μέ τούς Ρωμαίους, μέ ἀρχηγό τό δικό τους ἡγεμόνα. Αὐτό ἦταν ἓνα μέτρο ἀπελπισίας καί κατέστρεψε τή Δύση. Οἱ φοιδεράτοι μπορεῖ νά ἀναχαίτισαν τόν Ἀτίλα, οἱ ἀρχηγοί τους ὅμως, πού ἔγιναν μεγάλοι Ρωμαῖοι στρατηγοί, εἶχαν ὑπερβολική δύναμη. Βάρβαροι, σάν τό Ρικίμερο ἢ τόν Ὀδόακρο, ἔδιναν σέ ὅποιον ἤθελαν τό αὐτοκρατορικό στέμμα, ὡς τή στιγμή πού ἀποφάσισαν ὅτι ἦταν πολύ ἀπλόустερο νά μὴν ὑπάρχει καθόλου αὐτοκράτορας στήν Ἰταλία. Στήν Ἀνατολή, μετά τήν ἀποτυχία τοῦ Γότθου Γαῖνᾶ, ἡ αὐτοκρατορική οἰκογένεια μέ κόπο συγκρατοῦσε τούς φοιδεράτους, ὥσπου ὁ Λέων Α' καί ὁ γαμπρός του ὁ Ζήνων κατόρθωσαν νά περιορίσουν τή δύναμή τους σέ σημεῖο πού νά εἶναι δυνατό νά τούς ἐλέγχουν,

καλώντας, γιά νά τούς ἰσοσταθμίσουν, στρατεύματα ἀπό τίς ἀγριότερες φυλές τῆς Αὐτοκρατορίας, τούς Ἰσαύρους καί τούς Ἀρμενίους, ἀπό τά βουνά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τόν 6ο αἰώνα¹⁰ οἱ φοιδεράτοι εἶχαν περιοριστεῖ σέ ὅρια λογικά καί χρήσιμα. Τούς ἰσοστάθμιζε τώρα τό βαρὺ ἱππικό πού προερχόταν ἀπό τή Μικρά Ἀσία, οἱ κατάφρακτοι, πού τόσο τούς θαύμαζε ὁ Προκόπιος. Τίς νίκες τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ αὐτά τά σώματα τοῦ ἱππικοῦ τίς κέρδισαν, θωρακοφόροι ὀπλισμένοι μέ τόξα. Οἱ φοιδεράτοι ὅμως εἶχαν ἀφήσει πίσω τους ἓνα κακό σύστημα στρατολογίας, πού ἐξαπλώθηκε σέ ὅλο τό στρατό. Τούς ἄντρες τούς συγκέντρωνε καί τούς συντηροῦσε ὁ στρατηγός, ὄχι ἡ κεντρική κυβέρνηση. Συντάγματα ἢ λεγεῶνες, μέ τή δική τους μόνιμη ὀνομασία, ἦταν ἄγνωστα ἐκείνη τήν ἐποχή. Κάθε σῶμα ὀνομαζόταν ἀπό τό ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ του. Ὅλοι μαζί λέγονταν βουκελλάριοι. Τό σύστημα αὐτό τό ἔκανε ἀκόμα χειρότερο ἡ συνήθεια τοῦ Ἰουστινιανοῦ νά μὴν ἐμπιστεύεται ποτέ κανέναν ἀπό τούς στρατηγούς του δίνοντάς του μεγάλη δύναμη ἢ πολλὰ χρήματα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά παρεμποδίζονται συνεχῶς οἱ πόλεμοί του ἀπό στάσεις καί δυσαρέσκειες, καί τίς νίκες του τίς χρωστοῦσε στή μεγαλοφυΐα τῶν δύο μεγάλων στρατηγῶν του, τοῦ Βελισαρίου καί τοῦ εὐνούχου Ναρσῆ.

Μέ τίς οἰκονομικές δυσκολίες πού εἶχαν στά τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστίνου Β΄, περιορίσαν τούς ξένους μισθοφόρους. Ἡ Αὐτοκρατορία δέν εἶχε πιά τά μέσα νά συντηρεῖ τούς φοιδεράτους. Αὐτό μπορεῖ νά ἐξασθένησε τή δύναμη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, ἔδωσε ὅμως τή δυνατότητα στοὺς ἐπόμενους αὐτοκράτορες, τόν Τιθέριο καί τό Μαυρίκιο, νά καταργήσουν τούς βουκελλάρους – τό ὄνομα ὡστόσο ἔμεινε σάν ὀνομασία ἐνός συντάγματος – καί νά ἀναδιοργανώσουν ὅλο τό στρατό, πού ἐξαρτιόταν τώρα πιά ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Τό Στρατηγικόν δίνει μιὰ εἰκόνα τοῦ νέου αὐτοῦ στρατοῦ. Ἡ κατώτερη ὑποδιαίρεση εἶναι τό βάνδον, πού λεγόταν νούμερον, ἀριθμός, ἢ τάγμα – ἢ μετάβαση ἀπό τά λατινικά στά ἑλληνικά δέν εἶχε ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ καί τά παραγγέλματα ἰδίως ἦταν πολύ μπερδεμένα. Τό βάνδον τό

¹⁰ Βλ. Diehl, *ἐνθ. ἀν.* Bury, *Later Roman Empire*, 2, 76, ἐξ. Oman, *ἐνθ. ἀν.*, 3-37.

ἀποτελοῦσαν 300 ἢ 400 ἄντρες μέ ἀρχηγό τόν κόμητα ἢ τριβοῦνο. Ἐξί, ἐφτά ἢ ὀχτώ θάνδα ἀποτελοῦσαν μιά μοίρα, ὑπό τόν μοίραρχο ἢ δοῦκα. Οἱ ἀριθμοί ἦταν ἐπίτηδες ἀόριστοι ὥστε οἱ ἐχθροί νά μήν ἔχουν ποτέ τή δυνατότητα νά ὑπολογίζουν τή δύναμη τοῦ στρατεύματος. Ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν θάνδων, σέ περίπτωση πολέμου, ἦταν ἔργο τοῦ ἀρχιστράτηγου. Στρατεύματα τακτικά δέν ὑπῆρχαν, ἐκτός ἀπό τοὺς βουνκελλαρίους, τοὺς φοιδεράτους καί τοὺς ὀπιμάτους, πού ἦταν τά κατάλοιπα τῶν ξένων μισθοφόρων καί ἀποτελοῦσαν τώρα ἓνα εἶδος αὐτοκρατορικής φρουράς. Ὁ Μανρίκιος, ἐπιπλέον, σχεδίαζε νά ὀργανώσει καί δυνάμεις τοπικές. Ἦθελε ὅλοι οἱ ἄντρες πού εἶχαν γεννηθεῖ ἐλεύθεροι νά μαθαίνουν τοξοβολία καί νά διαθέτουν ἓνα τόξο καί ἓνα ἀκόντιο, ὥστε, σέ περίπτωση ἐχθρικής ἐπιδρομῆς, νά μποροῦν νά ὑπερασπίζονται τήν ἐπαρχία τους¹¹. Δέν μποροῦμε νά ξέρουμε ὥς ποιο σημεῖο τό σχέδιο αὐτό πραγματοποιήθηκε. Στά φρούρια τῶν συνόρων, βέβαια, καλοῦσαν καί τοὺς πολῖτες νά βοηθήσουν στήν ἀμυνα.

Αὐτό τό στρατό, πού εἶχε ἀναδιοργανώσει ὁ Τιθέριος καί ὁ Μανρίκιος, ὁδήγησε ὁ Ἡράκλειος στή νίκη, στοὺς μακροχρόνιους περσικούς πολέμους, καί αὐτός ὁ στρατός ὕστερα, ἐξαντλημένος πιά, νικήθηκε ἀπό τήν ὁρμή τῶν Ἀράβων. Οἱ κατακτήσεις τῶν Σαρακηνῶν ἀφαίρεσαν ἀπό τήν Αὐτοκρατορία τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀφρική καί τή Συρία, καί μόνο μέ μεγάλη δυσκολία, καί ὕστερα ἀπό χρόνια χάους, κατόρθωσαν οἱ Βυζαντινοί νά τοὺς συγκρατήσουν στά σύνορα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὅλα αὐτά τά χρόνια συνεχίστηκε ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ καί πέρασε ἀπό στάδια, πού δέν μποροῦμε νά τά παρακολουθήσουμε, ὥσπου τελικά οἱ Ἰσαυροί, τόν 8ο αἰῶνα, τελειοποίησαν τό σύστημα τῶν θεμάτων¹².

Ἀρχή αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἦταν ὀρισμένα συντάγματα ἢ θέματα, τακτικοί δηλαδή συνδυασμοί ὁμάδων, πού ἦταν στρατοπεδευμένα σέ ὀρισμένες ἐπαρχίες γιά τήν ἀμυνά τους, καί ὁ διορισμός ἀργότερα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ συντάγματος ἢ στρατηγοῦ ἐπικεφαλῆς καί τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἀπό τότε τίς ἐπαρχίες αὐτές τίς ὀνόμαζαν θέματα καί στήν ἀρχή τοὺς ἔδωσαν τό ὄνομα τοῦ συντάγματος

¹¹ Μανριζίου, *Στρατηγικόν*, *passim*.

¹² Βλ. ἀνωτέρω σ. 96 ἔξ.

πού τίς κατείχε, δηλαδή θέμα Ὀπτιμάτων ἢ Βουκελλαρίων. Σιγά-σιγά ὁμως, καθώς ἡ εἰρήνη ἀπλωνόταν σέ ὅλη τήν Αὐτοκρατορία καί ἡ ἄστική ζωὴ ξανάπαιρνε τό ρυθμὸ της, νέα θέματα προστέθηκαν σέ ἐπαρχίες πού εἶχαν ἀνακτηθεῖ ὅπως ἐπίσης καί στά σύνορα. Σ' αὐτά τὰ θέματα δόθηκαν ὀνόματα γεωγραφικά, θέμα Χαρσιανοῦ ἢ Σελευκείας, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν πιὸ σημαντικῶν πόλεων, ἢ Καππαδοκίας καί Πελοποννήσου ἀπὸ τό παλιὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας. Τὰ θέματα τὰ ὑποδιαίρουσαν σέ δύο ἢ τρεῖς τουρμαρχίες ἢ μέρη, στά τμήματα δηλαδή πού κατείχε ἡ κάθε τούρμα ἢ κυρία ὑποδιαίρεση τοῦ συντάγματος, ὑπὸ τὸν τουρμάρχη ἢ μεράρχη. Τὴν τούρμα πάλι, γιὰ σκοποὺς στρατιωτικούς, τὴν ὑποδιαίρουσαν σέ τρεῖς μοῖρες, κάθε μία ὑπὸ ἓνα δρουγγάριο, καί τῇ μοίρᾳ σέ δέκα ὁμάδες ἢ τάγματα, τό καθένα ὑπὸ ἓνα κόμητα. Ὅταν τὰ σύνορα ἐπεκτάθηκαν, πολλὲς τουρμαρχίες τίς ἀποσπάσανε ἀπὸ τό θέμα σὸ ὁποῖο ἀρχικά ἀνῆκαν, καί, μαζί μέ τό νέο ἔδαφος, τίς προδίδασαν καί τίς ἔκαμαν θέματα. Ἐτοί δημιούργησε ὁ Λέων ΣΤ' τό θέμα Σελευκείας. Ὅρισμένες ἐπαρχίες τῶν συνόρων, κυρίως τὰ στενά, τίς εἶχαν ἀφήσει ἔξω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν θεμάτων καί τίς διοικοῦσαν πάντα μέ στρατιωτικὸ νόμο. Τίς ὀνόμαζαν κλεισοῦρες καί τὸν ἀρχηγό τους κλεισουράρχη. Καί αὐτές ἐπίσης μπορούσαν νά ἐξελιχτοῦν σέ θέματα.

Ὁ θεματικὸς στρατός, στὴν ἀρχή, ἦταν ὄπλο ἀμυντικό, καί τίς ἐποχές πού ἡ Αὐτοκρατορία βρισκόταν σέ διαρκὴ ἄμυνα αὐτὸς ἦταν τό κυριότερο ὄπλο της. Ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, ὁ ἀρχαιότερος στρατηγός, ἦταν, ὡς τὸν 9ο αἰῶνα, ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς Ἀσίας καί, ἀκόμα καί τό 10ο αἰῶνα, εἶχε μιὰ ἐξαιρετικά ὑψηλὴ θέση στὴν ἐπίσημη ἱεραρχία. Μὲ τὰ στρατεύματα τῶν κλεισουρῶν ἦταν συνδεδεμένοι – καί πιθανόν πολλές φορές ἐπικεφαλῆς τους – οἱ ἄρχοντες τῶν συνόρων, οἱ Ἀκρίτες, ὅπως ὁ ἐπικός ἥρωας Διγενῆς, πού βρισκόνταν σέ συνεχὴ ἀγώνα μέ τοὺς Σαρακηνοὺς γιὰ λαφυραγωγία, πιθανῶς ὁμως, γιὰ μιὰ ὀργανωμένη ἐκστρατεία, νά ἐνώνονταν μέ τὸν αὐτοκρατορικὸ στρατό.

Τὸν 9ο αἰῶνα ἀπώκτησε μεγάλη σημασία ἓνας νέος κλάδος τοῦ στρατοῦ, τὰ τάγματα, δηλ. τέσσερα συντάγματα τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, οἱ σχολές, οἱ ἐξουβίτορες, ὁ ἀριθμὸς ἢ δίγλα καί οἱ ἱκα-

νάτοι¹³. Τό τελευταῖο τό εἶχε, ὅπως φαίνεται, ἰδρύσει ὁ Νικηφόρος Α', ἐνῶ τὰ ἄλλα προέρχονταν ἀπό τίς ἀνακτορικές φρουρές τῆς παλίας Αὐτοκρατορίας. Ἦταν συντάγματα ἱππικοῦ πού δέ φαίνεται νά εἶχαν μεγάλη δύναμη – τό 10ο αἰῶνα οἱ σχολές εἶχαν μόνο 1.500 ἄντρες – καί τό καθένα εἶχε ἀρχηγό του ἓνα δομέστικο, ἐκτός ἀπό τή δίγλα, πού ὁ ἀρχηγός τῆς ἦταν δρουγγάριος. Σέ συνάρτηση μέ τά συντάγματα αὐτά ὑπῆρχαν τά νούμερα, πεζοί στρατιῶτες ὡς 4.000, καί ἡ ἑταιρεία, ἡ ἐν ἐνεργείᾳ αὐτοκρατορική φρουρά, πού τή στρατολογοῦσαν ἀπό ξένους, τοὺς τελευταίους διαδόχους τῶν φοιδεράτων. Αὐτά τά στρατεύματα ἦταν συνήθως στρατοπεδευμένα στή Βιθυνία καί ἀκολουθοῦσαν στίς ἐκστρατεῖες τόν αὐτοκράτορα καί σιγά-σιγά, ὅταν δέν ἐξεστράτευε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, κατέληξε τήν ἀρχιστρατηγία νά τήν ἀναλαμβάνει ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν. Τή μεγάλη περίοδο, σχεδόν ἓναν αἰῶνα, ἀπό τό Βασίλειο Α' ὡς τό Νικηφόρο Β', ὅταν κανένας αὐτοκράτορας δέν ἦταν στρατιωτικός, ὁ δομέστικος ἦταν ὁ σημαντικότερος στρατιωτικός ἀξιωματοῦχος τῆς Αὐτοκρατορίας, παρ' ὅλο πού στό προβάδισμα ἐρχόταν ἀκόμα μετά τό στρατηγό τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν. Καί ἡ μετάβαση πού ἐγίνε τήν ἐποχή ἐκείνη, ἀπό τήν ἄμυνα σέ πόλεμο ἐπιθετικό, ἐνίσχυσε ἀκόμα περισσότερο τή θέση του, ὥσπου τό 963 ἦταν φανερό ὅτι ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν, ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ἦταν ὁ φυσικός ὑποψήφιος γιά τό θρόνο, ὅσο καιρό ἦταν ἀνήλικοι οἱ πορφυρογέννητοι αὐτοκράτορες.

Τά καθήκοντα τῶν διαφόρων στρατευμάτων ἦταν καθορισμένα μέ μεγάλη ἀκρίβεια. Προορισμός τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ ἦταν νά ἐμποδίζει τίς ξένες εἰσβολές. Ὅταν π.χ. οἱ Σαρακηνοί περνοῦσαν τά σύνορα, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς περιοχῆς τό ἀνέφερε ἀμέσως στό στρατηγό τοῦ θέματος. Ὁ στρατηγός ἐστελνε ἀμέσως καί εἰδοποιοῦσε τά γειτονικά θέματα, ἐνῶ τό ἱππικό του ξεκινοῦσε γιά νά καταδιώξει καί νά πλευροκοπήσει τοὺς ἐπιδρομείς καί τό πεζικό ἐπiane τά στενά ἀπό ὅπου θά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά περάσουν στήν ἐπιστροφή τους. Στό μεταξύ τά γειτονικά θέματα συνάθροιζαν τά κυριότερα στρατεύματά τους καί ὅλοι ἐτοιμάζονταν γιά νά συγκεντρωθοῦν στό σημεῖο ὅπου περίμεναν ὅτι θά χτυποῦσε ὁ ἐχθρός¹⁴.

¹³ Bury, *Imperial Administrative System*, 47-68.

¹⁴ Λέοντος, *Τακτικά*, 977 ἐξ. *Περί παραδρομῆς πολέμου*, *passim* καί ἰδίως 215-17.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α΄, Ο ΜΑΚΕΔΩΝ
[ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΛΕΟΝΤΑ ΣΤ']
Χάλκινο νόμισμα του 9ου αιώνα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ', Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ
Χρυσό νόμισμα του Ζ' αιώνα.

Ἄν πρόφταιναν νά συγκεντρωθοῦν ἐγκαίρως ἦταν δυνατό νά κυκλώσουν τοὺς εἰσβολεῖς καί νά τοὺς αἰχμαλωτίσουν, ὅπως τό 863 ὅταν ὁ Σαρακηνός στρατηγός Ὁμάρ ἔπρεπε στήν ἐνέδρα τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ τῆς Ἀσίας στόν Ἄλυ¹⁵. Καί οἱ Βυζαντινοί ἐπίσης ἔπρεπε νά κάνουν ἐπιδρομές στήν ἐχθρική χώρα, ἐνῶ ὁ στόλος ἐπαιρνε ἐντολή νά καταστρέφει τά παράλια τῶν Σαρακηνῶν¹⁶.

Ὅταν ὁ βυζαντινός στρατός ἐπρόκειτο νά ἀντεπιτεθεῖ, ὁ αὐτοκράτορας ἢ ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν ξεκινοῦσε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἐπικεφαλῆς τῶν ταγμάτων καί σέ προκαθορισμένα σημεία τοῦ μεγάλου στρατιωτικοῦ δρόμου, πού διέσχισε τή **Μικρά Ἀσία**, συναντοῦσε ἀποσπάσματα ἀπό τά στρατεύματα τῶν διαφόρων θεμάτων¹⁷. Αὐτά τά στρατεύματα ἦταν κυρίως πεζικό, ἄν καί κάθε θέμα ἔστελνε καί μέρος ἀπό τό ἵππικό του, γιατί ξέρομε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἔπρεπε νά συνοδεύεται τουλάχιστον ἀπό 8.200 ἵππεις καί τά τάγματα δέν εἶχαν περισσότερους ἀπό 6.000¹⁸. Γιά τόν τρόπο πού ἐνεργοῦσαν ὅταν ἔκαναν ἐπίθεση σέ χώρα ἐχθρική, ἐλάχιστες πληροφορίες ἔχουν διασωθεῖ. Τήν ἐποχή πού ἔγραψε ὁ Λέων ὁ ΣΤ' οἱ ἐπιθέσεις ἦταν λίγες καί ἀπλῶς τίς ἀναφέρει. Ἀκόμα καί ὁ στρατηγός τοῦ Νικηφόρου Φωκά τοὺς παλιούς ἀμυντικούς πολέμους περιγράφει, παρ' ὅλο πού καί ὁ ἴδιος λέει ὅτι ἡ ἐμπειρία του ἐκείνο τόν καιρό ἦτανε πιά ξεπερασμένη¹⁹. Μόνο στό μικρό ἀνώνυμο ἐγχειρίδιο (τό Liber de Re Militari) ἐξετάζεται ἡ εἰσβολή σέ ξένες χώρες, ἀλλά ἀκόμα καί ἐκεῖ, παρ' ὅλο πού τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ Ἰωάννης Τσιμισχῆς ὀδηγοῦσε τά στρατεύματά του ὡς τήν Παλαιστίνη καί τά περὶ χώρα τῆς Βαγδάτης, οἱ κανόνες πού ἀναφέρονται εἶναι μέτρα φρονήσεως καί κάπως σάν ἀόριστοι καί ἀφοροῦν κυρίως τήν πολιορκία ἐχθρικῶν πόλεων.

Πραγματικά, βάση τῆς βυζαντινῆς στρατηγικῆς ἦταν ἡ φρόνηση. Οἱ ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων καί τῶν ἀπίστων ἦταν τόσο συχνές καί, πολλές φορές, τόσο ἀπροσδόκητες, ὥστε μιά τολμηρή ἐπιθετική πολιτική ἦταν τελείως ἀνεφάρμοστη. Ὁ βυζαντινός στρατός

¹⁵ Bury, *Eastern Roman Empire*, 281-4.

¹⁶ Λέοντος, *Τακτικά*, 980.

¹⁷ Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, 197 ἔξ.

¹⁸ Bury, *Imperial Administrative System*, 53 ἔξ., *Eastern Roman Empire*, 277-8.

¹⁹ *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, 183-5.

δέν ήταν μεγάλος όπως ο στρατός των Σαρακηνών και, επί πλέον, ήταν πολύ δαπανηρός. Έπρεπε λοιπόν να τον χρησιμοποιούν με τον πιο επωφελή τρόπο και χωρίς απώλειες σε άντρες ή όπλισμό. Όλα τα βυζαντινά έγχειρίδια τονίζουν ότι η σπουδή είναι τρέλα. Οι στρατηγοί έπρεπε να προφυλάγονται από τις ενέδρες και τους αϊφνιδιασμούς και να μην αφήνουν ποτέ ακάλυπτα τα πλευρά τους. Έπρεπε να έχουν ανιχνευτές εμπιστοσύνης και, όπου αυτό ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούν στρατηγήματα και κατεργαριές. Πραγματικά, η ήθικη που κηρύττουν τα έγχειρίδια είναι χαμηλού επιπέδου. Έπρεπε να τηρούν τό λόγο τους, να μή σκοτώνουν τους αιχμαλώτους και να μην κάνουν κακό στις γυναίκες. Οι όροι της ειρήνης δέν έπρεπε να είναι σκληροί, αν ο έχθρος είχε πολεμήσει με γενναίότητα. Συμβουλεύουν όμως να γίνονται διαπραγματεύσεις άνειλικρινείς για να κερδίζεται χρόνος και να είναι δυνατή η κατασκόπευση του έχθρου. Να στέλνονται ένοχοποιητικά γράμματα στους στρατηγούς, για να τους δημιουργούν προστριβές με τους άνωτέρους τους. Να διατηρείται τό ήθικό του στρατού ψηλά με ανακοινώσεις προς τους στρατιώτες για νίκες φανταστικές²⁰.

Αυτά τά τεχνάσματα μπορεί να ήταν χρήσιμα, ή πραγματική όμως δύναμη των Βυζαντινών ήταν ή εύφυια με την όποία άντιμετώπιζαν τους διάφορους έχθρους τους. Τό είχαν κάμει σκοπό τους να μελετούν την ιδιαίτερη πολεμική τακτική του κάθε άντιπάλου και τον καλύτερο τρόπο για να την εξουδετερώνουν. Έτσι οι Φράγκοι ήταν θύματα της άπερίσκεπτης τόλμης τους. Ήταν δυνατό να πέσουν σε ενέδρα. Ή έπιμελητεία τους ήταν κακή και ή πείνα τους έσπρωχνε να δραπετεύουν. Δέν ύπακούανε στους άρχηγούς τους και ήταν διεφθαρμένοι. Αν ήταν δυνατό να μή γίνει μάχη κατά παράταξη, όπου τους βοηθούσε ή άνδρεία τους και ή προσωπική τους δύναμη, ήταν εύκολο να έξοντωθούν²¹. Από την άλλη μεριά πάλι οι Τούρκοι, που είχαν μαζί τους Μαγυάρους και Πετσενέγους, ήταν πονηροί και τό στρατό τους τον άποτελούσαν όρδες από έλαφρούς ίππεις. Ο Βυζαντινός στρατηγός, άφου έλάβαινε τά μέτρα του για τις ενέδρες, έπρεπε να δώσει μάχη όσο τό δυνατό γρηγορό-

²⁰ Λέοντος, *Τακτικά*, 1048 έξ.

²¹ *Ένθ. άν.*, 964 έξ.

τερα. Οί βαριοί ίππεις του έριχναν τούς Τούρκους από τά άλογα, ένώ έκείνοι δέν μπορούσαν νά σπάσουν τίς γραμμές του πεζικού του²². Οί Σλάβοι, έλαφροί πεζοί στρατιώτες, δέν ήταν επικίνδυνοι παρά μόνο σέ δύσκολα όρεινά έδάφη. Ήταν πολύ κακά όπλισμένοι καί πολύ άπειθάρχητοι γιά νά μπορούν νά άντιμετωπίσουν τά αυτοκρατορικά στρατεύματα σέ πεδιάδα²³. Οί Σαρακηνοί έξακολουθούσαν νά είναι ό σημαντικότερος έχθρός. Είχαν τή δυνατότητα νά συγκεντρώνουν τεράστια στρατεύματα, νά μετακινούνται μέ μεγάλη ταχύτητα καί είχαν κάπως μελετήσει τήν τέχνη του πολέμου. Είχαν όμως μείνει, κατά κάποιο τρόπο, άνοργάνωτοι καί, σέ περίπτωση ήττας, έχαναν τό ήθικό τους. Μιά νυχτερινή επίθεση, όταν, φορτωμένοι μέ τή λεία τους, προχωρούσαν μέ άσυνήθιστη γι' αυτούς δραδύτητα, μπορούσε νά τούς φέρει πανικό. Τούς επηρέαζε επίσης ό καιρός, ήταν δύσθυμοι όταν έκανε κρύο ή έβρεχε. Οί ίππεις τους, σάν άτομα, δέν ήταν αντίπαλοι άντάξιοι των Βυζαντινών καί έτσι οί Βυζαντινοί δέν είχαν λόγους νά φοβούνται τή μάχη κατά παράταξη, παρά μόνο όταν οί δύο στρατοί δέν ήταν άνάλογοι σέ μέγεθος²⁴. Μέ τόν ίδιο τρόπο καί ή τέχνη τής πολιορκίας είχε κι αυτή τούς δικούς της κανόνες, άνάλογα μέ τό είδος τής πόλης πού πολιορκούσαν καί τή φύση του γύρω έδάφους²⁵. Αυτοί οί κανόνες αναφέρονται μέ μεγάλη προσοχή, δέν ήταν όμως άπαράβατοι. Ένα καινούριο τέχνασμα ήταν πάντα ευπρόσδεκτο. Ο Κεκαυμένος παρακινούσε τούς στρατηγούς νά έφευρίσκουν νέες μεθόδους²⁶ καί ή Άννα Κομνηνή πλέκει τό έγκώμιο του πατέρα της, του Άλεξίου Α', γιά τούς νεωτερισμούς πού πρώτος έφάρμοσε²⁷. Καί οί πολιορκημένοι επίσης έπρεπε νά έξετάζουν καί νά δγάζουν συμπεράσματα γιά τή δύναμη καί τή συγκρότηση του έχθρου τους. Ο Κεκαυμένος συμβούλευε έξόδους καί μεγάλη δόση κατεργαριώς²⁸. Όσο γιά τίς όχυρώσεις, ήταν ένα θέμα πού τό είχαν μελετήσει μέ προσοχή από πολύ καιρό.

²² Ένθ. άν., 956 έξ.

²³ Ένθ. άν., 968 έξ.

²⁴ Λέοντος, Τακτικά, 972 έξ.

²⁵ Ίδιου, ένθ. άν. Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, 26-35, όπου όμιλεί γιά τήν άμυνα των φρουρίων.

²⁶ Κεκαυμένου, ένθ. άν., 14

²⁷ Άννας Κομνηνής, 408.

²⁸ Κεκαυμένου, ένθ. άν., 17.

Ἡ δύναμη τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἦταν οἱ βαριοὶ ἱππεῖς του, οἱ καθαλλάριοι. Φοροῦσαν ἀτσάλινα κράνη καὶ πλεχτοὺς ἀτσάλινους θώρακες καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τους καὶ οἱ ἄντρες τῆς πρώτης γραμμῆς ἀτσάλινες προμετωπίδες. Εἶχαν λινούς καὶ μάλλινους μανδύες καί, ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή, τοὺς φοροῦσαν πάνω ἀπὸ τήν πανοπλία τους. Τά ὅπλα τους ἦταν ἓνα σπαθί, ἓνα ἐγχειρίδιο, φαρέτρα καὶ τόξο, καὶ μία λόγχη. Τό λοφίο τοῦ κράνους, ἡ σημαιούλα τῆς λόγχης καὶ ὁ μανδύας τους εἶχαν διαφορετικὸ χρῶμα, ἀνάλογα μέ τό σύνταγμα πού ὑπηρετοῦσαν. Οἱ πεζοὶ ἦταν κυρίως ἐλαφροὶ τοξότες – μερικές ἐπαρχίες ἀντὶ τοξότες ἔστελναν ἄντρες ὀπλισμένους μέ ἀκόντια – ὑπῆρχε ὅμως καὶ βαρὺ πεζικὸ, πού οἱ ἄντρες του φοροῦσαν ἐπίσης πλεχτοὺς ἀτσάλινους θώρακες καὶ ἦταν ὀπλισμένοι μέ τσεκούρια, λόγχες, σπαθιά καὶ ἀσπίδες. Αὐτοὶ φύλαγαν τὰ δύσκολα ὄρεινὰ στενά, ἐκεῖ πού δέν ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τό ἱππικόν. Τό ὑγρόν πῦρ, τό κυριότερο ὄπλο τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ, οἱ στρατιωτικοὶ δέν τό χρησιμοποιοῦσαν παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς πολιορκητές²⁹.

Ὑπάρχουν διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴ μισθοδοσίαν τοῦ στρατοῦ. Ὁ μισθὸς τῶν στρατηγῶν τῶν στρατιωτικῶν θεμάτων τῆς Ἀσίας ἦταν ἀπὸ εἴκοσι ὡς σαράντα χρυσὲς λίβρες τό χρόνον (21.600 ὡς 43.200 χρυσὰ φράγκα). Οἱ τουρμαρχες φαίνεται ὅτι ἔπαιρναν τουλάχιστον τρεῖς λίβρες (3.240 χρυσὰ φράγκα), καὶ οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοὶ μία ἢ δύο λίβρες. Ἀπὸ τοὺς ἄντρες, οἱ νεοσύλλεκτοι, ὅπως φαίνεται, ἔπαιρναν ἓνα νόμισμα τὸν πρῶτον χρόνον, δύο τό δεύτερον, ὥσπου ἔφταναν τὰ δώδεκα καί, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, τὰ δεκαοχτὼ νομίσματα. Ὁ Κεκαυμένος συσταίνει μέ μεγάλη ἐπιμονή νὰ μὴ μειώνεται ποτὲ ὁ μισθὸς τῶν στρατιωτῶν. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι τὰ στρατεύματα τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων, μαζί μέ τὴ Θράκη καὶ τὴ Μακεδονία, κόστιζαν στό δημόσιον ταμεῖον 500.000 λίρες ἢ 22.500.000 χρυσὰ φράγκα τό χρόνον. Τοὺς μισθοὺς τοὺς πλήρωνε ὁ χαρτουλάριος κάθε θέματος, ἓνας ὑπάλληλος πού ὑπαγόταν στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση³⁰. Πολλές φορές ὅμως τοὺς στρατιώτες τοὺς πλήρωναν μέ γαῖες. Τό μεγαλύτερον μέρος τῶν ἱππέων ἦταν μικροί

²⁹ Λέοντος, *Τακτικά*, 717 ἐξ. Oman, *ἐνθ. ἀν.*, 184 ἐξ.

³⁰ Bury, *Eastern Roman Empire*, 225-7.

ιδιοκτήτες, πού είχαν κληρονομική τήν υποχρέωση νά ὑπηρετοῦν στό στρατό καί γιά ἀντάλλαγμα δέν πλήρωναν ἄλλους φόρους, ἐκτός ἀπό τό φόρο τῆς γῆς³¹. Ὑπῆρχε ὁμως ἡ δυνατότητα νά ἀποφύγει κανεῖς αὐτή τήν υποχρέωση. Ἡ χήρα μητέρα τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου (πού γεννήθηκε γύρω στό 820) τόν πάντρεψε πολύ νωρίς, ὥστε, ἔχοντας ὁ γιός τῆς νά συντηρεῖ δύο γυναῖκες καί νά φροντίζει ἕνα χτήμα, νά μπορέσει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή στρατιωτική θητεία³². Οἱ ἐταῖροι ἀμείδονταν τόσο καλά, ὥστε πολλοί ξένοι πλήρωναν γιά νά τούς ἐπιτραπεῖ νά καταταγοῦν στήν ἐταιρεία³³.

Τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς του ὁ βυζαντινός στρατός δέν ξεπερνοῦσε, ὅπως φαίνεται, τίς 120.000. Τά στρατεύματα τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων ἦταν περίπου 70.000 καί τό ὑπόλοιπο προερχόταν ἀπό τά δυτικά θέματα καί τά συντάγματα τοῦ κεντρικοῦ στρατοῦ³⁴. Σ' αὐτούς ὁμως πρέπει νά προσθέσουμε καί τό μεγάλο ἀριθμό βοηθητικοῦ προσωπικοῦ πού ἀκολουθοῦσε τό στράτευμα. Οἱ στρατιῶτες εἶχαν τό δικαίωμα νά παίρνουν μαζί τους δούλους ἢ ὑπηρετές, γιά νά μήν κουράζονται νά στήνουν μόνοι τους τίς σκηνές τους ἢ νά σκάβουν χαρακώματα. Οἱ ἄντρες τῆς ἐπιμελητείας δέν ἦταν μάχιμοι. Ἐνα σῶμα ἐπίσης ἀπό μή μάχιμους μηχανικούς ἀκολουθοῦσε πάντα τό στρατό, γιά νά διαρρυθμίζει τό στρατόπεδο γιά τή νύχτα³⁵. Ὑπῆρχε ἀκόμα καί ἕνα πολύ ἀξιόλογο ὑγειονομικό σῶμα μέ μιά ὁργάνωση φορεῶν γιά τήν ὁποία θά ἦταν ὑπερήφανος κάθε στρατός³⁶, καί στούς μεγάλους στρατιωτικούς σταθμούς, ὅπως π.χ. τό Δορύλαιον (Ἐσκή-Σεχήρ)³⁷, ἦταν χτισμένα τεράστια λουτρά γιά τούς στρατιῶτες.

Τό 1701 ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Διογένης, παραδαίνοντας ὅλους τούς κανόνες τῆς βυζαντινῆς στρατηγικῆς, ὀδήγησε τό στρατό του στήν πανωλεθρία τοῦ Μαντζικέρτ. Ὁ βυζαντινός στρατός ποτέ δέν μπόρεσε νά συνέλθει, ὅχι τόσο πολύ ἀπό τήν ἴδια τή συμφορά.

³¹ Βλ. Rambaud, *L' Empire Grec*, 287-96, καί παραπομπές σχετικές στή σελ. 105, σημ. 50.

³² Βλ. Bréhier, *Les Populations Rurales*, στό *Byzantion*, τόμ. 1, 183.

³³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 1, 692-3.

³⁴ Bury, *ἐνθ. ἀν.*, 226.

³⁵ Λέοντος, *Τακτικά*, 792 ἐξ.

³⁶ Λέοντος, *Τακτικά*, 820 ἐξ.

³⁷ Ibn-Khurdadhbah, *ἐκδ. de Goeje*, 81.

ὅσο γιατί, ἔξαιτίας της, χάθηκε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἀναστατώθηκε ὅλη ἡ ὀργάνωση τῶν θεμάτων. Ὁ εὐνοῦχος Νικηφόρος Λογοθέτης καί, ὕστερα ἀπ' αὐτόν, ὁ Ἀλέξιος Α' κατόρθωσαν νά συγκεντρώσουν ὅπως-ὅπως ἕνα στρατό, πού νίκησε τοὺς Νορμανδοὺς καί τοὺς Πετσενέγους καί πρόσφερε πολλές ὑπηρεσίες ἐπὶ Ἰωάννου, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀλεξίου, γιὰ νά ἀποδεκατιστεῖ ὁμως στήν Ἀρμενία καί στήν Οὐγγαρία ἀπό τόν ἐγγονό του τό Μανουήλ καί νά χαθεῖ τελικά στό Μυριοκέφαλον. Αὐτός ὁμως ἦταν ἕνας στρατός τυχαῖος, πού τόν στρατολογοῦσαν μέρα μέ τή μέρα, ὅσο καλύτερα μποροῦσαν, χωρίς καμιά ὀργάνωση γιὰ τή συντήρησή του. Γιὰ λόγους οἰκονομίας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τόν διαλύουν κάθε χειμῶνα. Οἱ αὐτοκράτορες ἦταν ἀναγκασμένοι νά στηρίζονται ὅλο καί περισσότερο στοὺς ξένους μισθοφόρους. Ξένους χρησιμοποιοῦσαν πάντα γιὰ τή σωματοφυλακή τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καί ὁ ἐπαναστάτης Βάρδας Φωκᾶς εἶχε μιά φρουρά ἀπό διαλεχτοὺς, ψηλοὺς Γεωργιανούς, πού εἶχαν ὅλοι τό ἴδιο ἀνάστημα καί φοροῦσαν πανοπλίες λευκές³⁸. Ἡ περίφημη φρουρά τῶν Βαράγκων ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα³⁹. Ἐπὶ Ἀλέξιοι τὴν ἀποτελοῦσαν ξένοι κάθε προέλευσης – Ρῶσοι, «Κουλίπγγοι», Τοῦρκοι, Ἀλανοί, Ἀγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοί καί Βούλγαροι⁴⁰ – καί μαζί μέ τοὺς ἱκανάτους, τοὺς δεστιάντες, τοὺς ἀθανάτους (τά ὑπολείμματα τῶν παλαιῶν ταγμάτων πού, μετὰ τό Μαντζικέρτ, τά εἶχε συγκεντρώσει ὁ εὐνοῦχος Νικηφόρος) καί τοὺς ἀρχοντόπουλους (σύνταγμα πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Ἀλέξιος γιὰ τοὺς γιούς τῶν νεκρῶν εὐγενῶν) ἀποτελοῦσε τόν πυρήνα ὅλου τοῦ στρατοῦ. Τῇ φρουρᾷ τῶν Βαράγκων, πού τότε τὴν ἀποτελοῦσαν κυρίως Ἀγγλοι, ἐνίκησαν οἱ Νορμανδοὶ τό 1081 στό Δυρράχειο. Στρατός θεματικός δέν ὑπῆρχε πιά. Τά θέματα εἶχαν ἀποδιοργανωθεῖ καί οἱ Κομνηνοὶ προτιμοῦσαν ἕνα σύστημα πιό συγκεντρωτικό. Ἀντὶ γιὰ τοὺς διάφορους στρατηγούς, τώρα ὑπῆρχαν μόνο δύο ἀρχιστράτηγοι, ὁ δομέστικος τῆς Ἀνατολῆς καί ὁ δομέστικος τῆς Δύσης. Τά πρόσθετα

³⁸ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία* 1, 10

³⁹ Βλ. Vasilievsky, *Οἱ Ρῶσοι στὴ φρουρά τῶν Βαράγκων* (ρωσικά), στὸ *Journal of Ministry of Public Instruction of S. Petersburg*, 1874-5.

⁴⁰ *Jus Graeco-Romanum*, 3, 373.

στρατεύματα προέρχονταν από μισθοφόρους⁴¹.

Στίς αρχές του ΙΙου αιώνα ήταν κανόνας απαράδατος να μη δίνουν ποτέ ανώτερες θέσεις σε ξένους. Στόν Πέτρο, «τόν ἀνιψιό του βασιλέα της Γερμανίας», πού υπηρέτησε επί Βασιλείου Β', ποτέ δέν ἔδωσαν, παρ' ὅλες τίς ικανότητές του, βαθμό μεγαλύτερο από δομέστικου ἐπαρχίας⁴². Ἐπί Κομνηνῶν χρησιμοποιοῦσαν ξένους ἀκόμα καί στίς πιό ὑπεύθυνες θέσεις. Ὁ μέγας ἐταιρειάρχης τοῦ Ἀλεξίου ἦταν Σκύθης, παρ' ὅλο βέβαια πού ὁ Βοημοῦνδος θεωρήθηκε ἀπιθάνου ἀναιδείας, ὅταν ζήτησε νά διοριστεῖ δομέστικος τῆς Ἀνατολῆς⁴³. Ὁ Μανουήλ ὁμως καί ἡ Μαρία τῆς Ἀντιοχείας ἔδωσαν πολλές ἀπό τίς πιό σημαντικές θέσεις σέ Λατίνους.

Τό σύστημα τῶν μισθοφόρων προϋπόθετε μεγάλη ποσότητα ρευστοῦ χρήματος στό δημόσιο ταμεῖο. Ἐπί Ἀγγέλων τά χρήματα ἄρχισαν νά λείπουν. Τέλος, στήν κρίση τοῦ 1204, ὅταν οἱ ξένοι στρατιῶτες ζήτησαν τοὺς μισθοὺς τους, δέν μπόρεσαν νά τοὺς δώσουν τίποτα. Καί ἔτσι οἱ ξένοι, πού ἡ ἀφοσίωση τους ἦταν ζήτημα συμφέροντος, ἀρνήθηκαν νά πολεμήσουν καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμεινε ἀνυπεράσπιστη.

Οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας, μέ τήν αὐστηρή τους οἰκονομία, κατόρθωσαν νά σχηματίσουν ἓνα μικρό στρατό καί νά ἐγκαταστήσουν ἐθνοφρουρά στά σύνορα, πού τήν πλήρωναν μέ τό παλιό σύστημα, παραχωρώντας μικρές ἰδιοκτησίες. Οἱ Παλαιολόγοι ὁμως δέν εἶχαν τά μέσα νά διατηροῦν στρατεύματα γηγενή. Ἡ ἱστορία τῆς Καταλανικῆς Ἑταιρείας τοὺς προειδοποίησε γιά τοὺς κινδύνους πού διατρέχανε χρησιμοποιώντας μισθοφόρους, δέν εἶχαν ὁμως δυνατότητα ἐκλογῆς. Πολύ συχνά ἡ θέση τοῦ μεγάλου δομεστίκου, τοῦ ἀρχιστρατήγου τους, ἦταν σχεδόν ἀργομισθία. Ἡ δύναμη τῆς Αὐτοκρατορίας σέ ἄντρες ἐλαττωνόταν συνεχῶς μέ γρήγορο ρυθμό καί ἡ διατήρηση στρατοῦ σέ καιρό εἰρήνης ἦταν σπατάλη ἀδιανόητη. Πολύ πρὶν ἡ Κωνσταντινούπολη πέσει στά χέρια τῶν Τούρκων, ὁ βυζαντινός στρατός ἦταν κάτι πού ἀνήκε πιά στό παρελθόν. Ἡ μόνη κληρονομιά πού εἶχαν ἀφήσει οἱ μεγάλοι στρατιῶτες στοὺς ξεπεσμένους ἀπογόνους τους ἦταν ἡ μακριά γραμμή τῶν τειχῶν, πού

⁴¹ Buckler, *Anna Comnena*, 353 ἔξ.

⁴² Κεκανμένου *Νοθητικὸς*, 95-6.

⁴³ Ἄννα Κομνηνή, 208, 267.

τόσους πολλούς αιώνες υπήρξε τό προπύργιο τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

II. Ο ΣΤΟΛΟΣ⁴⁴

Ὁ στρατός ἦταν ἡ κυριότερη δύναμη τοῦ Βυζαντίου. Στό στόλο δέν ἔδωσαν ποτέ τήν ἴδια σημασία καί τήν ἴδια προσοχή. Ὡς τήν ἐποχή πού ὁ Λέων ΣΤ΄ ἔγραψε τά Τακτικά, δέν υπήρχε οὔτε ἓνα βιβλίο πού νά πραγματεύεται τήν τακτική τοῦ ναυτικοῦ πολέμου τῶν Βυζαντινῶν, καί ὁ ἴδιος ὁ Λέων μόνο λίγα σύντομα κεφάλαια τοῦ ἀφιέρωσε⁴⁵. Καί μόνο ἓνας ἀκόμα συγγραφέας ἀσχολήθηκε μ' αὐτό τό θέμα, ὁ παρακοιμώμενος Βασίλειος, πού ἡ «Ναυμαχία» του ὥστόσο δέ δημοσιεύτηκε ποτέ. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ δίνει πού καί πού μερικές πληροφορίες, ἀλλά ἱστορικοί ὅπως ἡ Ἄννα Κομνηνή, εἶναι φανερό ὅτι θεωροῦν πώς οἱ ναυτικές ἐπιχειρήσεις εἶναι μικρῆς σημασίας σέ σύγκριση μέ τίς στρατιωτικές. Εἶναι φυσικό λοιπόν νά γνωρίζουμε πολύ λιγότερα γιά τή ναυτική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καί ὑπάρχει μιά τάση νά μειωθεῖ ἡ σημασία της.

Τίς μέρες τῆς δόξας τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὅταν ἡ Μεσόγειος ἦταν λίμνη ρωμαϊκή, δέ χρειαζόταν νά ὑπάρχει πολυάριθμος στόλος. Τό φρούριο τοῦ Βυζαντίου δέν ἄφηνε τούς πειρατές τῶν παραλίων τῆς Μαύρης Θάλασσας νά εἰσέρχονται στά πολιτισμένα πελάγη, ὅπου μιά μικρή δύναμη ἐπιτηρήσεως ἦταν ἀρκετή. Ἀκόμα καί τήν ἐποχή τῶν πρώτων γοθικῶν ἐπιδρομῶν, ἐλάχιστα πλοῖα ἔφταναν γιά νά ἀποκλείσουν τά παράλια καί νά ἀναγκάσουν τούς βαρβάρους νά ἀπομακρυνθοῦν. Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ναυτικῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης φάνηκε μόνο ὅταν οἱ Βάνδαλοι ἦρθαν στήν Ἀφρική καί συγκρότησαν στόλο. Τόν 5ο ὅμως αἰῶνα οἱ αὐτοκράτορες δέν ἔκαμαν καμιά σοβαρή ἀπόπειρα, οὔτε στήν Ἀνατολή οὔτε στή Δύση, γιά νά ἀντιμετωπίσουν αὐτή τήν ἔλλειψη, καί ἀκόμα καί τόν ἴδιο τόν Ἰουστινιανό πῶς πολύ τόν βοήθησε ἡ παρακμή τῆς ναυ-

⁴⁴Βλ. Neumann, *Die Byzantinische Marine*, H.Z., τόμ. 45, 1 ἐξ. Bury, Appendix 5 στοῦ Gibbon, *Decline and Fall*, τόμ. 6, καί *Naval Policy* στό *Centenario di M. Amari* 2, 21-34. Baynes, *Byzantine Empire*, 143-9, 217-20. Buckler, *Anna Comnena*, 381-6.

⁴⁵ Λέοντος, *Τακτικά*, 989 ἐξ.

τικής δύναμης τῶν Βανδάλων, παρά οποιαδήποτε ναυτική δύναμη δική του.

Στὴν πραγματικότητα τὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ ἄρχισε μὲ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ ναυτική δύναμη τῶν Ἀράβων, πού συνεχῶς μεγάλωνε, ἀπαιτοῦσε ἓνα ἀντίρροπο, καὶ οἱ πολλές ἐπιδρομές πού γίνονταν διαρκῶς στὴν Αὐτοκρατορία ἔκαναν τὰ ταξίδια ἀπὸ τὴν ξηρὰ τόσο δύσκολα, ὥστε συνέφερε νὰ ὑπάρχουν καλὰ φρουρημένοι θαλάσσιοι δρόμοι. Ὅταν δημιουργήθηκαν τὰ θέματα, ἔγιναν καὶ δύο θέματα ναυτικά, πού οἱ διοικητὲς τοὺς ἦταν ναύαρχοι καὶ ὄχι στρατηγοί. Αὐτὰ τὰ θέματα ἦταν τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν, στίς νότιες ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ τὸ θέμα τοῦ Αἰγαίου, πού τὸ ἀποτελοῦσε ἓνα μέρος ἀπὸ τίς δυτικές ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μαζί μὲ τὰ νησιά. Τὸ κάθε θέμα εἶχε γιὰ διοικητὴ ἓνα δρουγγάριο, καὶ ἀνώτατος ἀρχηγός καὶ τῶν δύο δρουγγαρίων ἦταν ὁ στρατηγός τῶν καραβισιάνων. Αὐτὸς ὁ στόλος ἀπομάκρυνε δύο φορές τοὺς Ἀραβες ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ χάρη σ' αὐτόν ἔμεινε ἡ Σικελία στὴν Αὐτοκρατορία. Σιγά-σιγά ὅμως ἡ δύναμή του μεγάλωσε πολὺ. Τὸ 698 ἐκθρόνισε τὸ Λεόντιο καὶ ἀνέβασε στὸ θρόνο ἓνα ναύαρχο, τὸν Ἀψίμαρο. Τὸ 711 ἐκθρόνισε τὸν Ἰουστινιανὸ Β' ⁴⁶. Οἱ στρατιωτικοὶ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων φοβήθηκαν. Ἐπιπλέον, ἐνῶ ὁ ἀσιατικὸς στρατός ὑποστήριζε τὰ εἰκονομαχικὰ τοὺς σχέδια, ὁ στόλος, πού προερχόταν κυρίως ἀπὸ ἐπαρχίες πού ἦταν ἀφοσιωμένες στὴ λατρεία τῶν εἰκόνων, τοὺς εἶχε μιά ἀφοσίωση πού ταίριαζε στίς δεισιδαίμονες ψυχές τῶν ναυτικῶν. Ἡ ἀραβικὴ ναυτικὴ δύναμη ὀρισκόταν σὲ παρακμὴ καὶ ἔτσι θεώρησαν ἀσφαλέστερο νὰ καταργήσουν τὸν ἀνώτατο ἀρχηγό, νὰ ὑποβιάσουν τὰ ναυτικά θέματα καὶ νὰ περιορίσουν πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων⁴⁷.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δὲν ἦταν σωστή. Τὸν 9ο αἰῶνα παρουσιάστηκαν καὶ πάλι στόλοι ἀραβικοὶ καὶ ἀποσπάσανε ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία τὴ Σικελία καί, ἀκόμα χειρότερο, τὴν Κρήτη, πού τὴ μετατρέψανε σὲ ὀρμητήριο πειρατικὸ καὶ ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν ὅλα τὰ παρὰ τὸ Αἶγαίου. Ὁ στόλος ἔπρεπε νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ. Ἡ

⁴⁶ Θεοφάνης, 370, 380.

⁴⁷ Θεοφάνης 410.

αναγέννησή του συνέπεσε, πιθανώς όχι χωρίς λόγο, με την τελική συντριβή της εικονομαχίας. Ἡ Θεοδώρα καὶ ὁ Μιχαήλ Γ' καί, ὕστερα ἀπ' αὐτούς, ὁ Βασίλειος Α', ἀναδιοργάνωσαν ὅλο τὸ στόλο. Φρόντισαν καὶ πάλι τὴν ὀργάνωση τῶν ναυτικῶν θεμάτων καὶ στὴ δύναμή τους προστέθηκε σέ λίγο καὶ τὸ θέμα Σάμου, σὸ ὁποῖο ἀνῆκε καὶ ἡ Σμύρνη. Στὰ εὐρωπαϊκὰ θέματα τῆς Ἑλλάδας, σὸ θέμα δηλαδή Πελοποννήσου καὶ Κεφαλληνίας, καὶ στὰ ἰταλικά θέματα, ἐγκαταστήσανε ναυτικές βάσεις. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔπρεπε νά ναυλοχεῖ πάντα ἓνας πολυάριθμος αὐτοκρατορικός στόλος, μέ ἀρχηγό τὸ μεγάλο δρουγγάριο, ἓναν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους ποὺ ἦταν πρῶτοι στὴν ἱεραρχία. Οἱ στρατηγοὶ ὥστόσο τῶν ναυτικῶν θεμάτων ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμα νά παίρνουν μικρότερο μισθὸ ἀπὸ ὅλους τοὺς στρατιωτικούς συναδέλφους τους – μόνο 10 χρυσές λίβρες τὸ χρόνο⁴⁸.

Ὁ καινούριος στόλος ἦταν ἀξιόμαχος καὶ εἶχε ἐπιτυχίες. Δέν μπόρεσε νά σώσει τὴ Σικελία, ἀνέκτησε ὅμως τὴ νότιο Ἰταλία, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ ἐγίναν ὡς τὴν Ἀδριατική μέ τὸν Νικήτα Ὁρρούφα, τὸ μεγάλο ναύαρχο τοῦ Βασιλείου Α', ἦταν νά ἀναγνωρίσουν τὰ δαλματικά παράλια μιὰ ὑποτέλεια ποὺ ἀπὸ πολὺ καιρὸ τὴν εἶχαν λησμονήσει⁴⁹. Ὁ Σαρακηνὸς πειρατὴς ὁ Λέων ὁ Τριπολίτης κατόρθωσε, παρ' ὅλο τὸ στόλο, νά λεηλατήσῃ τὸ 904 τὴ Θεσσαλονίκη, ὁ στόλος ὅμως τὸν κυνήγησε ὥσπου, ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια, τὸν σκότωσε⁵⁰. Ἐπὶ Ζωῆς Καρβονοψίνης ὁ στόλος κατάστρεψε ἓνα καταφύγιο τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν στὸν ποταμὸ Λεῖρι (Garigliano), καὶ ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' εἶχε τὴν ἴδια ἐπιτυχία πολὺ μακρότερα, στίς Φρεγγέλλες (Fréjus)⁵¹. Τὸ 961 ἀνακτήθηκε ἐπιτέλους ἡ Κρήτη, ὕστερα ἀπὸ δύο ἀποτυχίες, μία τὸ 902 καὶ μία τὸ 949. Αὐτὸ ἦταν τὸ τέλος τῆς ναυτικῆς δύναμης τῶν Ἀράβων, καὶ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς μποροῦσε μέ τὸ δίκιο του νά λέει σὸ Λουῖτπράνδο ὅτι ἐκεῖνος μόνο ἄρχει στὴ θάλασσα⁵². Ὁ Κων-

⁴⁸ Bury, *Eastern Roman Empire*, 229-31.

⁴⁹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννίτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, 130.

⁵⁰ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 405.

⁵¹ Λουῖτπράνδου, *Antapodosis*, 61-2. Leo Ostiensis, 1, 50 ἐξ. Flodoard, *M.P.L.*, τόμ. 145, 431. Λουῖτπράνδου, *ἐνθ. ἀν.*, 135, 139.

⁵² Ἰδίου, *Legatio*, 182.

σταντίνος Ζ' είχε ήδη ισχυριστεί ότι είχε την υπεροχή ως τα στενά του Γιβραλτάρ⁵³.

Μέ τη σειρά της όμως άρχισε να παρακμάζει και η ναυτική δύναμη του Βυζαντίου. Αυτό, ως ένα σημείο, όφειλεται και πάλι στη μεγάλη δύναμη που μπορούσε να αποκτήσει ένας ναύαρχος – ο Ρωμανός Λεκαπηνός χάρη κυρίως στο άξιωμά του του ναυάρχου ανέβηκε στο θρόνο – και οι αυτοκράτορες του 11ου αιώνα, που δεν είχαν σχέση με τις ένοπλες δυνάμεις, περιορίσαν από σκοπού τούς ναυτικούς έξοπλισμούς. Καθώς κανένας αντίπαλος δεν είχε τότε ισχυρό ναυτικό, ο στόλος φαινόταν μιά σπατάλη περιττή. Ο Βασίλειος Β' είχε ήδη αναθέσει στους Βενετούς να ασκούν καθήκοντα έπιτηρήσεως στην Άδριατική και κανόνισε ώστε αυτοί να μεταφέρουν, όποτε παρουσίαζόταν ανάγκη, τά αυτοκρατορικά στρατεύματα. Στην Ανατολή οι κατακτήσεις των Σελτζούκων αποδιοργάνωσαν τά ναυτικά θέματα. Την εποχή του Άλεξίου Κομνηνού, όταν η Αυτοκρατορία χρειαζόταν και πάλι πλοία για να την προστατέψουν, αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν Ίταλούς μισθοφόρους. Ο Άλέξιος προσπάθησε να ξαναφτιάξει τό αυτοκρατορικό ναυτικό και μερικές φορές ο στόλος του μπόρεσε να αντιμετωπίσει τούς Πισάτες και τούς Γενοάτες. Οι τελευταίοι όμως Κομνηνοί δεν ήταν σέ θέση να διαθέσουν ούτε τούς άντρες, ούτε τά χρήματα που χρειάζονταν. Ο Μανουήλ Α' ξόδεψε όλα τά διαθέσιμα χρήματα σέ στρατιωτικές επιχειρήσεις και ο στόλος έπαψε να ύπάρχει. Τό αποτέλεσμα ήταν η συμφορά του 1204.

Οι αυτοκράτορες της Νικαίας φαίνεται ότι έστρεψαν όλη τους την ενεργητικότητα στο ναυτικό τους. Επί Μιχαήλ Παλαιολόγου, όταν ανακτήθηκε η Κωνσταντινούπολη, ύπηρχε ασφαλώς ένας μικρός αλλά χρήσιμος στόλος. Πραγματικά, σέ όλη την εποχή των Παλαιολόγων ο στόλος πιθανόν να ήταν σέ καλύτερη κατάσταση από τό στρατό, και ο άρχηγός του στόλου, που λεγόταν τότε μέγας δούξ, βρισκόταν ίεραρχικά τόσο ψηλά όσο και ο μέγας δομέστικος – όσο ψηλά δεν είχε φτάσει ποτέ ο μέγας δρουγγάριος⁵⁴. Ο στόλος όμως ήταν πολύ αδύνατος για να μπορεί να αντιμετωπίσει τό ισχυρό ίτα-

⁵³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περί θεμάτων*, 58.

⁵⁴ Κωδινός, *Περί όφφικίων*, 28.

λικό ναυτικό και ἄλλωστε κι αὐτός πού ὑπῆρχε σχεδόν ἐξαφανίστηκε στό χάος τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ὑπῆρχαν ὥστόσο ἀκόμα μερικά ἑλληνικά πλοῖα γιά νά πολεμήσουν τοὺς Τούρκους στήν τελευταία πολιορκία, ὅπως τό αὐτοκρατορικό μεταγωγικό πού ἔφερε σιτάρι στήν ἀποκλεισμένη Πόλη καί πολέμησε, γιά νά μπεῖ στό λιμάνι, ἕναν ἀπίστευτα ἄνισο ἀγώνα⁵⁵.

Τό συνηθισμένο βυζαντινό πολεμικό ἦταν ὁ δρόμων, μιά διήρης πού μπορούσε νά περιλάβει ἀπό ἑκατό ὡς τριακόσιους ἄντρες. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καί διήρεις ἄλλου τύπου, ὅπως φαίνεται ρηγορό-τερες, πού λέγονταν πάμφυλοι. Τό 10ο αἰῶνα ἡ ναυαρχίδα ἦταν ἕνας μέγας πάμφυλος. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καί γαλέρες πού εἶχαν μόνο μιά σειρὰ κουπιὰ⁵⁶. Ἐκτός ἀπ' αὐτά μπορούσαν νά ἐπιταχτοῦν καί τά ἐμπορικά πλοῖα. Τό στόλο πού ἔστειλε ὁ Ἰουστινιανός Β' ἐναντίον τῆς Χερσώνας τόν εἶχαν συγκροτήσει οἱ συντεχνίες τῆς Κωνσταντινουπόλης καί τόν ἀποτελοῦσαν καί πολλὰ ἐμπορικά πλοῖα⁵⁷. Καί τό 941 τήν ἐπιδρομή τῶν Ρώσων τή ἀπόκρουσε ἕνας στόλος πού τόν εἶχαν φτιάσει ὅπως-ὅπως, ἀπό παλιά πλοῖα καί ἀπό ἐμπορικά, ἐνῶ ὁ αὐτοκρατορικός στόλος ἔλειπε στό Αἰγαῖο⁵⁸.

Ἔχουμε μερικούς ἀριθμούς γιά τό μέγεθος τοῦ στόλου τίς ἡμέρες τῆς δόξας του. Λέγεται ὅτι τό 853 ἔστειλαν ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου τριακόσια πλοῖα, πολλά ὅμως ἀπ' αὐτά μπορεῖ νά ἦταν μικρά ἀκάτια⁵⁹. Γιά τήν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης τό 902, τό αὐτοκρατορικό ναυτικό διέθεσε 60 δρόμωνες καί 40 παμφύλους, καί τό θεματικό ναυτικό, ἀπό τά θέματα τῶν Κιβυρραιωτῶν, τοῦ Αἰγαίου καί τῆς Σάμου, 35 δρόμωνες καί 35 παμφύλους, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα ἔστειλε 10 δρόμωνες⁶⁰. Τό θέμα Καλαβρίας φαίνεται ὅτι τό 929 συντηροῦσε ἐφτά πλοῖα⁶¹.

Τά πλοῖα μπορεῖ νά ἦταν ἐξοπλισμένα μέ κριούς, τό κυριότερο

⁵⁵ Φραντζῆς, 247.

⁵⁶ Λέοντος, *Τακτικά*, 992 ἐξ. Bury Appendix 5 στό *Decline and Fall*, τόμ. 6, 539.

⁵⁷ Θεοφάνης, 377.

⁵⁸ Λουῖτπράνδου, *Antapodosis*, 137 ἐξ.

⁵⁹ Tabari, μετάφρ. στοῦ Vasiliev, *Τό Βυζάντιον καί οἱ Ἀραβες* (ρωσικά), 1, Ad-denda, 51-2.

⁶⁰ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 151, ἐξ.

⁶¹ Ibn-Adari, στοῦ Vasiliev, *Ἐνθ. ἀν.*, 2, Addenda, 149.

ὅμως ὄπλο τους ἦταν τό ὑγρό πῦρ⁶². Ἡ χημική αὐτή οὐσία, ὅπως φαίνεται, ἦταν διαφόρων εἰδῶν καί τή χρησιμοποιοῦσαν μέ διάφορους τρόπους. Συνήθως τό πετοῦσαν μέ χειροβομβίδες πού ἔσκαγαν καί ἔπιαναν φωτιά μόλις χτυποῦσαν στό ἐχθρικό πλοῖο ἢ τίναζαν ἀπό μακριά δοχεῖα ὀλόκληρα μέ καταπέλτες. Καί φαίνεται ἐπίσης ὅτι χρησιμοποιοῦσαν κάπως καί τήν πυρίτιδα, γιά νά ἐκτοξεύουν ἐμπρηστικές ὕλες, μέσα ἀπό σωλῆνες, σέ στόχους πού βρισκόνταν σέ κάποια ἀπόσταση. Ἡ συνταγή τοῦ ὑγροῦ πυρός ἦταν μυστικό πού τό φύλαγαν μέ μεγάλη προσοχή καί δέν ἔπρεπε ποτέ νά τό φανερώσουν⁶³. Στίς μεγάλες παράλιες πόλεις ὑπῆρχαν μεγάλα ἀποθέματα ὑγροῦ πυρός. Ἡ ἄλωση τῆς Μεσημβρίας ἀπό τόν Κροῦμο τό 812 ἦταν μεγάλη συμφορά, γιατί ἔτσι μιᾶ ποσότητα ὑγροῦ πυρός βρέθηκε στά χέρια τοῦ Βούλγαρου χάνη⁶⁴. Λέγεται ὅτι τήν ἐφεύρεση τήν εἶχε κάμει κάποιος Καλλίνικος, ἀπό τήν Ἡλιούπολη, τόν 7ο αἰῶνα, καί ἓνα εἶδος ὑγροῦ πυρός εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιά νά ἀποκρουστοῦν οἱ Ἀραβες στίς μεγάλες πολιορκίες τῆς Κωνσταντινούπολης. Πιθανῶς ὅμως οἱ διαφορές μορφές του νά μὴν εἶχαν τελειοποιηθεῖ ὥς τόν 9ο αἰῶνα. Ὁ Λέων ὁ ΣΤ΄ μιλάει γι' αὐτό σάν νά ἦταν ἀνακάλυψη καινούρια⁶⁵. Τό 10ο αἰῶνα ὁ Μάρκος ὁ Γραικός δίνει τή συνταγή κάπως ἀόριστα⁶⁶ καί φαίνεται ὅτι οἱ Ἀραβες εἶχαν μάθει νά τό φτιάχνουν πρὶν ἀπ' τὶς σταυροφορίες. Σταμάτησαν τελείως νά τό χρησιμοποιοῦν μόνο τό 14ο αἰῶνα, ὅταν ἀχρηστεύθηκε ἀπό τήν πυρίτιδα καί τὰ κανόνια.

Στὴν τακτική τοῦ ναυτικοῦ ὁ Λέων Στ' συμβουλευε σχεδόν ἀκόμα μεγαλύτερη φρόνηση ἀπ' αὐτήν πού συσταίνει γιά τό στρατό. Τὶς ναυμαχίες κατὰ παράταξη ἔπρεπε νά τὶς ἀποφεύγουν, ἐκτός ἂν ὁ ἀντίπαλος στόλος βρισκόταν σέ θέση μειονεκτική. Οἱ μεμονωμένοι ἀκροβολισμοὶ ἦταν πολὺ πῖο σοφοί. Γιά τὶς περιπτώσεις πού δέν μπορούσαν νά ἀποφύγουν τὴ ναυμαχία κατὰ παράταξη, συμβουλευε τόν ἡμισέληνοειδῆ σχηματισμό, πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἁρ-

⁶² Bury, *ἐνθ. ἀν.* Schlumberger, *Récits de Byzance*, 2η σειρά, 37-48.

⁶³ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν*, 84.

⁶⁴ Θεοφάνης, 499.

⁶⁵ Λέοντος, *Τακτικά*.

⁶⁶ *Liber Ignium ad Comburendos Hostes*, στοῦ Hofer, *Historie de la Chemie*, τόμ. 1.

χαίοι Έλληνες. Οί Βυζαντινοί έκαναν σήματα μέ σημαίες καί τή νύχτα μέ φῶτα. Μελετοῦσαν μέ προσοχή τήν τέχνη τῆς ναυσιπλοΐας – έπρεπε νά ξέρουν τούς άνέμους καί τά ρεύματα καί νά παίρνουν τίς άνάλογες προφυλάξεις. Έπρεπε νά αποφεύγουν τίς δύσκολες άκτές. Άν ώστόσο ήταν δυνατό νά χρησιμοποιήσουν τήν κακοκαιρία γιά νά καταστρέψουν μιá έχθρική μοίρα, αὐτός ήταν ό φτηνότερος καί έπομένως ό καλύτερος τρόπος γιά νά νικήσουν⁶⁷.

Εἶναι όμως φανερό ότι ό Λέων Στ΄ δέν ενδιαφέρεται καί πολύ γιά τόν πόλεμο στή θάλασσα, ούτε καί τόν πολυκαταλαβαίνει. Ό έρασιτεχνισμός του φαίνεται πολύ περισσότερο στό κεφάλαιό του γιά τό ναυτικό παρά σέ όποιοδήποτε άπό τά κεφάλαια πού μιλάει γιά τό στρατό. Δέν ύπάρχει κανένα έργο γραμμένο άπό επαγγελματία γιά τίς ένέργειες καί τά ιδεώδη τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ. Τό ναυτικό πρόσφερε πολλές μεγάλες ύπηρεσίες καί εἶναι δικαιολογημένος ό Κεκανμένος πού τό όνομάζει δόξα τῆς Ρωμανίας⁶⁸. Οί Ρωμαῖοι όμως τῶν τελευταίων χρόνων έβλεπαν χωρίς ένθουσιασμό τή δόξα τους. Οί θύελλες καί οί βράχοι γέμιζαν τή θάλασσα κινδύνους. Πολλές άρμάδες εἶχαν καταστραφεί άπό τό χέρι τοῦ Θεοῦ. Προτιμοῦσαν μιá τέχνη όπου ή εὐφυΐα τους τούς έξασφάλιζε πιό σίγουρα όφέλη καί γι' αὐτό μελετοῦσαν κυρίως τόν πόλεμο στήν ξηρά.

III. ΟΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

Άν καί εἶχαν οργανωμένο καί τό στρατό τους καί τό στόλο τους, οί βυζαντινοί, παρ' όλα αὐτά, προτιμοῦσαν νά τούς χρησιμοποιοῦν μέ φειδώ. Φρόντιζαν νά έχουν πάντα μιá δραστήρια διπλωματία, γιά νά δημιουργεῖ έριδες άνάμεσα στά ξένα έθνη, καί νά διατηρεῖ έτσι μιá ισορροπία πού αναχαίτιζε όσους έχθρους εἶχαν τή δυνατότητα νά κάμουν έπιδρομές στό αὐτοκρατορικό έδαφος.

Γιά τήν όργάνωση τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας πολύ λίγες πληροφορίες έχουν διασωθεῖ. Υπουργός τῶν έξωτερικῶν τῆς Αὐτοκρατορίας ήταν ό λογοθέτης τοῦ δρόμου, ένας ύπουργός πού, όπως φαίνεται, βρισκόταν σέ πολύ στενή σχέση μέ τόν αὐτοκράτορα, μέ

⁶⁷ Λέοντος, *Τακτικά*, ένθ. άν.

⁶⁸ Κεκανμένος, *Νουθετικός*, 101.

τόν ὁποῖο συνεργαζόταν κάθε μέρα⁶⁹. Τίς ἐξωτερικές ὑποθέσεις ἐπομένως τίς κατεύθυνε κατά μεγάλο μέρος ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας. Ἔργο τοῦ λογοθέτη ἦταν νά φροντίζει γιά τήν ὑποδοχή τῶν ξένων πρέσβων καί πιθανῶς ἐκεῖνος συγκροτοῦσε τίς αὐτοκρατορικές πρεσβείες πρὸς τίς ξένες αὐλές καί διάλεγε τά πρόσωπα πού θά τίς ἀποτελοῦσαν. Ὅρισμένες ὁμως διπλωματικές ὑποθέσεις τίς κανόνιζαν οἱ τοπικές ἀρχές: τίς ἀποστολές πρὸς τά ἔθνη τῶν στεπῶν τίς ὀργάνωνε συνήθως ὁ στρατηγός τῆς Χερσώνας (Κριμαίας). Στήν ἱστορία τῶν περιπετειῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', οἱ πρεσβείες πρὸς τοὺς Χαζάρους ξεκινᾶνε ἀπό τή Χερσώνα⁷⁰. Ἐπὶ Ζωῆς Καρδονοψίνης ὁ στρατηγός τῆς Χερσώνας, ὁ Ἰωάννης Βογᾶς, ἐπισκέφθηκε τοὺς Πετσενέγους γιά νά τοὺς ἐξωθήσει κατὰ τῆς Βουλγαρίας⁷¹, καί ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' θεωροῦσε τή Χερσώνα τήν καταλληλότερη δόση γιά τή διπλωματία μέ τίς στέπες⁷². Εἶναι πιθανό ὅτι ὁ τοπάρχης τῆς Γοθθίας, ἓνας ἀξιωματοῦχος πού, ὅπως φαίνεται, ὑπῆρχε στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα, ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ διπλωματικοῦ γραφείου τῆς Χερσώνας⁷³. Φαίνεται ὅτι καί στήν Ἰταλία ὁ τοπικός στρατηγός ἤ κατεπάνω διαπραγματευόταν μέ τοὺς Ἀραβες⁷⁴, παρ' ὅλο πού στήν Κωνσταντινούπολη εἶχαν ὀργανωθεί μεγάλες πρεσβείες γιά τίς ἰταλικές αὐλές⁷⁵. Στά μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα ὁ Βλάττος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Ὁτράντο, καί ὄχι ὁ στρατηγός, ταξίδεψε στή Μεχεδία τῆς Τύνιδος (El-Mahdia) γιά νά ἐξαγοράσει χριστιανούς αἰχμαλώτους. Τήν ἐποχή ὁμως ἐκείνη εἶχε μεγάλη ἐπιρροή ἐκεῖ γιατί ἡ ἀδελφή του ἦταν στό χαρέμι τοῦ καλὶφη. Ὅταν ὁμως ἀργότερα ξαναπῆγε ἀνεπίσημα, γιά νά ἐξακολουθήσει τίς ἀγαθοεργίες του, τὸν σκότωσαν⁷⁶.

Διπλωματική ὑπηρεσία ὅπως τήν ἐννοοῦμε σήμερα δέν ὑπῆρχε. Σέ καμμιά χώρα δέν διατηροῦσαν μόνιμους διπλωματικούς ἀντιπροσώπους, ἂν καί ὁ στρατηγός τῆς Χερσώνας εἶχε ἓνα μεγάλο γραφεῖο πού συγκέντρωνε πληροφορίες γιά τήν πολιτική κατάσταση

⁶⁹ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 102-103.

⁷⁰ Θεοφάνης, 378.

⁷¹ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 387.

⁷² Κωνσταντίνου Προφυρογεννήτου, *ἐνθ. ἀν.*, 72, 244 ἐξ.

⁷³ Uspenski, *Ρωσία καὶ Βυζάντιον* (ρωσικά), *passim*.

⁷⁴ Π.χ. Κεδρηγός, 6, 355.

⁷⁵ Π.χ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 661.

⁷⁶ *Βίος ἁγίου Νεΐλου*, *M.P.G.*, τόμ. 120, 117-20.

τῶν στεπῶν. Πιθανόν νά ὑπῆρχαν ὁρισμένοι ἀνώτεροι ὑπάλληλοι πού, ὅποτε παρουσιαζόταν ἀνάγκη, πήγαιναν πρέσβεις. Τήν ἐποχή τοῦ Λέοντος Στ' ἔστειλαν πρέσβη τό μάγιστρο Λέοντα τόν Χοιροσφάκτη πρῶτα στή Βαγδάτη καί ὕστερα στήν αὐλή τῆς Βουλγαρίας⁷⁷. Συνήθως, ὅταν γινόταν ἀνακωχή μέ τούς Ἀραβες, οἱ ἴδιοι ὑπουργοί πήγαιναν κάθε φορά γιά νά κανονίσουν στά σύνορα τήν ἀνταλλαγή τῶν αἰχμαλώτων καί πιθανόν νά ἦταν ἀνθρωποί πού ἤξεραν τήν ἀραβική γλώσσα. Ἐπί Ρωμανοῦ Α' ὁ πατρίκιος Κωνστας εἶχε ἀναλάβει τίς διάφορες πρεσβείες τοῦ Καυκάσου, ἀργότερα ὅμως προδιβάστηκε καί ἐγινε μέγας ναύαρχος⁷⁸.

Τό ἐξωτερικό χαρακτηριστικό τῆς δυζαντινῆς διπλωματίας ἦταν ἓνα αὐστηρό πρωτόκολλο πού σκοπό εἶχε νά ἐξυψώνει τό μεγαλεῖο τοῦ αὐτοκράτορα. Μόλις ἓνας ξένος πρέσβης ἔφτανε στήν Κωνσταντινούπολη τόν περιβάλλανε ἀμέσως μέ μεγάλη ἐθιμοτυπία – κυρίως γιά νά εἶναι βέβαιοι ὅτι δέν θά συναντοῦσε πρόσωπα μὴ ἐντεταλμένα. Ὅταν ἔκανε τήν ἐπίσημη ἐμφάνισή του, τόν χαιρετοῦσαν σύμφωνα μέ ὁρισμένους τύπους καί τόν δέχονταν μέ προτεραιότητα ἀνάλογη μέ τή σημασία τῆς χώρας του. Στή συνθήκη τοῦ 927, στούς Βούλγαρους πρέσβεις, πού ἀντιπροσώπευαν ἓνα μονάρχη συγγενή μέ τήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια, ἔδωσαν εἰδική προτεραιότητα, πρίν ἀπό ὅλους τούς ἄλλους πρέσβεις. Αὐτό συνεχίστηκε ὡς τήν κατάργηση τῆς βουλγαρικῆς δυναστείας ἀπό τόν Ἰωάννη Τσιμισκῆ⁷⁹. Στήν πρώτη συνέντευξη ὁ αὐτοκράτορας ἔμενε τελείως ἀπαθής, ἓνα εἶδος θεοῦ. Ὁ πρέσβης ἔπρεπε νά σκύψει καί νά τόν προσκυνήσει. Ἀργότερα, σέ κάποιο ἐπίσημο συμπόσιο, θά ἐρχόταν σέ προσωπική ἐπαφή μέ τόν αὐτοκράτορα ἢ πιθανόν νά τοῦ παραχωροῦσε ὁ αὐτοκράτορας ἰδιαίτερη συνέντευξη. Ἄν ἦταν ἀπό ἔθνος ~~δάσδαρο~~ ~~ἔδαζαν~~ σέ ἐνέργεια τά μηχανικά παιχνίδια τοῦ παλατιοῦ γιά νά τόν ἐντυπωσιάσουν. Τά χρυσά λεοντάρια ἀρχίζαν νά βρυχῶνται καί τά χρυσά πουλιά νά κελαηδοῦν, καί ὅσο ὁ πρέσβης ἦταν πεσμένος κάτω ὁ θρόνος σηκώνόταν ψηλά καί ὁ αὐτοκράτορας

⁷⁷ Ἡ ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἀλληλογραφία του ἔχει δημοσιευτεῖ – ἐκδ. Σακελιῶνος στό *Δελτίον*, τόμ. 1, 377-410.

⁷⁸ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τόν ἴδιον νιόν Ρωμανόν*, 208.

⁷⁹ Λουϊτπράνδου, *Legatio*, 186.

ΡΩΜΑΝΟΣ Α΄, ΛΕΚΑΠΗΝΟΣ
Μικρογραφία τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Βιβλιοθήκη τῆς Μοδένας.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Β', ΦΩΚΑΣ

Μικρογραφία του 15^{ου} αιώνα, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β', Ο ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΣ
Μικρογραφία τοῦ ΙΑ' αἰῶνα. Μαροκινή Βιβλιοθήκη Βενετίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α΄, ΤΣΙΜΙΣΚΗΣ
Ἀργυρὸ νόμισμα τοῦ Ζ' αἰώνα.

παρουσιαζόταν ντυμένος μέ διαφορετικό καί πλουσιότερο ένδυμα. Ἡ φιλοφρόνηση πρὸς τοὺς πιό ἐξελιγμένους πρέσβεις ἦταν νά τοὺς δείξουν τοὺς θησαυροὺς ἢ τὰ ἅγια λείψανα τοῦ παλατιοῦ, – μιά ἐπίδειξη ἀπὸ πράγματα ἀνεκτίμητα, πού τοὺς ἔκοδε τήν ἀναπνοή, – ἢ καμμιά φορά νά τοὺς πάρουν στά παίγνια⁸⁰. Ἡ ἐπιτήρηση ὁμως ἦταν αὐστηρή καί συνεχῆς. Οἱ πρέσβεις ἔπρεπε νά γυρίσουν στόν τόπο τους χωρὶς νά ἔχουν μάθει καί νά ἔχουν δεῖ τίποτα παραπάνω ἀπὸ ὅ,τι εἶχε τήν πρόθεση νά τοὺς δείξει ἡ αὐτοκρατορική κυβέρ- νηση. Ἄν συμπεριφέρονταν χωρὶς σεβασμό ἢ ἂν τὰ διαπιστευτήριά τους ἀπευθύνονταν μόνο πρὸς τόν αὐτοκράτορα «τῶν Ἑλλήνων», ὅπως τὰ διαπιστευτήρια τῶν ἀποκρισαρίων τοῦ πάπα τό 968, τοὺς ἔδωσαν ἀμέσως στή φυλακή⁸¹. Διπλωματική ἀσυλία γιά τὰ πρόσωπα πού περιφρονοῦσαν τό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα καί τίς καθιερωμένες συνήθειες τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς δέν ὑπῆρχε.

Στό ἐξωτερικό οἱ αὐτοκρατορικοὶ πρέσβεις ταξίδευαν μέ πολυ- τελεῖ ἀκολουθία, φορτωμένοι πλούσια δῶρα, κοσμήματα, χρυσάφι, ὑφάσματα μεταξωτά καί χρυσοῦφанта. Τά δῶρα αὐτά τά προόρι- ζαν κυρίως γιά τό μονάρχη στήν αὐλή τοῦ ὁποίου πῆγαιναν οἱ πρέ- σβεις, πρόσφεραν ὁμως δῶρα καί στοὺς ἀξιωματοῦχους πού εἶχαν ἐπιρροή⁸². Ὑποτίθεται ὅτι ἡ αὐτοκρατορική ὑπηρεσία πληροφο- ριῶν ἤξερε ποιῶν προσώπων τήν ὑποστήριξη ἀξίζε τόν κόπο νά ἀπο- κτήσουν στήν Παβία ἢ στή Βαγδάτη. Ὅταν τό 980 ἔστειλαν στή Βαγδάτη τόν Νικηφόρο Οὐρανό, τοῦ ἔδωσαν ὁδηγίες νά εἶναι ἰδιαί- τερα φιλοφρονητικός μέ τόν Adhoud ed - Dauleh, τόν πιό σημαντικό ἀπ' τοὺς συμβούλους τοῦ καλίφη⁸³.

Πέρα ὁμως ἀπὸ τό ἐπίστρομα αὐτό τῆς ἐπίδειξης, ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἦταν ἐξυπνη, ἔδλεπε μακριά καί, κατὰ κάποιο τρόπο, δέν εἶχε ἠθικούς ἐνδοιασμούς. Οἱ Βυζαντινοὶ τηροῦσαν πάντα μέ μεγάλη προσοχή τίς ὑποχρεώσεις τους ἀπὸ τίς συνθήκες, δέν ἔδλε- παν ὁμως κανένα κακό ἂν ὑποκινοῦσαν μιά ξένη φυλὴ ἐναντίον ἐνός γείτονά τους μέ τόν ὁποῖο οἱ ἴδιοι βρῖσκονταν σέ εἰρήνη. Ὁ

⁸⁰ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 566 ἐξ., 680 ἐξ. Λουῖτπράνδου, *Legatio, passim*.

⁸¹ Λουῖτπράνδου, *ἐνθ. ἀν.*, 201.

⁸² Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *ἐνθ. ἀν.*, 661.

⁸³ Yachya of Antioch, *ἐκδ. Rosen*, 20.

Λέων Στ', πού ἦταν τόσο εὐσεβής ὥστε δέν μπορούσε νά πολεμήσει ὁ ἴδιος τούς Βουλγάρους, ἐπειδὴ ἦταν κι αὐτοὶ χριστιανοί, δέν ἐδίστασε νά πληρώσει τούς ἀλλόθρησκους Οὐγγρους γιὰ νά τούς ἐπιτεθοῦν ἀπὸ τὰ νότια⁸⁴. Καί τό ἴδιο καί ὁ Νικηφόρος Φωκάς ὑποκίνησε τούς Ρώσους ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, παρ' ὅλο πού εἶχε εἰρὴν μαζὶ τους⁸⁵. Ἦταν βασικός κανόνας τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου νά παρακινοῦν κάποιο ἄλλο ἔθνος νά ἀντιμετωπίζει τόν ἐχθρό καί νά μειώνουν μ' αὐτό τόν τρόπο τίς δαπάνες καί τούς κινδύνους ἑνὸς πολέμου. Ἐτσι, φράγκικα στρατεύματα τοῦ δυτικοῦ αὐτοκράτορα Λουδοβίκου Β', καί ὄχι βυζαντινά, ἐδιώξαν τούς Σαρακηνοὺς ἀπὸ τὴ νότιο Ἰταλία καί ἀνακτήσανε τὴ Βάρι τό 871⁸⁶. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀπλῶς φρόντισαν νά βρεθοῦν ἐκεῖ στὴν ὥρα τους, γιὰ νά δρέψουν τούς καρπούς τῆς νίκης, καί νά ἀπομακρύνουν μέ τρόπο τοῦ Φράγκους ἀπὸ τίς ἐπαρχίες πού εἶχαν ἀνακτηθεῖ. Μὲ τόν ἴδιο τρόπο, στὴ νότιο Ἰταλία πάλι, ἔναν αἰῶνα ἀργότερα, ὅταν ὁ δυτικός Ὅθων Β' ἐμφανίστηκε ἐκεῖ μέ σχέδια κατακτητικά, σέ ἐποχὴ πού ὁ Βασίλειος Β' βρισκόταν σέ δύσκολη θέση ἐξαιτίας μιᾶς μεγάλης ἐπανάστασης, ἡ μικρὴ βυζαντινὴ φρουρὰ ὑποχώρησε, ἀφοῦ ἐνθάρρυνε καί πιθανῶς ἐπλήρωσε τούς Σαρακηνοὺς νά ἀναχατίσουν τὴ γερμανικὴ προέλαση. Ὑστερα, ὅταν οἱ Γερμανοὶ νικήθηκαν στὸ Στύλο (Stilo) καί οἱ Σαρακακηνοὶ ἀποσύρθηκαν φορτωμένοι λάφυρα, οἱ βυζαντινὲς φρουρὲς ξαναγύρισαν⁸⁷. Ἐτσι καί ὁ Ἀλέξιος Α', παρ' ὅλο πού δέν τούς εἶχε προσκαλέσει οὔτε εἶχε καθόλου ἐπιθυμήσει τὴ βοήθειά τους, ἐχειρίστηκε μέ τέτοιο τρόπο τίς πρώτες νίκες τῶν Σταυροφόρων ἐναντίον τῶν Σελτζούκων, ὥστε νά ὠφεληθεῖ μόνο ἐκεῖνος.

Μέ τὰ ἔθνη τῶν στεπῶν αὐτὴ τὴν τακτικὴ τὴ συνηθίζανε πολὺ. Πολλὲς φορές στὸ παρελθόν ἀποτέλεσμα τῶν ἀναταραχῶν πού συνέβαιναν στίς στέπες ἦταν διαφορὲς βαρβαρικές φυλὲς νά εἰσβάλουν στὴν Αὐτοκρατορία. Μετὰ τόν 7ο αἰῶνα ὅμως κανένας δέν κατόρθωσε νά ἐγκατασταθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ Δούναβη. Πολλοὺς ἀπὸ

⁸⁴ Λέοντος, *Τακτικά*, 957. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, 168 ἐξ.

⁸⁵ Κεδρηνός, 2, 372.

⁸⁶ Gay, *Italie Méridionale*, 79 ἐξ.

⁸⁷ *Ενθ. ἀν.*, 324 ἐξ.

τούς λαούς πού θά μπορούσαν νά κάμουν επιδρομές τούς είχαν κατατροπώσει στίς στέπες ή, όπως τούς Ούγγρους, τούς είχαν διοχετεύσει πρὸς τήν κεντρική Εὐρώπη. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ δίνει τή συνταγή μέ τήν ὁποία κατόρθωναν τό 10ο αἰώνα νά ἔχουν αὐτά τά ἀποτελέσματα. Ἐναντίον τῶν Χαζάρων π.χ. μπορούσε κανεῖς νά κελέσει τούς Πετσενέγους ἢ τούς Μαύρους Βούλγαρους. Ἐναντίον τῶν Πετσενέγων τούς Ρώσους καί τούς Ούγγρους, καί οὕτω καθεξῆς⁸⁸. Κάθε ἔθνος εἶχε τούς δικούς του ἐχθρούς πού μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά ἀντίρροπο. Οἱ Βυζαντινοί διατήρησαν ὡς τό τέλος τήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιοῦν τό ἕνα ἔθνος ἔναντίον τοῦ ἄλλου.

Ἕνας μέγας τομέας τῆς Βυζαντινῆς διπλωματίας ἦταν οἱ γάμοι. Ἀκόμα καί οἱ αὐτοκράτορες ἦταν δυνατό νά παντρευτοῦν ξένες νύφες. Δύο πριγκίπισσες Χαζάρες ἀνέβηκαν στόν αὐτοκρατορικό θρόνο, οἱ γυναῖκες τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ καί τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄. Ὁ Ρωμανός Α΄ πάντρεψε τόν ἑγγονό του, τόν κατόπι Ρωμανό Β΄, μέ μιᾶ νόθα πριγκίπισσα ἀπό τήν Ἰταλία. Γυναίκα τοῦ Μιχαήλ Ζ΄ ἦταν ἡ χαριτωμένη Μαρία τῆς Ἀλανίας. Ἐπί Κομνηνῶν καί ἐπί Παλαιολόγων εἶχε γενικευθεῖ ἡ συνήθεια νά παίρνουν νύφες ἀπό τή Δύση καί ὑπῆρχε ὁλόκληρη σειρά ἀπό αὐτοκράτειρες δυτικῆς καταγωγῆς πού δέν μπόρεσαν νά προσαρμοστοῦν καί πού ἡ βυζαντινὴ ἔπαρση δέν τίς ἄφησε ποτέ νά γίνουν δημοφιλεῖς στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀπό διπλωματικὴ ἄποψη ὅμως οἱ γάμοι αὐτοὶ ἦταν ἀποτυχίες, κανένα κέρδος δέν προσέφερε, ἀπλῶς ἔκαναν τόν αὐτοκράτορα μοσητό. Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ΄, εἶδε πόσο ἀνόητο ἦταν αὐτό καί τίς παραμονές τῆς ἄλωσης ζητοῦσε νύφη ἀπό τήν Ἀνατολή⁸⁹. Ἀπό τό ἄλλο μέρος πάλι οἱ γάμοι πού ἔκαναν βυζαντινὲς ἀρχοντοπούλες μέ ξένους ἡγεμόνες ἄξιζαν πολ- λές φορές τόν κόπο. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ΄ ὑποστήριξε ὅτι τρία πράγματα δέν μπορούσε ἕνας αὐτοκράτορας νά δώσει σ' ἕναν ξένο, — στέμμα, τό μυστικό τοῦ ὕγρου πυρός καί τό χέρι μιᾶς πορφυρογέννητης πριγκίπισσας⁹⁰. Καί τόν κανόνα αὐτό σπάνια τόν παραβαί-

⁸⁸ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *ἐνθ. ἀν.*, 67-72, 80-1.

⁸⁹ Diehl, *Figures Byzantines*, 2, 164-290.

⁹⁰ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *ἐνθ. ἀν.*, 84.

νανε. Ὁ Ρωμανός Α', πρὸς μεγάλο ἀποτροπιασμό τοῦ Κωνσταντίνου, ἔδωσε τὴν ἐγγονή του τὴ Μαρία στὸν τσάρο τῆς Βουλγαρίας. Καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντίνου οἱ ἐγγόνες, ἡ Θεοφανώ καὶ ἡ Ἄννα, ἐγιναν ἡ μία αὐτοκράτειρα στὴ Δύση καὶ ἡ ἄλλη μεγάλη δούκισσα τῆς Ρωσίας. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση ἦταν πάρα πολὺ ταπεινωτικὴ γιατί ὁ μέγας δούξ Βλαδίμηρος ἦταν ἓνας ἀδιόρθωτος δάρδαρος. Ὁ Βασίλειος Β' συγκατατέθηκε νὰ θυσιάσει τὴν ἀδελφή του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἐπείγουσες διπλωματικές ἀνάγκες – νὰ ἐκχριστιανίσει τοὺς Ρώσους, νὰ τοὺς κάμει συμμάχους καὶ νὰ σώσει τὴ Χερσώνα. Μόνο τὴν ἐποχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ ἐπὶ Παλαιολόγων οἱ κόρες τῶν αὐτοκρατόρων παντρεύονταν συχνά στὸ ἐξωτερικόν, κυρίως μὲ Σλάβους ἡγεμόνες. Τοὺς τελευταίους αἰῶνες οἱ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζούντας ἀνακάλυψαν ὅτι ἡ ξακουστὴ ὁμορφιά τῶν θυγατέρων τους ἦταν ἓνα κεφάλαιο ἀνεκτίμητο. Χρησιμοποιώντας το ὁμως ἐνεργοῦσαν μὲ ἓναν τρόπο πού τὸν ἀποδοκίμαζε ἡ πατροπαράδοτη αὐτοκρατορικὴ διπλωματία. Γυναῖκες ὁμως, λιγότερο ὑψηλῆς καταγωγῆς, τίς ἔστελναν συχνά ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ μὲ καλὰ ἀποτελέσματα, γιὰ νὰ ἐκπολιτίσουν πριγκιπικοὺς συζύγους σὲ χώρες μακρινές. Καθὼς ἡ ἀρμενικὴ καὶ ἡ κανκασιανὴ δυναστεία σιγά-σιγά μῆταν στὴ σφαῖρα τῆς βυζαντινῆς ἐπιδροῆς, τὰ μέλη τους ἔθροισκαν πάντα ἐνθάρρυνση γιὰ νὰ ζητοῦν τίς γυναῖκες τους ἀπ' τὴ μεγάλη Πόλη. Κάποια ὁμορφη νέα γυναῖκα, ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, κατὰ προτίμηση συγγενῆς μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο, ξεκινοῦσε γιὰ τὴν Ταρῶνα ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ Ἄνιον (Ani), μὲ πολυτελὴ προίκα καὶ πιθανόν καὶ μὲ κανένα, ὅχι καὶ τόσο σημαντικόν, ἅγιον λείψανον σάν γαμήλιο δῶρο τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Ρωμανός Γ' ἔδωσε στὴν ἀνιψιά του, ὅταν παντρεύτηκε τὸ βασιλεῖα Βαγράτη τῆς Ἀβασγίας⁹¹, ἓνα καρφὶ ἀπὸ τὸν Τίμιο Σταυρό, καὶ τὸ ἴδιο καὶ ἡ Θεοφανὼ πῆγε στὴ Δύση φέροντας μαζί της ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου Πανταλέοντος τῆς Νικομηδείας⁹² – καὶ ὁ εὐγνώμων σύζυγος ἔβλεπε μὲ ἀνανεωμένο τὸ σεβασμὸ τοῦ τὴν αὐτὴ τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ Λομβαρδοὶ πριγκίπες τῆς νοτίου Ἰταλίας, ἀπὸ τὸ τέλος ἤδη τοῦ 8ου αἰῶνα, ἔπαιρναν γυ-

⁹¹ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 316-17.

⁹² Hugo, *Chronicon*, στὰ *M.G.H.Ss.*, τόμ. 8, 374.

ναίκες από τό Βυζάντιο, ὅπως ὁ Γριμοάλδος τοῦ Βενεδέντου πού παντρεύτηκε τήν κουνιάδα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ'⁹³. Τόν 11ο αἰώνα δύο Βενετοί δόγηδες παντρεύτηκαν Βυζαντινές, ὁ Ἰωάννης Ὁροσέλος καί ὁ Δομήνικος Σέλδιος, καί Βυζαντινές ἀνέθηκαν τόν ἴδιο αἰώνα σέ θρόνους τῆς Ρωσίας⁹⁴. Τό 12ο αἰώνα, ἐπί Κομνηνῶν, αὐτοί οἱ γάμοι ἔγιναν ἀκόμα πιό πολλοί. Ἡ Μαρία Κομνηνή καί ἡ Θεοδώρα Κομνηνή, καί οἱ δύο ἀνιψιές αὐτοκρατόρων, ἔγιναν βασίλισσες τῶν Ἱεροσολύμων. Ἄλλη ἀνιψιά τοῦ Μανουήλ Α' παντρεύτηκε τό δούκα τῆς Αὐστρίας – τή θυσίασαν, ὅπως εἶπε ὁ ποιητής τῆς αὐλῆς τῆς μητέρας τῆς, γιά τό ἅγριο ζῶο τῆς Δύσης⁹⁵. Τόν καιρό ὁμως ἐκεῖνο δέν τηροῦσαν πιά τήν παλιά ἐξαίρεση γιά τίς προφυρογέννητες πριγκίπισσες, μέ ἀποτέλεσμα νά μειωθεῖ ἡ τιμή πού ἔφεραν οἱ αὐτοκρατορικές νύφες καί νά ξεπέσει ἔτσι ἡ διπλωματική τους ἀξία.

Τήν ἴδια ἐποχή ἄρесе στούς Βυζαντινοὺς νά συγκεντρώνουν τοὺς μνηστήρες τῶν ξένων θρόνων. Στήν αὐτοκρατορική αὐλή βρίσκονταν πάντα πρίγκιπες πού διεκδικοῦσαν τό βουλγαρικό καί τό σερβικό στέμμα καί συνήθως ἦταν παντρεμένοι μέ βυζαντινές ἀρχόντισσες. Ὁ Ρωμανός Α', παρ' ὅλο πού ὁ Πέτρος τῆς Βουλγαρίας εἶχε παντρευτεῖ τήν ἴδια τήν ἐγγονή του, φρόντισε νά ἔχει στά χέρια του τόν μεγαλύτερο ἀδελφό τοῦ Πέτρου, τό Μιχαήλ, καί τόν κρατοῦσε μέ μεγάλες τιμές στήν Κωνσταντινούπολη⁹⁶. Ὅταν ὁ Καρλομάγνος διέλυσε τό λομβαρδικό βασίλειο, ὁ προηγούμενος διάδοχος, ὁ Adelchis, ἔφυγε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου βρῆκε ὑποστήριξη σέ ὅλα του τά σχέδια⁹⁷. Μισό αἰώνα μόλις πρὶν ἀπό τήν τελική πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας κρατοῦσαν στήν Κωνσταντινούπολη ἕναν Τοῦρκο μνηστήρα τοῦ θρόνου καί τόν προβάλλανε εἰς θάρος τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β'⁹⁸.

Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἦταν πολὺ δαπανηρή. Προίκες, δῶρα,

⁹³Βίος Φιλαρέτου, ἐκδ. Vasiliev, Izvestiya τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινούπολης, τόμ. 5.78.

⁹⁴ Π.χ. Theophano Muzalon (Loparev στό V.V., τόμ. 1, 159).

⁹⁵ Miller, *Recueil des Historiens des Croisades (Grecs)*, 2, 768.

⁹⁶ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 419.

⁹⁷ Einhard, *ad annum* 788.

⁹⁸ Δούκας, 117 ἐξ.

ἐπιχορηγήσεις πρὸς ὁλόκληρα ἔθνη, ὅλα αὐτὰ προϋποθέτανε τεράστια ποσὰ ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο. Ἀκόμα καὶ οἱ οἰκονομικοὶ ἀποκλεισμοί, πού τοὺς χρησιμοποιοῦσαν καμιά φορά μέ ἐπιτυχία ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν, ἦταν ἐπιζήμιοι καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν Αὐτοκρατορίαν⁹⁹. Ἐπιπλέον ἡ κυδέρνηση εἶχε πάντα ὅλη τὴ διάθεση νὰ πληρώνει τοὺς ἐχθροὺς γιὰ νὰ μὴν εἰσδύλλουν στὸ ἔδαφός της. Διάφοροι παράνομοι ἡγεμόνες, πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα, ἔγιναν ἔτσι πελάτες τῆς Αὐτοκρατορίας, σχεδὸν μισθωτοί, γιατί ἦταν φυσικό νὰ προτιμᾶνε χωρὶς συζήτηση ἓνα κανονικὸ εἰσόδημα ἀπὸ βυζαντινὸ χρυσάφι, ἀπὸ τὰ ἀδέβαια λάφυρα μιᾶς ἐπιδρομῆς. Καμιά φορά μάλιστα, ἂν τὸ Βυζάντιο, γιὰ ἓναν ὁποιοδήποτε λόγο, δέν ἐπιθυμοῦσε νὰ κάμει ἓναν πόλεμο, ἡ Βαγδάτη ἢ ἡ Πραισθλάδα εἰσπράττανε κάθε χρόνο ἓνα χρηματικὸ ποσό. Ὁ καλίφης ἢ ὁ τσάρος μποροῦσαν, ἂν προτιμοῦσαν, νὰ τὸ ὀνομάζουν φόρο ὑποτελείας. Γιὰ τὸν αὐτοκράτορα ἦταν ἁπλῶς μιὰ συνετὴ ἐπένδυση. Ὅταν θὰ ἦταν ἔτοιμος νὰ πολεμήσει, ἡ πληρωμὴ θὰ σταματοῦσε. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ὅμως ἔπρεπε τὸ δημόσιο ταμεῖο νὰ εἶναι γεμάτο καί, ὅσο καιρὸ ὑπῆρχαν τὰ χρήματα, ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἀνθοῦσε. Ὅταν ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπαψε νὰ εἶναι τὸ οἰκονομικὸ κέντρο τοῦ κόσμου, τότε ἦρθε καὶ ἐκεῖ ἡ παρακμὴ.

⁹⁹ Schlumberger, *Épopée Byzantine*, 2, 452 ἑξ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Ἄν τό Βυζάντιο τή δύναμή του καί τήν ἀσφάλειά του τή χρωστοῦσε στήν καλή λειτουργία τῶν ὑπηρεσιῶν του, τή δυνατότητα νά ξοδεύει γιά τίς ὑπηρεσίες αὐτές τοῦ τήν ἔδινε τό ἐμπόριό του. Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς του πολιτικῆς καί ἡ ἱστορία τοῦ ἐμπορίου τοῦ Μεσαίωνα.

Λίγες πόλεις εἶχαν τό προνόμιο νά θροίσκονται σέ μιά τόσο ἐξαιρετική ἐμπορική θέση ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, πού εἶχε χτιστεῖ στόν πορθμό μεταξύ Βορρᾶ καί Νότου καί στή γέφυρα τῆς ξηρᾶς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Καί λίγοι λαοί ὑπῆρξαν τόσο ἱκανοί στό ἐμπόριο ὅσο οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ἀρμένιοι, πού ἀποτελοῦσαν τοὺς κατοίκους τῆς. Δέν εἶναι καθόλου ἐκπληκτικό ὅτι, αἰῶνες ὁλόκληρους, τό ὄνομα τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν συνώνυμο τοῦ πλούτου – μιά πόλη πού οἱ θησαυροί τῆς «οὔτε τελειώνουν οὔτε μετριοῦνται». Οἱ θησαυροί ὅμως αὐτοί δέν εἶχαν ἀποκτηθεῖ τυχαῖα. Δέν ἦταν μόνο ἡ τοποθεσία, χρειάστηκε καί ἡ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων γιά νά πλουτίσει ἡ Πόλη.

Ὡς τή στιγμή πού ὁ Κολόμβος καί ὁ Βάσκο ντὰ Γκάμα ἐγκαινίασαν μιά καινούρια ἐποχή, τό ἐμπόριο ἀπό τήν Ἀπὼ Ἀνατολή στή Μεσόγειο ἦταν τό κυριότερο τοῦ κόσμου. Ἡ περιοχὴ τῆς Μεσογείου εἶχε τή δυνατότητα νά τραφεῖ μόνη τῆς καί νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀνάγκες τῆς, στίς ἐποχές ὅμως πού εὐημεροῦσε λαχταροῦσε τὰ εἶδη πολυτελείας, πού μόνο ἡ Ἀνατολή μπορούσε νά τῆς προμηθεύσει. Στούς πρώτους αἰῶνες μ.Χ. τό ἀνατολικό ἐμπόριο παρουσίαζε ἐξαιρετική ἀνθηση. Ἡ Ρώμη ἔκανε μεγάλες εἰσαγωγές ἀπὸ τίς Ἰν-

δίες μπαχαρικά, δότανα και ξύλο σανδάλου, και, πάνω από όλα, μετάξι, κυρίως ἀκατέργαστο, από την Κίνα. Αὐτά ὅλα ἔπρεπε νά πληρωθοῦν, καί οἱ ἐξαγωγές τῆς Μεσογείου, ἀπό γυαλικά, σμάλτα καί ἔτοιμα προϊόντα, δέν ἦταν ἀρκετές. Μεγάλες ποσότητες χρυσάφι πήγαιναν κάθε χρόνο στήν Ἀνατολή καί ἡ ἀφαίμαξη αὐτή ὁδήγησε στήν οἰκονομική κρίση πού σιγά-σιγά ἀπλώθηκε στό ρωμαϊκό κόσμο. Ἡ ζήτηση ὅμως γιά τό μετάξι ἐξακολουθοῦσε καί τίς ἀρχές τίς ἀπασχολοῦσε πολύ νά βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιά νά τό προμηθεύονται ὅσο τό δυνατόν πιό φτηνά.

Τό ἀνατολικό ἐμπόριο μποροῦσε νά ἀκολουθήσει διάφορους δρόμους¹. Μποροῦσε νά διασχίσει τό Τουρκεστάν ὡς τήν Κασπία καί ἀπό κεῖ νά ἀκολουθήσει ἡ ἕνα δόρειο δρόμο πρὸς τό Βόλγα καί τή Μαύρη Θάλασσα καί νά φτάσει στή Χερσώνα, ἡ ἕνα δρόμο νότιο, μέσα ἀπό τῇ δόρειο Περσία, ὡς τή Νίσιβι στά αὐτοκρατορικά σύνορα, ἡ μποροῦσε ἀκόμα, διασχίζοντας τήν Ἀρμενία, νά φτάσει στήν Τραπεζούντα. Ἦταν ἐπίσης δυνατό νά διασχίσει τίς Ἰνδίες καί τό Ἀφγανιστάν καί τήν κεντρική Περσία ὡς τή Νίσιβι ἡ τή Συρία. Μποροῦσε ἀπό τή θάλασσα νά ἀνεδεῖ τόν Περσικό κόλπο καί ὕστερα, διασχίζοντας τήν Περσία, νά φτάσει στή Συρία, ἡ ἦταν δυνατό νά κάμει ὅλο τό ταξίδι ἀνεβαίνοντας τήν Ἐρυθρά Θάλασσα ὡς τήν Αἴγυπτο. Δύο μόνο δρόμοι ἀποφεύγανε τήν Περσία, ὁ βορειότερος, πού προϋπέθετε μιά σταθερότητα πολύ σπάνια ἀνάμεσα στά ἔθνη τῶν στεπῶν, καί ὁ νοτιότερος, ὁ θαλάσσιος, πού προϋπόθετε ἐμπορικό ναυτικό στά νότια τοῦ Σουέζ. Ἡ Περσία ἦταν μιά συνεχῆς ἀπειλή γιά τό ἐμπόριο. Ἔβαζε μεγάλους δασμούς καί σέ καιρό πολέμου σταματοῦσε τελείως κάθε μεταφορά. Στήν πραγματικότητα ἕνας ἀναγκαστικός περιοδικός περιορισμός δέν ἦταν κακός γιά τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο τῆς Αὐτοκρατορίας, τό ἀποτέλεσμα ὅμως ἦταν ἀνεργία στά ἐργοστάσια τῆς τῶν μεταξωτῶν. Ἡ αὐτοκρατορική διπλωματία προσπάθησε, ὅλο τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα, νά ἐξασφαλίσει τοὺς δύο ἐλεύθερους δρόμους καί ἤρθε σέ διαπραγματεύσεις μέ τό Οὐννικό καί τό Τουρκικό βασίλειο τῶν στεπῶν καθῶς καί μέ τοὺς Ἀθησιννοὺς, πού τό βασίλειό τους τῆς Ἀζώμης ἡ Ἀζοῦμ ἐξουσίαζε τήν Ἐρυθρά Θάλασσα.

¹ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, 1, 1-24.

Ὁ 6ος αἰώνας ἦταν ὁ μέγας αἰώνας τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου. Ἡ Αὐτοκρατορία ἐπὶ Ἀναστασίου καί στὰ πρῶτα χρόνια τῆς δυναστείας τοῦ Ἰουστίνου εἶχε ἀναζωογονηθεῖ καί εὐημεροῦσε καί ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή περνοῦσε ἀπὸ λαοὺς ἡσυχους. Τό μετὰξί ταξίδευε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ξηρά μέσα ἀπὸ τὴν Περσία ὡς τὰ αὐτοκρατορικά τελωνεῖα στὴ Νίσιβι καί στὸ Δάρας. Ἀπὸ κεῖ τό μεταφέρανε γιὰ ἐπεξεργασία στὴν Κωνσταντινούπολη καί στὰ ἐργοστάσια τῆς Τύρου καί τῆς Βηρυττοῦ. Μερικοὶ ὅμως ἔμποροι μέ ὅλα τὰ μπαχαρικά τῶν Ἰνδιῶν ταξίδευαν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐνας παλιὸς ναυτικός, ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἔγραψε ἕνα βιβλίο γιὰ νὰ ἀποδείξει, χάρις στὴ μεγάλη του πείρα, ὅτι ἡ γῆ ἦταν ἐπίπεδη. Καί σ' αὐτό τό βιβλίο περιγράφει τό Ἰνδικό ἐμπόριο². Τό γραφεῖο ἀνταλλαγῆς ὅλης τῆς Ἀνατολῆς ἦταν ἡ Ταπροδάνη (Κεϋλάνη). Τὰ ἀγαθὰ τῆς Ἀνατολῆς, μετὰξί ἀπὸ τὴν Κίνα, μετὰξί, ἄλλοι, μοσχοκάρφια καί ξύλο σανδάλου ἀπὸ τὴν Ἰνδοκίνα, πιπέρι ἀπὸ τὴ Μαλαισία, χαλκός ἀπὸ τὴν Καλλιὰνα (κοντὰ στὴ Βομβάη), μόσχος καί καστόρια ἀπὸ τό Σιντού, ὅλα μαζεύονταν ἐκεῖ, μαζί μέ τὰ κοσμήματα τῆς Ταπροδάνης. Τό μετὰξί τό ἀρπάζανε συνήθως οἱ Πέρσες ἔμποροι καί ἀνέβαιναν τόν Περσικό κόλπο. Τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τὰ μεταφέρανε μέ πλοῖα, κυρίως ἀβυσσηνιακά, ὡς τὴν Ἀδουλι στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, τὴν πρωτεύουσα τῆς Ἀξώμης, καί ἀπὸ κεῖ, σχεδόν ἀποκλειστικά μέ πλοῖα αὐτοκρατορικά, ὡς τό τελωνεῖο τῆς Ἰωτάβης, στὴν ἄκρη τῆς χειρσονήσου τοῦ Σινᾶ. Ἀπὸ κεῖ τὰ μεταφέρανε στὸ Κλύσμα, κοντὰ στὸ Σουέζ, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος μόνιμα ἕνας αὐτοκρατορικός ὑπάλληλος, ὁ λογοθέτης, πού κάθε χρόνο ἐπισκεπτόταν τίς Ἰνδίες. Στὴν πραγματικότητα τὰ αὐτοκρατορικά πλοῖα δὲν πήγαιναν συχνὰ στὴν Ταπροδάνη, παρ' ὅλο πὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ ἀποικίες χριστιανῶν νεστοριανῶν, ὅπως ἄλλωστε καί στὴν Καλλιὰνα καί στὴ Μαλαισία, ἐνῶ στὴ Σοκότρα (νῆσο τοῦ Διοσκουρίδου) ὑπῆρχαν πολλοὶ κάτοικοι ἐλληνόφωνοι. Τό χοῖμα ὅμως πὺ προτιμοῦσαν οἱ ἔμποροι ὅλων τῶν φυλῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦταν τό αὐτοκρατορικό νόμισμα, κι αὐτό βοηθοῦσε πάρα πολὺ τό ἐμπόριο τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Ἀβυσσηνοὶ ἐμπορεῖονταν ἐπίσης καί μέ τὴν κεντρικὴ Ἀφρική, ὅπου συχνὰ τοὺς ἀκολουθοῦσαν ἔμποροι τῆς Αὐτοκρατορίας. Κάθε

² Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου, *Cosmography* (μετάφρ. Mc Grindle, *Haklu Soc.*).

δεύτερο χρόνο κατέβαιναν μέ τά πλοῖα τους πολύ χαμηλά στό νότο, ὥστερα προχωροῦσαν στό ἐσωτερικό, καί γιά διάφορα ἔτοιμα εἶδη πού ἔδιναν, γύριζαν πίσω φορτωμένοι μέ κομμάτια χρυσάφι. Ὁ Κοσμάς μάλιστα, σ' ἓνα ταξίδι στό νότο, εἶδε ἄλμπατρούς³. Ὑστερα τά ἐμπορεύματα τῆς Ἀνατολῆς τά κυκλοφοροῦσαν σέ ὅλο τό μεσογειακό κόσμο ἐμποροὶ Σύροι, πού εἶχαν ἀποθήκες σέ ὅλα τά λιμάνια καί μαζί μεταφέρανε καί τά διάφορα νέα. Ἐνας Σύρος ἐμπορος διηγήθηκε στόν ἅγιο Συμεών τό Στυλίτη τήν ἱστορία τῆς ἁγίας Γενεδιέβης⁴.

Τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ κατάσταση ἄρχισε νά ἀλλάξει. Οἱ πόλεμοι του μέ τήν Περσία δημιούργησαν δυσκολίες στή μεταφορά τοῦ μεταξιῦ καί ἡ προσπάθειά του νά κρατήσῃ χαμηλά τήν τιμή του ἀπλῶς κατάστρεψε τούς ἰδιῶτες διομηχάνους. Τότε ἐξαγόρασε τά ἐργοστάσιά τους καί ἔτσι, σχεδόν τυχαία, ἔκαμε τό μετάξι αὐτοκρατορικό μονοπώλιο. Ὁ Ἰουστίνος Β', πού βρῆκε τήν Αὐτοκρατορία νά ἔχει ἀκόμα μεγάλη ἀνάγκη ἀπό μετάξι, ἐξ αἰτίας τῶν περσικῶν πολέμων, προσπάθησε νά ἀνοίξῃ τό δρόμο μέσα ἀπό τίς στέπες, ἀλλά τό ἔργον αὐτό ξεπερνοῦσε τίς δυνατότητες τῆς αὐτοκρατορικῆς διπλωματίας. Στό μεταξύ ὅμως ἔφτασαν στήν Κωνσταντινούπολη δύο νεστοριανοί μοναχοί μέ τό μυστικό τοῦ μεταξοσκώληκα καί μέ τά αὐγά του μέσα στά κούφια ραβδιά τους⁵. Σέ λίγο καιρό ἡ καλλιέργεια τοῦ μεταξοσκώληκα εἶχε ἀπλωθεῖ σέ ὅλη τήν Αὐτοκρατορία καί ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη οἱ εἰσαγωγές ἀπό τήν Ἀνατολή ἄρχισαν νά λιγοστεύουν⁶.

Ὑστερα ἀπό λίγο οἱ Ἀραβες κατακτῆσαν τή Συρία καί τήν Αἴγυπτο. Παρ' ὅλο πού γιά τήν Αὐτοκρατορία σάν σύνολο αὐτό ἦταν κακό, ἡ Κωνσταντινούπολη θῆκε κερδισμένη. Ἡ συριακή ἐμπορική ναυτιλία καταστράφηκε καί τό ἐμπόριο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἔμεινε στούς Ἕλληνες. Στήν ἀρχή οἱ δοσοληψίες ἀνάμεσα στή Συρία καί στήν Αὐτοκρατορία σταμάτησαν. Ἀκόμα καί τόν 8ο αἰῶνα τό ἐμπόριο ἔκανε τό γύρο, περνοῦσε ἀπό τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀφρική, τή Σικελία καί ὥστερα ἀπό τή Μονεμβασία ἐρχόταν στό Αἰγαῖο – αὐτό

³ Κοσμά, *Passim*, ἰδίως 40.

⁴ *Vita S. Genesii*, στή *Bibliotheca Hagiographica Latina*, 3335, §27.

⁵ Προκόπιος (στή σειρά τοῦ Loeb), τόμ. 5, 226 ἐξ.

⁶ Γιά τό μετάξι, ὅλ. Bury, *Later Roman Empire*, 2, 330 ἐξ.

τό δρόμο ἀκολούθησε καί ἡ πανώλης πού ἐρήμωσε τήν Κωνσταντινούπολη ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε΄⁷. Σιγά-σιγά ὁμως τὰ ἀγαθὰ τῆς Ἀνατολῆς ἀνακάλυψαν καί πάλι τὸ δρόμο τῆς ξηρᾶς μέσα ἀπὸ τῆ Μικρᾶ Ἀσία, ἢ, ἀκόμα πιό συχνά, πήγαιναν στήν Τραπεζούντα, στή Μαύρη Θάλασσα, ἀπὸ ὅπου τὰ ἐπαιρναν πλοῖα ἐλληνικά καί τὰ ἔφερναν νά διατεθοῦν στήν Κωνσταντινούπολη. Ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ διοικηχανία τοῦ μεταξιοῦ συνεχῶς προόδευε καί πολὺ γρήγορα τὸ αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποκτήσε τὸ παγκόσμιο μονοπώλιο τῆς κατασκευῆς πολυτίμων ὑφασμάτων. Οἱ Ἀράβες στήν Ἀνατολή καί οἱ Χάζαροι στό βορρᾶ, καθὼς καί τὰ δυτικά ἔθνη, ὅλοι συναγωνίζονταν ποιὸς θά πρωτοαγοράσει τὰ χρυσοῦφанта μεταξωτὰ τοῦ Βυζαντίου.

Τὸν 9ο καί τὸ 10ο αἰῶνα τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο ἦταν στὸν κολοφῶνα του. Τὰ ἐλληνικά πλοῖα ἔκαναν ἓνα ἐμπόριο κυρίως ἀκτοπλοϊκό, προπαντὸς στή Μαύρη Θάλασσα. Τὸ ἐμπόριο στήν ἀνατολική Μεσόγειο ἦταν περιορισμένο. Ἡ εἰσαγωγή σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καί τὴν Ἀφρική εἶχε σταματήσει μὲ τὴν ἀραδική κατάκτηση καί χάρη ἐπίσης στή συνεχή ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας στή Μικρᾶ Ἀσία. Καί ἡ ὑπαρξὴ Ἀράβων πειρατῶν στό Αἰγαῖο δέν ἐνθάρρυνε τίς ναυτικές ἐπιχειρήσεις. Ἐξακολουθοῦσαν ὁμως νά εἰσάγουν ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴν Ἀπὼ Ἀνατολή καί βότανα ἀπὸ τίς Ἰνδίες καί ἡ τὰ ἔφερναν διασχίζοντας τὴν Περσία καί τὴν Ἀρμενία ὡς τὴν Τραπεζούντα ἢ τὰ ἀνέβαζαν ἀπὸ τὸν Περσικὸ κόλπο στή Βαγδάτη καί ἀπὸ κεῖ πρὸς τὸ βορρᾶ, πάλι γιὰ τὸ ἴδιο λιμάνι. Οἱ Ἀράβες εἶχαν πάρει στὰ χέρια τοὺς ὅλο τὸ ἐμπόριο τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, – τὸ βασίλειο τῆς Ἀξώμης εἶχε διαλυθεῖ, – δέν ξανάνοιξαν ὁμως τὸ δρόμο τοῦ Σουέζ. Ὁ Ἀρσούν-ἄλ-Ρασίντ εἶχε σκεφτεῖ νά φτιάξει ἐκεῖ ἓνα κανάλι, φοβήθηκε ὁμως μήπως ἔτσι ὅλο τὸ ἐμπόριο τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας τὸ ἐπαιρναν τὰ ἐλληνικά πλοῖα⁸. Τὸ μόνο ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀποκτήσει ἔτσι ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἡ Τραπεζούντα, πού ἔγινε τὸ μεγάλο λιμάνι τῆς Ἀνατολῆς. Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἀντιόχειας, ἓνα μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου λόξευε ἀπ' τὸ Χαλέπι πρὸς τὴν Ἀντιόχεια καί ἀπὸ κεῖ ἔφτανε στή θά-

⁷ Θεοφάνης, 422-3.

⁸ Maçoudi, *Prairies d'Or*, μετ. Barbier de Meynard, I, 98.

λασσα, στο λιμάνι της Σελεύκειας. Στο μεταξύ αναπτύχθηκε περισσότερο και τό εμπόριο του βορρά. Οί Χάζαροι και οί γείτονές τους έφερναν στή Χερσώνα τίς γούνες, τούς δούλους και τά παστά ψάρια τών στεπών ή πλοία ρωσικά τά μεταφέρανε από τό Δάναπρι (Δνείπερο) κατευθείαν στήν Κωνσταντινούπολη⁹, ενώ τά κεχριμπάρια της Βαλτικής και οί γούνες και τά μέταλλα της κεντρικής Εύρώπης έφταναν στή Θεσσαλονίκη, γιά νά μεταφερθούν από κει στά άλλα μέρη μέ τά πλοία τών Έλλήνων¹⁰. Έλληνικά επίσης πλοία έκαναν και ένα μέρος του εμπορίου μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Δύσης. Η Βάρις, ή πρωτεύουσα του βυζαντινού θέματος Λογγιβαρδίας ή Ίταλίας, ήταν ένα λιμάνι πού άνθουσε, τό έξυπηρετούσε όμως κυρίως τό δικό του τοπικό ναυτικό. Και σιγά-σιγά οί ιταλικοί τοπικοί εμπορικοί στόλοι έδιωξαν τούς Έλληνες από τά νερά της Ίταλίας¹¹. Η αύξηση του πλούτου στή Δύση σήμαινε καινούρια δραστηριότητα γιά όλα τά ιταλικά λιμάνια. Τό 10ο αιώνα ή Άμάλφη, και σέ μικρότερη κλίμακα ή Νεάπολη και ή Γαέτα, είχαν αναπτύξει μεγάλες υπερπόντιες σχέσεις. Και σέ λίγο έκαμαν τήν εμφάνισή τους οί έμποροι της Πίσης και της Γενούης. Τό 10ο αιώνα υπήρχε στήν Κωνσταντινούπολη ένας μόνιμος αντιπρόσωπος της Άμάλφης και μία παροικία πού συνεχώς μεγάλωνε, και τό 1060 ό άμαλφιτανός πατριίκιος Πανταλέων είχε εκεί ένα θαυμάσιο παλάτι. Τό κυριότερο όμως λιμάνι της Δύσης ήταν ή Βενετία, πού βρισκόταν σέ μία θέση εξαιρετική γιά τή διεξαγωγή του γερμανικού καθώς και του λομβαρδικού εμπορίου. Στο τέλος του 10ου αιώνα όλη ή Άδριατική βρισκόταν στα χέρια τών Βενετών. Έξακολουθούσαν ακόμα νά είναι κατ' όνομα ύποτελείς της Αυτοκρατορίας και οί αυτοκρατορικές αρχές εξακολουθούσαν πάντα, μέ διαφορετική κάθε φορά επιτυχία, νά εκδίδουν διατάγματα πού απαγόρευαν στους Βενετούς νά εμπορεύονται μέ τούς Άραβες. Ο Βασίλειος Β' τούς έδωσε ειδικά προνόμια: τούς επέτρεψε νά πληρώνουν μειωμένους έξαγωγικούς δασμούς όταν έφευγαν απ' τήν Κωνσταντινούπολη, υπό τόν όρο ότι θά άσκούσαν επιτήρηση στήν Άδριατική και μέ τήν ύπόσχεση ότι

⁹ Βλ. Vasiliev, *Economic Relations between Byzantium and old Russia* στο *Journal of Economic and Business History*, τόμ. 4, 314, έξ.

¹⁰ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τόν ίδιον νίον Ρωμανόν*, 177 έξ.

¹¹ Βλ. Heyd, *ένθ. άν.*, 1, 100-3.

θά νά μεταφέρουν, ὅποτε παρουσιαζόταν ἀνάγκη, τά αὐτοκρατορικά στρατεύματα. Τά εἶδη πού ἔφεραν οἱ Βενετοί στήν Αὐτοκρατορία ἦταν κυρίως ὅπλα, δούλοι, ξυλεία καί χοντρά μάλλινα ὑφάσματα. Ἡ ἀγορά τῶν δούλων τῆς Βενετίας ἦταν πάρα πολύ γνωστή. Πρέσβης τοῦ Βασιλείου Α΄ ἀγόρασε ἐκεῖ σλάβους ἱεραποστόλους καί τό Βυζάντιο ἔκανε συνεχῶς διαμαρτυρίες γιά νά μήν πουλᾶνε χριστιανούς σέ ἀπίστους¹². Οἱ πρέσβεις τῆς Δύσης, ὅπως ὁ Λουίτπράνδος, ταξίδευαν συνήθως μέ πλοῖα ἐνετικά, πού, ἐκτός ἀπό τό ἐμπόριο, μεταφέρανε καί τό ταχυδρομεῖο¹³.

Τόν 11ο αἰῶνα ἄρχισε ἡ παρακμή τοῦ βυζαντινοῦ ἐμπορίου. Τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα οἱ συμφορές τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν πολλές. Ἡ οἰκονομική τῆς ζωῆ εἶχε ἀναστατωθεῖ ἐπειδὴ εἶχε χάσει τό κυριότερο τμήμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού τό πῆραν οἱ Σελτζούκοι, πράγμα πού κατέστρεψε τήν ὀργάνωση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ καί στόλου καί ἀναστάτωσε τόν ἐπισιτισμό τῆς. Οἱ Νορμανδοί εἰσβολεῖς δημιουργήσαν ἀναταραχές στή Δύση καί τό 1147 ὁ Ρογήρος Β΄ κυρίευσε τή Θήβα καί τήν Κόρινθο καί πῆρε μεταξοσκώληκες καί μεταξουργούς στήν Ἰταλία, καταλύοντας ἔτσι τό παλιό αὐτοκρατορικό μονοπώλιο¹⁴. Τέλος οἱ σταυροφορίες ἄλλαξαν τοὺς ἐμπορικούς δρόμους τοῦ κόσμου πρὸς μεγάλη ζημία τῆς Κωνσταντινούπολης. Τά ἐμπορεύματα δέν πῆγαιναν πιά στήν Τραπεζούντα, οὔτε διασχίζανε τή Μικρά Ἀσία – οἱ Σελτζοῦκοι ἦταν ἐμπόδιο. Τά φόρτωναν στά λιμάνια τῆς Λατινικῆς Συρίας σέ πλοῖα ἰταλικά, πού τά μεταφέρανε κατευθεῖαν στή Δύση, ἀποφεύγοντας τοὺς τελωνειακοὺς δασμούς τοῦ Βυζαντίου. Γιά τήν Κωνσταντινούπολη δέν ἔμεινε παρὰ μόνο τό ἐμπόριο τοῦ δοροῦ. Αὐτό θά μπορούσε νά εἶναι ἀρκετό, γιατί τό ἐμπόριο τῆς Ἀπὼ Ἀνατολῆς ἐπαιρνε ὅλο καί περισσότερο ἓνα δρόμο ὁρειοί, ταξιδεύοντας ἀπ' τήν ξηρά, μέσα ἀπὸ τό Τουρκεστάν, γιά τή Μάυρη Θάλασσα. Ἡ πολιτική κατάσταση ὅμως ἦταν τέτοια ὥστε καί αὐτό τό ἐμπόριο ἔπεσε στά χέρια τῶν Ἰταλῶν. Γιά ἀντάλλαγμα τῆς ἀπαραίτητης βοήθειας τοῦ στόλου τους καί γιά νά προφυλαχτοῦν ἐπίσης ἀπὸ τίς

¹² Βίος Ἁγίου Ναούμ, 4.

¹³ Λουίτπράνδου, *Legatio*, 183.

¹⁴ Βλ. Chalandon, *Domination Normande en Sicile*, 2, 145-7.

πειρατικές επιδρομές τους, οί αυτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν παραχωροῦσαν ὅλο καί περισσότερα προνόμια, πρῶτα στή Βενετία καί ὕστερα στήν Πίσα καί στή Γένουα. Εἶχε ἐπιτραπεί στούς ἐμπόρους τοὺς νά πληρώνουν μόνο 4% τελωνειακό δασμό, ἀντὶ τὸ 10% ποὺ ἀκόμα καί οἱ ἴδιοι οἱ πολῖτες τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν. Συγχρόνως τοὺς ἔδωσαν συνοικίες μέσα στήν ἴδια τὴν Πόλη καί σέ ἄλλα λιμάνια, ὅπου ἐγκαταστήσανε κοινότητες μέ αὐτοδιοίκηση. Τό 1180 ὑπῆρχαν στήν Κωνσταντινούπολη 60.000 Δυτικοί. Ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α΄ παρουσιάστηκε μιὰ ἀντίδραση. Σέ ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία ἐγίναν μεγάλες σφαγές τῶν Ἰταλῶν καί τὰ προνόμια ἀνακλήθηκαν. Ἦταν ὅμως πολὺ ἀργά πιά. Ἡ δηλητηριασμένη αὐτὴ ἀτμόσφαιρα ὁδήγησε στήν Τέταρτη Σταυροφορία καί στήν καταστροφή τῆς Αὐτοκρατορίας¹⁵.

Ἡ Λατινικὴ αὐτοκρατορία πέθανε στὴ βρεφικὴ τῆς ἡλικία. Οἱ Λατινικὲς ἡγεμονίες δέν ἦταν δυνατό νά διατηρηθοῦν πολὺ καιρό. Ἡ Βενετία ὅμως ἔβαλε τίς βάσεις μιᾶς ἐμπορικῆς ἐπικράτειας ποὺ ἐπρόκειτο νά ρυθμίσει ὅλο τὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἀποικίες τῆς ἦταν σκορπισμένες σέ ὅλη τὴν ἀνατολική Μεσόγειο, στό Αἰγαῖο καί στὴ Μαύρη Θάλασσα.

Οἱ Παλαιολόγοι ἀνακτῆσαν τὴν Αὐτοκρατορία μέ τὴ βοήθεια τῶν Γενουατῶν. Οἱ Γενουάτες ὅμως ἔπρεπε νά πληρωθοῦν. Ἀνταμοιβὴ τοὺς ἦταν τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἐμπορίου τῆς Μαύρης Θάλασσας καί ἡ πόλη τῆς Περαίας ἢ τοῦ Πέραν στήν ἀπέναντι ἀκτὴ τοῦ Κερατίου κόλπου. Μόνο μέ δύο πόλεις στὴ Μαύρη Θάλασσα τοὺς εἶχε ἀπαγορευτεῖ νά ἐμπορεύονται: Ἡ Μάτραχα (πιθανῶς στὴ χερσόνησο Ταμάν) καί ἡ Rosia (Κέρτς) ἔμειναν γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Στὸ συναγωνισμό ὅμως μαζί τοὺς τὸ ἐλληνικὸ ναυτικὸ ἐξοντώθηκε. Ἡ μεγάλη ἀνθηση τοῦ ἐμπορίου τῆς Μαύρης Θάλασσας, ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς εὐημερίας τῆς Μογγολικῆς αὐτοκρατορίας, πλούτισε μόνο τοὺς Γενουάτες. Στὴν Αὐτοκρατορία τῶν Παλαιολόγων, ἐνῶ τὸ Πέραν ἀνθοῦσε καί προόδευε, ἡ Κωνσταντινούπολη σιγά-σιγά μαραινόταν. Τὰ ἐργοστάσιά της ἐξακολουθοῦσαν νά φτιάνουν εἶδη πολυτελείας ὀνομαστά σέ ὅλο τὸν κόσμο, οἱ ἀγορές τῆς ὅμως ἦταν ἄδειες καί οἱ ἀποδόθρες τῆς ἔρημες. Δέν ὑπῆρχαν παρὰ οἱ

¹⁵ Heyd, *ἔνθ. ἀν.*, 1, 190 ἑξ.

ΑΛΕΞΙΟΣ Α΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ
Χάλκινο νόμισμα του ΙΒ΄ αιώνα.

ΙΩΑΝΝΗΣ Β', ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ο ΚΑΛΟΪΩΑΝΝΗΣ
[ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟΝ ΓΙΟ ΤΟΥ, ΑΛΕΞΙΟ ΚΟΜΝΗΝΟ]
Μικρογραφία τοῦ ΙΒ' αἰώνα. Βιβλιοθήκη Βατικανού.

δάρκες πού μεταφέρανε τά ἐμπορεύματα ἀπέναντι στίς ἀποθήκες τοῦ Πέραν. Ἡ Θεσσαλονίκη διατήρησε περισσότερο καιρό τήν εὐημερία της. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἐξακολουθοῦσαν νά ἔχουν ἀκόμα στά χέρια τους τίς ἐξαγωγές τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, οἱ μεταφορές ὁμῶς γίνονταν κυρίως ἀπό τοὺς Ἰταλοὺς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Τραπεζούντα, ὅπου τά περσικά καί τά καυκασιανὰ ἐμπορεύματα ἐξακολουθοῦσαν νά φέρνουν χρῆμα στό θησαυροφυλάκιο τῶν μεγάλων Κομνηνῶν. Στή Δύση ὁμῶς τά μεταφέρανε πλοῖα γενουατικά¹⁶.

Τίς μεγάλες ἡμέρες τῆς εὐημερίας της ἡ Κωνσταντινούπολη τίς χρωστοῦσε στή θέση της πάνω στοὺς δρόμους τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου. Ὑπῆρχε ἓνας ὁμοιόμορφος δασμός 10% γιά τίς ἐξαγωγές καί γιά τίς εἰσαγωγές. Τοὺς εἰσαγωγικούς δασμούς τοὺς εἰσπράττανε στήν Ἀβυδο τοῦ Ἑλλησπόντου ἢ στό Ἱερὸν τοῦ Βοσπόρου, τοὺς ἐξαγωγικούς δασμούς στήν Κωνσταντινούπολη. Ὡς τήν ἐποχὴ πού οἱ Ἰταλοὶ ἀπόκτησαν τά εἰδικά τους προνόμια κανένα ἐμπόρευμα δέν μπορούσε νά περάσει τά Στενά χωρὶς νά πληρώσει τὸ δασμὸ του¹⁷. Χάρη σ' αὐτὸ ἓνας συνεχῆς χεῖμαρρος ἀπὸ χρυσάφι ἔρεε στό αὐτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, ὅσο καιρὸ οἱ γείτονες τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἀρκετά πλούσιοι, ὥστε νά μποροῦν νά ἀγοράζουν τά ἐμπορεύματα μέ αὐτὴ τὴν πρόσθετη ἐπιβάρυνση στήν τιμὴ τους. Ὅταν ὁμῶς ὅλος ὁ κόσμος, ὅπως τὸν 7ο αἰῶνα, ἢ ἔστω μόνο ἡ Ἀνατολή, ὅπως τὸν 11ο, θυθιζόταν στό χάος καί στή φτώχεια, ἡ Αὐτοκρατορία αἰσθανόταν ἀμέσως τὸν ἀντίκτυπο. Οἱ δασμοὶ τῆς ἔκαναν τὴ μεταφορά τῶν ἐμπορευμάτων πολὺ δαπανηρὴ.

Αἰσθανόταν ἐπίσης τὸν ἀντίκτυπο, γιατί καί τά δικά της ἐργοστάσια ἦταν μόνο γιά εἶδη πολυτελείας. Τὰ ἐργοστάσια βρισκόνταν κυρίως στήν Κωνσταντινούπολη. Πιθανόν τὸ μεγαλύτερο νά ἦταν ὁ αὐτοκρατορικός γυναικωνίτης, ὅπου ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἐργάτες καί γυναικες ἦταν ἀπασχολημένοι μέ τὴν κατασκευὴ τῶν μεταξωτῶν, τῶν χρυσοῦφαντων καί τῶν ὀλόχρυσων ἐκείνων ὑφασμάτων, πού ἦταν ἡ εὐφροσύνη ὅλου τοῦ κόσμου. Σχεδὸν τὸ ἴδιο σημαντικὴ ἦταν καί ἡ ἐργασία τῶν χρυσοχόων καί τῶν κοσμηματο-

¹⁶ Heyd, *ἔνθ. ἀν.*, 2, 93 ἐξ., 257 ἐξ., 379 ἐξ.

¹⁷ Bury, *Eastern Roman Empire*, 217-19.

ποιών. Τά θυζαντινά χρυσά κύπελλα, οί λειψανοθήκες οί δουλεμένες μέ σμάλτο, τά είδη τά σκαλισμένα σέ έλεφαντοκόκαλο ή σέ ήμιπολύτιμες πέτρες, ήταν τό ίδιο φημισμένα. Καμιά φορά τύχαινε νά φτιάξουν καί άληθινά άριστουργήματα, όπως τά χρυσά λεοντάρια του παλατιού πού θυρόχονταν. Διάφορες έπίσης περιοχές της Αυτοκρατορίας έδγαζαν καλό κρασί, πού τό πουλούσαν στίς φυλές του βορρά. Γιατίς έξαγωγές αυτές υπήρχε ένας πολύ αυστηρός έλεγχος. Οί άρχές δέν ήταν διατεθειμένες νά επιτρέψουν τά είδη πολυτελείας νά γίνουν πολύ κοινά έξω από την Αυτοκρατορία. Έπρεπε καί ή τιμή τους νά διατηρηθεί καί ή σπανιότητά τους. Πραγματικά, όρισμένα ύφάσματα δέν τά έδγαζαν καθόλου στο έμπόριο καί τά έστελναν καμιά φορά στο έξωτερικό μόνο σάν δώρα σέ ξένες αυλές. "Όταν ο Λουϊτπράνδος, ο Ίταλός πρέσβης, προσπάθησε τό 968 νά δγάλει λαθραία μερικά μεταξωτά άπ' την Κωνσταντινούπολη, οί υπάλληλοι του τελωνείου του τά κατάσχσαν όλα. Τά έμπορεύματα για νά μπορέσουν νά έξαχθούν έπρεπε πρώτα νά σφραγιστούν μέ τή σφραγίδα του κράτους¹⁸.

Καί μερικές άλλες πόλεις είχαν τά εργοστάσιά τους. Πρίν από την άραβική κατάκτηση ή Τύρος, ή Βηρυττός καί ή Άλεξάνδρεια έφτιαναν έπίσης μεταξωτά¹⁹, καί τόν 11ο αιώνα ή Θήβα καί ή Κόρινθος ήταν κέντρα της βιομηχανίας του μεταξιού. Στην Πελοπόννησο έφτιαναν χαλιά. Τό 10ο αιώνα ή Σπάρτη έκανε έξαγωγή χαλιών στην Ίταλία²⁰.

Οί κυριότερες εισαγωγές ήταν μετάξι άκατέργαστο, κυρίως ως τόν 7ο αιώνα, – άν καί αυτά πού ονόμαζαν «έξ Ίνδίας αγαθά» έξακολουθοΰσαν ακόμα καί τό 10ο αιώνα νά είναι πολύ δημοφιλή, – ξυλεία καί γουνναρικά άπ' τό βορρά, όπλα, – τα άραβικά άκόντια άρεσαν πολύ καί οί Βενετοί έπίσης έφερναν πληθος όπλα από τή Δύση, – λίγα έτοιμα είδη πολυτελείας, όπως περσικά χαλιά, καθώς καί πολύτιμα άρώματα άπ' την Άνατολή, καί πάνω άπ' όλα δούλοι, από τή Βενετία καί από τίς στέπες. Για όλες αυτές τίς εισαγωγές υπήρχε ο δασμός 10%, πού τόν εισπράττανε στην Άβυδο ή στο Ίε-

¹⁸ *Le Livre du Préfet*, έκδ. Nicole, 27-8, 35-8. Λουϊτπράνδου, *Legatio*, 204-5.

¹⁹ Άντωνίνος Μάρτυς, 92. Falke, *Kunstgeschichte der Seiden-Werebei*, 1, 48.

²⁰ *Vita S. Niconis Artemii*, στοϋ Martène καί Durande, *Collectio Veterum Scriptorum*, τόμ. 6, 884.

ρόν. Ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, γιά ἓνα διάστημα, κατάργησε τούς δασμούς τῶν εἰσαγωγῶν. Ὁ διάδοχός της ὁμοῦ, ὁ Νικηφόρος Α', τούς ἐπέβαλε καί πάλι καί κανόνισε μάλιστα ὥστε τά ἐμπορεύματα, κυρίως δοῦλοι, πού τά πουλοῦσαν ἔμποροι ἀπό τή Δύση σέ ἀγορές δυτικά ἀπό τήν Ἀβυδο, νά μή διαφεύγουν, ὅπως γινότανε ὡς τότε, τούς δασμούς²¹. Τήν ἐποχή τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας ὁ Ἰωάννης Βατάτζης ἀπαγόρευσε τήν εἰσαγωγή ὄλων τῶν ξένων ἐμπορευμάτων²². Οἱ τελωνειακοί ὑπάλληλοι λέγονταν κομμερκιάριοι καί ἀνῆκαν στό γραφεῖο τοῦ σακελλαρίου²³.

Τούς ξένους ἐμπόρους τούς ἐπέδλεπε ἄγρυπνα ὁ ἐπαρχος τῆς Πόλης. Ἦταν ὑποχρεωμένοι, μόλις ἔφταναν, νά παρουσιαστοῦν στό γραφεῖο του, καί δέν μπορούσαν γά μείνουν παραπάνω ἀπό τρεῖς μῆνες στήν Κωνσταντινούπολη. Ὅ,τι ἐμπορεύματα τούς ἔμεναν ἀπούλητα μετά τό διάστημα αὐτό, τά πουλοῦσε γιά λογαριασμό τους ὁ ἐπαρχος, καί τούς φύλαγε τά χρήματα γιά τόν ἐπόμενο χρόνο. Οἱ ἀρχές ἐπιβλέπανε ἐπίσης μέ μεγάλη προσοχή τίς ἀγορές τους, μήπως τυχόν παραβαίνανε τούς τελωνειακοὺς κανονισμούς. Μερικά ἔθνη, ὅπως οἱ Ρῶσοι καί ἀργότερα οἱ Ἰταλοί, ἀπόκτησαν εἰδικά προνόμια καί τό δικαίωμα νά μὴν πληρώνουν διόδια, γιά ἀντάλλαγμα τῶν πολιτικῶν τους ὑπηρεσιῶν. Τό 10ο αἰῶνα εἶχε ἐπιτραπεί στοὺς Ρώσους νά κατοικοῦν δωρεάν στόν Ἅγιο Μάμα, ἔξω ἀκριδῶς ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη, καί νά χρησιμοποιοῦν δωρεάν τά λουτρά του. Ὅσο καιρό ὥστόσο ἔμεναν ἐκεῖ δέν μπορούσαν, παρὰ μόνο μέ συνοδεία, νά μποῦν στήν Πόλη. Στούς ἀπεσταλμένους τοῦ μεγάλου δούκα τῆς Ρωσίας, πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τους, οἱ Βυζαντινοί ἔκαναν εἰδικές παραχωρήσεις²⁴.

Μέσα στήν Αὐτοκρατορία τό ἐμπόριο ἀφοροῦσε κυρίως τά εἶδη πρῶτης ἀνάγκης. Πρῶν ἀπό τήν ἀραβική κατάκτηση τό σιτάρι τό ἔφερναν ἀπό τήν Αἴγυπτο καί τήν Ἀφρική. Ἀργότερα καλλιιεργοῦσαν σιτάρι στή Μικρά Ἀσία καί ὕστερα καί στή Θράκη καί τό μεταφέρανε στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τά διάφορα τοπικά λιμάνια κυρίως μέ πλοῖα. Ἀπό τίς ἴδιες ἐπαρχίες ἐρχόταν καί τό κρέας.

²¹ Bury, *ἐνθ.* ἀν.

²² Γρηγοράς, 43.

²³ Bury, *Imperial Administrative System*, 88.

²⁴ *Chronique dite de Nestor*, ἐκδ. Lèger, 35 ἐξ. Vasilev, *ἐνθ.* ἀν., 323-6.

Οί κατακτήσεις τῶν Σελτζούκων περιορίσαν τή γεωργία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί στά τελευταῖα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης, χωρίς ἀμφιβολία, ἐπιταχύθηκε ἐπειδή ἦταν ὅλο καί πιά δύσκολο νά βροῖσκονται τρόφιμα γιά μιὰ μεγάλη πόλη, κυρίως ὅταν τό κράτος δέν ἦταν πιά σέ θέση νά κάνει πολλές εἰσαγωγές²⁵.

Ἀναρίθμητοι κανονισμοί περιβάλλανε τήν ἐμπορική ζωή τῆς Αὐτοκρατορίας. Τό Βυζάντιο κατηγορήθηκε ὅτι ἦταν ὁ παράδεισος τῶν μονοπωλιακῶν προνομίων καί τοῦ παρεμβατισμοῦ. Ἡ κατηγορία δέν εἶναι τελείως ἀκριβής. Ὁ παρεμβατισμός ἦταν, χωρίς ἀμφιβολία, τό βυζαντινὸ ἰδεῶδες. Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ κράτους γιά τήν ἐνίσχυση τῆς βιομηχανίας ἦταν πολύ συχνές. Ἐκτός ἀπ' αὐτό καί τά τιμολόγια ἦταν ἔτσι κανονισμένα ὥστε νά ἀποτελοῦν μιὰ πηγὴ εἰσοδήματος. Προνόμια δόθηκαν σέ ξένους ἐμπόρους, κυρίως, καί μοιραία, ἀπὸ τό 12ο αἰῶνα καί ὕστερα. Καί ὑπῆρχαν καί τά μονοπώλια τοῦ κράτους, ὅπως τό ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ καί, γιά λόγους εὐνόητους, ἡ βιομηχανία τῶν ὀπλῶν. Ἀπὸ ὅσο ὅμως μπορούμε νά κρίνουμε, ἐπισήμως δωροδοκία δέν ὑπῆρχε. Ὅταν δόθηκαν στοὺς εὐνοούμενους τοῦ Λέοντα ΣΤ' εἰδικὰ προνόμια σχετικά μέ τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πράξη αὐτὴ θεωρήθηκε τόσο σκανδαλώδης, ὥστε τέτοια περιστατικά δέν μπορεῖ νά ἦταν συνηθισμένα²⁶. Οἱ περιορισμοί καί οἱ κανονισμοί αὐτοὶ καί ἡ μεγάλη ὑπαλληλία πού χρησιμοποιοῦσε ἡ κυβέρνησις γιά νά τοὺς ἐπιβάλλει, ἐμπόδιζε τὴ διαφθορά ἀκόμα καί στίς ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις.

Περιορισμοί ὑπῆρχαν παντοῦ. Δέν μπορούσε κανεὶς νά δανείσει παρὰ μόνο μέ τὸν καθορισμένο τόκο. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ὁ ἀνώτερος τόκος ἦταν 12%. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπέτρεψε τό 12% μόνο γιά χρήματα πού ἐπρόκειτο νά χρησιμοποιηθοῦν σέ ὑπερπόντιες ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἐπαγγελματίες δανειστὲς (συνήθως οἱ χρυσοχόοι) ἔπρεπε νά ζητοῦν 8%, οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι 6% καί οἱ πλούσιοι μεγατάνες μόνο 4%. Οἱ ὑπολογισμοί ὅμως αὐτοὶ εἶχαν γίνει στὴν ἀρχή, ὅταν σέ μιὰ λίβρα χρυσάφι ἀντιστοιχοῦσαν 100 νομίσματα. Ὁ

²⁵ Bratianu, *L'Approvisionnement de Constantinople στὸ Byzantion*, τόμ. 5, 83 ἐξ. τόμ. 6, 641 ἐξ.

²⁶ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 357.

Κωνσταντίνος περιόρισε τόν ἀριθμό αὐτό σέ 72, καί σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ὁ καθορισμένος τόκος τείνει διαρκῶς νά προσαρμοστεῖ πρὸς τὸ νέο αὐτὸ ἀριθμό, πρὸς ὄφελος τῶν δανειστών, ὥσπου τὸ 10ο αἰῶνα τὸ 6% ἄλλαξε καί ἐγινε 6 νομίσματα γιὰ μιὰ λίβρα χρυσάφι, δηλαδή 8,33%.²⁷ Ἀπὸ τίς ναυτικές ἐπιχειρήσεις κέρδιζαν 16,66%²⁷. Στὴν πραγματικότητα ὅμως αὐτὸ δέν ἦταν ἀρκετό, γιατί οἱ καταιγίδες, οἱ πειρατές καί οἱ λανθασμένοι χάρτες ἔκαναν τίς ἐπιχειρήσεις αὐτές πολὺ ἐπικίνδυνες. Ἐπειδὴ ὁ νόμιμος τρόπος γιὰ νά πάρει κανεὶς πίσω τὰ χρήματα πού εἶχε δανείσει ἦταν δύσκολος καί ἀργός καί ἐπειδὴ ὑπῆρχε καί μιὰ προκατάληψη ἐναντίον τῶν τοκογλύφων, ἐκεῖνοι πού εἶχαν διαθέσιμα χρήματα προτιμοῦσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, νά τὰ ἐπενδύουν σέ γαῖες, πρὸς βλάβη, τελικά, τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ κίνδυνοι πού παρουσίαζε τὸ θαλασσινὸ ἐμπόριο φαίνονται περισσότερο στὸ «Νόμον Ροδίων ναυτικόν», πού εἶναι ὁ ἐμπορικός κώδικας τῶν Ἰσαύρων. Σύμφωνα μέ αὐτὸ τόν κώδικα ὁ κανόνας ἦταν ὁ ἔμπορος καί ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ πλοίου, πού συνήθως ἦταν ὁ καπετάνιος, νά δουλεύουν συνεταιρικά καί νά μοιράζονται τὴ ζημίᾳ γιὰ κάθε ἀπώλεια τοῦ φορτίου, παρ' ὅλο πού καί οἱ ἐπιβάτες μπορούσαν νά εἶναι κι ἐκεῖνοι μέλη αὐτοῦ τοῦ συνεταιρισμοῦ. Εἶναι πιθανό ὅτι οἱ ὄροι αὐτοὶ ἐξακολούθησαν νά ἰσχύουν ἀκόμα καί ὅταν εἶχε πιά ἀνακληθεῖ ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων²⁸.

Τόν ἔλεγχο πού ἀσκοῦσε τὸ κράτος στὸ ἐμπόριο καί στὴ βιομηχανία τόν πραγματοποιοῦσε χάρη σέ ἓνα σύστημα συντεχνιῶν. Σώζεται ἓνα ἐγχειρίδιο πού γράφτηκε γύρω στὸ 900 καί λέγεται Ἐπαρχιακὸν Βιβλίον, πού μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γι' αὐτὸ τὸ σύστημα²⁹. Ἀρμόδιος γιὰ ὅλα τὰ σχετικὰ ἦταν ὁ ἐπαρχος, ἂν καί μιὰ-δύο συντεχνίες ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ «κοιαίστωρος», πού εἶχε κι αὐτὸς ἀνάμιξη μέ τὰ δημόσια ἔργα. Κάθε βιομηχανία εἶχε τὴ συντεχνία της καί κανένας δέν μπορούσε νά ἀνήκει σέ δύο συντεχνίες συγχρόνως. Ἡ συντεχνία ὀριζε τόν πρόεδρό της, καί τὸ διορισμὸ του ἔπρεπε πιθανόν νά τὸν ἐγκρίνει ὁ ἐπαρχος. Ἡ συντεχνία ἀγόραζε συλλογικά τίς πρῶτες ὕλες πού χρειαζόταν γιὰ τὴ βιο-

²⁷ Βλ. Bury, τοῦ Gibbon, *Decline and Fall*, τόμ. 5, Appendix 13, 533-4.

²⁸ Ashburner, *Rhodian Sea Law*, *passim*.

²⁹ *Le Livre du Préfet*, ἐκδ. Nicole, *passim*.

μηχανία της και τίς μοίραζε στά μέλη της, πού πουλούσαν τά είδη πού ἔφτιαναν σέ ὀρισμένο δημόσιο χώρο καί μέ κέρδος καθορισμένο ἀπ' τό γραφείο τοῦ ἐπάρχου. Καθορισμένες ἐπίσης ἦταν οἱ ὥρες ἐργασίας, καθώς καί οἱ μισθοί τῶν ἐργατῶν. Μ' αὐτό τόν τρόπο οἱ μεσάζοντες ἦταν περιττοί. Ἀπαγορευόταν αὐστηρά νά ἀγοράζει κανεῖς μεγάλες ποσότητες ἐμπορευμάτων καί νά τίς πουλάει λιανικῶς στή στιγμή πού τόν ἐσύμφερε. Τούς ἀρτοποιούς καί τούς κρεοπῶλες, πού ἀπό τήν ἀποδοτικότητα τους ἐξαριτόταν ὁ ἐπισιτισμός τῆς Πόλης, τούς ἐπιδίδεσαν μέ ἐξαιρετικά μεγάλη αὐστηρότητα καί τίς τιμές τῶν τροφίμων τίς κρατοῦσαν μέ τή βία χαμηλά ἀκόμα καί σέ ἐποχές λιμοῦ. Τά ἀρτοποιεῖα ἄλλοτε ἦταν μονοπώλιο τοῦ κράτους, καί τά παρακολουθοῦσε ὁ «κοιαίστωρ», ὡς τήν ἐποχή πού ὁ Ἡράκλειος κατάργησε τή δωρεάν διανομή ἄρτου καί τότε ἡ παράδοση νά ἐπεμβαίνει τό κράτος σιγά-σιγά ἔσθισε. Ὁ Νικηφόρος Φωκάς κατηγορήθηκε ὅτι κέρδισε ἀρκετά χρήματα ὅταν ἦταν αὐτοκράτορας, ἀγοράζοντας σέ καιρό λιμοῦ ὅλο τό σιτάρι τῆς Αὐτοκρατορίας καί πουλώντας το ὕστερα μέ ὑπερτίμηση στή συντεχνία³⁰. Ἡ τιμωρία γιά ὅποιαδήποτε παράβαση τῶν κανονισμῶν τῆς συντεχνίας, ἦταν διαγραφή ἀπό τή συντεχνία, πράγμα πού ἐσήμαινε ὅτι ὁ παραβάτης δέν μπορούσε πιά νά ἐργασεῖ. Ἄν ἡ παράβαση ἦταν πολύ μεγάλη, μπορούσαν νά ἐπιβληθοῦν ἐπιπλέον καί διάφοροι βαθμοί ἀκρωτηριασμοῦ. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἦταν δυνατό νά κληθοῦν οἱ συντεχνίες νά προσφέρουν χωρίς ἀμοιβή ὀρισμένες ὑπηρεσίες στό κράτος. Σέ στιγμές κρίσιμες γιά τό ναυτικό οἱ πλοιοκτῆτες ἔπρεπε νά βοηθήσουν. Καί πιθανῶς τά καθήκοντα τῶν δήμων, τά σχετικά μέ τά πρόστιμα, πέρασαν στίς συντεχνίες, ὅταν οἱ δήμοι ἔγιναν λίγο-πολύ ὀργανώσεις μόνο κατ' ὄνομα. Ἀνεργία δέν ὑπῆρχε. Οἱ ἐργάτες δέν ἦταν δυνατό νά ἀπολυθοῦν παρά μέ πολύ μεγάλες δυσκολίες, καί ἂν κανένας ἄνθρωπος ἱκανός νά ἐργασεῖ ἦταν ἀνεργος, τόν ἔβαζαν ἀμέσως νά κάνει κάποια ἐργασία κοινῆς ὠφελείας ἢ φιλανθρωπική τῆς δικαιοδοσίας τοῦ «κοιαίστωρος»³¹, γιατί ὅπως εἶπε ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος στήν Ἐκλογή, ἡ ὀκνηρία ὀδηγεῖ στό ἐγκλημα καί κάθε πλεόνασμα ἀπό τήν ἐργασία τῶν ἄλλων πρέπει νά

³⁰ Κερδηνός, 2, 369-70.

³¹ Bury, *Imperial Administrative System*, 74.

δίνεται στους αδύνατους και όχι στους δυνατούς³². Ἡ συντεχνία τοῦ μεταξιοῦ εἶχε μιὰ θέση ξεχωριστή γιατί ἡ μεταξοδιομηχανία ἦταν μονοπώλιο τοῦ κράτους. Ὁ διευθυντής της ἦταν κυβερνητικός υπάλληλος ἀπ' τοὺς πολὺ σημαντικούς³³. Το 972 ὁ συνωμότης Λέων Φωκᾶς προσπάθησε νὰ κερδίσει τὴν ὑποστήριξη τοῦ τότε διευθυντῆ, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς πού εἶχε στους ἐργάτες³⁴.

Τό σύστημα αὐτό διατηρήθηκε ὅσο καιρὸ ὑπῆρχε ἡ Αὐτοκρατορία. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ὅπως φαίνεται, τό κράτησε ὡς τό τέλος, καί στή Θεσσαλονίκη τό βλέπουμε τό 14ο αἰώνα. Ἐξασφάλιζε τὰ συμφέροντα τῶν καταναλωτῶν καί ἄφηνε καί ἓνα σχετικὸ κέρδος στους ἐμπόρους, χωρὶς ὥστόσο νὰ τοὺς ἐπιτρέπει ποτέ νὰ κάμουν περαιοσύια, κι αὐτό δέν ἦταν ἐνθαρρυντικό γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις. Μποροῦσε ὁμως νὰ ἀποβεῖ πολὺ δαπανηρὸ γιὰ τό κράτος καί ἦταν ἐφαρμόσιμο μόνο ὅσο ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε τό μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου τοῦ τότε κόσμου. Ὁ ξένος συναγωνισμὸς τό κατὰστρεψε. Ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καί ὕστερα ἡ ἰταλική παρέμβαση στό ἐμπόριο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου πού, λίγο ἀργότερα, μέ τίς σταυροφορίες, ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερη, ἐπιτάχυνε τὴ συνεχῆ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καί αὐτό ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία γιὰ τὴν παρακμὴ καί τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης ἀποδίδει τὴν εὐημερία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐμπορίου σέ δύο αἰτίες, στό χριστιανισμό καί στό νόμισμα. Ἐνῶ τὰ ἐμπορικά πλεονεκτήματα τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι συζητήσιμα, τό αὐτοκρατορικό νόμισμα ἦταν ἀσφαλῶς ἓνα πλεονέκτημα ἀναμφισβήτητο. Ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Α' ὡς τό Νικηφόρο Βοτανειάτη, περισσότερο δηλαδή ἀπὸ ἑξὶ αἰῶνες, διατήρησε ἀμείωτη τὴν ἀξία του. Τό νομισματικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντίου ἦταν μονομεταλλικό, καί εἶχε γιὰ βάση τὴ χρυσή λίδρα. Τό ἐπίσημο νόμισμα τοῦ Βυζαντίου, τό νόμισμα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν ἴσο πρὸς τό ἓνα ἐβδομηκοστὸ δεῦτερο τῆς χρυσης λίδρας – τό ἰσόποσον δηλαδή 14,40 χρυσῶν φράγκων³⁵. Τό νόμισμα τό ὑπο-

³² Ἐκλογή, στοῦ Leunclavius, *Juris Graeco-Romani*, 1, 87-88.

³³ *Le Livre du Préfet*, 30-45.

³⁴ Λέων Διάκωνος, 146-7.

³⁵ Ἀνδρεάδης, *De la Monnaie dans l'Empire Byzantin*, στό *Byzantion*, τόμ. 1, 75 ἐξ.

διαιροῦσαν σέ δώδεκα μηλλιαρήσια καί κάθε μηλλιαρήσιο σέ 12 φύλλεις. Ὁ Νικηφόρος Φωκάς κατηγορήθηκε ὅτι κυκλοφόρησε νόμισμα μειωμένης ἀξίας – πιθανόν ὅμως ἡ κατηγορία νά εἶναι ἄδικη γιατί δέν ἔχουν σωθεῖ ἴχνη. Ὁ Βοτανειάτης ἐμείωσε τό ποσό τοῦ χρυσοῦ πού περιεῖχε τό νόμισμα. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ προσπάθησε νά τό ἀποκαταστήσει, ἀναγκάστηκε ὅμως κι αὐτός νά πληρώνει τίς δαπάνες του μέ ἓνα νόμισμα δικῆς του κατασκευῆς, πού τό μεγαλύτερο μέρος του ἦταν χάλκινο, καί εἶχε μόνο τά δύο τρίτα τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ³⁶. Ἡ προσπάθεια αὐτή δέν εἶχε ἐπιτυχία. Ἐπί Κομνηνῶν τό νόμισμα ἄρχισε νά ξεπέφτει, στήν ἀρχή πολύ ἀργά, – στό ἐξωτερικό ὅμως ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμα νά δέχονται τά «βυζαντινά»³⁷. Μετά τό 1204 καί ἐπί Παλαιολόγων ἡ πτώση γινόταν συνεχῶς μεγαλύτερη, ὥσπου στό τέλος τό νόμισμα δέν εἶχε πιά παρά τό ἓνα ἕκτο μόνο τῆς προηγούμενης ἀξίας του, καί δέν ἐνέπνεε καμιά ἐμπιστοσύνη ὥστε νά μπορεῖ νά κυκλοφορεῖ ἔξω ἀπό τήν Αὐτοκρατορία.

Γιά τό κόστος τῆς ζωῆς στό Βυζάντιο λίγες ἀκριβεῖς πληροφορίες ἔχουμε. Τό σιτάρι τό 960 εἶχε τήν ἴδια τιμή πού εἶχε καί τό 1914 (1,85 χρυσά φραγκα ὁ μόδιος), ὅλα ὅμως τά ἄλλα εἶδη ἦταν πιθανῶς πέντε ὡς ἔξι φορές φτηνότερα. Ὁ Νικηφόρος Α΄ προσπάθησε νά κρατήσῃ χαμηλά τίς τιμές, περιορίζοντας τήν ποσότητα τοῦ νομίσματος πού κυκλοφοροῦσε. Εἶναι ὅμως πιθανό ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς Αὐτοκρατορίας θά σημειώθηκε κάποια βαθμιαία ἀνοδος, μαζί μέ μιᾶ αὔξηση τοῦ νομισματικοῦ ἀποθέματος πού ἄρχισε ἐπί Ἰσαύρων. Τό σιτάρι βέβαια ἀνέδθηκε καί ἡ τιμή του ἐπί Παλαιολόγων ἔφτασε νά εἶναι διπλάσια ἀπό ὅ,τι ἦταν ἐπί Μακεδόνων. Αὐτό ὅμως ὀφείλεται κυρίως στό γεγονός ὅτι οἱ Σελτζούκοι καταστρέψανε τή γεωργία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί οἱ πόλεμοι καί οἱ δυσκολίες τῶν μεταφορῶν ἐλάττωσαν τήν ποσότητα τοῦ σιταριοῦ πού ἦταν διαθέσιμο. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη πτώση τοῦ νομίσματος ἔφερνε ἓνα συνεχῶς μεγαλύτερο οἰκονομικό χάος³⁸.

Πραγματικά οἱ ἡμέρες τῶν Παλαιολόγων εἶναι ἓνας θλιβερός

³⁶ Chalandon, *Alexius Ier Comnène*, 301 ἔξ.

³⁷ Ὀνομασία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος. Ἀργότερα, γαλλικά *bésant*. (Σ.τ.Μ.).

³⁸ Chalandon, *Alexius Ier Comnène*, *passim*.

ἐπίλογος στήν ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας. Τό νόμισμα πού ὁ βασι-
λέας τῆς Ταπροδάνης τό προτιμοῦσε ἀπό ὅλα τά ἄλλα, τώρα δέν τό
θέλανε οὔτε στό Πέραν. Τά ἐμπορεύματα, πού πλήρωναν τούς ἀκρι-
βοὺς δασμούς στίς ἀποβάθρες τῆς Κωνσταντινούπολης, τώρα τά
περνοῦσαν οἱ Γενουάτες πλάϊ ἀπό τά τείχη τῆς χωρὶς νά προσεγγί-
ζουν ἢ ταξίδευαν ἀπό ἄλλο δρόμο πολύ μακρινό, ἀπ' τή Συρία καί
μέ πλοῖα τῆς Βενετίας. Ἡ τοποθεσία τῆς δέν εἶχε τώρα πιά καμιά
ἀξία καί τό ὑπερήφανο νόμισμά τῆς ἦταν ταπεινωμένο καί ἄχρηστο.
Ἡ τραγωδία τοῦ ἀργοῦ θανάτου τοῦ Βυζαντίου εἶναι πάνω ἀπό
ὅλα τραγωδία οἰκονομική.

Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Θά ήταν ριψοκίνδυνο νά μιλήσουμε γενικά γιά τήν καθημερινή ζωή τών κατοίκων τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ πηγές μας εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Ἡ ζωή τών μεγάλων, τῆς αὐτοκρατορικής αὐλῆς καί τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας, περιγράφεται μέ ποικίλες λεπτομέρειες ἀπό τοὺς ἱστορικοὺς καί τοὺς χρονογράφους. Γιά τίς ἐμπορικές τάξεις ὁμως, γιά τοὺς ἀγρότες καί γιά τή φτωχολογιά τών πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου ἔχουμε ἐλάχιστες πληροφορίες, πού μᾶς τίς δίνουν κυρίως τὰ συναξάρια τών λαοφιλῶν ἁγίων ἢ τὰ νομικά ἐγχειρίδια πού περιέχουν τοὺς κανόνες πού ρύθμιζαν τή ζωή τους. Ἐπιπλέον, στοὺς ἔντεκα αἰῶνες πού πέρασαν ἀπό τόν πρῶτο ὡς τόν τελευταῖο Κωνσταντῖνο, ὁ ἐξωτερικός τρόπος τῆς ζωῆς ἄλλαξε πολλές φορές. Ὡς τό τέλος ὁμως ὁ πολίτης τῆς Αὐτοκρατορίας ἔμεινε συνειδητά ὁ πῶς πολιτισμένος ἐκπρόσωπος τοῦ ἀνθρώπινου γένους, συνειδητά Ρωμαῖος, συνειδητά ὁρθόδοξος, συνειδητά κληρονόμος τῆς ἐλληνικῆς ἐκλέπτυνσης. Ὁ ξυρισμένος ὁμως εὐγενῆς τοῦ 4ου αἰῶνα πού ἦταν τυλιγμένος στίς πλατιές πτυχώσεις τῆς τηβέννου του καί μιλοῦσε τὰ ἡχηρά λατινικά του δέν θά ἀναγνώριζε ποτέ τόν ἀπόγονό του τοῦ 15ου αἰῶνα μέ τὰ γένια, τό σαρίκι καί τό σκληρό μανδύα ἀπό ὕφασμα χρυσοῦφαντο, πού μιλοῦσε μιᾶ ἐλληνική γλῶσσα πού τὰ φωνηέντά της εἶχαν χάσει τήν ποικιλία τους.

Ἀκόμα καί ἡ φυλετική βάση τῆς Αὐτοκρατορίας συνεχῶς ἄλλαζε. Στήν ἀρχή ἡ Αὐτοκρατορία ἦταν κοσμοπολιτική, αὐτό πού οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν οἰκουμενική, καί περιλάμβανε ὅλο τόν πολιτισμένο κόσμο. Ἡ ἐθνικότητα τῆς ἦταν μιᾶ ἔννοια ἄγνωστη. Ὄταν ἡ

παλιά ρωμαϊκή Αυτοκρατορία άρχισε νά αποσυντίθεται, ή νέα Αυτοκρατορία δέ βασίστηκε στό έθνικό αίσθημα αλλά, μετά τόν 5ο αιώνα, στην όρθοδοξία, και από τόν 7ο στην έλληνική γλώσσα. 'Η έθνολογική της σύσταση έμεινε πάντα περίπλοκη. 'Η αναλογία τών άμιγών Έλλήνων ήταν πιθανώς μικρή. Νέοι λαοί, 'Ιλλυριοί, Σκύθες και 'Ασιάτες είχαν αναμιχθεί μέ τό έλληνικό αίμα από την έλληνιστική ακόμα έποχή. 'Επί Ρωμαίων όλες οι φυλές του μεσογειακού κόσμου είχαν επιγαμίες μεταξύ τους και σιγά-σιγά συγχωνεύτηκαν. Οί Χαμίτες από την Αίγυπτο και οί Σημίτες από τή Συρία ένώθηκαν μέ τίς φυλές τής Ευρώπης. 'Ο αυτοκράτορας Φίλιππος ήταν 'Αραβας και ό 'Ηλιογάβαλος μισό Ρωμαίος μισό Σύρος. 'Η καθολικότητα αυτή διατηρήθηκε και στη βυζαντινή έποχή. 'Ο 'Αρχάδιος, πού ήταν ισπανικής καταγωγής, παντρεύτηκε μιá Γοτθίδα, την Ευδοξία, και ό γιός τους, ό Θεοδόσιος Β', μιá γνήσια Έλληνίδα. Στό τέλος του 7ου αιώνα άρχιεπίσκοπος τής Ρώμης ήταν ένας Σύρος. Οί κάτοικοι τής Κωνσταντινούπολης προέρχονταν από όλες τίς φυλές, άν και στην άριστοκρατία άρεσε πολύ νά ισχυρίζεται ότι ήταν καταγωγής ρωμαϊκής.

'Η άπώλεια τής Αίγυπτου και τής Συρίας τόν 7ο αιώνα περιόρισε τίς προσμίξεις του αίματος. 'Από την έποχή εκείνη σπονδυλική στήλη τής Αυτοκρατορίας ήταν ό λαός τής Μικράς 'Ασίας, ένα κράμα από Φρύγες, Χιττίτες, Γαλάτες, Πέρσες και Σημίτες και από πολλές άλλες φυλές, σέ αναλογίες πού κανείς δέν μπορεί νά τίς ξέρει. 'Εξακολουθούσαν όμως νά έρχονται και νέοι λαοί. Οί κυριότεροι ήταν οί Σλάβοι και οί 'Αρμένιοι.

Οί σλαδικές επιδρομές, πού άρχισαν τόν 6ο αιώνα, στην άρχή άπλως άναστάτωσαν την έθνολογική σύσταση τών έπαρχιών τής χερσονήσου του Αίμου και λίγο άργότερα και την έλληνική χερσόνησο. 'Όταν τά πράγματα καταστάλαξαν έγιναν πολλές επιγαμίες, και στίς άρχές του 9ου αιώνα άντρες μικτής ή και καθαρά σλαδικής καταγωγής κατείχαν μεγάλες θέσεις στην Αυτοκρατορία. 'Ο διεκδικητής του θρόνου Θωμάς ήταν Σλάβος, καθώς άλλωστε και πολλοί από τά ύψηλά πρόσωπα του 10ου και του 11ου αιώνα, όπως ή αυτοκράτειρα Σοφία, ή γυναίκα του Χριστόφορου Λεκαπηνού, ή ό πατριάρχης Νικήτας. Μετά την κατάκτηση τής Βουλγαρίας ή άριστοκρατία αλλοιώθηκε ακόμα μέ γάμους μέ τή βουλγαρική βασιλική

οικογένεια και μέ βουλγαρικές ευγενείς οικογένειες. Στο τέλος του 11ου αιώνα οι Σλάβοι που ήταν μέσα στην Αυτοκρατορία είχαν εντελώς απορροφηθεί και τους άλλους τους είχαν προσελκύσει τα ανεξάρτητα σλαβικά κράτη της χερσονήσου του Αίμου.

Η περίπτωση των Αρμενίων ήταν λίγο διαφορετική. Οι Αρμένιοι, όταν δέ γίνονταν θύιαι μετοικεσίες, ποτέ δε μετανάστευαν κατά φυλές, αλλά μάλλον ατομικά σε αναζήτηση τύχης. Η φυλή τους ήταν υπερβολικά πολύτοκη για τις περιορισμένες κοιλάδες της και έστελνε τους πιο δραστήριους γόνους της να κάμουν την τύχη τους και να αποκτήσουν δύναμη στο ευρύτερο πεδίο που μπορούσε να προσφέρει η Αυτοκρατορία. Από τον 6ο ακόμα αιώνα ο μεγάλος στρατηγός του Ίουστινιανού ο Ναρσής ήταν Αρμένιος. Η κίνηση όμως αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά της τον 9ο και τό 10ο αιώνα. Ο αυτοκράτορας Λέων Ε΄ ήταν ένας Αρμένιος φιλόδοξος. Ο Βασίλειος Α΄ γιός Αρμενίων εξορίστων. Ο Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής Αρμένιος ευγενής. Την εποχή που ο Ρωμανός Α΄ κυβερνούσε τό κράτος και ο γιός του ο Θεοφύλακτος την εκκλησία, και γενικός αρχιστράτηγος ήταν ο Ιωάννης Κουρκούας, ολόκληρη η Αυτοκρατορία βρισκόταν στα χέρια των Αρμενίων. Συνεχώς γίνεται λόγος για πριγκίπισσες και ανώτερους αξιωματούχους αρμενικής καταγωγής και σε όλες τις πόλεις ήταν δυνατό να συναντήσει κανείς Αρμένιους τεχνίτες και εμπόρους. Ο μόνος τομέας όπου δέν μπόρεσαν να εισχωρήσουν (μέ μοναδική εξαίρεση τό Θεοφύλακτο, που ο διορισμός του ήταν κυνικός και εραστιανικός), ήταν η εκκλησία. Οι Αρμένιοι μετανάστες, όταν διορίζονταν στίς αυτοκρατορικές υπηρεσίες, έπρεπε να απαρηθούν τίς αίρέσεις τους και να άσπαστούν τά δόγματα της Χαλκηδόνας. Οι εκκλησιαστικές όμως αρχές δέ συμπαθούσαν ποτέ τους προσήλυτους και έδλεπαν πάντα μέ δυσπιστία τή μεταστροφή τους. Οι έπιδρομές των Σελτζούκων και οι άναστατώσεις που έπακολούθησαν στην Άσία αποκόψανε τήν Αρμενία από τήν Αυτοκρατορία και σιγά-σιγά τό ρεύμα σταμάτησε. Για τήν Αυτοκρατορία, τό σταμάτημα αυτό ήταν μεγάλη απώλεια, γιατί οι Αρμένιοι τής είχαν δώσει όχι μόνο πολλούς από τους ισχυρότερους κυβερνήτες της, αλλά και μιá μεγάλη άναλογία από τους καλύτερους έπιχειρηματίες της. Είχαν επίσης μεγάλη, αν και ακόμα συζητήσιμη, έπίδραση στή βυζαντινή τέχνη και τεχνική.

Καμιᾶς ἄλλης φυλῆς οἱ μεταναστεύσεις δέν εἶχαν τέτοια ἐπίδραση ὅπως τῶν Ἀρμενίων. Σέ ὅλη ὁμως τή βυζαντινὴ ἱστορία ἓνα πλῆθος τυχοδιῶκτες ἔφταναν ἀπὸ ἀναρίθμητες χῶρες γιὰ νά κάμουν τήν τύχη τους κοντά στόν αὐτοκράτορα. Στά σύνορα μέ τούς Σαρακηνοὺς ὑπῆρχε ἓνα συνεχές πῆγαιν-ἔλα. Οἱ Βυζαντινοὶ προσχωροῦσαν στό ἰσλάμ ἢ οἱ Σαρακηνοὶ στό χριστιανισμό, ἀναλόγως ἂν ὁ αὐτοκράτορας ἢ ὁ καλὶφης πρόσφερε τίς καλύτερες εὐκαιρίες. Ὁ πατέρας τοῦ ἐπικοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ἦταν Σαρακηνὸς ἐκχριστιανισμένος. Ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ εἶχε αἷμα ἀραβικό¹. Οἱ μετανάστες ἀπὸ τὸ Βορρᾶ καὶ ἀπὸ τή Δύση, στοὺς τελευταίους κυρίως αἰῶνες τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχαν τήν τάση, ἀφοῦ ἔκαναν τήν τύχη τους, νά ξαναγυρίζουν στήν πατρίδα τους – οἱ Βάραγκοι στήν ὁμίχλη τῆς Σκανδιναβίας ἢ τῆς Ἀγγλίας, οἱ Φράγκοι στή Φλάνδρα ἢ στήν Καταλωνία. Μποροῦσαν ὁμως καὶ νά μείνουν. Μποροῦσαν καὶ νά παντρευτοῦν, καὶ τὰ παιδιά πού γεννιόνταν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μικτοὺς γάμους μποροῦσαν, στήν ἐπόμενη γενεά, νά κυδερνήσουν τήν Αὐτοκρατορία. Οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ἐξαιρετικά λίγες φυλετικές προκαταλήψεις – τὸ αἷμα τους ἦταν πάρα πολὺ ἀνακατεμένο. Δέχονταν ὅποιονδῆποτε γιὰ συμπολίτη τους φτάνει νά ἦταν ὀρθόδοξος καὶ νά μιλοῦσε ἑλληνικά. Τῇ βαθιᾷ περιφρόνηση γιὰ τοὺς ξένους τήν αἰσθάνονταν μόνο γιατί οἱ ξένοι ἦταν αἰρετικοὶ καὶ ἄξεστοι, ἀμάθητοι στὶς λεπτότητες τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας. Κάθε ἀλλοδαπὸς πού προσηλυτιζόταν καὶ γινόταν ὑπήκοος τοῦ κράτους μποροῦσε νά παντρευτεῖ ὁποιαδῆποτε βυζαντινὴ, ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ καταγωγή του ἢ ἡ καταγωγή της. Οἱ βυζαντινὲς ἀρχόντισσες παντρεύονταν ἐλεῦθερα μέ φράγκους ἢ ἀνατολίτες μετοίκους. Ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες τῶν αὐτοκρατόρων ὑπῆρχαν δύο Χαζάρες καθαρῆς τουρκικῆς καταγωγῆς καὶ ἀπειράριθμες πριγκίπισσες ἀπὸ τή Δύση. Ἡ ἀλήθεια βέβαια εἶναι ὅτι ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ ἀνάγκασε μιὰ ἀρχόντισσα πού ἀνῆκε στήν τάξη τῶν συγκλητικῶν νά παντρευτεῖ τὸ νέγρο μάγειρά του, οἱ καθὼς πρέπει ἄνθρωποι σκανδαλίστηκαν, πιθανόν ὁμως περισσότερο ἀπὸ σνομπισμό παρὰ ἀπὸ φυλετικὴ προκατάληψη². Ἡ ἐπαφή μέ τή Δύση, πού συνεχῶς γινό-

¹ Μιχαὴλ Σύρος, 15.

² Θεοφάνης, 379.

ταν μεγαλύτερη, και τό άργό μαρτύριο τής Αυτοκρατορίας στά χέρια τών Ίταλικών δημοκρατιών, έκαμε τούς ξένους πιό μισητούς στην Κωνσταντινούπολη. Περισσότερο όμως αναθεματίζανε τόν ξένο πολιτισμό παρά τό ξένο αίμα. Τά σλαδικά έθνη, πού είχαν δεχτεί τόν πολιτισμό τους από τό Βυζάντιο, ποτέ δέ συνάντησαν τέτοια φυλετική αντίπαθεια, παρά μονάχα σέ καιρό πολέμου. Άκόμα και οί Τοῦρκοι, πού είχαν αντιγράψει από τό Βυζάντιο τά στολίδια τους, φαίνονταν στους Βυζαντινούς προτιμότεροι από τούς όμόθρησκους Φράγκους.

Ή μόνη άπ' όλες τίς φυλές τίς έγκατεστημένες στην Αυτοκρατορία πού δέν μπόρεσε ποτέ νά συγχωνευτεί, έξαιτίας τής θρησκείας της, ήταν οί Έβραίοι. Ποτέ ώστόσο οί Έβραίοι δέν ήταν πολυάριθμοι. Στή Μικρά Άσία υπήρχαν κοινότητες Έβραίων πού μιλούσαν έλληνικά³, και από τό 12ο τουλάχιστον αιώνα μικρές παροικίες βρίσκονταν σέ όλες τίς βυζαντινές πόλεις⁴. Στίς έπιχειρήσεις όμως δέν είχαν μεγαλύτερη έξυπνάδα από τούς Έλληνες ή τούς Άρμένιους, ένώ, καθώς φαίνεται, ήταν υποχρεωμένοι νά πληρώνουν πρόσθετους φόρους και, κατά περιόδους, υποφέρανε από διωγμούς. Άν ώστόσο εκχριστιανίζονταν, μπορούσαν νά μπουν άκόμα και στίς τάξεις τής άριστοκρατίας. Ή άδελφή τής αυτοκράτειρας Ειρήνης παντρεύτηκε έναν απόγονο κάποιου Σαρανταπήχου, πού ήταν Έβραίος άποστάτης άπ' τήν Τιβεριάδα⁵.

Τήν ανάμιξη τών φυλών και τήν ένταση του έθνικού αισθήματος συγχρόνως, τίς συναντούσε κανείς, φτασμένες στην ύπερβολή, μέσα στην ίδια τήν πρωτεύουσα. Άπό τή στιγμή πού ιδρύθηκε, ή Κωνσταντινούπολη κυριάρχησε σέ όλη τήν Αυτοκρατορία. Ύπηρχε συνεχώς μιá όλο και μεγαλύτερη τάση νά συγκεντρωθεί ή διοίκηση και τά οίκονομικά στην Πόλη. Ή θέση της τήν έκανε οίκονομικό και στρατηγικό κλειδί δύο ήπειρων. Για νά κυβερνήσει κανείς τήν Αυτοκρατορία, τό πρώτο και κύριο ήταν νά κατέχει τήν Κωνσταντινούπολη. Όταν ιδρύθηκε ή νέα πρωτεύουσα, ή Ρώμη είχε άρχίσει νά παρακμάζει και στή Δύση άλλη μεγάλη πόλη δέν υπήρχε. Ή

³ Βλ. Reinach, *Contrat du Mariage*, στα *Mélanges Schlumberger*, 1, 118 έξ.

⁴ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 10.

⁵ Θεοφάνης, 474.

Καρχηδών και τό Μεδιόλανον κάπως ύστεροῦσαν. Οί πατριαρχικές πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἡ Ἀντιόχεια, ἦταν πολύ πιό ἐπιφόβοι ἀντίπαλοι. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ὡς τήν ἀραδική κατάκτηση, μόλις ἦταν ἐλάχιστα κατώτερη ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη, ἐξαιτίας ὁμως τοῦ μίσους της πρός τήν αὐτοκρατορική κυδέρνηση, ἔπαιρνε ὄλο καί περισσότερο μιά στάση ὑπέρημαχου τῶν τοπικῶν δικαίων καί φιλοδοξιῶν καί αὐτό ἐμείωνε τήν οἰκουμενική της σημασία. Ἡ Ἀντιόχεια πάλι, σιγά-σιγά, ξέπεσε γιά λόγους γεωγραφικούς. Καθώς ἡ φτώχεια στή Δύση συνεχῶς μεγάλωνε καί ἐπικρατοῦσαν ταραχές, τά ἐμπορεύματα τῆς Ἀνατολῆς, πού θά ἔφταναν στή Μεσόγειο περνώντας ἀπό τήν Ἀντιόχεια, ἔπαιρναν τώρα ἕνα βορειότερο δρόμο καί, διασχίζοντας τή Μικρά Ἀσία, πήγαιναν στή νέα μητρόπολη. Ὡς τόν 7ο αἰῶνα ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε μείνει χωρίς ἀντίπαλο.

Τόν 5ο ἤδη αἰῶνα ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινούπολης, χωρίς τά προάστειά της, πρέπει νά ἦταν περίπου ἕνα ἑκατομύριο καί ὁ ἀριθμός αὐτός διατηρήθηκε κατά προσέγγιση ὡς τή λατινική κατάκτηση. Μετά τή λατινική κατάκτηση ὁμως ἄρχισε νά λιγοστεύει μέ γρήγορο ρυθμό, ὥσπου τό 1453 αὐτοί πού ἔμεναν δέν ἦταν οὔτε ἑκατό χιλιάδες⁶. Ἡ ἑκταση τῆς Πόλης ἦταν πολύ πιό μεγάλη καί ἀπό ὅσο θά δικαιολογοῦσε ἕνας τέτοιος ἀριθμός. Ἡ βάση τοῦ τριγώνου, ὅπου ἦταν χτισμένη, εἶχε περίπου ἐφτάμιση χιλιόμετρα μήκος καί ἐκεῖ, σέ διπλή γραμμή, ἀπό τόν Μαρμαρά ὡς τόν Κεράτιο κόλπο, ἐκτείνονταν τά χερσαῖα τείχη, πού εἶχε χτίσει ὁ Θεοδόσιος Β', μέ τίς ἔντεκα πύλες τους, ἐκ περιτροπῆς μιά στρατιωτική καί μιά πολιτική. Ἀπό τίς δύο ἄκρες τους ἄρχιζαν τά θαλάσσια τείχη, πού τό καθένα εἶχε δέκα περίπου χιλιόμετρα μήκος, γιά νά συναντηθοῦν στήν ἀμβλεία κορυφή τοῦ τριγώνου στό Βόσπορο. Μέσα στά τείχη ὑπῆρχαν διάφορες πολύνθρωπες πόλεις καί χωριά, πού τά χώριζαν περιδόλια μέ ὀπωροφόρα δέντρα καί κήποι. Ὅπως ἡ παλιά Ρώμη ἔτσι καί ἡ Κωνσταντινούπολη μπορούσε νά ὑπερηφανεῖται γιά τοὺς ἐφτά της λόφους. Οἱ λόφοι αὐτοί ὀρθώνονταν ἀπότομοι πάνω ἀπό τό Βόσπορο καί τόν Κεράτιο κόλπο, πρός τή θάλασσα

⁶ Βλ. Ἀνδρεάδη, *De la population de Constantinople*, στό *Metroon*, τόμ. 1. Pears, *Destruction of the Greek Empire*, 192 ἐξ.

ὁμως τοῦ Μαρμαρᾶ οἱ πλαγιές ἦταν πιό μαλακές καί οἱ χώροι ἀνά-
μεσά τους πιό μεγάλοι.

Ὁ ταξιδιώτης πού ἐρχόταν ἀπό τή θάλασσα, ἀπό τό νότο ἢ ἀπό
τή δύση, καθώς πλησίαζε τήν Πόλη, ἔβλεπε στό δεξί του χέρι τούς
θόλους καί τίς σκεπασμένες μέ κεραμίδια στοές τοῦ Μεγάλου Παλα-
τίου, τήν Ἁγία Σοφία νά ὑψώνεται ἀπό πίσω, καί κήπους νά ἀπλώ-
νονται ὡς κάτω στό Βόσπορο. Ὑστερα ἔβλεπε τόν πελώριο κυρτό
τοιχο, πού ἀκόμα καί σήμερα ὑποστηρίζει τό νότιο ἄκρο τοῦ ἱππό-
δρομου, νά ὑψώνεται πάνω ἀπό τό κομψό λιμάνι τοῦ παλατιοῦ, τήν
ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Σεργίου καί Βάχχου, καί πιό χαμηλά μιὰ συ-
νοικία μέ παλάτια μικρότερα. Στά ἀριστερά τό θαλάσσιο τεῖχος, μέ
τούς ἀραιούς πύργους του, ἦταν κατά διαστήματα κομμένο, καί στά
σημεῖα αὐτά ὑπῆρχαν μικρά τεχνητά λιμάνια γιά τά πλοῖα πού δέν
ἤθελαν νά κάμουν τό γύρο ὡς τόν Κερατίο κόλπο. Γύρω ἀπό τά
λιμάνια αὐτά ἦταν ἕνα πλήθος σπίτια πυκνοχτισμένα. Ἀπό πίσω,
κυρίως στήν κοιλιάδα τοῦ μικροῦ ποταμοῦ Λύκου, ὑπῆρχαν περιβό-
λια μέ ὀπωροφόρα δέντρα, ἀκόμα καί χωράφια μέ σιτάρι, στήν κο-
ρυφή ὁμως τοῦ λόφου δέσποζε ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων
καί ἄλλα μεγάλα κτίρια. Λίγο ἀριστερότερα τό τοπίο γινόταν πιό
ὁμαλό. Στήν ὄχθη βρισκόταν ἡ πολυάνθρωπη συνοικία τοῦ Στου-
δίου μέ τό ξακουστό μοναστήρι της. Ἀπό πίσω ἔβλεπε κανεῖς τό
ἀπάνω μέρος τῶν χειρσαίων τειχῶν καθώς κατέβαιναν πρός τή θά-
λασσα. Καί ἔξω ὁμως ἀπό τά τείχη τά σπίτια τῶν προαστείων ἦταν
πυκνά σέ μιὰ ἀπόσταση τριῶν περίπου χιλιομέτρων κατά μήκος τῆς
ἁκτῆς. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ Κερατίου κόλπου ἡ ὄψη τῆς Πόλης
ἦταν τελείως διαφορετική. Ἐκεῖ, μπρός ἀπό τα τείχη, ἔβλεπε κανεῖς
μιὰ ἁκτὴ πού, μέ τήν ἀράοδο τῶν αἰώνων, συνεχῶς μεγάλωνε, γε-
μάτη προβλήτες, ἀποθήκες καί ἀποβάθρες, ὅπου ἦταν ἀγκυροβολη-
μένα τά ἐμπορικά πλοῖα, καί λίγο πιό πέρα ἔβλεπε κανεῖς καί σπίτια
χτισμένα μέσα στό νερό ἀπάνω σέ πασάλους. Ἀπό πίσω ἕνα πλήθος
πύλες ἔδραζαν στίς ἐμπορικές συνοικίες. Ἐκεῖ δέν ἔβλεπε κανεῖς
πολλή πρασινάδα. Οἱ πιό ἀπότομες πλαγιές, πού ἀνέβαιναν στήν
κεντρική κορυφή, ἦταν γεμάτες σπίτια, ἐκτός ἀπό τή συνοικία τοῦ
φρουρίου στήν ἀνατολική ἄκρη καί τήν ἀκόμα μεγαλύτερη περιοχὴ
τῶν Βλαχερνῶν, στό ἀκρότατο δυτικό σημεῖο, ὅπου ἕνα αὐτοκρατο-
ρικό παλάτι καί μιὰ πολύ ἱερή ἐκκλησία ἔδιναν σέ ὅλη τή συνοικία

ένα τόνο ἀρχοντιᾶς. Στόν ἐνδιάμεσο χώρο θρῖσκόταν τό κέντρο τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς Πόλης, τά γραφεῖα τῶν πλοιοκτητῶν καί τῶν ἐξαγωγέων καί τά καταστήματα τῶν ξένων ἐμπόρων. Σ' αὐτό τό μέρος ἐπιτρέψανε στούς Ἱταλοὺς ἐμπόρους νά ἐγκατασταθοῦν γιά πρώτη φορά⁷.

Ἡ συνοικία μέ τά κομπά μαγαζιά θρῖσκόταν στό ἐσωτερικό. Ξεκινώντας ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ παλατιοῦ καί τοῦ ἱππόδρομου ἡ ὁδός πού λεγόταν Μέση, ὁ κυριότερος δρόμος, προχωροῦσε κατά μήκος τοῦ κεντρικοῦ λόφου σέ μιά ἀπόσταση τριῶν χιλιομέτρων πρὸς τά ἀριστερά. Ἦταν δρόμος πλατύς μέ στοές καί ἀπό τίς δύο πλευρές, καί περνοῦσε μέσα ἀπό δύο *φόρου*ς ἢ ἀγορές (*forum*) – μεγάλες ἐκτάσεις στολισμένες μέ ἀγάλματα – τό *φόρο* τοῦ Κωνσταντίνου κοντά στό παλάτι καί τόν ἀκόμα μεγαλύτερο τοῦ Θεοδοσίου. Τελικά χωρίζοταν σέ δύο μεγάλους δρόμους, πού ὁ ἕνας, περνώντας ἀπό τό *φόρο* τοῦ Βοός καί τοῦ Ἀρχαδίου, πῆγαινε στή συνοικία τοῦ Στουδίου, στή Χρυσή Πύλη καί στήν πύλη τῶν Πηγῶν, ἐνῶ ὁ ἄλλος περνοῦσε μπρὸς ἀπό τήν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καί ἔφτανε στίς Βλαχέρνες καί στή Χαρισία πύλη ἢ πύλη τοῦ Πολυανδρίου. Στίς στοές τῆς Μέσης ἦταν τά πιά σπουδαῖα μαγαζιά, κατά ὁμάδες, ἀνάλογα μέ τά ἐμπορεύματα πού πουλοῦσαν – τά χρυσοχοεῖα καί δίπλα τους τά ἀργυροχοεῖα, τά καταστήματα τῶν ὑφασμάτων, τά ἐπιπλοποιεῖα κ.ο.κ. Τά πολυτελέστερα ἦταν κοντά στό παλάτι, στά λουτρά τοῦ Ζεύξιππου. Ἐκεῖ ἦταν τά καταστήματα τῶν μεταξωτῶν, στή μεγάλη ἀγορά πού τήν ἔλεγαν Λαμπτήρα ἢ Λαμπτήρων Οἶκο γιατί τά παράθυρά της ἦταν φωτισμένα τῇ νύχτᾳ⁸.

Ἰδιαίτερη ἀριστοκρατική συνοικία δέν ὑπῆρχε. Παλάτια, καλύβες καί σπιτάκια ἦταν ὅλα στριμωγμένα κοντά-κοντά. Οἱ πλούσιοι ἔχτιζαν τά σπίτια τους κατά τόν παλιό ρωμαϊκό τρόπο: διώροφα, μέ πρόσοψη γυμνή, καί μέ μιά ἐσωτερική αὐλή πού πότε-πότε ἦταν σκεπασμένη καί πού συνήθως τῇ στολίζαν μέ καμιά δεξαμενή, ἀλλά καί μέ ὅ,τι ἄλλο ἐξωτικό στολίδι τούς περνοῦσε ἀπό τή φαντασία τους. Τά φτωχότερα σπίτια εἶχαν μπαλκόνια ἢ παράθυρα, πού

⁷ Gyllius, *De Topographia Constantinopoleos*. Du Cange, *Constantinopolis Christiana*. Mortman, *Esquisse Topographique de Constantinople*. Van Millingen, *Byzantine Constantinople*. Ebersolt, *Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant*.

⁸ Κεδρηνός, 1, 648.

ἔξεϊχαν πάνω ἀπό τό δρόμο, καί ἀπό κεῖ οἱ πιά ἀργόσχολες νοικοκυρές παρακολουθοῦσαν τήν καθημερινή ζωή τῶν γειτόνων τους⁹. Οἱ δρόμοι αὐτοί μέ τίς κατοικίες εἶχαν χτιστεῖ κυρίως ἀπό ἰδιώτες καί ἐργολάβους, ἕνας νόμος ὅμως τοῦ Ζήνωνα προσπάθησε νά βάλει κάποια τάξη. Οἱ δρόμοι ἔπρεπε νά ἔχουν 3,60 μέτρα πλάτος, τά μπαλκόνια ἔπρεπε νά ἀπέχουν τουλάχιστον 3 μέτρα ἀπό τόν ἀπέναντι τοῖχο καί νά βρίσκονται σέ 4,50 μέτρα ὕψος ἀπό τό ἔδαφος. Οἱ ἐξωτερικές σκάλες ἀπαγορεύονταν καί ἐκεῖ πού οἱ δρόμοι ἦταν κιόλας χτισμένοι καί ἦταν στενότεροι ἀπό 3,60 μέτρα, δέν ἐπιτρέπανε μεγάλα παράθυρα γιά θέα, μονάχα δικτυωτά γιά ἀερισμό. Αὐτός ὁ νόμος ἔμεινε ὡς τό τέλος ὁ καταστατικός χάρτης τῆς βυζαντινῆς πολεοδομίας¹⁰. Ὑπῆρχαν αὐστηροί κανονισμοί γιά τοὺς ὑπονόμους, πού ὅλοι ἔδγαζαν στή θάλασσα. Κανένας, ἐκτός ἀπό πρόσωπα αὐτοκρατορικά, δέν μπορούσε νά ταφεῖ μέσα στήν Πόλη. Σέ κάθε ἐνορία ὑπῆρχαν ὑγειονομικοί ὑπάλληλοι πού ἡ δουλειά τους ἦταν νά φροντίζουν μέ κάθε λεπτομέρεια γιά τή δημόσια υγεία.

Σέ ἀντίθεση μέ τοὺς δρόμους πού ἦταν στενοί, ὑπῆρχαν μεγάλα δημόσια πάρκα πού τά συντηροῦσε μέ ἐξοδά του ὁ δήμος. Τό Μέγα Παλάτιον καί ὁ περιβόλος του ἔπιαναν ὁλόκληρη τή νοτιοανατολική γωνία τῆς Πόλης καί τά διάφορα κτίριά του ἦταν ἀπλωμένα σέ μιά ἔκταση σχεδόν ἐνάμιση χιλιόμετρον. Δίπλα ἦταν τό παλάτι τοῦ πατριάρχη μέ τά παραρτήματά του καί σέ ὅλη τήν Πόλη ὑπῆρχαν καί πολλά ἄλλα αὐτοκρατορικά παλάτια. Σέ κάθε σχεδόν γωνία ἔδλεπε κανεῖς ἐκκλησίες. Ὑπῆρχαν οἱ μεγάλες ἐκκλησίες τῆς Ἀγίας Σοφίας, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καί ἡ Νέα τοῦ Βασιλείου Α' καί πληθος ἄλλες μικρότερες. Σέ πολλές ἀπ' αὐτές ἦταν προσαρτημένα μοναστήρια, μέσα σέ πελώριους σκυθρωπούς περιβόλους, καθώς καί νοσοκομεῖα, ὀρφανοτροφεῖα καί πανδοχεῖα. Ὑπῆρχαν τά κτίρια τοῦ πανεπιστημίου, βιβλιοθήκες, ὑδραγωγεῖα, δεξαμενές, δημόσια λουτρά, καί πάνω ἀπό ὅλα ὁ μέγας ἱππόδρομος. Ἐνα ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης ἔδειχνε τό μοναδικό οἶκο ἀνοχῆς τῆς Πόλης, στή συνοικία πού λεγόταν Ζεῦγμα, στόν Κεράτιο κόλπο¹¹. Οἱ κυριότεροι δρόμοι, καί προπαντός οἱ φ ὀ ρ ο ι, ἦταν ἀληθινά μουσεῖα, ὅπου

⁹ Βλ. de Beylié, *L' Habitation Byzantine*.

¹⁰ *Codex Justiniani*, VIII, X, 12.

¹¹ Κωδινός, 50, 119. Κεδρηνός, 2, 107-8.

ήταν τοποθετημένα τά ωραιότερα έργα της αρχαίας γλυπτικής. Στους πρώτους αιώνες ύπηρχε ένα πραγματικό μουσείο, τό σπίτι τοῦ Lausus, κάηκε ὁμως μαζί μέ ὅλους τοὺς θησαυροὺς του τό 476¹². Τά ἀγάλματα ὥστόσο τῶν δρόμων ἐπιζήσανε ὥσπου τά κατὰστρεψαν ἢ τά ἐκλεψαν οἱ Λατίνοι σταυροφόροι.

Γύρω ἀπὸ τὴν Πόλη ἦταν τά προάστεια, πού ἄλλα, ὅπως ἡ Χαλκηδὼν καὶ ἀργότερα ὁ Ἰταλικὸς Γαλατὰς, ἦταν πολυάσχολες ἐμπορικὲς πόλεις, καὶ ἄλλα, ὅπως τό Ἱερὸν, ὅπου ἡ Θεοδώρα εἶχε τό ἀγαπημένο της παλάτι, καὶ τά χωριά τοῦ Βοσπόρου, ἦταν κυρίως ἐξοχὲς ὅπου πῆγαιναν τό καλοκαίρι οἱ πλούσιοι. Στὶς Πηγές, ἐξω ἀκριβῶς ἀπὸ τά τείχη, ὑπῆρχε μιὰ ὀνομαστὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Στό Ἑβδομον, σὲ ἀπόσταση δέκα χιλιομέτρων ἀπὸ τό μίλιον, τό χιλιομετρικὸ δείκτη τῆς πύλης τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὑπῆρχε ἓνας περίφημος χώρος παρελάσεων, ὅπου διαδραματίστηκαν πολλὰ σημαντικὰ ἐπεισόδια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.

Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς Πόλης, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της, μόνο εἰκασίες μποροῦμε νὰ κάνουμε. Οἱ φανταστικοὶ θόλοι καὶ τά ἀετώματα καὶ οἱ χρωματιστὲς ἀψίδες, πού ἀποτελοῦν τό φόντο στίς μικρογραφίες τῶν ἱστορημένων χειρογράφων, μᾶς δίνουν μιὰ εἰκόνα πὶό λαμπρὴ ἀπ' τὴν πραγματικὴ, γιατί οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες τίς ωραιότερες δημιουργίες τους τίς φύλαγαν γιὰ τά ἐσωτερικά. Ἀκόμα ὁμως καὶ ἐπὶ Παλαιολόγων, ὅταν τεράστιες ἐκτάσεις τῆς Πόλης κείτονταν σὲ ἐρείπια καὶ τό ἴδιο τό Μέγα Παλάτιον δέν ἦταν πιά κατοικήσιμο, ἐξακολουθοῦσε καὶ τότε νὰ κάνει ἐντύπωση στοὺς ταξιδιώτες ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς Κωνσταντινούπολης.

Τό ἴδιο ἔκανε ἐντύπωση καὶ ἡ ἐμφάνιση τῶν πὶό πλούσιων πολιτῶν. Τὸν 5ο αἰῶνα εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴ ρωμαϊκὴ τήβεννο καὶ φοροῦσαν πιά μακριοὺς μανδύες ἀπὸ σκληρὰ χρυσοῦφαντα ὑφάσματα. Τό σκαραμάγκιο, τό ἔνδυμα πού φοροῦσαν ὅλοι οἱ εὐγενεῖς στίς ἐπίσημες τελετὲς – ὅλα σχεδὸν τά σκαραμάγκια τά φύλαγαν σὸ παλάτι – ἦταν ἓνα ροῦχο πού τό εἶχαν ἀντιγράψει ἀπὸ τοὺς Οὐν-νους καὶ αὐτοὶ πιθανόν νὰ τό εἶχαν ἐμπνευστεῖ, σὲ πολὺ παλιά χρόνια, ἀπὸ τά φορέματα τῶν μανδαρινῶν τῆς Κίνας¹³. Ὅσο περνοῦ-

¹² Κεδρηνός, 1, 616.

¹³ Kondakov, *Les Costumes Orientaux à la Cour Byzantine*, σὺν Byzantion, τόμ. 1, 7 ἑξ.

σαν οἱ αἰῶνες τὰ ρούχα γίνονταν ὅλο καί πιό περίτεχνα. Ἄντρες καί γυναῖκες φοροῦσαν περίεργα καλύμματα τῆς κεφαλῆς, μυτερά καπέλα πού εἶχαν γύρο ἀπό γούνα ἢ ψηλά φουσκωτά σαρίκια. Ἀπό τόν 7ο αἰῶνα καί ὕστερα ἄρχισαν νά συνηθίζονται τὰ γένια. Τό ξυρισμένο σαγόνι τό θεωροῦσαν συνήθεια δυτική καί πρόστυχη. Τά καλλυντικά ἦταν τῆς μόδας κυρίως ἐπὶ Παλαιολόγων. Ἀκόμα καί γυναῖκες νέες καί ὁμορφες σκέπαζαν τό πρόσωπό τους μέ βαφές. Ὁ Βουργουνδός La Brocquière αἰσθάνθηκε φρίκη ὅταν εἶδε τήν ποσότητα ἀπό βαφές πού χρησιμοποιοῦσε ἡ αὐτοκράτειρα Μαρία, πού ἦταν μιά ἀπό κεῖνες τίς φημισμένες καλλονές – πριγκίπισσα τῆς Τραπεζούντας¹⁴.

Ἡ καθημερινή ζωὴ ἦταν κι αὐτὴ ρυθμισμένη μέ τήν ἴδια ἐπισημη αὐστηρότητα ὅπως καί τὰ καθημερινά ρούχα. Οἱ ἀρχές ἐπεμβαίνανε παντοῦ. Τιμές, κέρδη, ὥρες ἐργασίας, ὅλα ἦταν καθορισμένα ἀπὸ τό γραφεῖο τοῦ ἐπάρχου. Ἡ ἐκκλησία πάλι εἶχε κι ἐκεῖνη τοὺς δικούς της κανόνες γιά τίς νηστείες καί τίς γιορτές. Ἡ ζωὴ τοῦ αὐτοκράτορα, πού ἦταν ὁ ἀνώτατος ἄρχων τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν πιό περιορισμένη ἀπὸ τὴ ζωὴ ὁποιουδήποτε ἄλλου ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του. Ἐκτός ἀπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους πού, ἂν ἦταν εὐσυνείδητος, τοῦ ἐπαιρνε τὸν περισσότερο καιρὸ του, ἦταν, σχεδὸν κάθε μέρα, ὑποχρεωμένος νά παρευρίσκεται σέ τελετές, ὅπου τοῦ προσφέρανε μιά λατρεία σάν νά ἦταν θεός. Καί ὅποιες ιδέες καί ἂν εἶχε περὶ ἀθλητισμοῦ, ἦταν ὑποχρεωμένος νά παρουσιάζεται στο λαὸ στοὺς ἀγῶνες τοῦ ἱπποδρόμου. Ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀλλάζει συνεχῶς φορέματα, νά ἀκολουθεῖ μεγάλες πομπές μέ ἓνα βαρὺ διάδημα στο κεφάλι, νά δέχεται πρέσβεις καί νά εἶναι ἔτοιμος νά τὸν σηκώσουν ξαφνικά μαζί μέ τό θρόνο του ψηλά στὸν ἄερα γιά νά ἐντυπωσιάσει τοὺς ἀπλοϊκοὺς ξένους. Τό καλοκαίρι μπορεῖ νά πῆγαινε νά ξεκουραστεῖ γιά λίγο σέ κανένα δροσερὸ παλάτι τῶν περιχώρων, τό πιθανότερο ὅμως ἦταν ὅτι θά ἔπρεπε νά ὀδηγήσει τὰ στρατεύματά του στὰ βουνά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Λέων ΣΤ' καί ὁ γιός του ὁ Κωνσταντῖνος Ζ', δρῆκαν τὸν καιρὸ νά γράψουν βιβλία, κανένας ὅμως ἀπὸ τοὺς δύο τους δέν ἦταν στρατιώτης, οὔτε ἄλλωστε καί ὁ Θεοδόσιος Β' πού, ὅπως καί ὁ Κων-

¹⁴ La Broquière, *Voyage d'Outremer*, 157.

σταντίνος Ζ', ήταν καλός ζωγράφος¹⁵. Οί αυτοκράτορες πού είχαν σκοπό, τόν καιρό πού βασιλεύαν, νά διασκεδάζουν, ή έπρεπε νά έχουν ικανούς, αλλά και άφοσιωμένους ύπουργούς, ή άλλιώς δέν έμεναν πολύ καιρό στό θρόνο.

Ός τό 12ο αιώνα οί αυτοκράτορες ζούσαν σχεδόν αποκλειστικά στό Μέγα Παλάτιον, άν και πότε-πότε πήγαιναν γιά λίγες μέρες και στά άλλα τους παλάτια μέσα και γύρω από τήν Πόλη. Τό Μέγα Παλάτιον¹⁶, πού οί δυτικοί ταξιδιώτες τό έλεγαν του Βουκολέοντος, από τό όνομα του λιμανιου του παλατιου, όπου ήταν σημαντικό ένα τεράστιο άγαλμα ενός βοδιου πού πάλευε μέ ένα λεοντάρι, ήταν ένα σύνολο από διάφορα κτίρια χτισμένα τό ένα πλάι στό άλλο χωρίς κανένα σύστημα, — αίθουσες, παρεκκλήσια, λουτρά, πτέρυγες όλόκληρες όπου κατοικούσαν, — πού τά είχαν χτίσει μέ τή σειρά τους διάφοροι αυτοκράτορες. Γιά τό παλάτι της εποχής του Ίουστινιανου δέν ξέρουμε και πολλά πράγματα. Μετά τόν 7ο αιώνα όρισμένα μέρη του, όπως φαίνεται, χρειάζονταν έπισκευή. Ο Θεόφιλος έχτισε τήν περίφημη αίθουσα ύποδοχής, τόν Τρίκογχο. Ο Βασίλειος Α' έκαμε πολλές προσθήκες, ενώ ο Νικηφόρος Φωκάς έχτισε μία πτέρυγα χαμηλά πλάι στή θάλασσα, όπου του άρεσε νά μένει και όπου δολοφονήθηκε. Οί Κομνηνοί, παρ' όλο πού ο Άλέξιος Α' και ο Ίωάννης Β' έμειναν γενικά πιστοί στό Μέγα Παλάτιον, προτιμούσαν τό παλάτι των Βλαχερνών στον Κεράτιο κόλπο, στή βορειοδυτική άκρη της Πόλης. Και ο Μανουήλ Α' έμενε σχεδόν αποκλειστικά εκεί. Είχε μανία μέ τό κυνήγι και τόν έξυπηρετούσε νά κατοικεί κοντά στά τείχη, άντί νά είναι υποχρεωμένος νά κάνει έφιππος έφτάμιση περίπου χιλιόμετρα μέσα από τούς δρόμους της Πόλης ώσπου νά θγει στήν έξοχή. Οί πρώτοι Λατίνοι αυτοκράτορες εγκαταστάθηκαν στό Μέγα Παλάτιον. Ο Βαλδουίνος Β' όμως δέν είχε τά μέσα νά τό συντηρήσει. Επί της βασιλείας του ακόμα και τό παλάτι των Βλαχερνών άρχισε νά έρειπώνεται. Όταν ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μπήκε στήν Πόλη, τό Μέγα Παλάτιον ήταν σέ τόσο κακή κατάσταση πού δέν άξιζε νά τό επισκευάσουν, μέ τή μεγάλη μάλιστα φτώχεια πού είχαν. Άκόμα και οί Βλαχέρνες χρειάστηκαν πολλές

¹⁵ Κεδρηνός, 1, 587.

¹⁶ Βλ. Ebersolt, *Le Grand Palais*.

οδομάδες για να καθαριστούν και να ξαναγίνουν κατοικήσιμες¹⁷. Οί Παλαιολόγοι έμεναν όλοι στίς Βλαχέρνες και τήν έποχή τής τουρκικής κατάκτησης πολύ λίγα από τά κτίρια του Μεγάλου Παλατίου ήταν άκόμα όρθια¹⁸.

Ο πλούτος τής Κωνσταντινούπολης έκαμε κατάπληξη στους σταυροφόρους τό 1204. Ο Βιλλεαρδουίνος δέν μπορούσε να πιστέψει ότι όλα αυτά τά πλούτη ήταν άληθινά¹⁹. Παρ' όλο όμως πού τό παλάτι τών Βλαχερνών, μέ τά μάρμαρα, τά ψηφιδωτά, τίς τοιχογραφίες και τά χρυσοϋφанта παραπετάσματά του τούς έκαμε μιά έντύπωση πού δέν περιγράφεται, τό Μέγα Παλάτιον τούς φάνηκε άκόμα πιό καταπληκτικό. Έκει ήταν φυλαγμένοι οί πιό σπουδαίοι από τούς θησαυρούς, μεγάλα κομμάτια χρυσάφι, κοσμήματα και πολύτιμα υφάσματα. Έκει ήταν οί αυτοκρατορικές αίθουσες ύποδοχής μέ τά χρυσά λεοντάρια πού βρυχόνταν και τά χρυσά πουλιά πού κελαηδοϋσαν, πού τά είχαν κάμει για τόν αυτοκράτορα Θεόφιλο. Έκει επίσης, για να γίνει ό χώρος πιό ιερός από κάθε άλλο, υπήρχε ή εξαιρετικότερη συλλογή από άγια λείψανα πού μπορούσε να βρει κανείς σέ όλόκληρη τή χριστιανοσύνη. Σέ ένα λόφο, στόν περίβολο του παλατιού, υπήρχε ένας φάρος για να οδηγεί τά πλοία πού έμπαιναν στό Βόσπορο, και δίπλα του μιά μικρή εκκλησία, πού ήταν τό μουσείο όπου ήταν φυλαγμένα τά άνεκτίμητα αυτά κειμήλια, ως τή στιγμή πού τά μοίρασαν οί σταυροφόροι μεταξύ τους και ό Βαλδουίνος Β', τά καλύτερα από όσα έμειναν, τά έδαλε ένέχυρο²⁰.

Τό παλάτι ήταν τό κέντρο τής Κωνσταντινούπολης. Όλη ή Αυτοκρατορία κυδερνιόταν μέσα από τούς τοίχους του. Εκείνος πού έξουσίαζε τό παλάτι έξουσίαζε τήν Αυτοκρατορία. Συγχρόνως όμως τό παλάτι ήταν ό πλουσιότερος έμπορικός οίκος. Τό έμπόριο τών μεταξωτών ήταν αυτοκρατορικό μονοπώλιο, και τούς άργαλιούς πού ύφαιναν τά ακριβότερα υφάσματα τούς είχαν μέσα στό γυναικωνίτη. Εκτός από τά δημόσια γραφεία και τά ευρύχωρα διαμερίσματα του αυτοκράτορα, υπήρχαν και τά κτίρια όπου κατοικούσε ή

¹⁷ Παχυμέρης, 1, 161.

¹⁸ Pero Tafur, *Travels and Adventures*, μετ. Letts, 145-6.

¹⁹ Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, εκδ. Bouchet, 1, 171.

²⁰ Βλ. Ebersolt, *Les Sanctuaires de Byzance*. De Riant, *Exuviae Sacrae Constantinopolitanae*. Βλ. κατ. σ. 242.

αυτοκράτειρα μέ την αὐλή της, διαμερίσματα στήν ἀπόλυτη δικαιοδοσία της, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας δέν ἔμπαινε ποτέ χωρίς τήν ἄδεια της. Πραγματικά, ὅταν τό 548 πέθανε ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα καί ὁ Ἰουστινιανός ἔκαμε μιά ἔρευνα στά ὑπάρχοντά της, βρῆκε κρυμμένο σέ ἓνα ἀπό τά μέσα δωμάτια τόν αἰρετικό πρόην πατριάρχη Ἀνθιμο, πού ἡ αὐτοκράτειρα τόν εἶχε κρυμμένο δώδεκα ὁλόκληρα χρόνια²¹. Παρ' ὅλο ὅμως πού στό γυναικωνίτη ὑπηρετοῦσαν εὐνοῦχοι καί οἱ ἄντρες δέν ἔμπαιναν ποτέ, ἡ αὐτοκράτειρα μπορούσε, ὅποτε ἤθελε, νά θγαίνει. Μποροῦσε νά ἐπισκέπτεται τόν αὐτοκράτορα στά δικά του διαμερίσματα καί νά δειπνάει μαζί του στίς αἰθουσές του. Σάν ἀντιβασίλισσα μπορούσε νά βλέπει ὅποτε ἤθελε τούς ὑπουργούς της. Μέσα στό παλάτι ἡ ἐξουσία της ἦταν σχεδόν μεγαλύτερη καί ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση τήν αὐτοκράτειρα τή διαλέγανε σέ μιά μεγάλη συγκέντρωση ἀπό νύφες. Ἀπεσταλμένοι γύριζαν ὅλη τήν Αὐτοκρατορία καί συγκεντρώνανε ὥραϊα καί καλοαναθρεμμένα κορίτσια καί ἀπό αὐτά ὁ αὐτοκράτορας ἔκανε τήν ἐκλογή του. Συχνά ὁ αὐτοκράτορας παντρευόταν γιά λόγους πολιτικούς ἢ ἀπό κάποιο μεγάλο αἶσθημα, καί τότε αὐτό ἦταν περιττό. Τόν τρόπο αὐτό ὅμως χρησιμοποίησαν ὅταν ἡ Εἰρήνη θέλησε νά παντρεύει τό γιό της, τόν Κωνσταντῖνο ΣΤ'²² – τότε πού, ὅπως φαίνεται, ἡ Εἰρήνη μᾶλλον καί ὄχι ὁ αὐτοκράτορας ἔκαμε τήν ἐκλογή. Ὅταν παντρεύτηκε ὁ Σταυράκιος²³, τῆς νύφης τῆς ἄξιζε μέγας θαυμασμός γιά τήν ἠθική της, δέν ἦταν ὅμως καθόλου ἐλκυστική, παρ' ὅλο πού οἱ ἀπεσταλμένοι εἶχαν μετρήσει μέ προσοχή καί τό ἀνάστημά της καί τό πόδι της. Ἀκόμα πιό περίφημη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεόφилου, πού διάλεξε τή Θεοδώρα παραμερίζοντας τήν ποιήτρια Κασσιανή, γιατί τοῦ ἀπάντησε μέ αὐθάδεια²⁴.

Πλαῖι στό παλάτι ἦταν τά δύο μεγάλα κέντρα τῆς ζωῆς τῆς Πόλης, ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας καί ὁ ἵππόδρομος²⁵. Ὁ ἵππόδρομος ἦταν ἓνα τεράστιο οἰκοδόμημα πού εἶχε θέσεις γιά 40.000

²¹ Ἰωάννης ὁ Ἐφέσου, 247-8.

²² Βίος Φιλαρέτου, 74-6.

²³ Θεοφάνης, 483.

²⁴ Συνεχιστής τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, 790.

²⁵ Bury, *Later Roman Empire*, 1, 81 ἐξ. (μέ παραπομπές).

θεατές. Στά κτίρια πού τόν περιβάλλανε ὑπῆρχαν στάβλοι γιά τά ζῶα πού χρησιμοποιοῦσαν στούς ἀγῶνες τῶν μονομάχων, καθώς καί οἱ καλύδες τῶν ἀναριθμητῶν ὑπηρετῶν του. Οἱ διασκεδάσεις τοῦ ἱππόδρομου ἦταν δωρεάν γιά ὅλους καί τίς ἐπιχορηγοῦσε τό κράτος. Τά θεάματα τοῦ ἱπποδρόμου, οἱ ἀγῶνες τῶν θηρίων καί οἱ ἀρματοδρομίες ἦταν ἡ μεγάλη ψυχαγωγία τοῦ ὄχλου. Οἱ ἀντιδικίες μεταξύ τῶν δήμων τοῦ ἱππόδρομου, τῶν Πράσινων καί τῶν Βένετων, προκαλοῦσαν τέτοια ἔξαψη, ὥστε πολλές φορές ἐπακολουθοῦσαν πολιτικές ταραχές καί στάσεις. Ὁ αὐτοκράτορας καί ἡ αὐτοκράτειρα ἦταν ὑποχρεωμένοι νά παρακολουθοῦν τούς ἀγῶνες. Στό αὐτοκρατορικό θεωρεῖο, τό κ α θ ι σ μ α, μπορούσαν νά πᾶνε κατευθείαν ἀπό τό παλάτι. Ἐνα περίπλοκο τυπικό καθόριζε τίς κινήσεις τους καθώς καί τόν τρόπο γενικά πού θά γίνονταν οἱ ἀρματοδρομίες καί ἡ ἀπονομή τῶν βραβείων. Στούς πρώτους αἰῶνες ὁ ἱππόδρομος ἦταν τό μέρος ὅπου ὁ αὐτοκράτορας ἐπικοινωνοῦσε μέ τό λαό του καί, ἔκανε τίς ἐπίσημες ἀνακοινώσεις του. Ἐκεῖ τόν ἐπευφημοῦσαν σάν αὐτοκράτορα. Ἐκεῖ ἡ Ἀριάδνη ἀνάγγειλε στούς ὑπηκόους της ποιόν εἶχε διαλέξει γιά ἄντρα της καί αὐτοκράτορα²⁶. Ἐκεῖ ὁ Ἰουστινιανός συζήτησε μέ τούς ἐξαργυρωμένους στασιαστές στή στάση τοῦ Νίκα²⁷. Στά μεταγενέστερα χρόνια ὥστόσο, τό 10ο αἶώνα, ὅλα αὐτά γίνονταν στή μεγάλη πλατεία μπροστά στό παλάτι. Ἐκεῖ ὁ ὄχλος τό 944²⁸ ἀξίωσε νά γίνει αὐτοκράτορας ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ καί τό 1032²⁹ νά γίνει αὐτοκράτειρα ἡ Ζωή. Ὁ ἱππόδρομος εἶχε χάσει τή μεγάλη δημοτικότητά του. Τόν 5ο καί τόν 6ο αἶώνα οἱ ἀρματοηλάτες, ὅπως ὁ Πορφύριος ἐπὶ Ἀναστασίου, ἦταν τά εἰδῶλα τῆς Πόλης³⁰, καί οἱ μηχανορραφίες τοῦ ἱππόδρομου, ἀπό τίς ὁποῖες δορίθουν τά νιάτα τῆς Θεοδώρας, μπορούσαν νά ἐπηρεάσουν τήν πολιτική τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὡς τόν 9ο αἶώνα ὅμως αὐτά ὅλα ἔχουν ἀλλάξει. Οἱ ἐπαγγελματίες ἀρματοηλάτες ἔχουν πέσει σέ ἀφάνεια. Πιό πολύ τραβοῦσαν τώρα τήν προσοχή οἱ ἐρασιτέχνες ἱππεῖς, ὅπως ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών ἢ ὁ Φιλόρραιος, ἕνας σταυλῆτης τοῦ

²⁶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 1, 417-8.

²⁷ Bury, *Nika Riot*, 98 ἔξ.

²⁸ Λουῖτπράνδου, *Antapodosis*, 142-3.

²⁹ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 1, 102 ἔξ.

³⁰ Βλ. Bury, *Later Roman Empire*, 1, 84.

10ου αιώνα, πού ήταν τό κέντρο τῆς προσοχῆς ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας γιατί ἔκανε τό γύρο τοῦ ἱππόδρομου καλπάζοντας ὀρθιος πάνω στό ἄλογό του καί παίζοντας καί μέ τά δυό του χέρια τό σπαθί του³¹. Μέ τήν εἰσαγωγή τῶν δυτικῶν ἱπποτικῶν συνηθειῶν ἀπό τό Μανουήλ Κομνηνό, ὁ ἱππόδρομος ἔγινε, γιά ἓνα διάστημα, ὁ χώρος γιά τά ἱπποτικά κονταροχτυπήματα. Τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ἦταν σχεδόν ἔρημος, παρ' ὅλο πού νεαροί πρίγκιπες καί εὐγενεῖς πῆγαιναν πότε-πότε ἐκεῖ γιά ἀσκήσεις ἱππικῆς δεξιότηχίας καί γιά νά παίξουν τζυγκάνιον (πόλο)³².

Ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, ὅταν τούς τό ἐπιτρέπανε τά μέσα τους, εἶχαν δικά τους σπίτια στήν Πόλη, παρ' ὅλο πού τό καλοκαίρι πῆγαιναν γιά λίγες μέρες καί στίς ἐπαύλεις τους στήν ἐξοχή. Ἄν ὅμως τούς ὑποχρεῶανε νά μείνουν ἐκεῖ γιά πάντα, αὐτό ἰσοδυναμοῦσε μέ ἐξορία καί δυσμένεια. Οἱ ἄντρες εἶχαν συνήθως κάποια δημόσια θέση καί περνοῦσαν τόν καιρό τους μέ τή δουλειά τους. Κατά τά ἄλλα συγχάζανε μέ τίς γυναῖκες τους στήν αὐτοκρατορική αὐλή – στίς γιορτές οἱ ἄντρες περνοῦσαν ἓνας-ἓνας μέ τή σειρά, σύμφωνα μέ τήν ἐθιμοτυπία, μπροστά ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί οἱ γυναῖκες μπροστά ἀπό τήν αὐτοκράτειρα – καί ἐντυφοῦσαν σέ ραδιουργίες. Στά σπίτια τους, ὅσο τούς ἦταν δυνατό, δημιουργοῦσαν μικρές αὐλές καί εἶχαν γιά ταχτικούς θαμῶνες ἀγίους καί ποιητές. Ἡ ἀριστοκρατία τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Αὐτοκρατορίας εἶχε χάσει τά πλούτη της καί τή δύναμή της μέ τίς ἐπιδρομές τοῦ 7ου αἵωνα καί ἐξαιτίας τῆς τυραννίας αὐτοκρατόρων ὅπως ὁ Φωκάς καί ὁ Ἰουστινιανός Β'. Ὡς τόν 9ο αἶωνα ἡ γῆ δέν ἦταν σίγουρη ἐπένδυση. Ἡ μόνη μεγάλη οἰκογένεια πού ἀναδεικνύεται εἶναι οἱ Μελισσηνοί³³, πού ἦταν, ὅπως φαίνεται, οἰκογένεια κωνσταντινουπολίτικη καί ὁ πλοῦτος τους πιθανόν νά προερχόταν ἀπό ἀστικά ἀκίνητα, ἂν καί ἀργότερα ἐγκατασταθῆκανε στήν ἐλληνική χερσόνησο καί ἀκμάζανε ὥς τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ τελευταία δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν ἦταν Μελισσηνή. Ἀπό τά μέσα ὅμως τοῦ 9ου αἵωνα παρουσιάζονται οἰκογένειες πού ἔχουν τεράστια χτήματα στή

³¹ Κεδρηνός, 2, 343.

³² La Brocquière, 158.

³³ Bl. Du Cange, *Familiae Byzantinae*, 145.

Μικρά Ἀσία, π.χ. οἱ Φωκάδες, οἱ Δοῦκες, οἱ Σκληροί, οἱ Ἀργυροί καί οἱ Κομνηνοί. Λίγο ἀργότερα, ὅταν, μετά τήν κατάκτηση τῆς Βουλγαρίας, ὀργανώθηκαν καί οἱ εὐρωπαϊκές ἐπαρχίες, παρουσιάζονται καί οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές οἰκογένειες, οἱ Καντακουζηνοί, οἱ Βρυέννιοι καί οἱ Τορνίκες, ἄρμενική πριγκιπική οἰκογένεια πού εἶχε ἐγκατασταθεῖ κοντά στήν Ἀδριανούπολη, ἐνῶ οἱ Δοῦκες ἀγόρασαν ἐπίσης χτήματα καί στήν Εὐρώπη. Εἶναι ὥστόσο δύσκολο νά ἐξιχνιάσει κανεῖς τήν καταγωγή τῶν μεγάλων βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, γιατί πολλές φορές τά παιδιά, εἴτε ἀπό σνομπισμό εἴτε ἀπό ἐπιθυμία ποικιλίας, ἐπαιρναν τό ἐπίθετο τῆς μητέρας ἀντί τοῦ πατέρα. Ὁ πατέρας τῆς Ἀννας Δαλασσηνῆς ὀνομαζόταν Χάρων, ἡ μητέρα τῆς ἦταν Δαλασσηνή³⁴. Οἱ μεταγενέστεροι Δοῦκες ἦταν, κατά τόν Ψελλό, Δοῦκες μόνο ἀπό θηλυγονία³⁵. Τό ἐπώνυμο τῶν γιῶν τῆς Ἀννας Κομνηνῆς ἦταν Κομνηνός καί Δούκας, παρ' ὅλο πού ὁ πατέρας τους ἦταν Βρυέννιος³⁶.

Οἱ μεγάλες οἰκογένειες ζοῦσαν μιά ζωή πατριαρχική, ἐργάζονταν καί, πολλές φορές, κατοικοῦσαν ὅλοι μαζί. Στίς πρῶτες σελίδες τῆς ἱστορίας τῆς Ἀννας Κομνηνῆς, βλέπουμε τούς ἀδελφούς Κομνηνούς νά ἐνεργοῦν ὅλοι μαζί ὑπό τήν καθοδήγηση τῆς μητέρας τους, τῆς Ἀννας Δαλασσηνῆς, καί νά ὑποστηρίζουν τά συμφέροντα τοῦ Ἀλέξιου, πού ἦταν ὁ ἱκανότερος ἀλλά ὄχι καί ὁ μεγαλύτερος ἀπό ὅλους. Οἱ ἴδιες αὐτές σελίδες μᾶς δείχνουν πόσο συναρπαστική καί γεμάτη δράση μποροῦσε νά εἶναι, σέ κρίσιμες στιγμές, ἡ ζωή τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ ἄντρες νά φεύγουν κάθε τόσο καθάλα στά ἄλογά τους ἔξω ἀπό τήν Πόλη, γιά νά βροῦν καταφύγιο ἢ νά ἐξασφαλίσουν τήν ὑποστήριξη τοῦ στρατοῦ, καί οἱ γυναῖκες, πού συνήθως ἦταν οἱ πιό ἐπικίνδυνες στίς μηχανορραφίες, νά τρέχουν, πολλές φορές ἄδικα, στό ἅγιο θῆμα κάποιας ἐκκλησίας³⁷. Ἀκόμα καί σέ ἐποχές πιό ἥρεμες οἱ πλούσιοι δέν ἦταν ἀσφαλεῖς, ἐξαιτίας ἀκριδῶς τοῦ μεγάλου τους πλούτου. Ἐπί Νικηφόρου Φωκά ὁ Ρωμανός Σαρωνίτης ἔδρισκε ὅτι οἱ ὑποψίες πού εἶχαν γι' αὐτόν καί ἡ παρακολούθηση πού τοῦ ἔκαναν, μόνο καί μόνο ἐπειδή ἦταν πολύ πλού-

³⁴ Βρυέννιος, 17.

³⁵ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 2, 140.

³⁶ Προδρόμου, *Ἐπιθαλάμιον*, *M.P.G.*, τόμ. 133, 1397-406.

³⁷ Ἀννα Κομνηνή, 52 ἐξ.

σιος, — είχε δικό του τόν άρματοδρόμο Φιλόραιο καί ήταν γαμπρός ενός προηγούμενου αυτοκράτορα, του Ρωμανού Α', — ήταν τόσο άφορητες, ώστε στήν απελπισία του σκέφτηκε νά επαναστατήσει, ακολούθησε όμως τή συμβουλή του άγίου Βασιλείου του Νέου καί αποσύρθηκε σ' ένα μοναστήρι³⁸.

Τί ακριβώς αποτελούσε τά μεγάλα πλούτη στο Βυζάντιο δέν μπορούμε νά τό ξέρουμε. Δέν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες για τόν πλούτο στά πρώτα χρόνια της Αυτοκρατορίας. Όταν ο Ίουστινιανός κατάργησε τό άξίωμα του ύπάτου, κόστιζε περίπου 90.000 λίρες τό χρόνο σ' αυτούς πού τό είχαν καί κανέναν ιδιώτη δέν ήταν σέ θέση νά ανταποκριθεί³⁹. Τόν 7ο καί τόν 8ο αιώνα τά πλούτη είχαν έλαττωθεί. Η Θεοκτίστη, ή μητέρα του Θεόδωρου Στουδίτου, πού ήταν πλούσια καί πολύ γενναιοδωρη, έδινε στους ύπηρέτες της μόνο ψωμί, λαρδί καί κρασί. Κρέας ή κοτόπουλο τούς έδινε μόνο τίς γιορτές καί τίς Κυριακές, καί τή θεωρούσαν μάλλον σπάταλη. Δέν ξέρουμε όμως πόσους ύπηρέτες είχε⁴⁰. Λέγεται ότι γύρω στο 730 οί έξήντα μάρτυρες των Ίεροσολύμων ταξιδεύανε μέ συνοδεία πριγκιπική. Η Δανηλίζ, ή χήρα πού είχε φίλια μέ τό Βασίλειο Α', είχε δικό της τό καλύτερο μέρος της Πελοποννήσου καί άφησε στον αυτοκράτορα 3.000 δούλους⁴¹. Ο παρακοιμώμενος Βασίλειος, άνθρωπος αυτοδημιούργητος παρ' όλο πού ήταν νόθος γιός ενός αυτοκράτορα, έπαιρνε μαζί του, ακόμα καί στίς χειρότερες ήμέρες της κακοτυχίας του, μιά συνοδεία από 3.000 περίπου ακολούθους⁴². Τά ποσά πού αναφέρονται στο έπος του Διγενή Ακρίτα είναι δυστυχώς έξογκωμένα «ποιητική άδειά». Είναι δύσκολο νά πιστέψουμε ότι πραγματικά ή προίκα της γυναίκας του άξίζει σχεδόν 9.000.000 χρυσά φράγκα καί ότι θά ήταν πολύ πιό μεγάλη ακόμα άν τό είχε θελήσει ο ήρωας. Καί τό παλάτι του ήρωα, πού οί τοίχοι του ήταν όλοι σκεπασμένοι μέ χρυσάφι καί μωσαϊκά, είναι μάλλον τό ιδεατό έξοχικό σπίτι παρ' όσον οί πού ύπηρεσε στήν πραγματικότητα⁴³.

³⁸ Βίος Άγίου Βασιλείου του Νέου, A.S. Boll, Μάρτιος 26, 761.

³⁹ Προκόπιος, *Historia Arcana*, 23.

⁴⁰ Θεόδωρος Στουδίτης, *M.P.G.*, τόμ. 99, 884 έξ.

⁴¹ Συνεχιστής του Θεοφάνους, 321.

⁴² Λέων Διάκονος, 47.

⁴³ Διγενής Ακρίτας, έκδ. Σάθα καί Legrand (*Monuments de la Langue Néo-Hellénique*, τόμ. 6), 108-16, 224 έξ.

Ἀκόμα καί ὁ Φιλάρετος, ὁ ταπεινῆς καταγωγῆς γεωργός, τίς μέρες τοῦ μεγάλου πλούτου του ἔκανε τραπέζια μέ τριανταεῖς καλεσμένους πού κάθονταν σέ ἓνα τραπέζι ἀπό ἐλεφαντοκόκαλο καί χρυσάφι, εἶχε 12.000 πρόβατα, 600 βόδια καί 800 ἄλογα στίς βοσκές, 200 βόδια καί 80 ἄλογα καί μουλάρια γιά τή δουλειά καί ἓνα μεγάλο ἀριθμό δουλοπαροίκων. Ὁ πλοῦτος του προερχόταν ἀπό ἰδιοκτησίες πού εἶχε στά περὶχωρα τῶν ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στήν Κωνσταντινούπολη δέ διατηροῦσε σπίτι⁴⁴. Ἰδιωτικός πλοῦτος ὑπῆρχε ἀκόμα καί ἐπὶ Παλαιολόγων. Ἡ περιγραφή τοῦ Μετοχίτη γιά τό παλάτι του, πού καταστράφηκε στίς στάσεις, μᾶς δείχνει ὅτι ἦταν γεμάτο μάρμαρα καί πολύτιμα μέταλλα καί εἶχε μιὰ πολυτέλεια ἄγνωστη στή σύγχρονη Δύση⁴⁵. Καί, σύμφωνα μ' αὐτά πού λένε οἱ ἐχθροί του, ὁ Λουκάς Νοταρᾶς τό 1453 εἶχε κρυμμένο τόσο χρυσάφι πού θά μπορούσε νά μισθώσει ὁλόκληρο καινούριο στρατό καί νά σώσει τήν Πόλη⁴⁶. Ἡ ἀριστοκρατία ἔμεινε ὥς τό τέλος ἀριστοκρατία τοῦ πλούτου.

Κατά συνέπεια ἡ ἀριστοκρατία αὐτή δέν ἦταν κλειστή. Ὁ καθένας πού εἶχε ἀρκετά χρήματα καί τά εἶχε ἐπενδύσει σέ γαῖες, τή μόνη ἐπένδυση πού ἦταν πάντα σίγουρη, μπορούσε νά ιδρύσει μιὰ εὐγενῆ οἰκογένεια, ἀγοράζοντας ἓναν τίτλο, ὥστε οἱ γιοί του νά γίνουν μέλη τῶν συγκλητικῶν τάξεων. Ὁ πιό ἐντιμος τρόπος ἦταν νά εἶναι κανεῖς δημόσιος ὑπάλληλος, πιθανόν στρατιωτικός, καί νά ἀνταμειφθεῖ μέ δωρεά μεγάλων χτημάτων. Μ' αὐτό τόν τρόπο εἶχε ἀρχίσει ἡ εὐημερία τῶν Φωκάδων μέ τό μεγάλο στρατιωτικό, τό Νικηφόρο τόν πρεσβύτερο. Ἄλλος τρόπος ἦταν νά ἐνδιαφερθεῖ ὁ αὐτοκράτορας γιά τά παιδιά ἑνός ἀξιωματοῦχου ἢ φίλου του. Ἐτσι ὁ Θεοφάνης, ὁ χρονογράφος πού ἄγιασε, ὅταν ἦταν παιδί ἦταν προστατευόμενος τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ', γιατί ὁ πατέρας του, πρὶν πεθάνει, εἶχε διακριθεῖ ὡς στρατηγός τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Καί ἂν τό εἶχε θελήσει ὁ Θεοφάνης, θά εἶχε ἀπολαύσει ὅλα τά ἐπίγεια ἀγαθά⁴⁷. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί τούς Κομνηνοὺς, δύο νέα

⁴⁴ Βίος Φιλαρέτου, *passim*.

⁴⁵ Guillant, *Le Palais de Métochite*, *Revue des Études Grecques*, τόμ. 35, 82-95.

⁴⁶ Φραντζῆς, 291.

⁴⁷ Βίος Θεοφάνους, ἔκδ. Loparev, στή V.V., τόμ. 17, 92.

αδέρφια από τή Θράκη, τούς προστάτενε ὁ Βασίλειος Β΄ καί τούς χάρισε χτήματα στήν Παφλαγονία, γιατί εἶχε ἄλλοτε τόν πατέρα τους στήν ὑπηρεσία του⁴⁸. Ἡ, μέ τρόπο ὃχι καί τόσο ἐμφαντικό, ἡ ἐπιρροή τοῦ αὐτοκράτορα βοήθησε τό Ρωμανό Λεκαπνό στή σταδιοδρομία του στό ναυτικό, ἐπειδή ὁ πατέρας του, ἕνας χωρικός πού λεγόταν Θεοφύλακτος ὁ Ἀβάστακτος, εἶχε σώσει κάποτε τή ζωή τοῦ Βασιλείου Α΄⁴⁹. Ὅταν ἀποκοῦσε κανεῖς τά χτήματά του μόνο καί μόνο χάρη στήν οἰκονομολογική του δεινότητα, ὅπως π.χ. ὁ πατριάρχης Νικήτας στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα, φαίνεται ὅτι δέν τό θεωροῦσαν καί τόσο ἀξιοπρεπές⁵⁰. Ἦταν καί λιγότερο σίγουρο. Οἱ αὐτοκράτορες ἔτρεμαν αὐτές τίς τάσεις καί πολλές φορές οἱ φιλόδοξοι γαιοκτήμονες ἦταν δυνατό νά ὑποχρεωθοῦν, ὅπως ὁ πρωτοβεστιάριος Φιλόκαλος, νά ξαναγυρίσουν στή φτώχεια τους, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι εἶχαν παραβεῖ τό νόμο περί προτιμήσεως⁵¹. Οἱ αὐτοκράτορες προσπαθοῦσαν ἐπίσης νά περιορίσουν τήν αὔξησιν καί ἐκείνων τῶν χτημάτων πού ὁ πυρήνας τους εἶχε σχηματιστεῖ μέ τρόπο ἀξιοπρεπή. Αὐτό ὅμως ἦταν πιό δύσκολο.

Λίγα πράγματα ξέρουμε γιά τίς διασκεδάσεις τῆς βυζαντινῆς κοσμικῆς ζωῆς. Εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ τελετές τῆς Αὐλῆς ἦταν, καί μέσα στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη, οἱ μόνες ἐπίσημες δεξιώσεις. Συγκεντρώσεις ὅμως σέ στενό φιλικό κύκλο φαίνεται ὅτι ἦταν συχνές. Ἡ Πουλχερία, κάθε Κυριακή μετά τή λειτουργία, γευμάτιζε μέ τόν πατριάρχη γιά νά συζητήσῃ μαζί του τήν ἐκκλησιαστική πολιτική⁵². Ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών γιά πρώτη φορά σκέφτηκε νά δολοφωνήσῃ τόν αὐτοκράτορα σ' ἕνα ἀνεπίσημο γεῦμα πού ἔδινε αὐτός καί ἡ γυναίκα του γιά τό Μιχαήλ Γ΄⁵³. Στά συναξάρια διαβάζουμε γιά φίλους τῶν μοναχῶν πού δειπνοῦν στά μοναστήρια μαζί τους ἢ γιά ἀγίους πού ἀρνιοῦνται νά πᾶνε στά συμπόσια τῶν πλούσιων προστατῶν τους. Ὁ Φώτιος καλοῦσε σπίτι του πνευματικούς ἀνθρώπους, καί συζητοῦσαν γιά βιβλία⁵⁴, καί τό ἴδιο ἔκανε, αἰῶνες

⁴⁸ Βρυέννιος, 19.

⁴⁹ Γεώργιος Μοναχός, 841.

⁵⁰ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περί θεμάτων*, 54.

⁵¹ *Jus Graeco-Romanum*, 3, 307-16.

⁵² *Lettre à Cosme*, μετ. Nau, *Patrologia Orientalis*, τόμ. 13, 278.

⁵³ Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχοῦ, 835.

⁵⁴ Φωτίου, *Βιβλιοθήκη*, *M.P.G.*, τόμ. 103, 41-4.

ἀργότερα, καί ὁ Μετοχίτης⁵⁵. Στά ἐξοχικά σπίτια δέ γίνονταν συγκεντρώσεις, γιατί τά σπίτια αὐτά ἦταν μᾶλλον τόποι ἐξορίας ἢ διακριτικῆς ἀπομόνωσης. Ἡ μόνη ἐξαίρεση ἦταν ὅταν περνοῦσαν ἀπό καί ξεχωριστοί ταξιδιώτες, πρέσβεις, ὑπουργοί ἢ καί ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας. Ὁ Φιλάρετος φιλοξένησε τοὺς ἀπεσταλμένους πού ἔψαχναν νύφες κατάλληλες γιά τόν Κωνσταντῖνο ΣΤ'⁵⁶. Ὁ Ἀλέξιος Α' ἔμεινε σέ συγγενεῖς τῆς γυναίκας του ὅταν ταξίδεψε στή Θράκη⁵⁷. Ὅταν ὁ Εὐστάθιος Μαλείνος φιλοξένησε τό Βασίλειο Β', ἡ γενναιοδωρία τῆς φιλοξενίας του προκάλεσε τήν καταστροφή του. Ὁ Βασίλειος δέν εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ ὑπήκοοί του ἦταν τόσο ἰσχυροί⁵⁸. Ὁ Κεκαυμένος τό λέει καθαρά, ὅτι εἶναι λάθος νά δέχεται κανεῖς στό σπίτι του. Οἱ καλεσμένοι, λέει, ἀπλῶς κριτικάρουν τό σπιτικό σου καί κοιτάζουν νά ξελογιάσουν τή γυναίκα σου⁵⁹.

Ὅπως τό αὐτοκρατορικό παλάτι ἔτσι καί τά παλάτια τῶν εὐγενῶν εἶχαν κι αὐτά τό γυναικωνίτη τους. Οἱ γυναῖκες ὅμως ἦταν ἐλεύθερες νά παίρνουν μέρος στή ζωὴ τῶν ἀντρῶν. Τά ἀνῦπαντρα κορίτσια ζοῦσαν κάπως περιορισμένα καί μπορεῖ νά μὴν ἔδλεπαν ποτέ τοὺς ἄντρες τους πρὶν ὀριστεῖ ὁ γάμος. Ἀπ' τή στιγμή ὅμως πού παντρεύονταν εἶχαν ἀπόλυτη ἐλευθερία καί πολλές φορές, ὅπως ἡ Θεοκτίστη, διευθύνανε ὅλη τήν οἰκογένεια. Γιά τίς μητέρες προπαντός ὁ σεβασμός ἦταν πολύ μέγας. Εἶναι γνωστή ἡ δύναμη τῆς Ἀννας Δαλασσηνῆς καί κανένας δέ σκέφτηκε ποτέ ὅτι ἡ ὑπακοή πού τῆς ἔδειχναν οἱ γιοί της ἦταν ἀδικαιολόγητη. Ὅταν ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας δειπνοῦσε σπίτι του – δειπνοῦσε πολύ ἀπλά μέ ἓνα μόνο ὑπηρέτη πού τόν καλοῦσε χτυπώντας ἓνα κουδούνι – αὐτός καί ἡ γυναίκα του πῆγαιναν στήν τραπεζαρία μόλις ἐτοιμαζόταν τό φαγητό καί ξάπλωναν σέ ἀνάκλιντρα, ἐνῶ ἡ μητέρα του ἐρχόταν πάντα λίγο ἀργότερα καί καθόταν σέ κάθισμα⁶⁰. Ἀκόμα καί στίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Αὐτοκρατορίας, μόνο καί μόνο χάρη στήν ἐπιρροή τῆς τελευταίας αὐτοκρατατειρας, τῆς χήρας Ἑλένης Δραγάση,

⁵⁵ Βλ. Σάθα, *B. G. M.*, τόμ. 1, 19 ἐξ.

⁵⁶ *Βίος Φιλάρετου*, 74.

⁵⁷ Ἄννα Κομνηνή, 223.

⁵⁸ *Jus Graeco-Romanum*, ἐνθ. ἀν.

⁵⁹ Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, 42-3.

⁶⁰ Διγενῆς Ἀκρίτας, 244.

ἔμειναν μονιασμένοι οἱ γιοί της, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ καί οἱ ἀδελφοί του⁶¹.

Στίς συχνές συνωμοσίες, πού ἔδιναν μιά ποικιλία στή ζωή τῶν ἀριστοκρατῶν, οἱ γυναῖκες ἔπαιζαν πάντα τό ρόλο τους καί συνήθως συμμερίζονταν τίς ποινές τῶν ἀντρῶν τους, παρ' ὅλο βέβαια πού γλύτωναν τοὺς χειρότερους φυσικούς ἐξευτελισμούς καί τοὺς πόνους. Ἡ Ἀννα Δαλασσηνή περιορίστηκε μιά φορά σέ μοναστήρι⁶². Ἡ γυναῖκα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ὅταν ἀπέτυχε ἡ ἐπανάστασή του τό 913 καί ὁ ἴδιος τυφλώθηκε, ὑποχρεώθηκε νά ἀποσυρθεῖ στά χτήματά της⁶³. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά πάλι ἡ γυναῖκα τοῦ Βάρδα Φωκᾶ, πού εἶχε ὑπερασπιστεῖ ἡ ἴδια, στή θέση τοῦ ἀντρός της, τό φρούριο τοῦ Τυριαεῖου ἐναντίον τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, ἀπ' ὅσα ξέρουμε, δέν τιμωρήθηκε καθόλου ὅταν ὁ ἀντρας της νικήθηκε στήν Ἀβυδο.

Ἡ ζωὴ τῶν φτωχῶν εἶναι πάντα ἡ ἴδια σέ ὅλες τίς χώρες καί σέ ὅλες τίς ἐποχές, – τήν περνᾶνε ψάχνοντας μέ ἀγωνία νά βροῦν τά μέσα γιά νά ζήσουν. Οἱ φτωχοί τῆς Κωνσταντινούπολης ζοῦσαν μέσα σέ μεγάλη θρόμα, μέ τά παλιόσπιτά τους κολλημένα στά παλάτια τῶν πλουσίων, ἴσως ὁμως νά ζοῦσαν καλύτερα ἀπ' τοὺς φτωχοὺς πολλῶν ἄλλων ἐθνῶν. Τόν ἱππόδρομο, τή μοναδική τους ψυχαγωγία, τήν εἶχαν χωρὶς νά πληρώνουν. Τή δωρεάν διανομὴ τοῦ ἄρτου τήν εἶχε καταργήσει ὁ Ἡράκλειος⁶⁴, ἐξακολουθοῦσαν ὁμως ἀκόμα νά δίνουν τροφή δωρεάν σ' αὐτοὺς πού δούλευαν γιά τό κράτος, πού φύλαγαν δηλαδή πάρκα ἢ ὑδραγωγεῖα πού ἐπισκευάζονταν ἢ βοηθοῦσαν στοὺς κρατικούς φούρνους. Ἦταν ἔργο τοῦ «κοιαιστώρος» νά φροντίζει νά δάξουν τοὺς ἀπόρους νά κάνουν κάποια χρήσιμη δουλειά ὥστε νά μὴν ὑπάρχει ἀνεργία⁶⁵. Γιά νά τό ἐπιτύχουν αὐτό δέν ἐπιτρέπανε σέ κανένα νά ἔρθει στήν Πόλη, ἐκτός ἂν εἶχε ὑποθέσεις. Ὑπῆρχαν ἐπιπλέον πτωχοκομεῖα καί νοσοκομεῖα γιά τοὺς γέρους καί τοὺς ἀρρώστους, πού συνήθως τά εἶχε χτίσει ὁ αὐτοκράτορας ἢ κάποιοι εὐγενῆς, καί ἦταν προσαρτημένα

⁶¹ Φραντζῆς, 206.

⁶² Νικηφόρος Βρυέννιος, 35, 40.

⁶³ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 385.

⁶⁴ Πασχάλιον Χρονικόν, 711.

⁶⁵ Βλ. ἄνωτ. σ. 99.

σέ άντρικά ή γυναικεία μοναστήρια καί τά διευθύνανε οί μοναχοί. Έχουμε τά ιδρυτικά συμβόλαια διαφόρων ιδρυμάτων τών Κομνηνών⁶⁶. Γιά τά παιδιά τών φτωχών υπήρχαν τά κρατικά όρφανοτροφεία. Ό όρφανοτρόφος, ό υπεύθυνος γιά τά όρφανοτροφεία, έγινε πολύ γρήγορα σπουδαίο πρόσωπο στήν κρατική ιεραρχία καί διαχειριζόταν τεράστια ποσά. Τήν εποχή τών εικονομάχων ή εκκλησία κατόρθωσε νά πάρει στά χέρια της, γιά ένα διάστημα, τή διοίκηση τών όρφανοτροφείων, οί Μακεδόνες όμως αυτοκράτορες τά έξαρτήσανε καί πάλι από τήν πολιτική έξουσία καί ένίσχυσαν τή θέση του όρφανοτρόφου⁶⁷. Τό μεγαλύτερο όρφανοτροφείο θρισκόταν στόν περίβολο του Μεγάλου Παλατίου. Καταστράφηκε από ένα σεισμό επί Ρωμανού Γ', ό 'Αλέξιος όμως τό ξανάχτισε καί ξεχνούσε τίς έγνοιες του κράτους φροντίζοντας γιά τά παιδιά⁶⁸.

Μέ όλα αυτά τά φιλανθρωπικά ιδρύματα δέν ήταν δυνατό ό λαός νά πεινάει. Είμαι άξιοσημείωτο ότι, όταν ό όχλος ξεσηκωνόταν καί στασίαζε, τά κίνητρα δέν ήταν ποτέ άναρχικά ή κομμουνιστικά. Μπορεί νά ήθελε νά ρίξει έναν ύπουργό πού τόν καταπίεζε ή νά έξοντώσει μισητούς ξένους, ποτέ όμως δέ ζήτησε νά αλλάξει τή σύσταση τής κοινωνίας. Πραγματικά, τίς περισσότερες φορές πού ό λαός εκδήλωνε έτσι τά κυριαρχικά του δικαιώματα τό έκανε γιά νά προστατέψει τό πορφυρό αίμα τών αυτοκρατόρων από τήν ύπερβολική θρασύτητα κάποιου σφετεριστή.

Έκτός από τούς ελεύθερους φτωχούς υπήρχε καί ένας σημαντικός αριθμός δούλων. Πόσοι ακριβώς ήταν δέν μπορούμε νά τό ξέρουμε. Πολύ γρήγορα κατάλαβαν ότι οί χριστιανοί δέν ήταν σωστό νά είναι δούλοι, άν καί ή θέση τών δουλοπαροίκων στήν ύπαιθρο ήταν ελάχιστα καλύτερη από τών δούλων. "Ως τό 12ο αιώνα πάντως χρησιμοποιούσαν σέ ιδιωτικές επιχειρήσεις καθώς καί στά όρυχεία του κράτους καί σέ άλλα δημόσια έργα άπιστους ή είδωλολάτρες δούλους. Αυτοί ήταν ή Σαρακηνοί, πού δέν τούς είχαν έξαγοράσει, ή, τίς περισσότερες φορές, έμπόρευμα πού τό έφερναν οί έμποροι από τίς στέπες. Οί Ρώσοι προπαντός πολύ συχνά πουλούσαν τούς

⁶⁶ Βλ. κατωτ. σ. 267.

⁶⁷ Bury, *Imperial Administrative System*, 103 έξ.

⁶⁸ Άννα Κομνηνή, 409 έξ.

αἰχμαλώτους τῶν ἐπιδρομῶν τους στίς ἀγορές τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὑπῆρχε ὅμως πάντα ἓνα αἶσθημα κατά τῆς δουλείας πού συνεχῶς γινόταν πιά ἔντονο. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀπαγόρευσε στά μοναστήρια νά χρησιμοποιοῦν δούλους. Γιά τούς δούλους ἐπιβλήθηκε καί εἰδικός φόρος. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ θέσπισε νόμους πού τούς ἐπιτρέπανε νά παντρεύονται ἐλεύθερα⁶⁹. Ἀκόμα ὅμως καί στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα ὁ ἐπίσκοπος Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης εἶχε μεγάλο ἀριθμό δούλων, πού ἔδωσε ἐντολή νά τούς ἐλευθερώσουν μετά τό θάνατό του γιατί ἡ δουλεία εἶναι κάτι τό ἀφύσικο⁷⁰. Σιγά-σιγά, μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ τιμή τοῦ ἀνθρώπινου ἐμπορεύματος ἀνέβηκε σέ ἀπλησίαστα ὕψη. Οἰκιακούς πάντως δούλους πιθανῶς μπορούσε κανεῖς νά βρεῖ στήν Κωνσταντινούπολη ἀκόμα καί τό 14ο αἶώνα. Καί εἶναι ἐπίσης πιθανό ὅτι οἱ δούλοι τῶν ἰδιωτῶν θά ζοῦσαν μιά ζωή μᾶλλον ἀνετη καί ὄχι ἀφόρητη, τούς συναδέλφους τους ὅμως πού ἀνήκαν στό κράτος τούς μεταχειρίζονταν σάν κτήνη⁷¹.

Ἀνάμεσα στούς φτωχοῦς καί στήν ἀριστοκρατία κυμαίνονταν οἱ μεσαῖες τάξεις. Ὁ Διοκλητιανός εἶχε θελήσει νά ἀκολουθοῦν ὅλοι τό ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα τους – ὁ γιός τοῦ στρατιώτη νά γίνεται στρατιώτης καί τοῦ ψωμῆ ψωμάς. Αὐτό ὥς ἓνα σημεῖο διατηρήθηκε, ἡ κοινωνία ὅμως δέν ἔμεινε τόσο στατική ὅσο τό εἶχε ἐπιθυμήσει ὁ Διοκλητιανός. Ὅταν ὑπῆρχε ἓνας γιός νά συνεχίσει τήν οἰκογενειακή ἐπιχείρηση, οἱ ἀδελφοί του μπορούσαν νά γίνουν κληρικοί, στρατιωτικοί ἢ δημόσιοι ὑπάλληλοι καί, ἂν πετύχαιναν, τότε ἄλλαζε ἡ ζωή ὅλης τῆς οἰκογένειας. Ἦταν δυνατό νά τούς προσφερθοῦν δῶρα χρηματικά, νά ἀγοράσουν γαῖες καί νά ἐμφανιστεῖ ἔτσι ἓνας καινούριος κλάδος εὐγενῶν. Ὁ Ἰωάννης ὁ Ὁρφανοτρόφος, ὁ ὑπουργός τῆς Ζωῆς, ἦταν ἀστικής καταγωγῆς καί ἡ ἀδελφή του εἶχε παντρευτεῖ ἓναν καλαφάτη. Κατόρθωσε νά προωθήσει ἓναν ἀπό τούς ἀδελφούς του καί, ὕστερα ἀπ' αὐτόν, τόν ἀνιψιό του, τό γιό

⁶⁹ *Jus Graeco-Romanum*, 3, 407, ἐξ.

⁷⁰ Εὐστάθιος, *M.P.G.*, τόμ. 136, 1289-90.

⁷¹ Γιά τό θέμα τῆς δουλείας βλέπε Chalandon, *Jean Ier Comnène*, 612. Constantinescu, στό *Bulletin of the Roumanian Academy*, τόμ. 11, 100. Boissonade, *Le Travail dans l'Europe Chrétienne au Moyen Age*, 55, 76, 413 (περιορίζει στό ἐλάχιστο τήν ἔκταση τῆς δουλείας).

τοῦ καλαφάτη, τὸν ἀνέδασε στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο⁷². Ἦταν ἐπίσης δυνατό μιά ἀδελφή νά κάμει ἕναν ἐξαιρετικό γάμο, γιατί ἡ ὁμορφιά πολλές φορές ἀνέβαζε ἕνα κορίτσι πολύ πιο πάνω ἀπὸ τὴν τάξη του. Ἡ Θεοδώρα, ἡ θεατρίνα πού εἶχε γεννηθεῖ μέσα στὸν ἱππόδρομο, καὶ ἡ Θεοφανώ, ἡ κόρη τοῦ πανδοχέα, ἐγιναν καὶ οἱ δύο αὐτοκράτειρες καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα, σχεδὸν τὸ ἴδιο ἐντυπωσιακά. Κατὰ κανόνα οἱ νέοι ἀπὸ ἀρχιστεία συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα μαζεύονταν στὸ παλάτι καὶ ἄρχιζαν, ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ καταγωγή τους, μιά καινούρια σταδιοδρομία σάν ἀριστοκράτες. Ἡ φιλοδοξία ἦταν κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν Βυζαντινῶν καὶ οἱ γονεῖς τῆς μεσαίας τάξης ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν γιὰ νὰ ἐνθαρρύνουν τὰ ἔξυπνα παιδιά τους. Ἡ μητέρα τοῦ Ψελλοῦ κοπίασε πολὺ γιὰ νὰ δώσει στὸ παιδί της τὴ μόρφωση πού ἐκείνη δέν εἶχε πάρχει ποτέ, παρ' ὅλο πού ὅλοι οἱ συγγενεῖς της ἔκαμαν συμβούλιο καὶ τῆς εἶπαν πὼς δέν ἄξιζε τὸν κόπο⁷³. Ἡ μητέρα τοῦ ἀγίου Θεοδώρου τῷ Συκεῳτοῦ ὄνειρευόταν γιὰ τὸ γιό της μιά σπουδαία καριέρα στὸ στρατὸ καὶ ἀπογοητεύτηκε πολὺ ὅταν ἐκεῖνος διάλεξε τὸν καθόλου προσοδοφόρο δρόμο τῆς ἀγιολογίας⁷⁴. Ἡ ἀδελφή τῆς ἀγίας Μαρίας τῆς Νεωτέρας, πού ἦταν γυναίκα ἀξιωματικοῦ, πάντρεψε τὴν ἀγία μέ ἕνα συνάδελφο τοῦ ἀντρός της, πού φαινόταν ὅτι εἶχε μέλλον. Πραγματικά, σέ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ δρουγγάριος ἐγινε τουρμαρχὴς τῆς Βιζύης, καὶ μπορεῖ νὰ ἀνέβαινε πολὺ πιο ψηλά ἂν δέ συνέβαινε ἡ καταθλιπτικὴ αὐτὴ τραγωδία τῆς γυναίκας του, πού πέθανε μάρτυρας τῆς σκληρότητάς του. Τὰ διδύμα ἀγόρια τους τὰ προόριζαν τὸ ἕνα γιὰ τὸ στρατὸ καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὴν ἐκκλησία⁷⁵.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς οἰκογενειακῆς του ζωῆς, πού ἔκανε ὁ Ψελλὸς στὸν ἐπικήδειο τῆς μητέρας του, φαίνεται ὅτι ἦταν μιά πολὺ συνδεδεμένη οἰκογένεια ὅπου ἐδέσποζε ἐκείνη. Τὸ μόνο πρόσωπο πού ἀγαποῦσε πραγματικά ὁ Ψελλὸς ἦταν ἡ ἀδελφή του, πού πέθανε δεκαοχτὼ χρονῶν. Δέν ἦταν εὐποροὶ, εἶχαν ὅμως ἕνα-δυό

⁷² Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, I, 44, 69.

⁷³ Ψελλοῦ, *Ἐπικήδειος Λόγος*, στή B. G.M., τόμ. 5, 12-13.

⁷⁴ *Βίος ἀγίου Θεοδώρου Συκεῳτου*, A.S. Boll., *Ἀπρίλιος* 22, 33 ἐξ.

⁷⁵ *Βίος ἀγίας Μαρίας Νεωτέρας*, A.S. Boll., *Νοέμβριος* 9, 692-3.

ὕπηρέτες, καί ἡ Θεοδότῃ βρῆκε καιρό, μετά τό γάμο της, νά μάθει μόνη της νά γράφει καί νά διαβάζει ὅπως ἔπρεπε, γιατί ἡ ἀνατροφή της εἶχε πάρα πολλές ἐλλείψεις. Ὁ πατέρας ἦταν ἔμπορος, ὁ Ψελλός ὁμως, μέ τά ἀσυνήθιστα χαρίσματά του, ἀνατράφηκε μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά γίνει σοφός. Τόν ἔστειλαν μάλιστα καί νά ταξιδέψει γιά νά μπορέσει νά σπουδάσει μέ τούς καλύτερους δασκάλους. Ἦταν μιᾷ οἰκογένεια πολύ εὐσεβῆς, κυρίως ἡ Θεοδότῃ, πού μισοῦσε ὅτι ὁ γιός της θά εἶχε φιλοδοξίες νά γίνει κληρικός⁷⁶.

Τό σπιτικό τοῦ τουρμάρχῃ τῆς Βιζύης ἦταν κάπως πλουσιότερο. Εἶχε ἀρκετούς ὑπηρέτες καί γυναικωνίτη. Κανένας ὁμως δέν ἔδρισκε σωστές τίς προθέσεις τοῦ τουρμάρχῃ νά κρατάει τή γυναίκα του μέσα στό γυναικωνίτη καί ἦταν τελείως ἀντιχριστιανικό ἐκ μέρους του νά μήν τήν ἀφήσει νά ἔρθει κι ἐκεῖνη στή διασκέδαση πού ἔδωσε τήν τελευταία Κυριακή τῆς ἀποκριᾶς⁷⁷.

Γιά νά πετύχει πραγματικά στή ζωή του ἓνα ἀγόρι ἡ φρόνηση ἀπαιτοῦσε νά τό εὐνουχίσουν, γιατί τό Βυζάντιο ἦταν ὁ παράδεισος τῶν εὐνούχων. Ἀκόμα καί οἱ εὐγενέστεροι γονεῖς δέν ἐδίσταζαν νά ἀκρωτηριάζουν τούς γιόνους τους, γιά νά βοηθήσουν τήν ἐξέλιξή τους καί οὔτε ὑπῆρχε σ' αὐτό καμιᾶ ντροπή. Ὁ εὐνούχος δέν μπορούσε νά φορέσει αὐτοκρατορικό στέμμα οὔτε, φυσικά, νά μεταδιδάσει κληρονομικά δικαιώματα. Κι ἐκεῖ ἀκριβῶς βρισκόταν ἡ δύναμή του. Ἐνα ἀγόρι, πού εἶχε γεννηθεῖ πολύ κοντά στό θρόνο, μπορούσαν μ' αὐτό τόν τρόπο νά τό ἐξουδετερώσουν καί νά τό ἀφήσουν ὕστερα νά προχωρήσει ὅσο τοῦ ἄρεσε. Ἔτσι ὁ Νικήτας, ὁ νεαρός γιός τοῦ Μιχαήλ Α', εὐνουχίστηκε μετά τήν πτώση τοῦ πατέρα του, καί ἀργότερα, παρά τήν ἐπικίνδυνη καταγωγή του, ἔφτασε νά γίνει πατριάρχης μέ τό ὄνομα Ἰγνάτιος⁷⁸. Ἔτσι καί ὁ Ρωμανός Α' εὐνούχισε, ὄχι μόνο τό νόθο γιό του τό Βασίλειο, πού σάν παρακοιμώμενος κυδέρνησε γιά ἀρκετές δεκαετίες τήν Αὐτοκρατορία, ἀλλά καί τό μικρότερο νόμιμο γιό του, τό Θεοφύλακτο, πού τόν προόριζε γιά πατριάρχη⁷⁹. Μιά μεγάλη ἀναλογία ἀπό τούς πατριάρχες τῆς

⁷⁶ Ψελλοῦ, *Ἐπικήδειος Λόγος*, passim.

⁷⁷ *Βίος ἁγίας Μαρίας Νεωτέρας*, 695-6.

⁷⁸ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 20, 193.

⁷⁹ Maçoudi, *Livre de l'Avertissement*, μετ. Carra de Vaux, 235.

Κωνσταντινούπολης ήταν ευνούχοι. Ίδιαίτερη εϋνοια ύπηρχε γιά τούς ευνούχους καί στίς πολιτικές ύπηρεσίες, όπου ο ευνούχος κάτοχος ενός τίτλου είχε τό προβάδισμα από τό μή ευνούχο ομοιόδαθμό του καί όπου πολλές ύψηλές θέσεις μόνο ευνούχοι μπορούσαν νά τίς πάρουν. Ἀκόμα καί ἀρχηγοί τοῦ στρατοῦ καί τοῦ στόλου ἦταν πολλές φορές ευνούχοι. Ὁ Ναρσής τόν 6ο αἰώνα καί ὁ Νικηφόρος Οὐρανός τό 10ο εἶναι ἴσως τά λαμπρότερα παραδείγματα. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἕναν ευνούχο ναύαρχο, τόν Εὐστάθιο Κυμινειανό⁸⁰, καί μετά τήν καταστροφή τοῦ Μαντζικέρτ ἕνας ευνούχος, ὁ Νικηφόρος Λογοθέτης, προσπάθησε νά ἀναδιοργανώσει τό στρατό⁸¹. Λίγες θέσεις ὅμως, ὅπως τοῦ ἐπαρχου τῆς Πόλης, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, δέν μπορούσαν νά τίς ἔχουν ευνούχοι. Μόνο ὥστόσο ὅταν τό Βυζάντιο ἄρχισε νά μολύνεται ἀπό τίς δυτικές ἀντιλήψεις περί φύλου καί ἱπποτισμοῦ, ἄρχισε νά θεωρεῖται καί ὁ ευνουχισμός ἀτιμωτικός. Στήν πραγματικότητα ἡ χρησιμοποίηση τῶν ευνούχων καί μιᾶς ἰσχυρῆς ὑπαλληλίας πού τή διεύθυναν ευνούχοι ἦταν τό κυριότερο ὄπλο τοῦ Βυζαντίου κατά τῶν φεουδαρχικῶν τάσεων, πού ἐπιδίωκαν νά συγκεντρώσουν ὅλη τή δύναμη στά χέρια μιᾶς κληρονομικῆς ἀριστοκρατίας, τάσεων πού τόσα κακά ἔκαναν στή Δύση. Ἡ δύναμη τῶν ευνούχων στή βυζαντινὴ ζωὴ προερχόταν ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀποτελοῦσαν μιὰ ἰθύνουσα τάξη στήν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας μπορούσε νά ἔχει ἐμπιστοσύνη. Οὕτε ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη ὅτι ὁ περιορισμός τῶν φυσικῶν τους ἱκανότητων διαστρέβλωνε τό χαρακτῆρα τους. Σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἱστορία οἱ ευνούχοι δέν φαίνονται νά εἶναι οὔτε πιά διεφθαρμένοι καί ραδιοῦργοι, οὔτε λιγότερο δυναμικοὶ καί πατριῶτες ἀπό τούς ἀριμελεῖς συναδέλφους τους.

Στίς κατώτερες τάξεις οἱ ευνούχοι ἦταν σπανιότεροι, παρ' ὅλο ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ ευνούχου μποροῦσε νά βοηθήσει ἕνα γιατρό στήν ἐξάσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός του, γιατί ἔτσι μποροῦσε νά πηγαίνει σέ μοναστήρια καί σέ νοσοκομεῖα γυναικῶν. Μερικά γυναικεῖα ἰδρύματα ὥστόσο ἦταν τόσο αὐστηρά ὥστε δέ δέχονταν παρὰ μόνο γυναῖκες γατρούς⁸².

⁸⁰ Ἄννα Κομνηνὴ, 244.

⁸¹ Νικηφόρος Βρυέννιος, 81.

⁸² Βλ. κατωτέρω, σ. 267.

Τή γενική ρευστότητα τῆς κοινωνίας τῇ βοηθοῦσε τό ἐνδιαφέρον πού εἶχαν ὅλοι γιά τό ἐμπόριο. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἦταν ἐξευτελιστικό νά κάμει κανεῖς χρήματα ἦταν κι αὐτή μιᾶ ἰδέα δυτική, ξένη πρὸς τό Βυζάντιο. Ὁ μεγαλύτερος ἐμπορικός οἶκος τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ἡ αὐτοκρατορική αὐλὴ μέ τό μονοπώλιό της τοῦ ἐμπορίου τῶν μεταξωτῶν. Ἀλλά καί ὡς ἄτομα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες δέν περιφρονοῦσαν τίς ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς κερδοσκοπῆσε μέ τό ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ καί τὰ κέρδη του ἦταν μεγαλύτερα ἀπὸ τὴν τιμιότητά του⁸³, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Βατάτζης κέρδισε ἀπὸ τὰ ὀρνιθοτροφεῖα του ἀρκετὰ χρήματα γιά νά ἀγοράσει τῆς αὐτοκράτειρας ἓνα καινούριο στέμμα⁸⁴. Καί οἱ εὐγενεῖς εἶχαν συχνὰ ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις. Ἡ χήρα Δανιηλὶς εἶχε ἐργοστάσια χαλιῶν⁸⁵ καί ὁ Σαμωνᾶς, ὁ εὐνοούμενος τοῦ Λέοντα ΣΤ', εἶχε συμφέροντα στό λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης⁸⁶. Ἀκόμα καί ἡ ἐκκλησία ἐνεργοῦσε καμιά φορὰ σάν τράπεζα, ὅπως ὅταν χρηματοδότησε τοὺς πολέμους τοῦ Ἡρακλείου ἐναντίον τῶν Περσῶν⁸⁷. Ἀπὸ τό ἐμπόριο ὥστόσο δέν ἦταν δυνατό νά κάμει κανεῖς μεγάλη περιουσία. Μέ τοὺς αὐστηροὺς κανονισμοὺς πού ἐπέβαλλε τό κράτος γιά τό συμφέρο τῶν πολιτῶν, τὰ κέρδη ἦταν κατ' ἀνάγκη μικρά. Οἱ ἑκατομμυριοῦχοι συνήθως τὸν πλοῦτο τους τὸν εἶχαν μόνο ἀπὸ τὰ χτήματά τους. Εἶναι πιθανό ὅμως ὅτι ὁ ἔλεγχος τοῦ κράτους θὰ ἐφαρμοζόταν μέ κάποια ἐλαστικότητα. Οἱ γονεῖς τῆς ἁγίας Θωμαΐδας τῆς Λεσβίας, ὅταν οἱ δουλιεῖς ἄρχισαν νά μὴν πηγαίνουν καλὰ στό νησί, πήραν εὐκολα τὴν ἄδεια νά μετοικήσουν στὴ Χάλκηδὸνα καί νά ἀρχίσουν καινούριο ἐμπόριο ἐκεῖ, παρ' ὅλο πού τό κράτος, ἐπίσημα, δέν εὐνοοῦσε τίς μετακινήσεις μέσα στὴν Αὐτοκρατορία⁸⁸. Οὕτε το γεγονός ὅτι ἀπαγορευόταν ἡ μετανάστευση τῶν ξένων στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐμπόδιζε μεγάλο ἀριθμὸ Ἀρμενίων νά ἐρθουν στὴν πρωτεύουσα καί νά ἀνοίξουν μαγαζιά καί ἐργαστήρια.

⁸³ Κεδρηνός, 2, 369-70.

⁸⁴ Γρηγοῤ, 1, 43.

⁸⁵ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 318.

⁸⁶ Ἐνθ. ἀν., 357.

⁸⁷ Βλ. Bury, *Roman Empire from Arcadius to Irene*, 2, 224.

⁸⁸ Βίος Ἀγίας Θωμαΐδος, A.S. Boll., Νοέμβριος 9, 233.

Όλοι οί φιλόδοξοι ήταν φυσικό νά ἐπιζητοῦν νά πᾶνε στήν Κωνσταντινούπολη, γιατί ἡ Κωνσταντινούπολη ήταν τό ἀναμφισβήτητο κέντρο τῆς Αὐτοκρατορίας. Στήν Εὐρώπη μόνο ἡ Θεσσαλονίκη μποροῦσε κατά κάποιο τρόπο νά συγκριθεῖ μαζί της. Ἡ Θεσσαλονίκη βρισκόταν στό τέρμα ἑνός ἀπ' τοὺς μεγάλους ἐμπορικούς δρόμους τῆς Εὐρώπης, πού ξεκινοῦσε ἀπό τήν Οὐγγρική πεδιάδα, περνοῦσε ἀπό τό Βελιγράδι καί κατέβαινε στά νότια ἀκολουθώντας τό Μοράβα καί τόν Ἀξιό. Ἦταν μεγάλη πόλη ἀπό τά πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας. Στό τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα εἶχε πάρει στά χέρια τῆς τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βουλγαρικοῦ ἐμπορίου⁸⁹, καί ἀπό κεῖ καί ὕστερα, παρά τή λεηλασία τῆς ἀπό τοὺς Ἀραβες πειρατές τό 904, δέν ἔπαψε νά ἀναπτύσσεται. Στή μεγάλη ἐτήσια πανήγυρη τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἡ πόλη, γιά μιᾶ ὁδομάδα, γέμιζε ἀπό ἕνα πλῆθος ἐμπόρους καί τυχοδιώκτες ἀπό ὅλο τόν κόσμο. Στό σατυρικό διάλογο *Τιμὰ ρίονα* ὑπάρχει μιᾶ πολύ ζωντανή εἰκόνα τῆς φασαρίας καί τοῦ κεφιοῦ πού ἐπικρατοῦσε⁹⁰. Τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ἡ Θεσσαλονίκη ἔφτασε στό σημεῖο νά εὐημερεῖ περισσότερο κι ἀπό τήν ἴδια τήν πρωτεύουσα. Οἱ εὐγενεῖς τῆς καί οἱ ἐμποροί τῆς πιθανόν νά ἦταν πῶς πλούσιοι ἀπό τοὺς εὐγενεῖς καί τοὺς ἐμπόρους τῆς Κωνσταντινούπολης καί ἐπιπλέον ἡ Θεσσαλονίκη ήταν καί κέντρο πνευματικό. Οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκές πόλεις τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκτός ἀπό λίγα λιμάνια, τῇ Μεσημβρία, τό Δυρράχιο, τήν Πάτρα καί τῇ Βάρι, ἦταν νυσταλέες ἐμπορικές πόλεις ἡ εἶχαν σημασία μόνο σάν φρούρια. Ὡστόσο, τό 12ο αἰῶνα ἡ Θήβα εἶχε μιᾶ σημαντική διομηχανία μεταξωτῶν.

Τόν πρῶτο καιρό ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ἀξιόλογοι ἀντίπαλοι τῆς Κωνσταντινούπολης, μετά τήν ἀραβική ὁμως κατάκτηση τῶν μεγάλων νοτιοανατολικῶν ἐπαρχιῶν ἄρχισε ἡ παρακμή τους. Στή Μικρά Ἀσία ὑπῆρχαν ἀρκετές μεγάλες πόλεις-φρούρια καί πρωτεύουσες ἐπαρχιῶν, μόνο ὁμως τά λιμάνια εἶχαν κάποια ζωτικότητα. Ἡ Σμύρνη ἔχασε ἕνα μέρος ἀπό τή σημασία τῆς ὅταν τό ἐμπόριο ἀκολούθησε βορειότερο δρόμο μέ τέρμα τό Βόσπορο. Ἡ Τραπεζοῦς ὥστόσο ἔμεινε ὡς τό τέλος τό μεγαλύτερο λι-

⁸⁹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τόν ἴδιον νιόν Ρωμανόν*, 79, 177.

⁹⁰ Βλ. Tozer, *Byzantine Satire*, J.H.S., τόμ. 2, 235 ἑξ.

μάνι για τήν Ἀρμενία, τήν Περσία καί τήν Ἀνατολή, καί ὅταν, γιά δυόμιση αἰῶνες, ἔγινε πρωτεύουσα ἀνεξάρτητης αὐτοκρατορίας, ἡ αἴγλη της μεγάλωσε ἀκόμα περισσότερο. Ἐγινε, ὅπως καί ἡ Θεσσαλονίκη, πνευματικό κέντρο καί ἦταν ὀνομαστή κυρίως γιά τοὺς ἀστρονόμους της καί τοὺς μαθηματικούς της. Ἡ Νίκαια πάλι εἶχε τό φωτισμένο ἀπὸ τό παρελθόν γιά νά τήν ξεχωρίζει. Καί σάν πρωτεύουσα τῆς ἐξόριστης Αὐτοκρατορίας γνώρισε καινούρια εὐημερία. Ἡ Προῦσα φημιζόταν γιά τὰ νερά της. Ἦταν ἡ σημαντικότερη λουτρόπολη τῶν Βυζαντινῶν καί ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη κυρίως τήν ἐπισκεπτόταν πολύ συχνά⁹¹. Ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ἀκόμα μεγάλη πόλη, ὅταν ἀνακτῆθηκε ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ὁρισκόταν ὁμως σέ παρακμή καί ἡ παρακμή ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερη τήν ἐποχὴ τῶν σταυροφοριῶν, παρ' ὅλο πού ἦταν πρωτεύουσα λατινικοῦ πριγκιπάτου. Τό ἀραβικό ἐμπόριο ἔφτανε στή Μεσόγειο σέ σημεῖο νοτιότερο.

Ἡ ζωὴ στὴν ὑπαιθρο δέν εἶχε καμιὰ ὁμοιομορφία. Στίς εὐρωπαϊκές ἐπαρχίες συναντοῦσε κανεῖς Σλάβους, Ἀλβανούς ἢ Βλάχους πού, σύμφωνα μέ τίς παλιές συνήθειες τῆς φυλῆς τους, ζοῦσαν μιά ζωὴ ποιμενική, μέσα καί ἔξω ἀπὸ τὰ χτήματα τῆς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Καί στή Μικρὰ Ἀσία ὑπῆρχαν μικρές ἀποικίες ἀλλοεθνῶν, Σύρων πιθανόν ἢ Βουλγάρων, σκορπισμένες σέ ὅλη τὴ χώρα. Γενικά στὴν ὑπαιθρο ὑπῆρχαν δυὸ εἰδῶν κοινότητες χωριῶν, οἱ ἐλεύθερες καί οἱ ὑπόδουλες⁹². Οἱ χωρικοὶ τῶν ὑπόδουλων κοινοτήτων ἢ δουλοπάροικοι ἦταν προσκολλημένοι στή γῆ. Ὁ κύριός τους, ὁ γαιοκτήμονας, πλήρωνε τοὺς φόρους ἀλλὰ ἔπαιρνε ὅλα τὰ προϊόντα τῆς γῆς. Τὰ παιδιά τῶν δουλοπαροίκων ἦταν κι αὐτὰ δουλοπάροικοι, ὅπως καί ὁ πατέρας τους, παρ' ὅλο πού, μέ τὴν ἄδεια τοῦ κυρίου,μποροῦσαν νά ἀφήσουν τὴ γῆ καί νά ἀκολουθήσουν ἄλλα ἐπαγγέλματα, π.χ. νά γίνουν κληρικοί. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χτήματα τῶν πλουσίων ἦταν μισθωμένα σέ γεωργούς. Αὐτοὶ πλήρω-

⁹¹ Προκοπίου, *Περὶ κτιρίων* 315. Θεοφάνης, 471.

⁹² Γιά τὸ ἀγροτικό θέμα, δέλεε Panchenko, *Ἀγροτικὴ Ἰδιοκτησία στὸ Βυζάντιο*, *Izvestiya τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. 9 Sokolov, *Ὁ περὶ Ἰδιοκτησίας νόμος στὴν Ἑλληνο-Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία* (καί τὰ δύο ρωσικά). Ashburner, *The Farmer's Law*, J.H.S., τόμ. 30, 97, ἐξ., τόμ. 32, 875 ἐξ. Testaud, *Des Rapports des Puissants et des Petits Propriétaires Ruraux dans l'Empire Byzantin*.

ναν τό νοίκι τους σέ είδος ή σέ χρήμα καί τούς θεωρούσαν ἐλεύθερους, στήν πραγματικότητα ὅμως τούς ἦταν ἀδύνατο νά καλυτερέψουν τή μοίρα τους. Ἦταν προσκολλημένοι στό μέρος ὅπου εἶχαν ὀρεθεῖ. Οἱ ἐλεύθεροι χωρικοί ἦταν σχεδόν τό ἴδιο δεμένοι μέ τή γῆ ὅπως καί οἱ δουλοπάροικοι, γιατί ἡ κεντρική ἐξουσία ἐδῆλεπε μέ δυσαρέσκεια τήν ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου. Ἡ κυριότερη μέριμνά της ἦταν ὁ ἐπισιτισμός τῆς Κωνσταντινούπολης καί γιά τό λόγο αὐτό εἶχε συνεχῶς ὅλο καί μεγαλύτερη ἀνάγκη ἀπό χωράφια ὅπου καλλιεργοῦσαν σιτάρι στίς ἐπαρχίες τῆς Θράκης καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ ἐλεύθεροι χωρικοί πλήρωναν ὀρισμένους φόρους γιά τό χτήμα τους καί, μετά τό θάνατό τους, ὑπόλογοι γιά τούς φόρους ἦταν οἱ κληρονόμοι τους. Καί ἔθρискαν δυσκολίες ὅταν ἤθελαν νά ἀφήσουν τή γῆ τους. Δέν εἶχαν ἐπομένως τή δυνατότητα νά ἐγκαταλείψουν τό χωριό. Ἐνα ἄλλο σύστημα ἔκανε τό δεσμό αὐτό ἀκόμα πιό ἰσχυρό. Τήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ τή φορολογοῦσαν σάν κοινότητα. Ἐτσι, ὅταν ἓνα μέλος τῆς κοινότητος δέν πλήρωνε, ὅλοι οἱ γείτονές του ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώσουν ἓναν πρόσθετο φόρο. Ἦταν συμφέρον τους λοιπόν νά τούς κρατοῦν ὅλους νά δουλεύουν μαζί τους.

Τά ὑπόδουλα χωριά ἦταν πολύ περισσότερα τόν καιρό τῶν μεγάλων γαικτημόνων, στίς ἀρχές τῆς Αὐτοκρατορίας. Στό χάος ὅμως πού ἐπικράτησε στό τέλος τοῦ 6ου καί τόν 7ο αἰώνα, ἡ ἀγροτική κοινωνία ἀναδιοργανώθηκε καί οἱ ἐλεύθερες κοινότητες ἔγιναν ὁ κανόνας. Τό κράτος ἰδίως εἶχε τή συνήθεια νά ἀμοίβει τούς στρατιῶτες μέ δωρεές γῆς, ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι στρατιῶτες, καί δημιούργησε ἔτσι μιᾶ κληρονομική τάξη στρατιωτῶν-μικροϊδιοκτητῶν. Σιγά-σιγά ὅμως, ὅταν ἀποκαταστάθηκε καί πάλι ἡ τάξη, οἱ μεγάλοι ἰδιοκτῆτες ξαναπαρουσιάστηκαν. Οἱ πλούσιοι ἀναλαβαίνανε τίς ὑποχρεώσεις τῶν φτωχῶν, πλήρωναν τούς φόρους τους καί γιά ἀντάλλαγμα ἔπαιρναν τή σοδιά τους καί, μ' αὐτό τόν τρόπο, τούς ἔκαναν μισθωτές ἢ δουλοπαροίκους. Καμιά φορά ὁ θερισμός δέν πῆγαινε καλά καί τότε οἱ μικροϊδιοκτῆτες δέν εἶχαν τά μέσα νά ἐξακολουθήσουν νά εἶναι ἐλεύθεροι ἄνθρωποι. Ἄλλες φορές πάλι κάποιος θεοσεβούμενος χωρικός πεθαίνοντας ἄφηνε τήν περιουσία του στήν ἐκκλησία. Καί ἡ ἐκκλησία, ὅπως καί οἱ εὐγενεῖς, ἐπιζητοῦσε νά ἐπενδύει τά χρήματά της σέ γαῖες. Ἐμ-

φάνιστηκαν ἔτσι νέοι μεγάλοι γαιοκτήμονες, λαϊκοί καί κληρικοί, πού ἦταν ἐπικίνδυνα πλούσιοι καί πού ἡ ἐπέμβασή τους ἀναστάτωνε τό φορολογικό σύστημα. Μάταια οἱ αὐτοκράτορες θέσπιζαν νόμους ἐναντίον τους. Ὁ Ρωμανός Α' στό νόμο του περί προτιμήσεως ὀριζε ὅτι μόνο φτωχοί μπορούσαν νά ἀγοράζουν τή γῆ τῶν φτωχῶν, ὅτι ὁ ἀγοραστής ἐπρεπε νά ἀνήκει στήν κοινότητα τοῦ χωριοῦ καί ὅτι τήν προτεραιότητα τήν εἶχαν οἱ συγγενεῖς⁹³. Παρ' ὅλο ὅμως πού καί ἄλλοι μεταγενέστεροι αὐτοκράτορες ἐπαναλάμβανε τίς ἴδιες διαταγές⁹⁴, ἦταν φανερό ὅτι σωτηρία δέν ὑπῆρχε, γιατί στίς δύσκολες μέρες μόνο οἱ πλούσιοι εἶχαν ρευστό χρήμα γιά νά πληρῶνουν τούς φόρους, πού μέ τρόπο ἀμείλικτο ἀπαιτοῦσε τό κράτος. Ἦταν ἓνας φαῦλος κύκλος μέ ἓνα ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα: οἱ μικροῖδιοκτήτες νά γίνονται συνεχῶς πιό σπάνιοι ὅσο προχωροῦσαν οἱ αἰῶνες. Οἱ Ἰσαυροί εἶχαν προσπαθήσει νά καταργήσουν τή δουλοπαροικία. Οἱ Μακεδόνες ἀναγκάστηκαν νά τή θεωρήσουν καί πάλι νόμιμη.

Ὁ Ἀγροτικός Νόμος τοῦ 8ου αἰῶνα μᾶς δίνει μιά εἰκόνα τῆς ζωῆς τῆς κοινότητος⁹⁵. Γύρω ἀπό τό χωριό ἦταν οἱ κῆποι μέ τά ὀπωροφόρα καί τά ἀμπέλια πού ἦταν περιφραγμένα καί ὕστερα ἀπ' αὐτά οἱ ἀρόσιμοι ἀγροί πού ἦταν ἀπερίφρακτοι, ὅλα ὅμως ἦταν περιουσίες ἰδιωτικές. Πιό ἔξω ἦταν οἱ βοσκές, πού αὐτές ἦταν κοινές. Ἄν ὅμως τίς ξεχέρσωναν καί τίς καλλιεργοῦσαν, τίς ἐπαίρνε ἐκεῖνος πού τίς εἶχε ξεχερσώσει. Ὑπῆρχαν βαριές ποινές γιά κείνους πού, μέ τή θέλησή τους ἢ ἀπό ἀμέλεια, προξενοῦσαν ζημιές στήν περιουσία τῶν χωρικῶν. Αὐτός πού ἔκλεβε τό κοινδοῦνι ἐνός ζώου ἦταν ὑπεύθυνος γιά τό ζῶο, κι αὐτός πού ἔκλεβε ἓνα τσοπανόσκυλο ὑπεύθυνος γιά ὅλο τό κοπάδι. Αὐτός πού ἄφηνε τά ζῶα του στό θεωρισμένο χωράφι του, πρὶν ὅλοι οἱ γείτονές του μαζέψουν τή σοδιά τους, πλήρωνε πρόστιμο γιατί τά ζῶα μπορούσαν νά παραπλανηθοῦν καί στά ἄλλα χωράφια. Μέτρα εἶχαν ληφθεῖ γιά ὅλα τά ἐνδεχόμενα καί κριτήριο ἦταν ἡ ζημιὰ πού πάθαινε ἡ γεωργία τῆς κοινότητος σά σύνολο. Τά συναξάρια συμπληρώνουν τήν

⁹³ *Jus Graeco-Romanum*, 3, 234 ἐξ., 242 ἐξ.

⁹⁴ *Ενθ. ἀν.* 252 ἐξ., 306 ἐξ.

⁹⁵ Τό κείμενο στοῦ Ashburner, *ἐνθ. ἀν.*

εικόνα. Τό αίσθημα τῆς γειτονικῆς ἀλληλεγγύης ἦταν πάντα πολὺ μεγάλο. Ὅταν, στό τέλος τοῦ 8ου αἰώνα, ὁ Φιλάρετος εἶχε δυσκολίες, τόν βοήθησαν ὅλοι οἱ γείτονές του, καί ὅταν ὑποχρεώθηκε νά φιλοξενήσει τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ αὐτοκράτορα, ὅλοι τοῦ ἔδωσαν τροφίμα⁹⁶. Ἡ στρατιωτικὴ θητεία ἦταν μεγάλο βάρος, κυρίως στίς ἐπαρχίες τῶν συνόρων, ὅπου, σέ περίπτωση ἐπιδρομῆς, καλοῦσαν μιὰ εἰδική ἐθνοφρουρά. Αὐτό ὅμως ἦταν δικαιολογημένο γιατί πολλές φορές οἱ ἐπιδρομεῖς σαρώνανε ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία, καταστρέφοντας τὴ συγκομιδὴ ὅλης τῆς χρονιάς καί ἀρπάζοντας τὰ βόδια καί τὰ πρόβατα. Ὑπῆρχε ὅμως ἡ δυνατότητα νά ἀποφύγει κανεῖς τὴ στρατιωτικὴ θητεία ἀκόμα καί ὅταν εἶχε χτήμα στρατιωτικό. Παράπονα ὑπῆρχαν συνεχῶς γιὰ τὴ βαριά φορολογία, σέ ἐποχές ὅμως λιμοῦ ὁ εἰσπράκτορας τῶν φόρων φερότανε σάν φίλος τοῦ λαοῦ καί προμήθευε τροφίμα σέ ὅλη τὴν ἐπαρχία. Παντοῦ βασιλεύεε τάξι. Ὑπῆρχε ἀστυνομία γιὰ νά κυνηγάει τοὺς κλέφτες. Γιὰ τὰ ταξίδια στίς ἐπαρχίες τῶν συνόρων χρειαζόταν διαβατήριο⁹⁷. Ἄν ἐξαιρέσει κανεῖς τὴν ἀριστοκρατία καί τὴν ἐκκλησία, οἱ ἄλλοι εἶχαν λίγα πλούτη. Θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἁγία Θεοδώρα τῆς Θεσσαλονίκης, κόρη τοῦ παπᾶ τῆς Αἰγίνας, ἔκαμε ἕναν ἐξαιρετικό γάμο ὅταν παντρεύτηκε ἕναν ἄντρα, πού πέθανε σέ λίγο ἀφήνοντάς της 300 νομίσματα (4.320 χρυσὰ φράγκα) καί ἑννέα δούλους⁹⁸. Ὁ φόβος τῶν ἐπιδρομῶν εἶχε ἐρημώσει καί φτωχύνει τὴν ὑπαιθρο. Τό κράτος προσπαθοῦσε μέ ἔντονα μέτρα νά προσελκύσει νέους κατοίκους. Τόν 9ο αἰώνα ἡ ἁγία Ἀθανασία ἡ ἐξ Αἰγίνης, μιὰ ὁμορφὴ ἀλλὰ θεοσεβούμενη γῆρα, δροθήκε μιὰ μέρα ὑποχρεωμένη, πρὸς μεγάλη της φρίκη, νά παντρευτεῖ ἕνα δάρδαρο μέτοικο⁹⁹. Πολλές ὥστόσο ἐπαρχίες, κυρίως τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἔμειναν γιὰ πολὺ καιρὸ ἔρημες. Ἡ ἱστορία τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τοῦ 10ου αἰώνα, παρ' ὅλη τὴν ὑποπτη ὁμοιότητά της μέ τὴν ἱστορία τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, ἦταν ἀπολύτως πιθανή. Ἐξῆσε πολλὰ χρόνια γυμνὴ καί χωρὶς νά τὴν ἐνοχλήσει κανένας σέ ἕνα νησί τοῦ Αἰγαίου, ἀφοῦ ξέ-

⁹⁶ Βίος Φιλάρετου, *passim*.

⁹⁷ Ἐνθ. ἀν., *passim*.

⁹⁸ Βίος ἁγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, ἔκδ. Kurtz, I ἔξ.

⁹⁹ Βίος ἁγίας Ἀθανασίας τῆς ἐξ Αἰγίνης, A.S. Boll., Ἀγγουστός 14, τόμ. 3, 170 ἔξ.

φυγε από Σαρακηνούς πειρατές, και τή βρῆκαν τυχαῖα ἄνθρωποι πού εἶχαν πάει ἐκεῖ ἐκδρομή από τήν Εὐβοία. Αὐτά τά διηγήθηκαν σέ ἓνα μοναχό τῆς Πάρου κι αὐτός πάλι ξαναεῖπε τήν ἱστορία στο μάγιστρο Νικήτα ὅταν πῆγαινε πρέσβης στήν Κρήτη καί ἓνα βράδυ εἶχε ἀποκλειστεί ἐκεῖ από τήν καταιγίδα¹⁰⁰.

Γιά τά ταξίδια μέσα στήν Αὐτοκρατορία δέν ὑπῆρχε μεγάλη ἐνθάρρυνση. Οἱ μόνιμες κοινότητες ἦταν εὐκολότερο νά φορολογηθοῦν καί ἔτσι οἱ μόνες μεταναστεύσεις πού γίνονταν μέ τήν ἐπιδοκίμασία τῶν ἀρχῶν ἦταν οἱ ὑποχρεωτικές μετοικεσίες τῶν Ἀρμενίων στήν Εὐρώπη καί τῶν Σλάβων στήν Ἀσία, ὅταν χρειαζόταν νά ἀπομονωθοῦν ταραχοποιά στοιχεῖα. Τολμηροί ὅμως ἄντρες, ὅπως ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, τά κατάφεραν νά βροῦν κάποιο τρόπο νά πᾶνε στήν Κωνσταντινούπολη. Καί στούς νέους πού ἔδιναν ἐλπίδες ἐπιτρέπανε, χωρίς καμιά δυσκολία, νά περιοδεύσουν ὁλόκληρη τήν Αὐτοκρατορία γιά νά βροῦν τούς καλύτερους δασκάλους. Καί τήν ἄδεια νά πάει κανεῖς νά προσκυνήσει τούς Ἁγίους Τόπους κι ἀκόμα περισσότερο νά δεῖ τή συλλογή τῶν ἁγίων λειψάνων τῆς Κωνσταντινούπολης τήν ἔδιναν πάντα¹⁰¹. Γιά δίκες πάλι ἐρχονταν συνεχῶς ἐπισκέπτες στήν πρωτεύουσα καί εὐσπλαχνικοί αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Ρωμανός Α΄, ἔχτιζαν ξενώνες ὅπου μπορούσαν νά μένουν¹⁰². Ἀπό τίς παράλιες ἐπαρχίες, από τήν Τραπεζούντα καί τή Θεσσαλονίκη, τό ταξίδι γινόταν συνήθως από τή θάλασσα. Ὑπῆρχαν ὅμως καί καλοί δρόμοι πού τούς φρόντιζαν πολύ, κυρίως γιά τή στρατιωτική τους σημασία, καί πιθανόν, ὅταν περνοῦσε ὁ στρατός, ἡ κυκλοφορία τῶν πολιτῶν νά ἀπαγορευόταν¹⁰³. Ἡ συντήρηση, ὥς ἓνα σημεῖο, γινόταν από τά διόδια πού εἰσπράττανε στίς πύλες. Μόνο οἱ κυβερνητικοί ὑπάλληλοι, οἱ ξένοι πρέσβεις καί ὁρισμένοι ἄνωτεροι εὐγενεῖς δέν πλήρωναν διόδια. Ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη δύο κύριοι δρόμοι ὀδηγοῦσαν στήν Ἀνατολή. Ὁ ἓνας, ὁ στρατιωτικός δρόμος, περνοῦσε από τό Δορύλαιο, διακλαδιζόταν ἀνατολικά ἀπ' τόν Ἄλυ, καί ἡ μιὰ διακλάδωση πῆγαινε, περνώντας ἀπό

¹⁰⁰ Βίος ἁγίας Θεοκτίστης Λεοβίας, A.S. Boll., Νοέμβριος 9, 221 ἐξ.

¹⁰¹ Κεκανυμένου, *Στρατηγικόν*, 78.

¹⁰² Συνεχιστής τοῦ Θεφάνους, 430.

¹⁰³ Βλ. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, *passim*, ἰδίως 197-221.

τή Σεβάστεια, στήν Ἀρμενία, καί ἡ ἄλλη κατέβαινε στά νότια καί ἔφτανε στήν Καισάρεια καί στήν Κομαγηνή, ἥ, περνώντας ἀπό τά Τύανα, στίς πύλες τῆς Κιλικίας καί τῆ Συρία. Ὁ ἄλλος, ὁ δρόμος τῶν προσκυνητῶν, ἦταν λίγο συντομότερος ἀλλά ὄχι τόσο εὐκολος. Στήν ἀρχή πῆγαινε βορειότερα, περνοῦσε ἀπό τήν Ἀγκυρα, καί ὕστερα ἐστρίψε στό νότο γιά τά Τύανα. Στήν Εὐρώπη ὁ κυριότερος δρόμος, ἄν ἡ κατάσταση ἐπίτρεπε τή χρησιμοποίησή του, ἦταν ἡ παλιά Ἑγνατία ὁδός, πού ἀπό τό Δυρράχιο ἔφτανε στή Θεσσαλονίκη καί ἀπό κεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ δρόμος πού πῆγαινε ἀπό τό Βελιγράδι στήν Ἀδριανούπολη, περνώντας ἀπ' τή Σόφια, σπάνια θρискόταν ὁλόκληρος στά χέρια τῶν Βυζαντινῶν.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τή διαφορετική τους καταγωγή, τό διαφορετικό τρόπο τῆς ζωῆς τους καί τίς ἀλλαγές πού ἔγιναν στούς πολλούς αἰῶνες πού ἔζησε ἡ Αὐτοκρατορία, θά ἦταν ριψοκίνδυνο νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ Βυζαντινοί εἶχαν ἐθνικά χαρακτηριστικά. Ὑπάρχουν ὥστόσο σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἱστορία ὁρισμένα χαρακτηριστικά πού παρουσιάζονται μέ τόση ἐπιμονή, ὥστε τοὺς ἀξίζει νά ποῦμε ὅτι περιγράφουν τήν ἰδιοσυγκρασία τῶν Βυζαντινῶν. Τό πιό χτυπητό εἶναι τό θρησκευτικό αἶσθημα. Τό μεσαίωνα ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χριστιανοί εἶχαν μιὰ βαθιά εὐλάβεια, τοὺς ἀπασχολοῦσε πάρα πολύ ἡ μέλλουσα ζωή. Ἡ εὐλάβεια ὅμως τῶν Βυζαντινῶν εἶχε μιὰ ἄγρια ἔνταση πού σπάνια τή συναντᾶμε στή Δύση. Ζητοῦσαν τή θεολογική ἀκρίβεια, ἀκόμα περισσότερο ὅμως λαχταροῦσαν γιά μιὰ προσωπική ἐπαφή μέ τό Θεό. Ἡ Αὐτοκρατορία τους ἦταν θεοκρατική. Οἱ πομπές καί ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς αὐτῆς σκοπὸ εἶχαν νά ἐξυψώσουν τόν τοποτηρητὴ τοῦ Θεοῦ. Ἦταν κι αὐτές μέρος τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ὅπως καί οἱ ἀκολουθίες στίς ἐκκλησίες. Οἱ γιορτές καί τά καραβάγια πού ἔδιναν ζωή στό βυζαντινὸ ἔτος, παρ' ὅλες τίς ἐπίγειες ἀπολαύσεις πού μπορεῖ νά πρόσφεραν, ἦταν ὅλες ἐπείσῳδια μιᾶς συνεχοῦς λειτουργίας. Ἡ ἀπλή παγανιστικὴ στάση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπέναντι στίς ἀπολαύσεις εἶχε ἐντελῶς χαθεῖ· μιὰ ὑπερδατικὴ ἀντίληψη τῆς θρησκείας σκίαζε τίς χαρές τῆς ζωῆς. Οἱ βυζαντινοὶ ποιητές ἐκφράζονται μέ ἄνεση στοὺς ἔμνους, στοὺς παῖνες πού δοξολογοῦν τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ ἢ σέ περιγραφές μυστικῆς ἐπιζοινοῦνίας. Ἀκόμα καί ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν σχέση μέ τήν ἐκκλησία, συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ψελλός, θεωροῦν τή

θηρσκειά σάν κάτι τό δεδομένο, παραδέχονται ότι ή επίγεια ζωή εἶναι σχετικά άσήμαντη καί άπολογοῦνται γιά τό ένδιαφέρον τους πρós τήν ειδωλολατρική σοφία. Οί πολέμοι πάλι τής θηρσκειάς, είτε ήταν όρθολογιστές, όπως ό Κωνσταντίνος Ε΄, πού δέν παραδεχόταν τόν τίτλο τοῦ άγίου ούτε γιά τούς άποστόλους¹⁰⁴, είτε άνθρωποι έκδοτοι, όπως ό Μιχαήλ Γ΄ καί ό Άλέξανδρος, όλοι έκδήλωναν τή χειραφέτησή τους κοροϊδεύοντας τό τυπικό καί κάνοντας παρωδιές λειτουργίας¹⁰⁵. Δέν τούς ήταν δυνατό νά άπαλλαγούν τελείως από τήν άτμόσφαιρα.

Παρ' όλο όμως πού ή λαμπρότητα τής ζωής τους δέν ήταν παρ ά μι ά εύλαβική δοξολόγηση τοῦ Θεοῦ, οί Βυζαντινοί θαύμαζαν πολύ περισσότερο εκείνους πού άπαρνιόνταν τίς χαρές τοῦ κόσμου καί προετοίμαζαν τόν έαυτό τους γιά τήν αἰωνιότητα μέ τήν έκσταση καί τήν ύποταγή τής σάρκας. Τά μοναστήρια, άντρών καί γυναικών, ήταν γεμάτα. "Υστερα από τίς μέριμνες τοῦ νοικοκυριοῦ, τή δραστηριότητα τής ζωής τών έπιχειρήσεων ή τήν ένταση τής ύψηλῆς πολιτικῆς, ήταν πολύ εύχάριστο νά άποσυρθεῖ κανείς σέ μι ά μοναστική εἰρήνη καί νά ένισχύσει τήν ψυχή του σέ ένα γαλήνιο καί ώραιο περιβάλλον. Η ζωή στά μοναστήρια δέν ήταν δύσκολη. Τούς μοναχούς τούς σέβονταν όλοι πολύ καί ήταν σημείο θείας χάριτος νά έπιζητεῖς τή συντροφιά τους – ή κλίση του πρós τούς μοναχούς μεγάλωσε πολύ τή δημοτικότητα τοῦ Ρωμανοῦ Α΄¹⁰⁶ καί ό Άλέξιος Α΄, γιά νά εύχαριστήσῃ τή μητέρα του, στίς έκστρατεῖες εἶχε πάντα στή σκηνή του ένα μοναχό¹⁰⁷. Ο σεβασμός όμως πού έμπνέανε καί ή επίδραση πού άσκοῦσαν οί έρημίτες πού ζοῦσαν άπομονωμένοι καί άκάθαρτοι σέ σπηλιές καί άπάνω σέ στύλους ήταν μεγαλύτερη. Υπάρχουν πολλά συναξάρια αὐτῶν τών άγίων πού ταλαιπωροῦσαν τόν έαυτό τους πού μάς δείχνουν τήν τεράστια έπιρροή πού άσκοῦσαν. Ο όσιος Λουκάς ό Νέος, ό Στειριώτης, ήταν ή μεγαλύτερη σχεδόν αὐθεντία τής Έλλάδας τό 10ο αἶώνα. Ο στρατηγός τόν έπισκεπτόταν συνεχώς στή σπηλιά του γιά νά ζητήσει καί νά ακολουθήσει

¹⁰⁴ Βίος άγίου Στεφάνου, *M.P.G.*, τόμ. 100, 1148.

¹⁰⁵ Συνεχιστής Θεοφάνους, 244-5, 379.

¹⁰⁶ Συνεχιστής Θεοφάνους 433-4.

¹⁰⁷ Άννα Κομνηνή, 23.

τίς συμβουλές του¹⁰⁸. Λίγο πρίν ὁ ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε¹⁰⁹ κυβεροῦσε τήν Πελοπόννησο καί λίγο ἀργότερα ὁ ἅγιος Νεῖλος ἦτανε κύριος τῆς Καλαβρίας καί πῶ ὕστερα ἡ δύναμή του ἔφτασε καί στή Ρώμη τῶν Ὁθωνιδῶν¹¹⁰. Ὁ ἅγιος Νικηφόρος τῆς Μιλήτου εἶχε ἀρκετὴ δύναμη ὥστε νά κάμει τὸ Νικηφόρο Β' νά μειώσει τὸ φόρο γιὰ τὸ λάδι τῆς ἐκκλησίας¹¹¹. Ἐντελῶς ἰδιαίτερος ἦταν ὁ θαυμασμός γιὰ τοὺς στυλίτες, τοὺς ἁγίους πού περονοῦσαν τὴ ζωὴ τους στὴν κορυφὴ μιᾶς κολόνας. Ὑπάρχει ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ τέτοιους σεδᾶσμιους ἁγίους πού ἀρχίζει μέ τὸ Συμεών τὸν 4ο αἰῶνα¹¹². Ὁ ἅγιος Δανιήλ ὁ Στυλῖτης τοῦ 5ου αἰῶνα εἶχε μιὰ κολόνα στὴν Κωνσταντινούπολη καί ἦταν πολὺ ἀγαπητός στὴν αὐλή. Ὑστερα ἀπὸ κάθε καταιγίδα, ὁ Θεοδόσιος Β' ἔστειλε ἀμέσως νά ρωτήσῃ γιὰ τὴν ὑγεία του καί, μετὰ ἀπὸ πολλές πιέσεις, τὸν κατάφερε νά ἐπιτρέψῃ νά χτίσουν μιὰ μικρὴ στέγη πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι του. Ὅταν ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ κολόνα ἦταν ἐλαττωματικῆς κατασκευῆς, ἀπείλησαν τὸν ἀρχιτέκτονα μέ θάνατο¹¹³. Ὁ Δανιήλ εἶχε μεγάλες θεραπευτικὲς ἱκανότητες, ὅπως καί ὁ ἅγιος Συμεών ὁ Νέος πού, ἀφοῦ πολὺ πρόωρα, σὲ ἡλικία δύο χρόνων, εἶπε ὅτι ἔχει πατέρα ἀλλὰ δέν ἔχει κανένα, ὅτι ἔχει μητέρα ἀλλὰ δέν ἔχει κανένα, πῆγε νά ζήσει στὴν κορυφὴ ἐνός θράχου κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια¹¹⁴. Ὁ ἅγιος Ἀλύπιος ὁ Παφλαγών καί ὁ ἅγιος Λάζαρος ὁ Γαλησιώτης διοικοῦσαν μοναστήρια πάνω ἀπ' τίς κολόνες τους. Ὁ πρῶτος ἔπαθε παράλυση, ὕστερα ἀπὸ πενήντα τρία χρόνια πού στεκόταν ὀρθίος, καί ἀναγκάστηκε νά ξαπλωθεῖ¹¹⁵. Τὸν 7ο αἰῶνα ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Συκεώτης πέρασε μιὰ σαρακοστή μέσα σ' ἓνα κλουβί καί ὁ μαθητὴς του ὁ Ἀρσίνιος ἔζησε σαράντα χρόνια πάνω σὲ μιὰ κολόνα κοντὰ στὴ Δαμασχό¹¹⁶. Ὁ ἅγιος Θεόδουλος, πού εἶχε ἀλληλογραφία μέ τὸ Θεόδωρο Στουδίτη, ζωγράφιζε στὴν κορυφὴ τῆς κολόνας του εἰκόνες γε-

¹⁰⁸ Βίος Ἁγίου Λουκά τοῦ Νέου, *M.P.G.*, τόμ. 111, 465 ἐξ.

¹⁰⁹ Βίος Ἁγίου Νίκωνος Μετανοεῖτε, σὺ Νέο Ἑλληνομνήμονα, τόμ. 3, 74-5.

¹¹⁰ Βίος Ἁγίου Νεῖλου, *M.P.G.*, τόμ. 79.

¹¹¹ Βίος Ἁγίου Νικηφόρου Μιλησίου, ἔκδ. Delehaye, 144.

¹¹² Βλ. Delehaye, *Les Saints Stylites*.

¹¹³ Βίος Ἁγίου Δανιήλ Στυλῖτου, σὺ Delehaye, ἐνθ' ἂν., 44-6, 53.

¹¹⁴ Delehaye, *Les Saints Stylites*, LXIV.

¹¹⁵ Ἐνθ. ἂν., LXXXII ἐξ., CVIII ἐξ.

¹¹⁶ Ἐνθ. ἂν., CXXIII-IV.

μάτες τόλμη¹¹⁷. Ὑπῆρχαν καί μιὰ-δυό γυναῖκες στυλίτισσες¹¹⁸. Ὁ τελευταῖος ὀνομαστός στυλίτης, ὁ ἅγιος Λουκάς, ἔζησε ἐπὶ Ρωμανοῦ Α', πού ἡ βασιλεία του ἦταν ὁ χρυσός αἰώνας τῶν ἁγίων. Ἡ κολόνα τοῦ ἁγίου Λουκά ἦταν στή Χαλκηδόνα καί, χάρις σ' αὐτή τή μικρὴ ἀπόσταση ἀπ' τήν πρωτεύουσα, ἦταν ἓνας θεραπευτὴς πολὺ χρήσιμος. Γιάτρειψε δύο ὑπηρετές τῆς αὐτοκρατείας Σοφίας, ἓναν ἐπιστάτη καί τόν ἄνθρωπο πού φρόντιζε τή φωτιά πού ζέσταινε τὸ νερό γιὰ τὸ λουτρό της, καί γιάτρειψε ἐπίσης, ἀπὸ μιὰ νεανικὴ ἀρρώστεια, καί τόν πρίγκιπα Θεοφύλακτο, πού προοριζόταν γιὰ πατριάρχης¹¹⁹. Ἡ αὐλὴ τῶν Λεκαπηνῶν εἶχε ἐπίσης ὑπὸ τὴν προστασία της τὸ σύγχρονό τους τὸν ἅγιο Βασίλειο τὸ Νέο. Αὐτὸς συμβούλεψε τὴν αὐτοκράτειρα Ἑλένη πῶς νὰ ἀποκτήσει γιό¹²⁰.

Μετά τὸ 10ο αἰῶνα οἱ ἅγιοι γίνονται σπανιότεροι, ἂν καί στυλίτες ὑπάρχουν καί τὸν 11ο καί τὸν 12ο αἰῶνα καί ἦταν δυνατό, ἀκόμα καί ἀργότερα, νὰ γίνει κανεῖς μάρτυρας καί νὰ ἀποκτήσει φωτοστέφανο πηγαίνοντας, ὅπως ὁ ἅγιος Νικητὰς ὁ Νέος τὸν 14ο αἰῶνα, στοὺς μωαμεθανοὺς Τούρκους καί δημιουργώντας ταραχές στή γιορτὴ τοῦ ραμαζανιοῦ¹²¹. Ἡ ἔλξη τῶν μοναστηριῶν ποτὲ δὲ λιγώστεψε. Οἱ πριγκίπισσες τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἐκφράζανε συχνὰ τὴ μεγάλη τους ἐπιθυμία νὰ ἀποσυρθοῦν, ἂν καί λίγες τὸ ἔκαναν. Οἱ πολλὲς πλούσιες χήρες πού πῆγαιναν στὰ μοναστήρια μπορεῖ συνήθως νὰ μὴν πῆγαιναν μέ τὴ θέλησή τους, ἢ τελευταία ὁμως αὐτοκράτειρα, ἡ Ἑλένη, τελείωσε τίς μέρες της, σύμφωνα μέ τὴν ἐπιθυμία της, σάν ἀδελφὴ Ὑπομένη¹²².

Ἦταν ἐπίσης δυνατό ἄνθρωποι δράσεως, πού δέν ἤθελαν νὰ ἀποχωρήσουν ἐντελῶς ἀπὸ τὸν κόσμο, νὰ κάμουν ὄρκο μερικοῦ ἀσκητισμοῦ. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἶχε τὸ θαυμασμὸ ὅλων ἐπειδὴ δέν ἔτρωγε κρέας, καί ὅταν παρασύρθηκε ἀπὸ φιλοδοξία γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία καί ἀπὸ τὸν ἔρωτά του γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα καί

¹¹⁷ Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιστολαί, *M.P.G.*, τόμ. 99, 957.

¹¹⁸ Βλ. σημείωση τοῦ Delehaye στα *Analecta Bollandiana*, τόμ. 27, 391-2.

¹¹⁹ *Βίος Ἀγίου Λουκά Στυλίου*, ἐκδ. Nau, στήν *Patrologia Orientalis*, τόμ. 11, 235, 239-40.

¹²⁰ *Βίος Ἀγίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, 762-3.

¹²¹ Delehaye, *Le Martyre de Saint Nicetas le Jeune*, στὰ *Mélanges Schlumberger*, 205 ἑξ.

¹²² Φραντζῆς, 210.

διέκοψε τή νηστεία τή νύχτα τοῦ γάμου του μέ τή Θεοφανώ, ἔδλαψε πολὺ τό γόητρό του¹²³. Καί, παρ' ὅλο πού διατήρησε πάντα μιὰ σεβαστή ἀκαθαροσία στό σῶμα του καί στά ἐσώρρουχά του, πρὸς μεγάλη ἀηδία τοῦ Ἰταλοῦ πρέσβη Λουϊπράνδου¹²⁴, ὁ ὄρκος πού εἶχε πατήσει τόν ἔκαμε νά χάσει γιά πάντα τήν ἀγάπη τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἡ εὐχαρίστηση πού ἔδρισκαν ὅλοι σχεδόν οἱ αὐτοκράτορες νά συναναστρέφονται μοναχοὺς ὀφείλεται καί στό ἐνδιαφέρον τους γιά τή θεολογία. Οἱ θρησκευτικὲς συζητήσεις ἦταν τό κυριότερο θέμα συνομιλίας σέ πολλὰ αὐτοκρατορικά γεύματα. Ὁ Κίνναμος καί ὁ ἐπίσκοπος Νέων Πατρῶν (Υπάτης) ἐνίωσαν ἀπερίγραπτη ἔκπληξη καί αἰσθάνθηκαν προσβεβλημένοι ὅταν ὁ Ἀνδρόνικος Α' τοὺς ζήτησε νά μιλήσουν καί γιά κάτι ἄλλο, γιατί ἡ θρησκεία ἦταν τόσο ἀνιαρὴ¹²⁵. Τοῦ ἄξιζε τοῦ Ἀνδρόνικου τό μεγάλο κακό πού τόν δόρηκε λίγο ἀργότερα.

Μαζί μέ τή θρησκευτικότητα συναντοῦσε κανεῖς καί τή δεισιδαιμονία. Ἡ ἀγάπη πού εἶχαν οἱ Βυζαντινοὶ γιά τὰ ἅγια λείψανα φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπερηφάνειά τους γιά τίς μεγάλες συλλογὲς τῆς Κωνσταντινούπολης. Κάθε αἰὼνα πρόσθεταν καινούρια λείψανα. Τίς δάσεις αὐτῆς τῆς συλλογῆς τοῦ παλατιοῦ τίς εἶχε βάλει ἡ ἁγία Ἑλένη, τὸν καιρὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Ἡράκλειος πρόσθεσε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱερά ἀντικείμενα τῶν παθῶν, πού τὰ φύλαγαν στά Ἱεροσόλυμα, γιά νά τὰ σώσει ἀπὸ τοὺς Πέρσες καί τοὺς Ἀραβες – τό Τίμιο Ξύλο τοῦ Σταυροῦ, τό Ἅγιο Αἷμα, τὸν Ἀκάνθινο Στέφανο, τὴ Λόγχη, τὸν Ἀρραφο Χιτῶνα καί τὰ Καρφιά. Τὰ σῶματα τῶν ἁγίων συνέρεαν ἀπὸ παντοῦ. Ἡ ἁγία Ἑλένη εἶχε φέρει τό Δαυιὴλ. Ὁ ἅγιος Τιμόθεος, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας καί ὁ ἅγιος Λουκᾶς ἔφτασαν ἐπὶ Κωνσταντίνου, ὁ Σαμουὴλ ἐπὶ Ἀρκαδίου καί ὁ Ἡσαΐας ἐπὶ Θεοδοσίου Β', οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐπὶ Λέοντος Α', ἡ ἁγία Ἄννα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καί ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καί ὁ Λάζαρος ἐπὶ Λέοντος ΣΤ'. Ὁ Ρωμανὸς Α' πρόσθεσε τό μανδύλιον τῆς Ἑδέσης, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς τὴν κόμη τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτι-

¹²³ Κεδρηνός, 2, 351.

¹²⁴ Λουϊπράνδου, *Legatio*, 177.

¹²⁵ Νικήτας, 430-1.

στη καὶ ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς τὰ σάνδαλα τοῦ Χριστοῦ. Τό μανδύα τοῦ Ἡλίου τὸν φύλαγαν στὴ Νέα, τοὺς ἄρτους τοῦ θαύματος κάτω ἀπὸ τὴν κολόνα τοῦ Κωνσταντίνου, ἐνῶ τάκειμήλια τῆς Παναγίας τὰ ἔδλεπε κανεῖς στίς ἐκκλησίες τῆς, στίς Βλαχέρνες καὶ στὴν ἐκκλησία τῶν Χαλκοπρατειῶν¹²⁶. Τὰ μουσεῖα τῶν ἱερῶν λειψάνων ἦταν μοναδικὰ σέ ὅλο τὸν κόσμο. Καί, παρ' ὅλο πού τό κράτος δέν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔρχονται στὴν Κωνσταντινούπολη ξένοι χωρὶς ἄδεια, τοὺς προσκυνητὲς πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ προσκυνήσουν τὰ ἱερά λείψανα τοὺς ἐνθάρρυνε πάντα καὶ τοὺς βοηθοῦσε. Ἡ ἱστορία τῆς εἰκονομαχίας μᾶς δείχνει τί σημασία εἶχαν γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς οἱ ἅγιες εἰκόνες. Τὰ ἱερά ὅμως αὐτὰ ἀντικείμενα εἶχαν καὶ μεγάλη ἀξία πρακτικῇ. Μεγάλες θεραπευτικὲς ἰκανότητες δέν εἶχαν μόνο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἐρημίτες, ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες εἶχαν κληρονομήσει τίς εὐεργετικὲς ιδιότητες πού εἶχαν ἄλλοτε οἱ εἰδωλολατρικοὶ ναοί. Ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἀντὶ νὰ πηγαίνουν στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ τῆς Λουκίνης¹²⁷ γιὰ νὰ θεραπευτοῦν ἀπὸ τίς ἀρρώστειες τους, γέμιζαν τίς ἐκκλησίες τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἦταν πολὺ ἱαματικές, προπαντός ἡ μητρόπολή του στίς Χῶνες, ἐνῶ ὁ ἅγιος Διομήδης εἶχε κι ἐκεῖνος σχεδὸν τίς ἴδιες ἰκανότητες¹²⁸. Γιὰ παθήσεις σεξουαλικῆς οἱ ἄντρες καταφεύγανε στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο καὶ οἱ γυναῖκες στὴ συνάδελφό του. τὴν ἁγία Φεβρωνία¹²⁹. Οἱ ἅγιοι μπορούσαν ἐπίσης νὰ προστατεύουν καὶ τίς πόλεις. Δύο φορές ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔσωσε προσωπικῶς τὴ Θεσσαλονίκη¹³⁰, ἐνῶ τὴν Κωνσταντινούπολη τὴν εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία τῆς ἡ παρθένος Μαρία. Καὶ ἡ Ἐδεσσα μπόρεσε πολὺ καιρὸ νὰ ἔχει εἰρήνη γιατί τό εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Χριστός, ὅτι ποτὲ δέ θὰ τὴν κυριεύσουν¹³¹.

¹²⁶ Βλ. Ebersolt, *Les Sanctuaires de Byzance*, καὶ Riant, *Exuviae Sacrae, passim*.

¹²⁷ Lucina, ἐπίθετο τῆς Ἡρας, θεᾶς πού προστάτευε τοὺς τοκετοὺς. Τό ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο εἶναι Εἰλείθυια. (Σ.τ.Μ.)

¹²⁸ Βλ. Ebersolt, *Les Sanctuaires de Byzance*, καὶ Riant, *Exuviae Sacrae, passim*.

¹²⁹ *Miracula S. Artemii*, *Zapiski* τοῦ Ἱστορικο-Φιλοσοφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Πετρούπολης, τόμ. 95, *passim*.

¹³⁰ *Miracula S. Demetrii*, *M.P.G.*, τόμ. 106, *passim*.

¹³¹ *Χρονικὸν Γιωσούε τοῦ Στυλῆτου*, ἔκδ. καὶ μετάφρ. Wright, 78.

Ἡ ἐπαγγελία ὡστόσο δέν κράτησε γιά πάντα.

Ἡ δεισιδαιμονία εἶχε καί τή σκοτεινότερη πλευρά της. Παντοῦ ὑπῆρχαν διαδόλοι καί δαίμονες. Ὁ Σατανάς, μέ μορφή σκύλου, ἐπitéθηκε στόν ἐπίσκοπο Παρθένιο τῆς Λαμφάκου¹³². Ἀκόμα καί ὁ μέγας Ἰουστινιανός εἶχε πούλῃσει τήν ψυχή του καί μπορούσε κανεῖς νά τόν δεῖ τίς νύχτες νά περιφέρεται μέσα στό παλάτι κρατώντας τό κεφάλι του στά χέρια του¹³³. Ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμματικός, ὁ εἰκονομάχος πατριάρχης τοῦ 9ου αἰώνα, ἐπιδιδόταν στή μαγεία καί ἔκανε πνευματιστικές συγκεντρώσεις ὅπου χρησιμοποιοῦσε γιά μέντιουμ καλόγριες¹³⁴. Καί πίστευαν ὅτι κι ὁ Φῶτιος τήν τεράστια μόρφωσή του τήν εἶχε ἀποκτήσει ἀποκηρύττοντας τό Χριστό¹³⁵. Ὁ πατριάρχης Κοσμάς τό 12ο αἰώνα καταράστηκε τήν αὐτοκράτειρα Βέρθα καί δέν μπόρεσε ποτέ νά κάμει γιό¹³⁶. Ὁ σύγχρονός του ὁ Μιχαήλ Σικιδίτης μπορούσε νά κάνει τά πράγματα ἀόρατα καί ἔπαιξε διάφορες ἄσκημες φάρσες μέ τή βοήθεια τῶν δαιμόνων¹³⁷. Οἱ κομητες καί οἱ ἐκλείψεις ἦταν προάγγελοι συμφορῶν. Ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού μπορούσαν νά προλέγουν τό μέλλον. Συνεχῶς τρελοὶ μοναχοὶ ἢ θεόπνευστα παιδιά ἀναγνώριζαν μελλοντικούς αὐτοκράτορες. Ἡ ἀστρολογία ἦταν ἐπιστήμη. Ὁ καθηγητής Λέων ὁ Φιλόσοφος τόν 9ο αἰώνα ἤξερε νά διαβάσει τά ἄστρα, ἄν καί ὁ λαός ἔλπιζε ὅτι τά σπουδαιότερα ἐπιτεύγματά του, ὅπως τότε πού πρόβλεψε ἕνα λιμό καί ἔσωσε ἔτσι τή Θεσσαλονίκη, δέν ἦταν ἀποτελέσματα τῆς μαγείας ἀλλά τῆς προσευχῆς¹³⁸. Κάποιος ἀπ' αὐτούς πού ἔλεγαν τή μοῖρα εἶχε προφητέψει στό Λέοντα Ε', στό Μιχαήλ Β' καί στό σφετεριστή Ὡμῶν τό λαμπρό καί γεμάτο περιπέτειες μέλλον τους, ἐνῶ τό θάνατό του, πού δέ θά ἀργοῦσε, ὁ Λέων Ε' τόν ἔμαθε ἀπό ἕνα βιβλίον μέ χρησμούς καί συμβολικές εἰκόνες¹³⁹. Τόν αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' τόν ἐπονόμασαν Σοφὸ γιατί εἶχε μαντικές ἱκα-

¹³² Βίος Ἁγίου Παρθενίου, στά A.S.Boll., Φεβρουάριος 11, 39.

¹³³ Προκοπίου, Μυστικά Ἱστορία, 80-1.

¹³⁴ Μιχαήλ Σύρος, 114-15. Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 156.

¹³⁵ Συνεχιστής τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, 670 ἔξ.

¹³⁶ Νικήτας, 107.

¹³⁷ Ἐνθ. ἀν., 193-4.

¹³⁸ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 191.

¹³⁹ Γενέσιος, 8, 21.

νότητες. Ἦξερε πόσο ἀκριβῶς καιρό θά βασίλευε ὁ ἀδελφός του ὁ Ἀλέξανδρος¹⁴⁰, καί μιὰ σειρά στίχων, πού τούς ἀποδίδανε σ' αὐτόν, μιλοῦσαν γιά τό μακρινό μέλλον καί προλέγανε τή συμφορά τοῦ 1204 καί τήν ἀναγέννηση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπό τούς Παλαιολόγους¹⁴¹. Ὑπῆρχαν πλῆθος ἄλλες προφητείες γιά τήν ἄλωση τῆς Πόλης. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς, ὁ μέγας αὐτός μάγος πού ἔλεγαν ὅτι ἔζησε τήν ἐποχή πού ἰδρύθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη, εἶχε γράψει ἕναν κατάλογο ὄλων τῶν αὐτοκρατόρων πού θά βασιλεύανε καί τόν εἶχε θάψει κάτω ἀπ' τήν κολόνα τοῦ Κωνσταντίνου¹⁴². Καμιά φορά ὥστόσο οἱ προφητείες δέν ἔδβαιναν ἀληθινές. Ὁ ἀθηναῖος Καννάκης ἦταν πολὺ δημοφιλὴς ἐπὶ Ἀλεξίου Α', ὅταν ὁμως προφήτεψε τό θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα, μόνο τό χαϊδεμένο λεοντάρι τοῦ παλατιοῦ πέθανε. Δοκίμασε ξανά, καί αὐτὴ τὴ φορά πέθανε ἡ αὐτοκρατεῖρα-μητέρα¹⁴³. Τὰ ὄνειρα καί τὰ ὁράματα καθοδηγοῦσαν τὰ γεγονότα. Ἐνα ὄνειρο φανέρωσε στό Λέοντα Ε' ὅτι ὁ Μιχαὴλ τοῦ Ἀμορίου θά τόν σκότωνε¹⁴⁴. Ὁ Ἰωάννης Β' δέ θέλησε νά στέψει τόν πρωτότοκο γιό του ἐξαιτίας ἑνός ὀνείρου¹⁴⁵. Ἡ μητέρα τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, μιὰ νύχτα πού καθόταν στό μπαλκόνι τοῦ ἐξοχικοῦ σπιτιοῦ της γιά νά δεῖ τήν ἀνατολή τῆς σελήνης, εἰδοποιήθηκε ἀπὸ ἕνα φάντασμα ὅτι ὁ γιός της θρῖσκόταν σέ κίνδυνο¹⁴⁶. Πίστευαν ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶχε τό στοιχείο του, ἕνα ἄψυχο ἀντικείμενο, μέ τό ὁποῖο ἦταν δεμένη ἡ ζωὴ του. Ἔτσι ὁ Ἀλέξανδρος ἔβαλε νά προσέχουν μέ ἰδιαίτερη φροντίδα ἕνα χάλκινο ἀγριόχοιρο τοῦ ἱππόδρομου, γιατί πίστευε ὅτι ἦταν τό στοιχείο του¹⁴⁷, ἐνῶ ἕνας σοφὸς μοναχὸς εἶπε στό Ρωμανό Α' ὅτι κάποια κολόνα ἦταν τό στοιχείο τοῦ Συμεὼν τῆς Βουλγαρίας. Ἀποκεφάλισαν τήν κολόνα καί ἀμέσως ὁ ἡλικιωμένος τσάρος πέθανε¹⁴⁸. Καί πολλὰ ἀγάλματα καταστράφηκαν γιά λόγους τό ἴδιο ἐκκλησιαστικῶς. Τό 1204 ὁ ἔξα-

¹⁴⁰ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 379.

¹⁴¹ Στὰ *Monuments de la Langue Néo-Hellénique*, τόμ. 5, 1 ἐξ.

¹⁴² *Scriptores Originum Constantinopolitanorum* (ἐκδ. Teubner), 191, 206.

¹⁴³ Ἄννα Κομνηνὴ, 149-50.

¹⁴⁴ Γενέσιος, 21.

¹⁴⁵ Κίνναμος, 15.

¹⁴⁶ Γεωργιάς, 2, 619.

¹⁴⁷ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 379.

¹⁴⁸ *Ενθ. ἀν.*, 411-12.

γριωμένος ὄχλος κατάστρεψε ἓνα μεγάλο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, γιατί φαινόταν ὅτι ἐγενεφε καί καλοῦσε τοὺς Λατίνους ἀπὸ τῆ Δύση¹⁴⁹.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἔχουν θγάλει κακό ὄνομα ὄχι μόνο γιὰ τὴ δεισιδαιμονία τους, ἀλλὰ καί γιὰ τὴ διαφθορά, τίς ραδιουργίες καί τὴ σκληρότητά τους. Ἀπόδειξη θεωρεῖται ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν αὐτοκρατόρων πού πέθαναν ἀπὸ φυσικό θάνατο. Δέν μπορούμε νά ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ προσωπική φιλοδοξία ἐπαιξε μεγάλο ρόλο στή ζωὴ ὧν σχεδόν τῶν γνωστῶν ἀξιωματῶν τοῦ Βυζαντίου. Δέν πρέπει ὅμως νά ξεχνᾶμε ὅτι τίς ζωές αὐτῶν πού εἶχαν λιγότερο ἀρριδισμό σπάνια τίς ἐξιστοροῦσαν. Σέ ὅλες σχεδόν τίς γενεές δέν μπορεῖ νά μὴν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι σάν τόν Ἰουστίνου Α΄, τὴν Εἰρήνη, τὸν καίσαρα Βάρδα ἢ τόν Κηρουλάριου, ραδιουργοί, χωρὶς ἐνδοιασμοὺς καί χωρὶς ἀξιοπρέπεια, σπάνια ὅμως χωρὶς πατριωτισμό. Θά πρέπει ὅμως νά ὑπῆρχαν καί πολλοὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ παρακοιμώμενος Θεοφάνης στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα, ἀφοσιωμένοι καί ἀφιλοκερδεῖς θεράποντες τοῦ κράτους, γιὰ τοὺς ὁποίους μαθαίνουμε πολὺ λίγα. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς διαφθορᾶς δέν μπορούμε νά ποῦμε τίποτα. Καμιά φορὰ, ὅπως ἐπὶ Λέοντος ΣΤ΄, ἡ ἔκτασή της ἦταν ἀσφαλῶς μεγάλη, δέν ἔχουμε ὅμως λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ἐπὶ Θεοφίλου ἢ ἐπὶ Βασιλείου Β΄ ἡ δύναμη τοῦ χρήματος ἐπαιξε σπουδαῖο ρόλο. Καί ἡ σκληρότητα ἐπίσης ἔχει μεγαλοποιηθεῖ. Ὁ ὄχλος τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως κάθε ὄχλος ἀπὸ νότιους, ἦταν τρομερὸς ὅταν ξυπνοῦσαν τὰ πάθη καί τὸ μίσος του. Ἐκπτώτοι αὐτοκράτορες καί ἀνώτεροι λειτουργοὶ πού εἶχαν χάσει τὴν εὐνοιά του μπορούσαν νά ὑποφέρουν ἀνείπωτα μαρτύρια στὰ χέρια του. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Καλαφάτης, πού μέ τῇ δία σύρθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Στουδίου οὐρλιάζοντας, ὁ Ἀνδρόνικος Α΄, πού μέ ξεριζωμένα τὰ γένια του, μέ σπασμένα τὰ δόντια του, μέ τό ἓνα του μάτι θγαλμένο καί τό ἓνα του χέρι κομμένο, κατακρεουργήθηκε στὸν ἵπποδρομο, εἶναι εἰκόνες πού δέν εἶναι καθόλου εὐχάριστο νά τίς σκεφτόμαστε. Κανένας ὅμως ἐξαγριωμένος ὄχλος δέ θυμᾶται ὅτι πρέπει νά ἔχει καλοσύνη.

Σέ ἡρεμότερες στιγμές οἱ Βυζαντινοὶ δέν ἦταν τόσο κτηνώδεις. Ὁ δρόμος πού ὀδηγοῦσε στό θρόνο ἦταν συχνά σπαρμένος μέ πώματα, ὄχι ὅμως πάντα. Ἡ ποιὴ πού προτιμοῦσαν νά ἐπιβάλλουν οἱ

¹⁴⁹ Νικήτας, 738-9.

ἀρχές ἦταν περιορισμός σέ μοναστήρι, γιά νά σώζει ὁ ἔνοχος τήν ψυχή του. Τήν ποινή τοῦ θανάτου πολύ σπάνια τήν ἐπιβάλλανε. Ὁ ἀκρωτηριασμός, ἡ συνηθισμένη ποινή γιά τά ἐγκλήματα, παρ' ὅλο πού σήμερα, μέ τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις μας, μᾶς προκαλεῖ φρίκη, ἦταν ἓνα φιλόφθονο ὑποκατάστατο τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου καί, ἀσφαλῶς, ἦταν προτιμότερος ἀπό τή φυλάκιση ἢ τό πρόστιμο πού θά ἄφηνε τόν ἔνοχο σέ ἔνδεια. Ὑπάρχουν πολλές περιπτώσεις πού οἱ ἀρχές, ἀπό οἶκτο, μετρίασαν ποινές πού ἄξιζε, καί μέ τό παραπάνω, νά ἐπιβληθοῦν. Ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδοσία δέν ἄφησε νά καεῖ ζωντανός ὁ Μιχαήλ τοῦ Ἀμορίου, παρ' ὅλο πού εἶχε κηρυχθεῖ ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας πρὸς τόν ἄντρα της, τό Λέοντα Ε' ¹⁵⁰. Οἱ ποινές πού ἐπιβάλλανε στούς συνωμότες Δοῦκες τό 913 θεωρήθηκαν φοδερές γιατί πολλοί ἀπό τούς ἐνόχους καταδικάστηκαν σέ θάνατο ¹⁵¹. Καί ὅλοι ἐλεεινολογοῦσαν τόν Κωνσταντῖνο Ζ' γιά τή μανία πού εἶχε νά τυφλώνει, ἀκόμα καί ὅταν εἶχε ἀποδειχθεῖ ὅτι τά θύματα ἦταν ἔνοχοι. Ἐκεῖνος ὥστόσο τό ἐδῆλε σάν μιά ποινή ἡπιότερη ἀπό τό θάνατο ¹⁵². Στίς διασκεδάσεις τους, ἂν τούς συγκρίνουμε μέ τούς Ρωμαίους, ἡ σύγκριση εἶναι πολύ ὑπέρ τῶν Βυζαντινῶν. Στόν ἱππόδρομο δέν ἔριχναν ἀνθρώπους στά λεοντάρια. Καί ἡ πιό ἀγαπημένη τους διασκέδαση ἦταν οἱ ἀρματοδρομίες καί ὄχι οἱ ἀγῶνες τῶν μονομάχων. Τά φιλόφθονα ἰδρύματα, τά πτωχοκομεῖα καί τά νοσοκομεῖα, δέ δείχνουν ἄκαρδο λαό. Τά ἐλαττώματα τῶν Βυζαντινῶν φαίνεται ὅτι ἦταν κυρίως μιά ἔλλειψη σταθερότητας, μιά ἔλλειψη προσωπικῆς εὐθύτητας, μιά πιζρία καί ἓνας κυνισμός χωρίς ἔλεος, πού κάνουν, τούς συγγραφεῖς ἀκριδῶς πού ἀποκαλύπτουν περισσότερο τόν ἑαυτό τους, ὅπως ὁ Ψελλός, ἡ Ἀννα Κομνηνή ἢ ὁ Φραντζῆς, νά μήν εἶναι καί τόσο ἐλκυστικοί. Δέ διατιμοῦσαν πολύ χαμηλά τή ζωὴ ἀλλά τή φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶχαν ὅμως πολλά προτερήματα. Ἦταν ὑπερήφανοι γιά τήν Αὐτοκρατορία τους καί γιά τόν πολιτισμό τους. Ἀγαποῦσαν τή μόρφωση καί ἀγαποῦσαν τήν ὁμορφιά. Ἦ πνευματική τους ἔφεση ἔφτανε ἀκόμα καί ὥς τό σνομπισμó. Ἦ μόρφωση καί ὄχι ἡ κατα-

¹⁵⁰ Γενέσιος, 20.

¹⁵¹ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 385.

¹⁵² Ζωναράς, 3, 570.

γωγή άνοιγε τίς πόρτες τής καλής κοινωνίας. Ἡ ἀμάθειά τους ἦταν ἡ αἰτία πού περιφρονοῦσαν στούς καλύτερους κύκλους τό Ρωμανό Α΄ καί τούς φίλους του, ἐνῶ τόν 11ο αἰῶνα κοροΐδευαν τόν πατριάρχη Νικήτα γιά τή σλαβική προφορά του¹⁵³, καί τόν 13ο φέρονταν χωρίς κανένα σεβασμό στόν ἀξιωματοῦχο Μαργαρίτη ἐπειδή μιλοῦσε σάν ἄξεστος χωριάτης¹⁵⁴. Οἱ Βυζαντινοί ἀγαποῦσαν τά καλλιεργημένα πνεύματα πού μποροῦσαν νά ἐκφράζονται μέ λεπτότητα καί νά ἀναφέρουν τούς κλασικούς· καί πολλοί τό μποροῦσαν. Καί τόν πνευματικό πολιτισμό τους δέν τόν ἔβλεπαν μέ αὐταρέσκεια. Ἐνδιαφέρονταν μέ ἀληθινό πάθος καί ἤθελαν νά μαθαίνουν τί γινότανε στίς χῶρες τῶν γειτόνων τους καί ἐπιθυμοῦσαν νά διδαχτοῦν ἀπό τίς γνώσεις τῶν Ἀράβων καί νά μιμηθοῦν τίς διασκεδάσεις τῶν Δυτικῶν.

Ἡ ἀγάπη τους γιά τήν ὁμορφιά ἦταν ἀκόμα θαυότερη. Ἡ ὁμορφιά τῶν ἀνθρώπων εἶχε μεγάλη ἐπίδραση ἀπάνω τους. Τόν 7ο αἰῶνα οἱ στρατιῶτες ἤθελαν νά κάμουν αὐτοκράτορα ἕναν Ἀρμένιο, τό Μιζίζβο, γιατί ἦταν πολύ ὁμορφος¹⁵⁵. Τήν ἀνόνητὴ αὐτοκράτειρα Ζωή τήν ἐσωξε ἀπό τήν περιφρόνηση ἢ ὁμορφία της¹⁵⁶. Ἀκόμα καί ὅταν ἦταν ἐξήντα χρονῶν φαινόταν σάν κοριτσάκι μέ τά χρυσά της τά μαλλιά καί τό ἄψογο δέρμα της καί πολύ ἐθαύμαζαν τά ἀπλά ἄσπρα φορέματα πού φοροῦσε. Ἀγαποῦσαν πολύ τά ὠραῖα τοπία. Οἱ ὠραῖοι κῆποι, τά πάρκα καί τά λουλούδια τούς μάγευαν – οἱ κῆποι τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα περιγράφονται μέ ἀληθινό οἶστρο – καί τά μοναστήρια τους τά χτίζανε σέ τοποθεσίες πού ἐδέσποζαν πάνω ἀπό τίς ὠραιότερες θέες πού μποροῦσαν νά βροῦν. Τά κτίριά τους, τά ὑφάσματά τους, τά βιβλία τους, ὅλα ἀντανακλοῦσαν τήν ἴδια λαχτάρα γιά τήν ὁμορφιά, μιά ὁμορφιά ὅμως πού δέν ἦταν ἐντελῶς τοῦ κόσμου τούτου. Γιά τούς Βυζαντινοὺς ἡ ὁμορφιά εἶχε ἕνα ἐσώτερο νόημα. Βοηθοῦσε τή μυστική τους ἐκσταση, ἦταν μέρος τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωὴ ἦταν ἀνιαρὴ καί ἄσκημη, ὁ προσκυνητὴς ὅμως, εἴτε ἦταν ἀπλὸς πολίτης στήν Ἀγία Σοφία εἴτε ἐρημίτης στόν Ἀθῶ, βρισκόταν πολύ μακριά ἀπό ὅλα αὐτά. Ἡ ἀρχιτε-

¹⁵³ Γλυκᾶς, 527-8.

¹⁵⁴ Ἀκροπολίτης, 130.

¹⁵⁵ Θεοφάνης, 352.

¹⁵⁶ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 1, 102. 2, 49.

κτονική τῶν ἀνθρώπων στή μεγάλη ἐκκλησία καί ἡ θεία ἀρχιτεκτονική στό "Ἅγιον Ὅρος τό ἴδιο τόν ἐξύψωναν πάνω ἀπό τήν καθημερινότητα τοῦ κόσμου καί τόν ἔφερναν πιό κοντά στό Θεό καί στήν ἀληθινή πραγματικότητα. Γιά τό Βυζαντινό ὁμορφιά καί θρησκεία ἦταν ἀλληλένδετες, καί αὐτό ὠφελοῦσε καί τίς δύο.

Τή σχέση αὐτή τήν καταλαβαίνουμε καλύτερα ἅμα θυμηθοῦμε ποιοί ἦταν τό ὑπόδαθρο τῆς βυζαντινῆς ζωῆς. Οἱ Βυζαντινοί ζοῦσαν σέ ἓναν κόσμο σκληρό καί ἀδέδαιο. Ἐξω ἀπό τά σύνορα ἐνεδρεῦανε συνεχῶς οἱ βάρβαροι καί πάρα πολύ συχνά ξεχύνονταν οἱ ὀρδές τους καί διασχίζοντας τίς ἐπαρχίες ἤ τή θάλασσα, ἔφταναν μπροστά στίς πύλες καί τῆς ἴδιας τῆς πρωτεύουσας. Οἱ φωτιές τῶν καταλισμῶν τῶν Οὐννων, τῶν Περσῶν, τῶν Βουλγάρων, εἶχαν ὅλες λάμψει μπροστά στήν Πόλη, τά πλοῖα τῶν Σαρακηνῶν καί τῶν Ρώσων εἶχαν σκεπάσει τή θάλασσα κάτω ἀπό τά τείχη της. Πρίν ἀπό τούς Βενετούς πειρατές καί ἀπό τούς Τούρκους, πολλοί μεγάλοι στρατοί καί στόλοι λίγο εἶχε λείπει νά πετύχουν. Στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰῶνα ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶχαν διαταγή νά ἔχουνε στά σπίτια τους προμήθειες γιά τρία χρόνια, τόσοι πολλοί ἦταν οἱ κίνδυνοι πού караδοκοῦσαν ὁλόγυρά τους¹⁵⁷.

Οἱ Βυζαντινοί, κυκλωμένοι ἀπό τό φόβο καί τήν ἀδεβαιότητα, δέν ἦταν δυνατό νά μήν εἶναι φιλύποπτοι, νά μήν ἔχουν νεῦρα πού φούντωναν μέ τό παραμικρό καί ὀδηγοῦσαν στή μανία ἢ στόν πανικό. Ἦταν ἀναπόφευκτο νά ζητᾶνε παρηγοριά σέ πράγματα ὑπερκόσμια, στήν ἔνωση μέ τό Θεό καί στήν ἐλπίδα γιά τή μέλλουσα ζωή. Ἦξεραν ὅτι ἡ ἐπίγεια ζωή ἦταν θλιβερή. Τό ἀπλό γέλιο καί ἡ εὐτυχία τῶν ἀρχαίων εἶχαν χαθεῖ. Τό βυζαντινό πνεῦμα ἦταν δηκτικό, τήν ἐξυπνάδα τους τήν ἔδειχναν μονάχα μέ τό σαρκασμό καί μέ τήν κοροϊδία. Καί ἀληθινά, καί ἡ ἴδια ἡ ζωή σάν κοροϊδία ἔμοιαζε. Σέ ἓναν κόσμο σκοτεινό καί ταραγμένο ἡ μεγάλη αὐτή Αὐτοκρατορία, ἡ τελευταία κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ, συνεχῶς κλονιζόταν μπροστά στούς βαρβάρους καί δέ συνερχότανε παρὰ μονάχα γιά νά ἀντιμετωπίσει νέες ἐπιθέσεις. Αἰῶνες ὁλόκληρους ἡ μεγάλη Πόλη ἔμεινε ἄθικτη, σύμβολο στά μάτια τῶν ξένων αἰώνιας δύναμης καί αἰώνιου πλούτου. Οἱ Βυζαντινοί ὅμως ἤξεραν ὅτι κάποια μέρα

¹⁵⁷ Θεοφάνης, 384.

τό τέλος θά ἐρχόταν, ὅτι κάποια ἀπό ὅλες αὐτές τίς ἐπιθέσεις κάποτε θά πετύχαινε. Οἱ προφητεῖες πού ἦταν γραμμένες σέ ὅλη τήν Κωνσταντινούπολη, σέ κίονες καί σέ σοφά βιβλία, ὅλες τήν ἴδια ἱστορία ἔλεγαν, γιά τίς ἡμέρες πού δέ θά ὑπῆρχαν πιά αὐτοκράτορες, γιά τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Πόλης, γιά τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ πολιτισμοῦ.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ

Ἡ καλή μόρφωση ἦταν τό ἰδανικό κάθε Βυζαντινοῦ. Τὴν ἀ παι δε υ σ ί α, τὴν ἔλλειψη πνευματικῆς καλλιέργειας, τὴ θεωροῦσαν ἀτύχημα καὶ συμφορὰ, σχεδόν ἐγκλημα. Τούς ἀμαθεῖς συνεχῶς τοὺς κοροΐδευαν – τὸν ἀγροῖκο αὐτοκράτορα Μιχαήλ Β΄, πού ἦταν θύμα ἀναρίθμητων σατιρῶν¹, τὸ Σλάβο πατριάρχη Νικήτα, πού ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ τὸν περιγελοῦσε², τὸ φιλόσοφο Ἰωάννη Ἰταλό, πού δέν ἔχασε ποτέ τὴν ἰταλική προφορὰ του³, καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Μαργαρίτη, πού ἡ φρασεολογία του ἦταν τόσο χυδαία πού θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς εἶχε μεγαλώσει τρώγοντας κριθάρι καὶ πίτουρα⁴. Καὶ συγγραφεῖς, ὅπως ἡ Ἄννα Κομνηνή, συνεχῶς ἐγκωμιάζουν αὐτοὺς πού τὸ πνεῦμα τους εἶναι καλλιεργημένο καὶ ἔχουν πολλές γνώσεις.

Σέ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἱστορία ἡ ὕλη καὶ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας δέν ποικίλλουν καὶ πολὺ. Τό πρῶτο πράγμα πού διδασκόταν ἓνα παιδί, ὅταν γινόταν ἕξι χρονῶν, ἦταν ἡ γραμματικὴ ἢ «τό ἑλληνίζειν τὴν γλῶσσαν». Μ' αὐτό, ἐκτός ἀπὸ τὸ διάβασμα καὶ τὸ γράψιμο καὶ τὴ γραμματικὴ καὶ τὸ συνταχτικό, ὅπως τὰ ἐννοοῦμε σήμερα, ἐξυπακουόταν ἐπίσης μιὰ γνώση τῶν κλασσικῶν, καθὼς καὶ σχόλια στοὺς κλασσικούς, ἰδίως στὸν Ὅμηρο, πού τὰ ἔργα του τὰ μάθαιναν ἀπ' ἔξω. Ὁ Συνέσιος τὸν 5ο αἰῶνα μιλάει γιὰ τὴν ἱκανό-

¹ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, 49.

² Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ θεμάτων*, 54.

³ Ἄννα Κομνηνή, 133.

⁴ Ἀκροπολίτης, 130.

τητα τοῦ ἀνιψιοῦ του νά ἀποστηθίζει τόν Ὅμηρο (μάθαινε πενήντα στίχους τήν ἡμέρα)⁵, ἐνῶ ὁ Ψελλός, ἀπό πολύ μικρός, ἤξερε ὁλόκληρη τήν Ἰλιάδα ἀπ' ἑξῶ⁶. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὅλοι οἱ Βυζαντινοί ἦταν σέ θέση νά ἀναγνωρίζουν στίχους τοῦ Ὁμήρου. Ἡ Ἄννα, πού ἐξηγταέξι φορές στήν «Ἀλεξιάδα» τῆς ἀναφέρει στίχους του, σπάνια προσθέτει «τό ὁμηρικόν ἐκεῖνο». Ἦταν τελείως περιττό. Καί τοὺς ἄλλους ποιητές τοὺς διάβαζαν καί τοὺς μάθαιναν, κανένας ὅμως δέν εἶχε τήν ἀνώτατη αὐτή θέση πού διατήρησε ὡς τό τέλος ὁ Ὅμηρος. Σέ ἡλικία δεκατεσσάρων περίπου χρονῶν ὁ μαθητής περνοῦσε στή ρητορική, μάθαινε δηλαδή ὀρθή προφορά καί μελετοῦσε συγγραφεῖς ὅπως τό Δημοσθένη καί πολλοὺς ἄλλους πεζογράφους. Μετά τή ρητορική ἔπρεπε νά σπουδάσει τήν τρίτη ἐπιστήμη, τή φιλοσοφία, καί τίς τέσσερις τέχνες, τήν ἀριθμητική, τή γεωμετρία, τή μουσική καί τήν ἀστρονομία. Μποροῦσε ἐπίσης νά διδαχτεῖ νομικά, ἱατρική καί φυσική. Παράλληλα μέ τά μαθήματα αὐτά ἔδιναν στό παιδί καί θρησκευτική μόρφωση. Τά θρησκευτικά ὅμως τά δίδασκαν χωριστά καί οἱ διδάσκαλοι ἦταν κληρικοί. Τά παιδιά μάθαιναν ὁλόκληρη τή Βίβλο. Μετά τόν Ὅμηρο, ἡ Βίβλος εἶναι ἡ κυριότερη πηγή νύξεων καί παραπομπῶν στή βυζαντινὴ λογοτεχνία⁷.

Οἱ δάσκαλοι ἀνῆκαν σέ σχολές ἢ πανεπιστήμια ἢ ἦταν οἰκοδιδάσκαλοι. Τό θέμα γενικά τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι μᾶλλον σκοτεινὸ⁸. Πιθανόν στίς ἀρχές τῆς Αὐτοκρατορίας τά πρῶτα μαθήματα τῆς ἀνάγνωσης νά τά ἔκανε κάποιος μοναχός, πολύ γρήγορα ὅμως ὁ μαθητής πῆγαινε σέ κάποιο σχολεῖο, ὅπου ἔπαιρνε ὅλη τήν ὑπόλοιπη λαϊκὴ του μόρφωση. Ὁ Κωνσταντῖνος ἵδρυσε μιὰ σχολή στή Στοά καί ὁ Κωνσταντῖνος τῆ μετέφερε στό Καπιτώλιο. Ὁ Ἰουλιανός ὁ Παραδότης ἀπαγόρευσε νά διδάσκουν ἐκεῖ χριστιανοί καί, παρ' ὅλο πού ἡ ἀπαγόρευση ἀνακλήθηκε, οἱ κυριότεροι καθηγητές τοῦ 5ου αἰῶνα φαίνεται ὅτι ἦταν ἐθνικοί. Ὁ Θεοδοσίος Β' διόρισε στή Σχολή δέκα Ἑλλήνες καί δέκα

⁵ Βλ. Baynes, *Byzantine Empire*, 151-2.

⁶ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 1, 55.

⁷ Βλ. τό κεφάλαιο γιά τήν ἐκπαίδευση στοῦ Buckler, *Anna Comnena*, 165 ἑξ.

⁸ Βλ. Brehier, *L'Enseignement Supérieur à Constantinople*, στό *Byzantion*, τόμ. 3, 73-94, τόμ. 4, 13-28. Schemmel, *Die Hochschule von Konstantinopel*, *passim*.

Λατίνους για να διδάσκουν γραμματική, πέντε Έλληνες και τρεις Λατίνους σοφιστές, δύο νομοδιδασκάλους και ένα φιλόσοφο. Στη Σχολή ήταν προσαρτημένη και μία δημόσια βιβλιοθήκη που την είχε ιδρύσει ο Ίουλιανός και είχε 120.000 τόμους⁹. Κάηκε όμως το 476 επί Βασιλίσκου. Εκτός απ' το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης υπήρχαν και άλλα – στην Αντιόχεια όπου δίδασκε ο Λιβάνιος, στην Αλεξάνδρεια, την πατρίδα της Ύπατης, στη Βηρυττό με τις νομικές του σχολές, στην Αθήνα, που ήταν ονομαστό για τη φιλοσοφία, όπως στη Γάζα για τη ρητορική.

Μετά τον Ίουστινιανό η Σχολή σπάνια αναφέρεται. Ξέρουμε ότι με το πάθος του για το χριστιανισμό και την όμοιομορφία έκλεισε τη Σχολή των Αθηνών, δημεύοντας τα κεφάλαια που είχε από διάφορες δωρεές, και απαγόρευσε να διδάσκονται τα νομικά σέ άλλες σχολές εκτός απ' της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας και της Βηρυττού. Και όλοι οι καθηγητές των πανεπιστημίων έπρεπε να είναι χριστιανοί. Αργότερα έμειωσε και τους μισθούς τους. Λέγεται ότι τελικά το πανεπιστήμιο το έκλεισε ο Φωκάς. Στη σκοτεινή περίοδο του 7ου αιώνα η παιδεία δεν είχε τόση διάδοση και τους επόμενους αιώνες τα παιδιά τα δίδασκαν δάσκαλοι κυρίως ιδιωτικοί. Ο Θεόδωρος Στουδίτης και ο πατριάρχης Νικηφόρος, όταν άρχισαν να μαθαίνουν γράμματα, είχαν και οι δύο το γραμματοδιδάσκαλό τους και αργότερα πήγαν σέ μία έκκλησιαστική θεολογική σχολή¹⁰. Ο Άνανίας ο Σιρακούνιος, που έζησε γύρω στο 600-650, είχε έναν καθηγητή που ήταν πολύ της μόδας τότε, τον Τυχικό το Βυζάντιο, που είχε σπουδάσει φιλοσοφία στην Αθήνα και αργότερα εγκαταστάθηκε στην Τραπεζούντα, όπου η μεγάλη του βιβλιοθήκη ήταν ένα θέλγητρο επιπλέον¹¹. Στο μεταξύ όμως πήρε στά χέρια της την εκπαίδευση ή εκκλησία. Ο Ηράκλειος ίδρυσε μία σχολή στην εκκλησία των Χαλκοπρατειών που την έπαινε ο πατριάρχης, και υπήρχαν και άλλες σχολές προσαρτημένες στη Μονή του Στουδίου και στην εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων και μία μεγάλη στους Αγίους Αποστόλους όπου, τον 11ο αιώνα,

⁹ Κεδρηνός, 1, 616.

¹⁰ Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, *M.P.G.*, τόμ. 99, 117. Ίγνατίου, Βίος Νικηφόρου, έκδ. de Boor, 170.

¹¹ Άνανίας ο Σιρακούνιος, μετάφρ. Conybeare, στή *B.Z.*, τόμ. 6, 572-3.

έδιναν μιά πολύ γενική λαϊκή παιδεία¹². Ἀκόμα καί τούς νέους πού πήγαιναν νά σπουδάσουν στήν Τραπεζούντα μέ τόν Τυχικό, τούς συνόδευε ὡς ἐκεῖ ἕνας διάκονος τοῦ πατριάρχη.

Ὁ ἔλεγχος τῆς ἐκκλησίας συνέργησε κι αὐτός στίς συμφορές τῆς Αὐτοκρατορίας γιατί ἐμπόδισε τή μεγάλη μόρφωση. Τή λαϊκή παιδεία, μέ τό εἰδωλολατρικό της παρελθόν, ἡ ἐκκλησία τήν ἐβλεπε μέ κάποια δυσπιστία. Ὁ Παχώμιος, τόν 8ο αἰώνα, ὑπογραμμίζει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀληθινή γνώση τῆς θεολογίας καί τή γνώση τήν κοσμική, «αὕτη γάρ ἐστίν ὅτ' ἐν πολλοῖς ἀμαρτάνουσα»¹³, καί ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος παρομοιάζει τή δεύτερη μέ τήν Ἄγαρ καί τήν πρώτη μέ τή Σάρα¹⁴. Καί οἱ ταιλαιπωρίες τῆς ἐκκλησίας τήν ἐποχή τῆς εἰκονομαχίας μεγάλωσαν ἀκόμα περισσότερο αὐτή τή δυσπιστία. Τόν 9ο αἰώνα ὅμως ἡ κατάσταση ἦταν πιό ἡρεμη καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἀρχές λιγότερο δύσπιστες. Ὅταν καλυτέρεψαν οἱ σχέσεις μέ τούς Ἀραβες ἄρχισαν νά μελετοῦν καί τόν πολιτισμό τοῦ Ἰσλάμ. Τήν ἐποχή ἐκείνη ἔχουμε μιά μεγάλη ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων, παρ' ὅλο πού τούς πρωτοπόρους της, ἀνθρώπους σάν τό Φώτιο καί τόν Ἰωάννη Γραμματικό, ὁ ὄχλος τούς θεωροῦσε μάγους. Ὁ θεῖος καί ὑπουργός τοῦ Μιχαήλ Γ', ὁ καῖσαρ Βάρδας, ἴδρυνε ἕνα νέο κρατικό πανεπιστήμιο στή Μαγναύρα. Ἐπί κεφαλῆς ἦταν ὁ καθηγητής τῆς φιλοσοφίας – ὁ οἰκουμενικός διδάσκαλος – καί ὕστερα ἀπ' αὐτόν οἱ καθηγητές τῆς γραμματικῆς, τῆς γεωμετρίας καί τῆς ἀστρονομίας. Στή θέση αὐτή διόρισαν τό Λέοντα τό Φιλόσοφο, πού δίδασκε ὡς τότε στήν ἐκκλησιαστική σχολή τῶν Σαράντα Μαρτύρων¹⁵. Ἕνα μέρος ὅμως τοῦ κλήρου – οἱ ἐχθροί τοῦ σοφοῦ Φωτίου – ἐξακολούθησαν νά εἶναι ἀντίθετοι. Ἕνας ἀπό τούς μαθητές τοῦ Λέοντος, ἕνας μοναχός πού τόν ἔλεγαν Κωνσταντῖνο, ἔγραψε ἕνα φαρμακερό ποίημα γιά τό δάσκαλό του, καί ἐκεῖ ἀναφέρει τούς κινδύνους ἀπ' τόν ἐλληνισμό, ὅπως λεγόταν τότε ὁ εἰδωλολατρικός πνευματικός πολιτισμός τῆς Ἑλλάδας¹⁶.

Τό 10ο αἰώνα ὁ συγγραφέας τοῦ Φιλοπάτριδος κοροϊ-

¹² Ψελλός, στή *B.G.M.*, τόμ. 5, 420.

¹³ Παχώμιος, στή *M.P.G.*, τόμ. 98, 1333.

¹⁴ Βίος Ἀγίου Νικηφόρου, *M.P.G.* τόμ. 100, 56-7.

¹⁵ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 189-92.

¹⁶ Στήν *M.P.G.*, τόμ. 107, LXI-II.

δεύει τούς σπουδαστές τοῦ πλατωνισμοῦ¹⁷, καί ἀκόμα καί τόν 11ο ὁ Κεκαυμένος δηλώνει ὅτι ἡ γνώση τῆς Βίβλου, λίγη λογική καί θεωρητικός λογισμός ἦταν ὅλα ὅσα χρειαζόταν ἓνα παιδί¹⁸. Ἡ παιδεία ὡστόσο συνεχῶς ἐξαπλωνόταν. Πραγματικά, ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ΄ ἡ αὐλή ἦταν σχεδόν μιά ἀκαδημία, ὅπου ὅλοι μελετοῦσαν ἱστορία. Τό 10ο αἶωνα ἓνας ἅγιος, πού καταγόταν ἀπό γονεῖς πού ἀνήκαν στή μεγαλοαστική ἢ στή μεσαία ἀστική τάξη, τό πρῶτο πού μάθαινε ἦταν τό «ἐλληνίζειν τήν γλῶσσαν», ἄν καί βέβαια ἡ εὐσέβεια θά τόν ἔκανε, ἀπό πολύ μικρή ἡλικία, νά εἰδικευθεῖ στή θεολογία. Κάποτε ὡστόσο τό πανεπιστήμιο πού ἱδρυσε ὁ Βάρδας ἔκλεισε. Πιθανόν αὐτό νά τό ἔκανε ὁ Βασίλειος Β΄ πού πίστευε, ὅπως καί ὁ συγγραφέας τοῦ Φιλοπατριδός, ὅτι τά πολλά γράμματα δέν ὠφελοῦσαν τό κράτος καί ἦταν ἐπιπλέον καί μιά τρέλα πού κόστιζε πολύ. Ὅταν ὁ Ψελλός καί οἱ ἄλλοι σύγχρονοί του, πού γεννήθηκαν στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἵωνα, θέλησαν νά μορφωθοῦν, ἔπρεπε ἢ νά μελετήσουν μόνοι τους ἢ νά πάρουν οἰκοδιδασκάλους ἢ νά πᾶνε στά σχολεῖα τῆς ἐκκλησίας¹⁹.

Ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Γ΄, παρ' ὅλο πού ὁ ἴδιος ὑπερηφανεύοταν γιά τήν καλλιέργειά του, δέν ἔκαμε τίποτα γιά νά διορθώσει τά πράγματα. Ὁ Κωνσταντίνος Θ΄ ὅμως ἐξαναγκάστηκε ἀπό τή φοβερή κατάσταση τῆς νομικῆς ἐπιστήμης – οἱ δικηγόροι ἦταν ὅλοι αὐτοδίδακτοι καί μέ τρόπο ἀνεπαρκή – νά ἰδρύσει τό 1045 μιά νομική σχολή, ὅπου ὅλοι οἱ νομικοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά φοιτήσουν πρίν ἀρχίσουν νά ἐξασκοῦν. Συγχρόνως ἱδρυσε καί μιά ἔδρα φιλοσοφίας ὅπου διδασκόταν ἐπίσης καί ἡ θεολογία καί οἱ κλασικοί. Ὁ καθηγητής τῆς νομικῆς, ὁ νομοφύλαξ, ἦταν ὁ πρύτανης αὐτοῦ τοῦ πανεπιστημίου. Ὁ Κωνσταντίνος διόρισε σ' αὐτή τή θέση ἓνα διακεκριμένο δικαστικό, τόν Ἰωάννη Ξιφυλίνου, ἐνῶ ὁ Ψελλός διορίστηκε καθηγητής τῆς φιλοσοφίας. Φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ διοργάνωση διατηρήθηκε ὡς τό 1204. Ἡ ἐκπαίδευση ἔγινε ἀκόμα πιο προσιτή ὅταν ὁ Ἀλέξιος Α΄ ἄνοιξε καί πάλι τίς σχολές τῶν ὀρφανοτροφείων. Τό κρατικό πανεπιστήμιο καί οἱ σχολές ὑπάγονταν ἀπ' εὐθείας στόν

¹⁷ Βλ. Reinach, *Cultes, Mythes et Religion*, 1, 383-92.

¹⁸ Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, 46, 75.

¹⁹ Ψελλός, στή *B.G.M.*, τόμ. 5, 14, 91, 147.

αυτοκράτορα. Ἐκεῖνος διόριζε, πλήρωνε καὶ ἔπαυε τοὺς καθηγητές, ἐπιθεωροῦσε συχνὰ τίς τάξεις, ἔκανε ἐρωτήσεις στοὺς μαθητές καὶ παρακολουθοῦσε τὰ μαθήματα²⁰ – σῶζεται μιὰ εἰκόνα τοῦ Μιχαήλ Γ' πού παρακολουθεῖ τὴ διδασκαλία τοῦ Ψελλοῦ²¹. Ὁ Ἀλέξιος Α' πάνω ἀπὸ ὅλα τοποθετοῦσε τὴ μελέτη τῆς Βίβλου. Οἱ κλασικὲς σπουδὲς ὥστόσο ποτὲ δὲν εἶχαν τόση διάδοση ὅσο ἐπὶ Κομνηνῶν. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ ποῦμε ὡς ποιά τάξη τῆς κοινωνίας ἔφτανε ἡ μόρφωση. Ὁ πάμπτωχος ποιητὴς Προδόρομος εἶχε μάθει γραμματική καὶ ρητορική καὶ εἶχε μελετήσει τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα, παραπονιόταν ὅμως ὅτι ἡ τραχιά προφορὰ τῆς ἀγορᾶς εἶχε παραμερίσει τὴ λεπτὴ ὁμιλία καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν βιβλιοθήκες πού νὰ μποροῦν νὰ τίς χρησιμοποιοῦν οἱ φτωχοί²². Πραγματικά, ἡ ἐλλειψὴ τῶν βιβλιοθηκῶν φαίνεται ὅτι δημιουργοῦσε συνεχῶς δυσκολίες. Ἀπὸ τὸ 476 δημόσια βιβλιοθήκη δὲν ὑπῆρχε. Τὰ μοναστήρια καὶ οἱ ἐκκλησίαι εἶχαν συχνὰ τίς βιβλιοθήκες τους, ἂν ὅμως ἡ συλλογὴ τῶν βιβλίων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Χριστοδοῦλου στὴν Πάτμο ἦταν τυπική, τὰ βιβλία τους ἦταν κυρίως θεολογικά. Ἀπὸ τὰ 330 βιβλία τῆς Πάτμου τὰ 129 ἦταν λειτουργικά καὶ μόνο 15 λαϊκά²³. Μεγάλες ιδιωτικὲς βιβλιοθήκες ὅπου, χωρὶς ἀμφιβολία, ἐπιτρεπόταν νὰ πηγαίνουν οἱ λόγιοι, ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν, καὶ ὑπῆρχε καὶ ἓνα πλήθος ἀπὸ γραφεῖς – κυρίως λαϊκοὺς, ἂν καὶ ἓνας ἀριθμὸς μοναχῶν ἦταν κι ἐκεῖνοι ἀντιγραφεῖς – πού ἀντιγράφανε χειρόγραφα. Ἐνα ἀπὸ τὰ εἶδη πού πουλοῦσε τὸ Βυζάντιο στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν καὶ τὰ ὥραϊα βιβλία. Τὰ βιβλία ὅμως ἦταν πάντα ἀκριβά. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα ὁ Ἀρέθας, ὁ βιβλιόφιλος ἐπίσκοπος Καισαρείας, πλήρωσε τέσσερα νομίσματα – πού εἶχαν ἀγοραστικὴ ἀξία δώδεκα περιπυρ σημερινῶν λιρῶν – γιὰ μιὰ καλὴ ἔκδοση τοῦ Εὐκλείδου²⁴.

Ἡ λεηλασία τοῦ 1204 ἀναστάτωσε ὅλο τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Ὁ ἑλληνισμὸς ὀρισκόταν τότε στὸ ὕψος του. Ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος μόλις εἶχε πάει στὴν Ἀθήνα γεμάτος ἐνθουσιασμό γιὰ

²⁰ Neumann, *Weltstellung des Byzantinischen Reichs*, 67.

²¹ *Νέος Ἑλληνομνημων*, τόμ. 12, 241.

²² Προδόρομος, *M.P.G.*, τόμ. 133, 1291 ἑξ., 1313 ἑξ., 1419-22.

²³ Diehl, *Etudes Byzantines*, 307 ἑξ.

²⁴ Σημείωση στὸ χειρόγραφο τῆς Βοδλιανῆς.

ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ
[ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ, ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΜΑΡΙΑ]
Μικρογραφία τοῦ 15^{ου} αἰώνα. Βιβλιοθήκη Βατικανού.

ΙΩΑΝΝΗΣ Β΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ – ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ
 ΑΛΕΞΙΟΣ Β΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ – ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Α΄, ΚΟΜΝΗΝΟΣ
 ΙΣΑΑΚΙΟΣ Β΄, ΑΓΓΕΛΟΣ – ΑΛΕΞΙΟΣ Γ΄, ΑΓΓΕΛΟΣ
 Μικρογραφία τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Βιβλιοθήκη τῆς Μοδένας.

τό κλασικό της παρελθόν και ό μεγάλος κληρικός Ευστάθιος Θεσσαλονίκης μόλις πρίν από λίγο είχε τελειώσει τά σχολιά του στόν Πίνδαρο. Τώρα οί λόγιοι σκορπίστηκαν, οί σχολές τους έξαφανίστηκαν και τά βιβλία τους καταστράφηκαν από τίς φλόγες τών Λατίνων. Ή λογιουσίνη ώστόσο δέν χάθηκε και, πολύ γρήγορα, κέντρο της έγινε ή έξόριστη αὐλή τής Νικαίας. Έκει εγκαταστάθηκε ό σοφός Βλεμμίδης. Ό πατέρας του ήταν γιατρός στήν Κωνσταντινούπολη και τό 1204 αποσύρθηκε στήν Προύσα. Στό χάος πού έπακολούθησε μετά τήν καταστροφή, ό Βλεμμίδης δυσκολεύτηκε νά βρεΐ δασκάλους και τελικά τά περισσότερα τά έμαθε από έναν έρημίτη στά βουνά τής Βιθυνίας πού τόν έλεγαν Πρόδρομο, και πού του δίδαξε αριθμητική, γεωμετρία και άστρονομία. Τό 1238 ό Βλεμμίδης περιόδευσε τόν παλιό βυζαντινό κόσμο και συγκέντρωσε χειρόγραφα, έφοδιασμένος μέ συστατικά γράμματα από τόν αυτοκράτορα τής Νικαίας²⁵. Χάρη κυρίως στίς δικές του προσπάθειες ή παιδεία στή Νίκαια έφτασε σέ ένα επίπεδο ύψηλό. Έκει έσπούδασαν και έδίδαν ό Παχυμέρης και ό Άκροπολίτης. Και ή αὐλή τής Νικαίας, ιδίως τήν εποχή τής αυτοκρατειρας Ειρήνης, τής γυναίκας του Ίωάννου Βατάτζη, και του γιου της του Θεοδώρου, προστάτεψε ιδιαίτερα τά γράμματα. Ή Ειρήνη είπε μιά φορά τόν Άκροπολίτη άνόητο γιατί έλεγε ότι ή εκλειψη γίνεται επειδή ή σελήνη μπαίνει ανάμεσα στή γή και στόν ήλιο, ύστερα όμως του ζήτησε συγγνώμη και είπε στόν άντρα της πού τής έλεγε νά μή στενοχωριέται – ό Άκροπολίτης ήταν ακόμα παιδί – «ου χρεών τόν φιλοσόφους λόγους προφέροντα ούτωςί γε προσαγορευθηναι παρ' ήμων»²⁶. Παρ' όλη όμως αὐτή τή στάση, οργανωμένη σχολή ή πανεπιστήμιο δέν φαίνεται νά υπήρχε στή Νίκαια. Πιθανόν ή κυδέρνηση νά μήν είχε τίς δυνατότητες νά τό χρηματοδοτήσει.

Οί ήμέρες τών Παλαιολόγων, όταν τό Βυζάντιο άργά αλλά αναπόφευκτα πέθαινε, ήταν, σέ αντίθεση μέ τή γενική παρακμή, ή λαμπρότερη περίοδος τής βυζαντινής παιδείας. Κυκλωμένοι από δάσανα, μέ τό μέλλον σκοτεινό μπροστά τους, οί Βυζαντινοί του 14ου και του 15ου αιώνα έστρεφαν τά βλέμματά τους μέ μεγαλύτερο

²⁵ Βλεμμίδου, *Αὐτοβιογραφία* (έκδ. Teubner), 27 έξ., 35 έξ.

²⁶ Άκροπολίτης, 68.

ἀπό κάθε ἄλλη φορὰ πόθο πρὸς τίς δόξες τοῦ παρελθόντος. Συγγραφεῖς ὅπως ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ὁ πολιτικός ἢ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἢ οἱ τελευταῖες μεγάλες μορφές, ὁ Γεμιστός Πλήθων, ὁ Γεννάδιος καὶ ὁ Βησσαρίων, ἦταν βαθιά ποτισμένοι ἀπὸ τὴν κλασικὴ παιδεία, παρ' ὅλη τὴ μελέτη τῶν χριστιανῶν θεολόγων. Οἱ καθηγητὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως ὁ Πλανοῦδης, ὁ Μοσχόπουλος, ἢ ὁ Τρικλίνιος, ἤξεραν κατὰ βάθος ὅλη τὴ φιλολογία καὶ τὴ λογοτεχνία. Ὁ Χρυσολωρᾶς, πού ἡ μόρφωσή του κατέπληξε τοὺς μαθητὲς του στὴν Ἱταλία, δέν ἦταν ὥστόσο παρὰ ἓνας μέτριος ἐκπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς. Μελετοῦσαν ἐπίσης καὶ τὴ δυτικὴ σκέψη. Ὁ Ἀκίνδυνος καὶ ὁ Κυδώνης ἦταν καὶ οἱ δύο ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ σχολαστικισμό τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ἐπίσης ὑπῆρχαν κύκλοι ἀνθρώπων μορφωμένων πού συζητοῦσαν γιὰ τὰ καλύτερα λογοτεχνικά ἔργα. Καὶ ἡ Τραπεζοῦντα ἦταν ὀνομαστή γιὰ τὰ ἀστρονομικὰ τῆς ιδρύματα. Οἱ μορφωμένοι γιατροὶ τῆς, ὅπως ὁ Γεώργιος Χωνιάδης καὶ ὁ Γεώργιος Χρυσοκόκης, εἶχαν σπουδάσει στὴν Περσία καὶ εἶχαν φέρει στὴν πατρίδα τοὺς τὰ μυστικά τῆς σοφίας τῆς Ἀνατολῆς²⁷.

Δέν ξέρουμε ἂν ἐπὶ Παλαιολόγων ὑπῆρχε καμιὰ κρατικὴ σχολή. Ἕλληνες ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο, προπαντός ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμα νὰ ἔρχονται στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ μορφωθοῦν²⁸, πιθανόν ὅμως νὰ σπουδαζαν στίς ιδιωτικὲς ἀκαδημίες τῶν διαφόρων διδασκάλων. Καὶ τὰ σχολεῖα τῆς ἐκκλησίας πιθανόν νὰ ἐξακολουθοῦσαν κι αὐτὰ νὰ ὑπάρχουν, τὸ πρόγραμμά τους ὅμως τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θὰ περιοριζόταν, χωρὶς ἀμφιβολία, στὴ θεολογία. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ ἔκταση τῆς παιδείας ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ μεγάλη, καὶ στοὺς ξένους ταξιδιωτὲς ἔκανε βαθιὰ ἐντύπωση ἡ καθαρότητα τῶν ἑλληνικῶν πού μιλοῦσαν, ἀκόμα καὶ τὴν παραμονὴ τῆς πώσης τῆς, οἱ κάτοικοι τῆς Πόλης, πού μέρα μέ τὴ μέρα λιγοστεύανε.

Δέν γνωρίζουμε καθόλου τί δυνατότητες ὑπῆρχαν γιὰ τὴ μόρφωση τῶν γυναικῶν. Στὴ βυζαντινὴ ἱστορία ἀναφέρονται πολλὲς μορφωμένες γυναῖκες, ἀπὸ τὴ φιλόσοφο Ὑπατία ἢ τὴν Ἀθηναΐδα, τὴ γυναῖκα τοῦ Θεοδοσίου Β', πού εἶχε σπουδάσει ὅλες τίς ἐπιστῆ-

²⁷ Παπαδοπούλου, *Ἡ Σχολὴ τῆς Τραπεζοῦντος*, σὺν Νέο Ποιμένα, 1922.

²⁸ Π.χ. Βίος Ἀγίου Γρηγορίου Συναΐτου, ἔκδ. Pomlyalovski, passim.

μες, ἔγραφε ποιήματα καί ἔδραζε λόγους, ὥς τήν Κασσιανή, τήν ἔξυπνη ὑμνωδό πού ἡ ἀπάντησή της τῆς κόστισε ἕνα θρόνο, ἢ τή μεγάλη ἱστορικό Ἄννα Κομνηνή καί τίς ἄλλες μορφωμένες πριγκίπισσες τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Παλαιολόγων. Ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς γυναῖκες γιατροί, καί οἱ γυναῖκες πού ἀλληλογραφοῦσαν μέ τούς μεγάλους ἐπιστολογράφους φαίνεται ὅτι εἶχαν πολύ καλή μόρφωση. Ἡ μητέρα ὁμως τοῦ Ψελλοῦ δέν εἶχε μάθει τίποτα, παρ' ὅλο πού τό εἶχε παράπονο καί ἔδρισκε ὅτι τῆς ἦταν μεγάλο ἐμπόδιο στή ζωή της. Σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἱστορία δέν ἀναφέρονται πουθενά σχολές γιά τά κορίτσια. Ἀσφαλῶς δέν εἶναι λάθος ἂν ποῦμε ὅτι τά κορίτσια πού ἀνῆκαν στίς πλουσιότερες τάξεις ἐπαιρναν τήν ἴδια περίπου μόρφωση μέ τούς ἀδελφούς τους, παρ' ὅλο πού ἡ διδασκαλία θά γινόταν στό σπίτι ἀπό δασκάλους ἰδιωτικούς. Στίς μεσαῖες ὁμως τάξεις μάθαιναν ἀπλῶς νά γράφουν καί νά διαβάζουν καί τίποτα περισσότερο²⁹.

Ἡ μόρφωση ἦταν κάτι πού τό ἐπιθυμοῦσαν ὅλοι ὅσο τίποτα ἄλλο. Ἐνα μεγάλο μέρος ὁμως ἀπό τίς βυζαντινές γνώσεις μᾶς φαίνονται ἀπλοϊκές ἢ περιέργες. Ἐδίδασκαν φυσικά τέλεια τήν ἑλληνική γλῶσσα. Τούς κλασικούς συγγραφεῖς, καί τούς πεζογράφους καί τούς ποιητές, τούς διάβαζαν καί τούς ἐκτιμοῦσαν. Στή Μυριόβιβλο ἢ Βιβλιοθήκη του, πού εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πού διάβασε μέσα σ' ἕνα χρόνο, ὁ Φώτιος ἀναφέρει ἕναν ἐξαιρετικά μεγάλο ἀριθμό ἀπό συγγραφεῖς, ἀπό τόν Ἡρόδοτο ὡς τό Συνέσιο, μέ σχόλια πολύ ἔξυπνα³⁰, ἐνῶ ἡ Ἄννα Κομνηνή ἤξερε ἀρκετά καλά τούς ποιητές ὥστε νά ἀναφέρει στίχους τῶν τραγικῶν, παρ' ὅλο πού ἀποδίδει στή Σαπφώ ἕνα στίχο πού συνήθως ἀποδίδεται στόν Ἀλκαῖο³¹. Οἱ Βυζαντινοί ὁμως δυστυχῶς εἶχαν ἕνα πάθος γιά τίς ἐπιτομές, τίς διορθώσεις καί τά σχόλια. Ὁ Κομητᾶς τό 10ο αἰῶνα διόρθωσε τόν Ὅμηρο καί τοῦ ἔβαλε νέα στίξη³², ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἐρμονιακός τό 15ο αἰῶνα ἔκαμε μιά περίληψη τῆς Ἰλιάδας³³. Τόν 11ο αἰῶνα ὁ καθηγητής Νικήτας ἔδλεπε ἀλληγορίες

²⁹ Βλ. Buckler, *ἐνθ. ἀν.*, 184.

³⁰ Στῆ. *M.P.G.*, τόμ. 103, 41 ἐξ.

³¹ Ἄννα Κομνηνή, 415.

³² *Greek Anthology* (Σειρά τοῦ Loeb), τόμ. 5, 142.

³³ Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 845 ἐξ.,

σέ κάθε στίχο πού εἶχε γράψει ὁ Ὅμηρος³⁴. Ὁ Ψελλός ὑπερηφανεύεται ὅτι ἀνανέωσε τήν ἐπιστήμη τῆς σχεδογραφίας, – ἦταν ἡ λεπτομερὲς γραμματικὴ ἀνάλυση ἐκλεκτῶν κειμένων, – ὅ,τι ἀποστρεφόταν περισσότερο ἢ Ἄννα Κομνηνὴ, γιατί κατὰ τὴ γνώμη της αὐτὸ ἔδραζε τὴ γραμματικὴ παραπάνω ἀπ' τὴ λογοτεχνία. Ἡ σχεδογραφία ἦταν ἀκόμα πολὺ δημοφιλὴς καί ἐπὶ Παλαιολόγων. Ὁ Μοσχόπουλος ἔγραψε ἓνα σχεδογραφικὸ γλωσσάριο³⁵. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔδρισκαν δύσκολη τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς κλασικῆς ποίησης γιατί πρόφεραν ἀλλιῶς τίς λέξεις καί ἔπρεπε νά μάθουν τὴν ἀρχαία προφορά γιὰ νά ἐκτιμήσουν τό μέτρο της καί τό ρυθμὸ της.

Ἡ μελέτη τῶν λατινικῶν εἶχε ἀρχίσει νά σθῇ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, παρ' ὅλο πού ἐκεῖνος μιλοῦσε λατινικά. Τὸν 8ο αἰῶνα ἡ γλῶσσα τῶν Ρωμαίων ἦταν τὰ ἐλληνικά. Στὴν Κωνσταντινούπολη, πού καί πού, ὀρισκόταν κάποιος πού μιλοῦσε λατινικά, ἐνῶ στὴ Ρώμη κανένας ἀπολύτως, οὔτε στίς ἡμέρες τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, δέν μιλοῦσε ἐλληνικά. Τὸν 9ο αἰῶνα καί ὁ ἴδιος ὁ σοφὸς Φώτιος δέν ἤξερε λατινικά. Ἐξακολουθοῦσαν ὥστόσο, ἀκόμα καί ἐπὶ Ἀλεξάνδρου, νά χρησιμοποιοῦν τὰ λατινικά γράμματα στὰ νομίσματα, καί στίς ἐπίσημες τελετὲς φώναζαν ἐπευφημίες σέ παρεφθαρμένα λατινικά³⁶. Τὸ 10ο αἰῶνα ἔχουμε μιὰ ἀναγέννηση τῶν λατινικῶν σπουδῶν πού συμπίπτει μὲ ἀναγέννηση τῶν ἐλληνικῶν στὴ Ρώμη – τὰ ἐλληνικά χριστιανικά ὀνόματα, ὅπως Θεοφύλακτος καί Θεοδώρα, ἔγιναν τότε πολὺ τῆς μόδας. Τὸν 11ο αἰῶνα δέν ἦταν σπάνιοι στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκεῖνοι πού ἤξεραν λατινικά. Ὁ Ρωμανὸς Γ' μιλοῦσε λατινικά³⁷. Ὁ Ψελλὸς ἰσχυριζόταν ὅτι τὰ μιλοῦσε κι ἐκεῖνος³⁸ καί ἦταν ὑποχρεωτικὸ ὁ καθηγητὴς τῆς νομικῆς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Κωνσταντίνου Θ' νά ξέρει λατινικά³⁹. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλεξίου Α' πρὸς τὸ Monte Cassino εἶναι γραμμένες σέ ἀπίστευτα κακὰ λατινικά, – ἴσως ὁμως αὐτὰ πού ἔχουμε νά

³⁴ Ψελλός, στή *B.G.M.*, τόμ. 5, 92-3. .

³⁵ Βλ. Krumbacher, *ἐνθ. ἀν.*, 591.

³⁶ Π.χ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, 1, 370.

³⁷ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 1, 32.

³⁸ Ἰδίου, στή *B.G.M.*, τόμ. 5, 492.

³⁹ Neumann, *ἐνθ. ἀν.*, 67.

είναι τά πρόχειρα. Ἡ Ἄννα Κομνηνή φαίνεται ὅτι δέν ἤξερε λατινικά, οὔτε ἀσφαλῶς ὁ μορφωμένος ἀνιψιός της, ὁ Μανουήλ Α΄, παρ' ὅλο πού ἡ μητέρα του ἦταν Οὐγγρίδα. Ἡ γυναίκα του ὅμως, μιὰ Γαλλίδα πριγκίπισσα ἀπό τήν Ἀντιόχεια, ἤξερε καί τίς δύο γλώσσες καί κατάλαβε ἕνα διερμηνέα πού προσπαθοῦσε νά γελάσει τόν ἄντρα της⁴⁰. Μέ τή λατινική κατάκτηση ὑποχρεώθηκαν νά μαθαίνουν περισσότερα λατινικά, καί ἐπὶ Πάλαιολόγων πολλοί Ἕλληνες, ὅπως ὁ Λέων ὁ Κορίνθιος, μεταφράσανε ἔργα ἑλληνικά – κυρίως ἀγιογραφικά – στά λατινικά.

Πολύ λίγες ἄλλες γλώσσες μαθαίνανε⁴¹. Ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς ἀρκετοί λόγιοι πού ἤξεραν ἐβραϊκά καί ἡ αὐλή εἶχε τούς διερμηνεῖς της γιὰ τίς διπλωματικές της ἀνάγκες. Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι στήν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχαν πολλοί πού μιλοῦσαν ἀραβικά, καθὼς καί Ἀρμένιοι πού δέν εἶχαν ξεχάσει τή γλώσσα τῆς πατρίδας τους. Φιλολόγοι ὅμως, ὅπως ὁ ἅγιος Κύριλλος, ὁ ἱεραπόστολος πού ἀσφαλῶς ἤξερε ἐβραϊκά καί ἔμαθε μόνος του τή γλώσσα τῶν Χαζάρων καί εἶναι ὁ ἰδρυτής τῶν σλαβονικῶν σπουδῶν, ἦταν, χωρίς ἀμφιβολία, σπάνιοι. Τό Βυζάντιο εἶχε κληρονομήσει ἀπέναντι τῶν βαρβάρων τήν ἀλαξονία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἡ Ἄννα φτάνει στό σημεῖο ἀκόμα καί νά ζητάει συγγνώμη πού παρεμβάλλει στήν ἱστορία της τραχιά βαρβαρικά ὀνόματα⁴². Παρ' ὅλη τή μεγάλη τους φιλομάθεια, οἱ Βυζαντινοί δέν ἦταν δυνατό νά φτάσουν στό σημεῖο νά παραδεχτοῦν ὅτι οἱ βαρβαρικές γλώσσες ἦτανε κάτι πού μποροῦσε νά τό σπουδάζει κανεῖς στά σοδαρά.

Πολύ σπάνια ἐπίσης σπούδαζαν ἱστορία. Ἄν ὅμως κρίνει κανεῖς ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἱστορικῶν καί, ἀκόμα περισσότερο, τῶν λαϊκῶν χρονογράφων, καί ἀπό τίς συχνές ἐκδόσεις τῶν χρονικῶν, φαίνεται ὅτι ὁ πολὺς κόσμος ἐνδιαφερόταν πάρα πολὺ γιὰ τήν ἱστορία. Ἄρεσε πολὺ στοὺς Βυζαντινοὺς νά διαδράζουν γιὰ τίς παλιές δόξες τῆς Αὐτοκρατορίας. Καί τά χρονικά πού τοὺς ἄρεσαν περισσότερο ἦταν ἐκεῖνα πού ἀρχίζαν μέ τή δημιουργία τοῦ Ἀδάμ καί τῆς Εὐας καί μιλοῦσαν καί γιὰ τόν Τρωικό πόλεμο. Οἱ αὐτοκράτο-

⁴⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 191.

⁴¹ Ἡ Ἄννα ἀναφέρει ἕναν Ἕλληνα πού ἤξερε τά γαλλικά τῆς Νορμανδίας (Ἄννα Κομνηνή, 343).

⁴² Ἄννα Κομνηνή, 164.

ρες καί οἱ ἅγιοι τοῦ παλίου καιροῦ ἦταν ζωντανοί μπρὸς στὰ μάτια τους. Ὃταν ἀνακτῆθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη τὸ 1261, μιά ἀπὸ τίς πιὸ συνταρακτικὲς στιγμὲς ἦταν ὅταν ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος βρῆκε σέ μιά μικρὴ ἐκκλησίᾳ μπροστὰ στὰ τείχη τὸ σῶμα τοῦ μεγάλου προκατόχου του, τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου. Ὁ πεθαμένος πρὶν ἀπὸ τόσα χρόνια αὐτοκράτορας ξαναθάφτηκε καί πάλι μέσα σέ ἀτμόσφαιρα μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ⁴³. Καί ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ', ὅταν ἡ Πόλη ἔπεφτε, μπόρεσε νά ξεσηκώσει τοὺς συμπατριῶτες του γιὰ τὴν τελικὴ τους προσπάθεια, μιλώντας τους γιὰ τὴν ἀνδρεία τῶν προγόνων τους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τῆς Ρώμης⁴⁴.

Ἡ φιλοσοφία ἦταν πάντα πολὺ ἀγαπητὴ στοὺς Βυζαντινοὺς. Οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἤξεραν τοὺς ἐθνικοὺς φιλοσόφους καί χρωστοῦσαν πολλὰ στὸ νεοπλατωνισμό. Τὸν 7ο καί τὸν 8ο αἰῶνα ἡ παρακμὴ τῶν γραμμάτων περιόρισε τὴ μελέτῃ τῆς φιλοσοφίας, – ἂν καί ὁ μοναχὸς Κοσμᾶς τὸ 710 εἶχε διαβάσει τὸν Ἀριστοτέλη καί τὸν Πλάτωνα⁴⁵, – τὸν 9ο ὅμως αἰῶνα ἔχουμε μιά ἀναγέννηση. Ὁ Λέων ὁ Φιλόσοφος εἶχε ἰδιαίτερη ἀγάπη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μέ τὴ δική του παρότρυνση ὅμως διάβαζαν καί τὸν Πλάτωνα καί τὸν Ἐπίκουρο καί τοὺς νεοπλατωνικοὺς⁴⁶. Τὸν 11ο αἰῶνα ἔχουμε μιά μεγάλη ἀναζωογόνηση τοῦ πλατωνισμοῦ, πού τὴν κατευθύνει ὁ Ψελλός, παρ' ὅλο πού ἡ ἀξίωσή του ὅτι τὸν εἶχε τελείως ἀποκαταστήσει εἶναι λίγο ἀλαζονικὴ⁴⁷. Ὁ Ρωμανὸς Γ' καί οἱ αὐλικοὶ του ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νά καταλάβουν τὸν Πλάτωνα – χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία, ὅπως λέει ὁ Ψελλός – καί ἡ εἰκόνα πού δίνει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ αὐτοκράτορας, πού παρουσιάζεται σάν δεῦτερος Μάρκος Αὐρηλῖος, εἶναι συγκινητικὴ. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων καί σύγχρονος τοῦ Ψελλοῦ, ἦταν ἀφοσιωμένος στὸν Πλάτωνα⁴⁸, ἐνῶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ, ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, ἄφησε τὴ φιλοσοφία τοῦ Πυθαγόρα νά τὸν παρασύρει σέ μεγάλη αἵρεση⁴⁹.

⁴³ Παχυμέρης, 1, 125.

⁴⁴ Φραντζῆς, 271-8.

⁴⁵ *Βίος ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, στή *M.P.G.*, τόμ. 94, 441.

⁴⁶ Ποίημα τοῦ Κωνσταντίνου στή *M.P.G.*, τόμ. 107, 61 ἐξ.

⁴⁷ Ψελλός, στή *B.G.M.*, τόμ. 5, 508 ἐξ.

⁴⁸ Ἰδίου, *Χρονογραφία*, 1, 147. Βλ. καί ἀνωτέρω, σ. 145.

⁴⁹ Ἄννα Κομνηνὴ, 132 ἐξ.

Τόν επόμενο αιώνα ο Μιχαήλ Ἀκομινάτος προτιμοῦσε τή φιλοσοφία τῶν Στωικῶν ἀπό τόν Ἀριστοτέλη⁵⁰. Τήν εποχή ἐκείνη εἶχαν πιά παραδεχτεῖ τή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στήν ἐκπαίδευση καί ἐπὶ Παλαιολόγων πολλές φορές προσθέτανε καί τή μελέτη τοῦ δυτικῶν σχολαστικισμοῦ. Κανένας ὅμως ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς φιλοσόφους δέν ἔδωσε σοβαρό πρωτότυπο ἔργο, ἐκτός ἀπὸ τόν τελευταῖο ἀπ' ὅλους, τὸ Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, τόν τελευταῖο μεγάλο νεοπλατωνικό, πού τήν ἐλεύθερη σκέψη του τή βοήθοῦσε ἡ ἀδιαφορία του γιὰ τὸ χριστιανισμό. Γιατί παρ' ὅλο πού ἡ ἐκκλησία δέν ἀποδοκίμαζε τή μελέτη τῆς φιλοσοφίας, ὁ συνδυασμός ἑνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος καί τῆς ὀρθοδοξίας ἦταν συχνά κάπως δύσκολος.

Ἡ θεολογία ἔμεινε πάντα μιὰ ἐπιστήμη χωριστή, πού τήν ἐπόπτευε ἡ ἐκκλησία. Ἦταν ὅμως μιὰ πολὺ περίπλοκη ἐπιστήμη καί ἡ λεπτολογία καί οἱ γνώσεις τῶν μεγάλων θεολόγων, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἢ τοῦ Φωτίου ἢ τοῦ Μάρκου τῆς Ἐφέσου ἢ τοῦ Βησσαρίωνος, ἦταν ἐξαιρετικά μεγάλες. Στούς μορφωμένους ἀνθρώπους ἄρесе πολὺ νὰ ἀνακατεῦνται καί μέ τή θεολογία, – ὁ Φώτιος τίς ἀπέρραντες γνώσεις του πρέπει νὰ τίς ἀπόκτησε ὅταν ἀκόμα ἦταν λαϊκός, – καί ἰδίως στοὺς αὐτοκράτορες, πού ἦταν ἡ ἀνώτατη κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας. Αὐτοὶ ὅμως οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἐρασιτέχνες σπάνια ἦταν ἀρκετά καλοὶ θεολόγοι. Πραγματικά οἱ Ἰσαυροὶ παρασύραν τήν Αὐτοκρατορία σέ φοβερές αἰρέσεις. Ὁ Ἰουστινιανός καί ὁ Ἡράκλειος, παρ' ὅλη τήν ἀξιοθαύμαστη εὐλάβειά τους, δέν ἀκολούθησαν τὸ σωστὸ δρόμο, καί ὁ Μανουήλ Α' προσπάθησε νὰ φανεῖ πολὺ ἔξυπνος στό ζήτημα τοῦ ὀλοφυρισμοῦ⁵¹, ἐνῶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους ἐξαπατήθηκαν ἀπὸ τίς πλάνες τῶν Λατίνων. Ἀκόμα καί ὁ μορφωμένος Θεόδωρος Βατάτζης ἀγνοοῦσε μέ τρόπο θλιβερό τή διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο εἶδη λατρείας, τήν *π ρ ο σ κ ῦ ν η σ η* καί τή *λ α τ ρ ε ῖ α* ⁵². Ἦταν φρονιμότερο νὰ θαυμάζει κανεὶς τή θεολογία ἀπὸ μακριά. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ κατατρόμαξε ὅταν εἶδε ὅτι τὰ βιβλία πού προτιμοῦσε νὰ διαβάξει ἡ μη-

⁵⁰ Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Λάμπρου, 2, 120-1.

⁵¹ Νικήτας Χωνιάτης, 278-284.

⁵² Θεόδωρος Λάσκαρης, *Opera*, ἐκδ. Festa, 99.

τέρα της ήταν τά έργα τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τοῦ μυστικοῦ τοῦ 7ου αἰώνα⁵³.

Οἱ γνώσεις τῶν Βυζαντινῶν στά μαθηματικά, παρ' ὅλο πού ήταν πολύ ὑπερήφανοι γι' αὐτές δέν ξεπερνοῦσαν ἀσφαλῶς τίς γνώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Στήν ἀριθμητική τούς ήταν μεγάλο ἐμπόδιο οἱ ἄβολοι ἀριθμοί τους. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν προχωρήσει ὅσο ήταν δυνατό νά προχωρήσουν ἄνθρωποι πού ἀντί γιά ἀριθμούς χρησιμοποιοῦσαν γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου καί δέν εἶχαν δεκαδικό σύστημα. Τό ἐπόμενο βῆμα ἔμεινε νά τό κάμουν οἱ Ἀραβες. Στή γεωμετρία, παρ' ὅλο πού οἱ Ἀραβες μελετοῦσαν κι αὐτοί τόν Εὐκλείδη, οἱ Βυζαντινοί ἔλεγαν διάφορες ἱστορίες γιά νά δείξουν ὅτι ἐκεῖνοι καταλάβαιναν καλύτερα τούς γεωμετρικούς συλλογισμούς. Ὁ μαθητής τοῦ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου, πού ήταν δοῦλος στή Βαγδάτη, προκάλεσε κατάπληξη στούς σοφούς τῆς αὐλῆς τοῦ μορφωμένου καλίφη Μαμούν μέ τήν ὑπεροχή του σ' αὐτό τό πεδίο⁵⁴. Ὁ Εὐκλείδης ὥστόσο ἔμεινε πάντα, ὅπως ἄλλωστε καί ὡς τά πρόσφατα χρόνια, τό ἀκραῖο ὄριο τῶν γεωμετρικῶν γνώσεων.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν ξεπεράστηκαν καί σέ ἄλλους κλάδους. Ὁ Πτολεμαῖος ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἀκόμα αὐθεντία στήν ἀστρονομία. Ἡ Ἄννα Κομνηνή φαίνεται νά παραδέχεται τή θεωρία τῶν περιστρεφόμενων σφαιρῶν μέ τή γῆ κέντρο ἑνός ὁμόκεντρου συστήματος ἀπό σφαῖρες σάν ἐξήγηση τοῦ σύμπαντος – μιᾶ θεωρία πού τήν εἶχε διατυπώσει ὁ Ἀναξίμανδρος τόν 5ο αἰώνα π.Χ⁵⁵. Πότε-πότε παρουσιάζεται καί κάποια ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Πτολεμαίου. Ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἔγραψε τίς ἀναμνήσεις του ἀπό τήν ἐποχή πού ἐμπορευόταν μέ τίς Ἰνδίες, γιά νά δώσει στόν ἑαυτό του τήν εὐκαιρία νά ἀποδείξει ὅτι ἡ γῆ ήταν ἐπίπεδη σάν ἰσόγειο δωμάτιο, μέ τόν οὐρανό γιά ὀροφή καί τόν παράδεισο στό πρῶτο πάτωμα – ὁ Μωυσῆς εἶχε χρησιμοποιήσει αὐτή τήν εἰκόνα γιά τή σκηνή πού περιεῖχε τήν κιβωτό τῆς Διαθήκης. Ὁ ἥλιος ήταν πολύ πιό μικρός ἀπό τή γῆ καί τή νύχτα τόν ἔκρυβε ἕνα ψηλό κωνικό βουνό πού βρισκόταν στή δυτική ἄκρη.

⁵³ Ἄννα Κομνηνή, 135.

⁵⁴ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 189, ἐξ.

⁵⁵ Buckler, *ἐνθ. ἀν.*, 211, ἐξ.,

Γύρω από τή γῆ ἦταν ὁ ὠκεανός καί πέρα ἀπό τόν ὠκεανό ἡ χώρα ὅπου ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι πρὶν ἀπ' τόν κατακλυσμό⁵⁶.

Οἱ γεωγραφικές γνώσεις τῶν Βυζαντινῶν ἦταν καλές. Οἱ χάρτες τους δέ σώθηκαν καί δέ θά ἦταν σωστό νά τοὺς κρίνουμε ἀπό τόν ψηφιδωτό χάρτη τῆς Παλαιστίνης πού ἔγινε στή Madaba τόν 6ο αἰώνα, παρ' ὅλο πού ἔχει κι αὐτός τήν ἀξία του. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος κάνει ἐξαιρετικά λίγα γεωγραφικά λάθη, παρ' ὅλο πού εἶναι συχνά σκοτεινός. Ἡ Ἄννα Κομνηνή εἶναι γεμάτη πληροφορίες, συνήθως σωστές, γιά τὰ ρεύματα καί τοὺς ἀνέμους πού ἐπικρατοῦν. Μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α' ἔβαλε καί ἔκαμαν ἕνα χάρτη τῆς Ἀδριατικῆς ὅπου ἦταν σημειωμένοι οἱ ἄνεμοι⁵⁷. Τά διάφορα φαινόμενα ὅμως τῆς φύσεως δέν τὰ καταλάβαιναν σωστά. Ὁ Κεκαυμένος προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τόν κεραυνό καί ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ κρότος καί ἡ ἀστραπή γίνονται συγχρόνως⁵⁸. Καί ὁ Ἀκροπολίτης ξέρει τήν αἰτία τῶν ἐκλείψεων⁵⁹. Ἡ ἀντίληψη ὅμως ὅτι τὰ φαινόμενα αὐτά ἦταν προειδοποιήσεις ἢ τιμωρίες πού ἔρχονταν ἀπό ψηλά ἦταν τόσο διαδεδομένη – ἀκόμα καί ὁ Ἀλέξιος Α', ἐνῶ πίστευε ὅτι οἱ κομήτες «ἐξαρτῶνται ἀπό κάποιο φυσικό αἶτιο», συμβουλευόταν ὡστόσο τοὺς μάντις ὅποτε παρουσιαζόταν κανένας – ὥστε ἡ ἐξηγήσή τους φαινόταν νά εἶναι περισσότερο ἠθική παρά φυσική⁶⁰.

Στή χημεία ἡ μεγάλη συμβολή τοῦ Βυζαντίου ἦταν τό ὑγρόν πῦρ, τό εὐφλεκτο αὐτό ὑγρό πού τοῦ ἔδινε τή δυνατότητα νά κερδίζει τίς μάχες του⁶¹. Τή συνταγή του ὅμως τήν κρατοῦσαν τόσο κρυφῇ ὥστε δέν ἦταν δυνατό νά γίνει ἀφετηρία γιά νέα πειράματα. Ὡς μηχανικοὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἀφήνουν νά ἐκδηλωθεῖ ἐλεύθερα τό πρακτικό τους πνεῦμα. Τά ἀρχιτεκτονικά τους ἐπιτεύγματα εἶναι σημαντικά, κυρίως ἡ τελειότητα τοῦ θόλου. Διατηρήσανε καί ἀναπτύξανε περισσότερο τό ρωμαϊκό σύστημα γιά τήν ὕδρευση καί τοὺς ὑπονόμους καί ἔκαμαν πολλά ἐξαιρετικά μηχανήματα. Τά ρολόγια

⁵⁶ Κοσμάς, *passim* (βλ. σ. 185, σημ. 1).

⁵⁷ Ἄννα Κομνηνή, 340.

⁵⁸ Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, 83.

⁵⁹ Ἀκροπολίτης, 68.

⁶⁰ Ἄννα Κομνηνή, 308.

⁶¹ Βλ. προηγ. σελ. 172.

καί τά παιχνίδια, τά λεοντάρια πού θρυχόνταν καί ὁ θρόνος πού σηκωνόταν ψηλά, μέ τά ὁποῖα τό παλάτι ἔκανε τέτοια ἐντύπωση στούς βαρβάρους, ἦταν ὅλα δείγματα μιᾶς ἐπιδειξιοφάνειας μέ τά μηχανήματα πού συνεχῶς γινόταν μεγαλύτερη.

Ἡ ἱατρική ἦταν μιᾶ ἐπιστήμη πού ἐνδιέφερε πάρα πολύ τούς Βυζαντινούς. Ἡ ἱατρική ἐκπαίδευση ὅμως δέν περιοριζόταν μόνο στούς μελλοντικούς γιατρούς, μέ ἀποτέλεσμα ἐρασιτέχνες, ὅπως ὁ Ψελλός καί ἡ Ἄννα Κομνηνή, νά εἶναι ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι ξέρουν τόσα πολλά ὅσα καί οἱ ἐπαγγελματίες, ἐνῶ ὁ Μανουήλ Α΄ εἶχε τήν ἱκανότητα νά θεραπεύσει τό φιλοξενούμενό του τόν αὐτοκράτορα Κορράδο⁶². Ἦταν ἕνα ἐπάγγελμα πού εἶχε μεγάλη πελατεία. Ὑποχόνδριοι, ὅπως ὁ Ρωμανός Γ΄, δέν ἔκαναν τίποτα χωρίς νά συμβουλευτοῦν πρῶτα τούς γιατρούς⁶³. Ὁ Κεκαυμένος ὅμως λέει ὅτι ὅλοι τους εἶναι πάρα πολύ ἐπικίνδυνοι, καί ὅτι δημιουργοῦν μόνοι τους τίς ἀρρώστειες γιά νά πλουτίζουν. Νά παίρνεις πιπέρη γιά τό σηκότι, νά κάνεις ἀφαιμάξεις τρεῖς φορές τό χρόνο, καί, ἅμα εἶσαι ἀρρωστος, νά ἀναπαύεσαι, νά νηστεύεις καί νά μένεις στή ζεστασιά, καί τότε, λέει, δέν τούς ἔχεις ἀνάγκη⁶⁴. Καί πραγματικά, ἡ ὑγεία καί τά νεῦρα τοῦ Θεοδοσίου Β΄ καταστράφηκαν ἀπό τίς πολλές ἱατρικές φροντίδες⁶⁵. Στό σύνολό της ὥστόσο ἡ βυζαντινὴ ἱατρική ἦταν ἀξιοθαύμαστη περισσότερο γιά τόν κοινό νοῦ πού τή χαρακτήριζε παρά γιά τίς θεωρίες της, πού δέν εἶχαν προχωρήσει πέρα ἀπό τόν Ἱπποκράτη. Ἡ δόση τῶν θεωριῶν ἦταν οἱ τέσσερις χυμοί τοῦ σώματος, τό αἷμα, τό φλέγμα, ἡ κίτρινη χολή καί ἡ μαύρη χολή, καί οἱ τέσσερις θαῆμοι, τό ξηρό καί τό ὑγρό, τό θερμό καί τό ψυχρό. Τά πάντα ἐξαρτιόνταν ἀπό τήν καλή τους ἀναλογία. Ὅλοι οἱ μεγάλοι ἱατρικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ὁρειδάσιος, ὁ Ἀέτιος ὁ Ἀμιδηνός, ὁ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης, ὁ Συμεὼν Σήθ καί ὁ Ἀγάπιος ὁ Κρής πάνω σ' αὐτή τή δόση ἐργάστηκαν. Καί τά δημοφιλή διαιτητικά ἡμερολόγια, πού συμβουλευάνε τί ἔπρεπε νά τρώει κανεὶς κάθε ἐποχὴ τοῦ ἔτους, ἀναπτύχθηκαν μέ δόση μιᾶ στοιχειώδη ἐρμηνεία τῶν θαθμῶν. Τό κυριότερο ἀποτέλεσμά τους ἦταν νά δημιουργή-

⁶² Conrad, *Letter to Wibald*, στοῦ Wibald, *Epistolae*, 153.

⁶³ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, 1, 50.

⁶⁴ Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, 53.

⁶⁵ Θεοδώρου Βατάτζη, *Ἐπιστολή*, No LXX.

σουν μιά τάση προς την αρθρίτιδα, μιά αρρώστεια δυστυχώς πολύ διαδεδομένη στο Βυζάντιο⁶⁶. Οί θεραπείες όμως φαίνεται ότι ήταν τό ίδιο συνετές όπως και οί θεραπείες πού έκαναν στην Εὐρώπη ως τά σχετικώς πρόσφατα χρόνια. Οί αφαιμάξεις και οί καυτηριάσεις ήταν ίσως πολύ έντονες και δέν είχαν πάντα καλά αποτελέσματα, στην αρθρίτιδα όμως έκαναν λογικές προσπάθειες νά καθαρίσουν τόν οργανισμό απ' τά όξέα και έκαναν και χειρομάλαξη. Γιά όλες τίς αρρώστειες όρίζανε ανάπαυση και όμοιόμορφη θερμοκρασία και, μέ καλά αποτελέσματα, όρίζανε φάρμακα από βότανα⁶⁷. Ἡ Ἄννα Κομνηνή, σάν προληπτικό γιά τίς αρρώστειες, συμβουλεύει νά γυμνάζεται κανείς ταχτικά και πιθανόν νά επαναλαμβάνει μιά τρέχουσα γνώμη τής εποχής της – αν και ή εξαιρετικά ζωντανή και ακριβής περιγραφή τής τελευταίας αρρώστειας και τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα της δείχνουν ένα σπάνιο ενδιαφέρον και ταλέντο γιά ό,τι άφορᾷ τήν ιατρική⁶⁸. "Ό,τι καλύτερο όμως έχει νά επιδειξει ή βυζαντινή ιατρική ήταν ή όργάνωση τών νοσοκομείων. Δέν διέθετε μόνο ό στρατός ίκανό ιατρικό σώμα· ίκανότατο νοσηλευτικό προσωπικό είχαν και όλα τά μεγάλα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Στο νοσοκομείο τής μονής τοῦ Παντοκράτορος, πού τό είχε ιδρύσει τό 1112 ό Ἰωάννης Β', ύπηρετοῦσαν δέκα άντρες και μία γυναίκα γιατροί, δώδεκα άντρες και τέσσερις γυναίκες βοηθοί, όκτώ άντρες και δύο γυναίκες αναπληρωματικοί βοηθοί, όκτώ άντρες και δύο γυναίκες ύπηρετές, τρεῖς χειροῦργοι και δύο παθολόγοι πού έκαναν τίς διαγνώσεις σέ μιά ειδική αίθουσα γιά τίς εξετάσεις τών άσθενών. Τά μικρότερα νοσοκομεία ήταν κι εκείνα μέ τόν ίδιο τρόπο όργανωμένα, αλλά σέ μικρότερη κλίμακα. Τήν περιποίηση τών άσθενών τήν αναλαμβάνανε οί πιό γεροί από τούς τροφοίμους τοῦ ιδρύματος – γιατί τά νοσοκομεία ήταν πάντα προσαρτημένα σέ μοναστήρια άντρών ή γυναικῶν ή σέ πτωχοκομεία. Δέν μπορούμε νά πούμε πόσα τέτοια νοσοκομεία ύπήρχαν, εύσεβείς όμως αυτοκράτορες και εύγενεῖς, είχαν τή συνήθεια νά προικίζουν τέτοια ιδρύματα. Καί,

⁶⁶ Jeanselme, *Les Calendriers de Régime*, στά *Mélanges Schlumberger*, 1, 217 έξ.

⁶⁷ Buckler, *ένθ. άν.*, 215 έξ.

⁶⁸ *ένθ. άν.*

παρ' ὅλο πού δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ὄχλου θά ὑποφέρανε χωρὶς καμιά φροντίδα στά καλύβια τους, ὑπῆρχε ὥστόσο γιά ὅλους ἡ πιθανότητα νά μποῦν σ' ἓνα νοσοκομεῖο. Πιθανόν οἱ γυναῖκες γιατροί νά ἐργάζονταν μόνο στά νοσοκομεῖα, γιατί οἱ γιατροί τῶν κοσμικῶν κυριῶν ἦταν συνήθως εὐνοῦχοι, πού ὑπηρετοῦσαν καί σέ πολλά μοναστήρια⁶⁹.

Ἀπό ὅλα αὐτά φαίνεται ὅτι ἡ λατρικὴ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ παράδειγμα τῶν βυζαντινῶν γνώσεων. Γιατί ἡ ἀγάπη τῶν Βυζαντινῶν γιά τή θεωρία καί τή μόρφωση, ὅσο μεγάλη κι ἂν ἦταν κι ὅσο κι ἂν τήν ἐγκωμιάζουν, ἦτανε στεῖρα. Ἐντελῶς ἀπροσδόκητα, ἡ μεγαλοφυΐα τους φαινόταν στήν πράξη.

⁶⁹ Βλ. Οἰκονόμου, *La Vie Religieuse dans l'Empire, Byzantin*, 193 ἔξ. Petit, σὺν V.V., τόμ. 2, συμπλήρωμα. Ἄρθρο γιά τὸ *Typikon*, στή B.Z., τόμ. 8, 574.

Η BYZANTINΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ¹

Καί ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία ἔχει, κατὰ κάποιο τρόπο, τὰ ἴδια ὅρια ὅπως καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη. Λεῖπει καὶ ἀπὸ τῆ λογοτεχνία μιὰ κάποια δημιουργικὴ αὐθορμησία. Ἐνῶ στὴν τέχνη ἡ βυζαντινὴ μεγαλοφυΐα ἐκφράζεται μ' ἓναν τρόπο θαυμάσιο καὶ ὁλοκληρωμένο, ἡ λογοτεχνία παρουσιάζει μιὰ ἀνθηση μόνο στὰ δύο ἄκρα – σέ κάτι τό βαθύ καί ἐξώκοσμο ἢ σέ ζητήματα πρακτικοῦ κοινοῦ νοῦ. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς μόνο στοὺς ὕμνους καί σέ ἔργα μυστικῆς εὐλαβείας ἔχουν ἓνα μεγαλεῖο ἢ σέ ἱστορίες ἀπλές καί ἀνεπιτήδευτες, καθὼς καί στίς βιογραφίες. Ἐνῶ ὅμως τό Βυζάντιο δέν ἔδωσε παρά λίγα αἰῶνια λογοτεχνικά ἀριστουργήματα, μπορεῖ ὥστόσο νά καυχηθεῖ ὅτι εἶχε μιὰ πολὺ μεγάλη σειρὰ ἀπὸ εὐφρεῖς καί ἀξιόλογους συγγραφεῖς, πολὺ περισσότερους ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο σύγχρονο ἔθνος.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς χρόνια ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο, τίς δυσκολίες τῆς γλώσσας. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχαν τριῶν εἰδῶν ἑλληνικά. Τά ρωμέϊκα, ἡ δημοτικὴ δηλαδή γλώσσα τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ λιμανιοῦ, μιὰ γλώσσα ἀφρόντιση καί μέ πολλές ἐλλείψεις, μέ λεξιλόγιο μικτό καί μέ γραμματικὴ παιδαριώδη. Τά ἑλληνικά πού μιλοῦσαν οἱ μορφωμένες τά-

¹ Βλ. Krumbacher, *Ceschichte der Buzantinischen Litteratur*, τό κύριο βιβλίον γι' αὐτό τό θέμα. Ἀναφέρει τίς ἐκδόσεις τῶν βυζαντινῶν ἔργων πού τυπώθηκαν ὡς τό 1897. Μεταγενέστερες δημοσιεύσεις μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς στή βιβλιογραφία τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Dieterich *Byzantine Literature* στήν *Catholic Encyclopaedia*, τόμ. 3, καί στίς βιβλιογραφίες τῆς *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4.

ξεις, ή γλώσσα πού ἔγραφαν τίς ἐπιστολές τους, στήν ὁποία οἱ λέξεις τονίζονταν σύμφωνα μέ τή νέα προφορά καί τά περισσότερα φωνήεντα καί οἱ περισσότεροι δίφθογγοι εἶχαν ἀποκτήσει ἕναν ἥχο σάν ἀνοιχτό γιῶτα Ἡ γλώσσα αὐτή δέν ἦταν ὅλες τίς ἐποχές ἴδια. Τόν 11ο καί τό 12ο αἰῶνα θρῖσκόταν πολύ πῖο κοντά στά κλασικά ἑλληνικά παρά τόν 8ο καί τόν 9ο, καί ἐπὶ Παλαιολόγων τά ἑλληνικά πού μιλοῦσε ἡ καλή κοινωνία ἦταν ἐξαίρετα. Ὑπῆρχαν τέλος τά κλασικά ἑλληνικά, πού τά πρόφεραν ὅπως καί οἱ ἀρχαῖοι καί τά μάθαιναν μέ μεγάλη ἐπιμέλεια ὅλοι οἱ μορφωμένοι. Ὁ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων ἔπρεπε νά ἀποφασίσει ποιά ἀπ' αὐτές τίς γλώσσες θά διάλεγε. Ὡς τόν 7ο αἰῶνα οἱ δυσκολίες γιά τόν πεζό λόγο δέν ἦταν μεγάλες. Ἡ γραμματική καί τό λεξιλόγιο δέν εἶχαν σχετικά φθαρεῖ πολύ, ὥστε ἕνα προσεχτικό γράψιμο μπορούσε νά περάσει γιά κλασικό, στήν ποίηση ὅμως ἡ νέα προφορά ἀπαιτοῦσε νέους κανόνες προσωδίας, πού τοὺς ἀκολούθησαν πολλοί ποιητές τοῦ 6ου αἰῶνα. Ὡστόσο σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔγραφαν ποιήματα μέ τά κλασικά μέτρα, κυρίως ἰάμβους, μέ αὐστηρό σεβασμό πρὸς τοὺς κλασικοὺς χρόνους τῶν συλλαβῶν. Ὁ Θεοφάνης τόν 9ο αἰῶνα εἶναι ὁ πρῶτος πού ἀποφάσισε νά γράφει τή γλώσσα πού μιλοῦσαν, μιὰ γλώσσα ἀπλή ἀλλὰ ὄχι πολύ κομψή, γεμάτη λέξεις μικτῆς καταγωγῆς, λατινικῆς, σλαβικῆς καί ἀνατολίτικης. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' σταχυολογοῦσε ὑλικό καί ἔγραφε διβλία στή δημώδη, μιὰ δημώδη ὅμως πού θά ἦταν κάπως πῖο κατανοητὴ σέ ἕναν ἀρχαῖο Ἑλληνα. Μετὰ τή μεγάλη ἀναγέννηση ὅμως τῶν κλασικῶν στά μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα, τά κλασικά ἑλληνικά ἔγιναν γιά ὅλους τοὺς συγγραφεῖς τό ἀποκλειστικό σχεδόν μέσο μέ τό ὁποῖο μπορούσαν νά ἐκφραστοῦν, ὁποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ μόρφωσή τους, κι αὐτό πρὸς βλάβη τῆς πρωτοτυπίας τους καί τοῦ προσωπικοῦ τους ὕφους, γιατί ἔγραφαν διαρκῶς μιὰ γλώσσα κάπως διαφορετικὴ ἀπὸ τή δική τους. Στὸ Βυζάντιο δέν παρουσιάστηκε κανένας Δάντης γιά νά ἀποκαταστήσει τό λαϊκὸ ἰδίωμα, γιατί τό πραγματικὸ λαϊκὸ ἰδίωμα, τά ρωμέϊκα, τό εἶχαν ἀποκηρύξει καί στήν πραγματικότητα σχεδόν δέν τό καταλάβαιναν οἱ μορφωμένες τάξεις, ἐνῶ τή δική τους γλώσσα, τῶν μορφωμένων, τὴν ἐμπόδισαν οἱ περιοδικῆς ἀναγεννήσεις τῆς κλασικῆς νά διαμορφωθεῖ καί δέ μπόρεσε ποτέ νά ξεκόψει ἐντελῶς ἀπὸ τό ἀρχαῖο της πρότυπο.

Ὁ πεζὸς λόγος ὑπόφερε λιγότερο ἀπὸ τὴν ποίηση. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἱδρυσε τὴ νέα πρωτεύουσα, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ τελευταῖοι νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ γράφουν ἔργα σύμφωνα μὲ τὴν κλασικὴ παράδοση, πού δὲν εἶχε ὑποστῇ καμιά διακοπή. Ἡ σκέψη τῶν φιλοσόφων αὐτῶν εἶχε ἀρχίσει σιγά-σιγά νὰ γίνεται δυσνόητη καὶ ἐξεζητημένη, ἄντρες ὅμως ὅπως ὁ Πρόκλος καὶ ὁ Πορφύριος ἦταν πάντα συγγραφεῖς γεμάτοι χάρι καὶ δύναμη. Οἱ χριστιανοὶ πατέρες βρισκόνταν στὴν ἀκμὴ τους. Παρ' ὅλο πού σήμερα μόνο οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ θεολόγοι ἐμβριθύνουν στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Βασιλείου, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ἢ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἡ ἑλληνικὴ ὥστόσο λογοτεχνία μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπερήφανη γι' αὐτοὺς, γιατί καὶ ὁ ἅγιος Βασίλειος τὴν πρακτικὴν του σοφίαν καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης τὸ μυστικισμόν του καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς τὴν φλογερὴν του ἑξαορσὴν τίς ἐκφράζουν μὲ ἓνα σχετικὸ μεγαλεῖο. Ὅταν τὸν συγκρίνουμε μαζί τους, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ θεολόγος βιογράφος τοῦ Κωνσταντίνου, φαίνεται λίγο ἄξεστος, παρ' ὅλο πού ἦταν κι αὐτὸς συγγραφέας μὲ ἀρκετὴ ἀξία. Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα οἱ λόγοι τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλοπρεπέστερα δείγματα ρητορικοῦ πεζοῦ λόγου πού ἔχουν γραφεῖ στὰ ἑλληνικά. Στὸν ἴδιον αἰῶνα ἀνήκει καὶ τὸ ἀνώνυμον ἔργο πού ἀποδίδεται σὸ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτη καὶ εἶχε τεράστια ἐπίδραση σὲ ὅλην τὴν χριστιανοσύνην. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ συγχωνευθεῖ ὁ νεοπλατωνικὸς μυστικισμὸς μὲ τὴν χριστιανικὴν πίστην, θαυμάσια γραμμμένη σὲ ἑλληνικά πού θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ τοῦ 1ου αἰῶνα.

Τὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰῶνα ὑπάρχουν ἀκόμα μεγάλοι θρησκευτικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς, πού τὰ ἔργα του ἦταν πολὺ δύσκολα γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ καὶ δὲν τὰ καταλάβαινε, παρ' ὅλο πού ἡ μητέρα της πολὺ λίγα ἄλλα βιβλία διάβαζε. Ἦδη ὅμως ἡ θεολογία εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται πολεμικὴ καὶ εἶχε χάσει κάπως τὴν παλιὰ της εὐρύτητα. Οἱ μεγάλοι εἰκονολάτρες θεολόγοι, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος καὶ ἀργότερα ὁ ἀντίπαλος τῆς Ρώμης ὁ Φώτιος ἦταν ὅλοι τόσο ἀπασχολημένοι νὰ συσσωρεύουν ἐπιχειρήματα, ὥστε τὰ θεολογικὰ τους ἔργα δὲν ἔχουν τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος πού εἶχαν τὰ ἔργα τῶν πρώτων πατέρων.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ', ΔΟΥΚΑΣ ΒΑΤΑΤΖΗΣ

Ἀργυρό νόμισμα τοῦ ΙΓ' αἰώνα.

ὁ βασιλεὺς μεχην

εἰς ἔλθον α-4 ο

ΜΙΧΑΗΛ Η', ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ
Μικρογραφία τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (1590).
Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ', ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ
[ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΣ]

Μικρογραφία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων.

ΜΑΝΟΥΗΛ Β', ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

Μικρογραφία του ΙΕ' αιώνα. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων.

Μετά τό Φώτιο ἡ θεολογία στό Βυζάντιο, γιά δύο αἰῶνες καί περισσότερο, φαίνεται ἀποκοιμισμένη, ὥς τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν πού ἀκμάζουν ὁ μέγας ἀντίπαλος τοῦ Βογομίλου ὁ Εὐθύμιος Ζυγαβηνός καί οἱ οὐμανιστές θεολόγοι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καί ὁ Μιχαήλ Ἀκομινάτος ἀπό τίς Χῶνες. Τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ἔχουμε τήν ἔριδα τῶν ἡσυχαστῶν καί τήν ἔριδα μέ τή Ρώμη πού δίνουν μιά νέα ὁρμή στή θεολογία. Αὐτοί πού παίρνουν μέρος στήν τελευταία ἔριδα, ἀπό τό ἓνα μέρος ὁ Μάρκος τῆς Ἐφέσου καί ὁ Γεννάδιος καί ἀπό τό ἄλλο ὁ Βησσαρίων, ἀνταλλάσσουν στεῖρες ἀντιλογίες. Ἀπό τοὺς ἡσυχαστές ὁμως προέρχονται μερικά ἀπό τά ὠραιότερα ἔργα τοῦ ἀνατολικοῦ μυστικισμοῦ, τά ἔργα τοῦ Παλαμᾶ καί τοῦ Νικολάου Καβάσιλα.

Τόν 6ον αἰῶνα ἔχουμε τήν παρακμή τῆς θεολογίας ἀλλά καί τή γέννηση τῆς ἱστορίας. Ὁ πρῶτος μέγας ἱστορικός μετά τήν ἰδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλης ἦταν ὁ διογράφος τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ θεολόγος Εὐσέβιος Καισαρείας. Ἀπό τοὺς ἱστορικούς ὁμως τοῦ 5ου αἰῶνα κανένας δέν ξεχωρίζει. Μέ τόν Ἰουστινιανό ἀρχίζει μιά νέα ἐποχή. Ὁ Προκόπιος, παρ' ὅλο πού τά Ἀνέκδοτά του εἶναι μιά συσσωρευση ἀπό κακογλωσσίες γεμάτη πικρία, πρέπει, γιά τήν ἐξιστόρηση τῶν πολέμων τοῦ αὐτοκράτορα, νά θεωρηθεῖ ἓνας ἀπό τοὺς πιό μεγάλους ἱστορικούς ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἡ γλώσσα του ἔχει δύναμη, ἡ κρίση του εἶναι καθαρή καί οἱ περιγραφές του γεμάτες ζωντάνια. Ὁ τελευταῖος ἀπό τοὺς συγχρόνους του, ὁ Ἀγαθίας, πού εἶναι κι αὐτός ἱστορικός μέ ἀξία, εἶναι τελείως διαφορετικός. Ἦταν ποιητής καί ἡ ἀγάπη του γιά τίς λέξεις συσκοτίζει καμιά φορά τό νόημα. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐμφανίζεται καί ἓνα νέο εἶδος ἱστορικῶν ἔργων. Ὁ Ἰωάννης Μαλάλας ἀπό τήν Ἀντιόχεια ἔγραψε τό πρῶτο ἀπό αὐτά τά ἀπλά χρονικά πού ἀρχίζουν συνήθως μέ τόν Ἀδάμ καί τήν Εὐά καί ἀποτελοῦσαν τή μεγάλη ἀπόλαυση τῶν πιό ἀπλοϊκῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Μαλάλας εἶναι θρησκόληπτος, γεμάτος παρεκβάσεις καί πολλές φορές ἀνακριδής, κατορθώνει ὥστόσο νά φωτίσει ἀπό διάφορες πλευρές τήν καθημερινή ζωή τῆς ἐποχῆς του καί στό ἔργο του συναντοῦμε τίς πρώτες παραχωρήσεις στή δημοτική γλώσσα.

Οἱ κυριότεροι ἱστορικοί τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου, ὁ στρατιωτικός Μένανδρος Προτήκτωρ, ὁ προληπτικός

Εὐάγγελος καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, εἶναι ἄξιοι διάδοχοι τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μετά ἀπ' αὐτούς ὁμῶς ἱστορία στό Βυζάντιο δέν ὑπάρχει γιά δύο αἰῶνες, ὡς τίς ἀρχές τοῦ 9ου, πού ὁ μοναχός Θεοφάνης ἔγραψε τό μεγάλο χρονικό του στή δημόδη. Ὁ Θεοφάνης ἔγραψε μέ μεγάλη μοναστική προκατάληψη, διατηρεῖ ὁμῶς τήν κρίση του καί τό ἔργο του ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ μόνη ἀξιόπιστη μαρτυρία γιά τούς προηγούμενους αἰῶνες. Ὁ σύγχρονός του ὁ πατριάρχης Νικηφόρος εἶναι λιγότερο ἀξιόλογος ἱστορικός. Ἦθελε τό χρονικό του νά κυκλοφορήσει πολύ, καί γι' αὐτό καταχωρεῖ ἐπίτηδες μόνο ὅ,τι νομίζει πῶς θά διασκεδάσει τό κοινό ἢ θά τό ἐπηρεάσει πρὸς μιά καλή κατεύθυνση. Ἔργα μικρότερα, τοῦ 9ου αἰῶνα, ὅπως τό ἀνώνυμο ἀπόσπασμα γιά τό Λέοντα τόν Ἀρμένιο, δείχνουν ὅτι τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἱστορία δέν εἶχε παραμεληθεῖ. Καί τό 10ο αἰῶνα ἡ ἱστορία εἶχε τήν ἐνθάρρυνση πού δίνει ἡ προστασία τῆς αὐλῆς. Ὁ Κωνσταντίνος Ζ' ἀδημονοῦσε νά ἐνημερωθεῖ τό χρονικό τοῦ Θεοφάνους καί, ὅταν ὁ Γενέσιος, πού τόν εἶχε ὑποδείξει ὁ ἴδιος, δέ μπόρεσε νά γράψει αὐτό τό ἔργο μέ τρόπο ἱκανοποιητικό, φρόντισε νά γίνει μιά συλλογή ἀπό διάφορους συγγραφεῖς, πού εἶναι γνωστή μέ τόν τίτλο Συνεχιστῆς τοῦ Θεοφάνους, στήν ὁποία συμβάλλει καί ἐκεῖνος μέ μιά πολύ διακριτική καί καλογραμμένη βιογραφία τοῦ παπποῦ του, τοῦ Βασιλείου Α'. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς συλλογῆς ἀντλήσανε πολλά ἀπό τά ἔργα ἑνὸς μοναχοῦ χρονογράφου τοῦ 9ου αἰῶνα, τοῦ Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ, καί ἑνὸς λαϊκοῦ χρονογράφου τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνα, τοῦ Συμεῶν Λογοθέτου – συγγραφέων πού δημιούργησαν καί οἱ δύο ἀναρίθμητα προβλήματα γιά τούς σημερινούς βυζαντινολόγους. Τά ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντίνου γιά τή διοίκηση καί τίς τελετές τῆς Αὐτοκρατορίας, παρ' ὅλη τή μεγάλη ἱστορική τους ἀξία, εἶναι, ἀπό ἀποψη γραψίματος, τόσο λίγο δουλεμένα ὥστε δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν λογοτεχνία.

Ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη οἱ ἱστορικοί καί οἱ χρονογράφοι συνεχίζονται χωρὶς διακοπή, ἐκτός ἀπὸ τόν καιρό πού βασίλευε ὁ Βασίλειος Β', ἕνας αὐτοκράτορας πού περιφρονοῦσε τά γράμματα σέ κάθε τους μορφή. Οἱ πῖο ἄξιοι νά μνημονευθοῦν εἶναι: ὁ Λέων ὁ Διάκονος τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνα, πού ἡ ἱστορία πού ἔγραψε γιά τήν ἐποχή του εἶναι ἴσως ἡ καλύτερα γραμμένη ἀπὸ ὅλες τίς

βυζαντινές ιστοριογραφίες – σοφή και ζωντανή, γραμμένη με ένα απλό, ανεπιτήδευτο κλασικό ύφος (παρ' όλο που λέει τους Βουλγάρους Μοισούς και τους Ρώσους Σκύθες)· ο Μιχαήλ Ψελλός στά μέσα του 11ου αιώνα, ο πιο μοντέρνος από τους βυζαντινούς συγγραφείς, κυνικός, διασκεδαστικός, μορφωμένος και ικανός, αλλά περιαντολόγος, ανειλικρινής και ελαφρά επιτηδευμένος· ο σύγχρονός του ο Μιχαήλ Ἀτταλειάτης, που η αντικειμενικότερη ιστορία του είναι χρήσιμη για να διορθώνει τον Ψελλό· ο καίσαρ Νικηφόρος Βρυέννιος και η ένδοξη γυναίκα του, η πορφυρογέννητη Ἄννα Κομνηνή, που εξακολουθεί να είναι πάντα, παρ' όλη την έλλειψη απλότητας και τον έγκωκεντρισμό της, η μεγαλύτερη από τις γυναίκες ιστορικούς· ο Κίνναμος, λιγότερο πληθωρικός αλλά ελάχιστα λιγότερο ένημερωμένος· οι χρονογράφοι Κεδρηνός, Ζωναράς και Γλυκάς, που ο πρώτος ένσωματώνει στο έργο του τό προγενέστερο χρονικό του Σκυλίτζη, ο δεύτερος γράφει ένα χρονικό με συνειδητή προσπάθεια ύφους και ο τρίτος είναι διδακτικός και αγαπάει πολύ τη φυσική ιστορία· τέλος ο Νικήτας Ἀκομινάτος από τις Χώνες, ο ιστορικός της άλωσης του 1204, που έχει τη μεγαλύτερη ευρύτητα πνεύματος από όλους τους Βυζαντινούς ιστορικούς. Ἡ σειρά συνεχίζεται επί των αὐτοκρατόρων της Νικαίας και επί Παλαιολόγων: ο Γεώργιος Ἀκροπολίτης, που τό έργο του καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος του 13ου αιώνα ως την ανάκτηση της Πόλης· ο Γεώργιος Παχυμέρης, θεολόγος με πάθος, που έγραψε την ιστορία της Αὐτοκρατορίας ως τό 1308, – κάτω από την επιτηδευμένη γλώσσα του, που ήταν υποχρεωτική για όλους τους ανθρώπους των γραμμάτων της εποχής του, διαφαίνεται πραγματική κρίση και αὐθορμησία· ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που αρχίζει την ιστορία του από τό 1204, στην πραγματικότητα όμως συγκεντρώνει την προσοχή του στή δική του εποχή (1320-1359)· ο αὐτοκράτορας Ἰωάννης Καντακουζηνός, που η απολογία του, παρ' όλη την προκατάληψή του, είναι έργο αξιοπίστο και καλογραμμένο· τέλος οι ιστορικοί που περιγράφουν τή θανάσιμη άγωνία της Αὐτοκρατορίας, ο Χαλκοκονδύλης, ο Φραντζής, ο πιστός αὐλικός, ο άγροίκος Δούκας και ο Κριτόδουλος, τουρκόφιλος στά αίσθήματά του αλλά στο ύφος του ένας έξαιρετος μιμητής του Θουκυδίδη, που τόν έχει ἴνδαλμά του.

Οί ιστορικοί του Βυζαντίου μπορούν να συγκριθοῦν μέ τους

ιστορικούς όποιοιδήποτε άλλου έθνους ώς τά νεώτερα χρόνια και ή σύγκριση νά είναι ευνοϊκή γι' αυτούς. Στο ύψος, στην όρθή κρίση, στην ευφυΐα και στην κριτική ικανότητα επισκιάζουν τούς συγχρόνους τους τής Δύσης. Συγκεντρώνουν τίς πληροφορίες τους μέ προσοχή και μελετούν τά έργα τών προγενεστέρων τους. Πραγματικά, ό Σκυλίτζης άρχίζει τό χρονικό του επικρίνοντας όλους τούς ιστορικούς από την εποχή του Θεοφάνους, – άλλοι έχουν προκαταλήψεις, άλλων οί απόψεις είναι περιορισμένες ή δέν βλέπουν αρκετά μακριά.

Συγγενείς πρός τούς ιστορικούς και ακόμα πió πολυάριθμοι, είναι οί βιογράφοι πού έγραψαν, σχεδόν αποκλειστικά, βίους άγίων. 'Από τότε πού ό 'Αθανάσιος έγραψε τό «Βίο του 'Αγίου 'Αντωνίου», δέν υπάρχει σχεδόν έρημίτης ή διακεκριμένος κληρικός πού ή ζωή του νά μήν έχει γίνει θέμα βιογραφίας. 'Η σημασία τών βιογραφιών αυτών ποικίλλει συνήθως ανάλογα μέ την άξία του ήρωά τους. 'Από τούς πρώτους αιώνες λίγοι βίοι άγίων υπάρχουν, εκτός από μερικές σύντομες βιογραφίες πού έγραψε ό Κύριλλος ό Σκυθοπολίτης τόν 6ο αιώνα και ό Λεόντιος ό Νεαπολίτης τόν 7ο. Μέ τούς διωγμούς όμως τών εικονομάχων έχουμε την πρώτη μεγάλη παραγωγή από συναξάρια. Οί πράξεις τών ταπεινών εικονολατρών μαρτύρων, τών όρθόδοξων πατριαρχών, ακόμα και τής θεοφοβούμενης αυτοκράτειρας Θεοδώρας, όλες καταγράφηκαν από ευλαβείς θαυμαστές. Τά συναξάρια μέ τόν καιρό γίνονται όλο και περισσότερα. Οί βιογράφοι μιλάνε γιά στυλίτες, γιά γυναίκες πού τίς δέρονουν οί άντρες τους καθώς και γιά επισκόπους και πατριάρχες. Μερικά άπ' αυτά είναι έργα μεγάλης φιλολογικής άξίας, όπως ό αποσπασματικός βίος του πατριάρχη Εϋθυμίου ή ό βίος του άγίου Συμεών του Νέου πού έγραψε τόν 11ο αιώνα ό Νικήτας Στηθάτος και αναφέρει σάν αξιόπιστους μάρτυρες γιά τά γεγονότα πού διηγείται την ήγουμένη 'Αννα ή και άλλους φίλους του². Τό 10ο αιώνα ό Συμεών ό Μεταφράστης συγκέντρωσε τά περισσότερα συναξάρια και τά ταχτοποίησε σέ ένα μηνολόγιο (έορτολόγιο). Δέν ήταν όμως πάντα προσεχτικός στην εργασία του. Στο βίο τής άγίας Θεοκτίστης άφησε ένα χωρίο πού έλεγε ότι ή δόξα τής Αυτοκρατορίας έσθησε

² Π.χ., *Βίος 'Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου*, 160, 162.

μέ τό Λέοντα ΣΤ', πράγμα πού ἐνόχλησε τόσο πολύ τό Βασίλειο Β', ὥστε ἐπιχείρησε νά καταστρέψει ὅλο τό ἔργο³. Μετά τόν 11ο αἰώνα τά συναξάρια ἀρχίζουν σιγά-σιγά νά γίνονται σπανιότερα. Στούς ἐπικήδειους ὅμως λόγους πού ἐκφωνοῦν οἱ φίλοι γιά διάφορους διακεκριμένους νεκρούς ὑπάρχουν μικρότερες βιογραφίες. Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς πού σώζονται, ὅπως τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου γιά τή μητέρα του, τοῦ βιβλιόφιλου ἐπίσκοπου Ἀρέθα τοῦ Καισαρείας γιά τόν πατριάρχη Εὐθύμιο, ἤ οἱ πολλοί ἐπικήδριοι πού ἐξεφώνησε ὁ Ψελλός, γιά τή μητέρα του, γιά τό νομομαθῆ Ξιφιλίνο, γιά τόν ἀξιωματοῦχο Λειχούδη καί τόν πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, εἶναι ἔξοχα δείγματα ρητορικής λογοτεχνίας.

Οἱ αὐτοβιογραφίες, καθώς καί τά ἀπομνημονεύματα, εἶναι σπανιότερες. Ἡ πιό ἔξαιρετική αὐτοβιογραφία εἶναι τοῦ Νικηφόρου Βλεμμίδου, τοῦ μεγάλου δύστροπου σοφοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Οἱ ἱστορίες τοῦ Ψελλοῦ καί τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ μποροῦν νά θεωρηθοῦν σχεδόν ἀπομνημονεύματα. Καί μαζί μ' αὐτές πρέπει νά δάλουμε καί τό ἔργο τοῦ Ἰωάννου Καμενιάτου, πού περιγράφει τίς περιπέτειές του στήν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ' τοὺς Σαρακηνούς τό 904, μιά καλογραμμένη, ζωντανή καί φοβερή ἱστορία πού προέρχεται ἀπό ἕναν ἰσχυρογνώμονα καί ἀγράμματο παπά, καθώς καί τά ἔργα τοῦ παλιοῦ στρατιωτικοῦ Κεκανμένου, ὅπου εἶναι ἀνακατεμένα μ' ἕναν τρόπο ἄτεχνο ἀλλά ρωμαλέο, συμβουλές καί ἀνέκδοτα πού τά ἀντλεῖ ἀπό τήν πείρα του, ἀπό τήν πείρα τῶν φίλων του καί ἀπό τήν πείρα τῶν προγόνων του.

Ἐκτός ἀπό τά ἔργα τῆς κατηγορίας αὐτῆς λίγα βυζαντινά πεζά ἔργα ὑπάρχουν. Ἔχουμε ἕνα-δύο μισοεπιστημονικές, μισοπεριγραφικές πραγματείες, ὅπως τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου, καί τά διάφορα στρατιωτικά, νομικά καί διοικητικά ἐγχειρίδια, πού εἶναι ὅλα γραμμένα μέ τρόπο σαφή ἀπό ἀρμόδιους ἀνθρώπους. Ὑπάρχουν ἀρκετά ἔργα περιγραφικά, ὅπως τό «Περί κτισμάτων» τοῦ Προκοπίου, τά «Πάτρια», κατάλογος τῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινούπολης πού, κατά τήν παράδοση, τόν ἀποδίδουν κακῶς στόν Κωδινό, ἤ τό μικρό βιβλίο τοῦ Νικήτα Ἀκομινάτου γιά τά ἀγάλματα

³ Kekelitze, *Συμμένων ὁ Μεταφράστης κατά Γεωργιανές πηγές* (ρωσικά), στή *Δημοσιεύματα τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου*, 1, 172-91.

πού καταστράφηκαν τό 1204 ἀπό τούς Λατίνους. Ὑπάρχουν ἔργα ἐγκυκλοπαιδικά, ὅπως τό λεξικό τοῦ Σουΐδα, πολλά σχόλια στοὺς κλασικούς, ἢ ἡ πολύτιμη «Μυριόβιβλος» ἢ «Βιβλιοθήκη» τοῦ Φωτίου, μιά συλλογή ἀπό περιλήψεις τῶν κλασικῶν καί βυζαντινῶν πεζογράφων πού διάβασε μέσα σ' ἓνα χρόνο. Ὁ κυριότερος ὅμως σκοπὸς αὐτῶν τῶν ἔργων, παρ' ὅλο πού εἶναι ὅλα γραμμένα μέ κάποια προσπάθεια ὕφους, ἦταν περισσότερο διδακτικὸς παρὰ λογοτεχνικός. Ἀκόμα καί ἡ σάτιρα ἦταν σπάνια. Ὑπάρχουν ἓνα-δύο διάλογοι πού μιμοῦνται τό Λουκιανό, ὅπως ὁ «Φιλόπατρις» καί δύο πιό ἀξιόλογοι, ὁ «Τιμαρίων» καί ἡ «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἀδου», — ὁ πρῶτος ἓνα πνευματῶδες ἔργο τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅπου περιγράφεται πολὺ ζωντανά ἡ μεγάλη ἐτήσια πανήγυρη τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ δεύτερος ἓνα κάπως ἐπιτηδευμένο ἔργο τοῦ 14ου.

Τό Βυζαντινὸ μυθιστόρημα εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτο. Ὑπάρχουν ἓνα-δύο πεζὰ μυθιστορήματα στῇ δημώδη γλῶσσα, ὅπως τό «Ἱστορικὸν Συντίπα τοῦ φιλοσόφου ὠραιότατον πάνυ», πού τό μετάφρασε ἀπὸ τὰ συριακά τό 12ο περίπου αἰῶνα ὁ Μιχαήλ Ἀνδρεόπουλος, καί «Ὁ Στεφανίτης καί Ἰχνηλάτης», πού τό μετάφρασε, λίγο νωρίτερα, ὁ Συμεὼν Σήθ ἀπὸ τὰ ἀραβικά, καί πού στηρίζονται καί τὰ δύο σέ ἱστορίες ἰνδικές, «Τό διδύλιον τῶν ἐπτὰ σοφῶν» καί «Τό κάτοπτρον τῶν ἡγεμόνων». Τό μεγάλο ὅμως βυζαντινὸ μυθιστόρημα εἶναι ἡ θρησκευτικὴ καί ἠθικὴ ἔμμετρη μυθιστορία «Βαρολάμ κι Ἰωσαφάτ», μιά ἱστορία, κι αὐτὴ ἰνδικῆς προέλευσης, μέ τὴ δουδικὴ ὅμως θεολογία μεταμορφωμένη σέ χριστιανικὴ. Αὐτὴ ἡ καλογραμμένη, ἂν καί μᾶλλον μακροσκελὲς ἱστορία, πού μπορεῖ πολὺ καλὰ νά εἶναι ἔργο τοῦ συγγραφέα στὸν ὅποιο τὴν ἀποδίδει ἡ παράδοση, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἦταν, τό μεσαίωνα στὴν Ἀνατολή, καί ὄχι ἄδικα, ἓνα ἀπὸ τὰ βιβλία πού διαβάζονταν περισσότερο.

Ὁ πιὸ γόνιμος ὅμως κλάδος τῆς βυζαντινῆς πεζογραφίας εἶναι οἱ ἐπιστολές. Ὑπάρχουν πλῆθος συλλογές, πού πολλές εἶναι ἀκόμα ἀνέκδοτες, τῆς ἀλληλογραφίας τῶν τελευταίων σπουδαίων Ρωμαίων, τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν πατριαρχῶν, τῶν ἐπισκόπων καί ἄλλων ἀξιωματούχων, ἀπὸ τούς μεγάλους πατέρες τοῦ 14ου αἰῶνα ὡς τούς σοφοὺς τῆς αὐλῆς τοῦ 14ου καί 15ου αἰῶνα, — ἀπὸ τὸν ἅγιο Βασίλειο ἢ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο ὡς τό Νικηφόρο Γρηγορᾶ καί

τό Γεννάδιο. Ἀνάμεσα στίς ἐπιστολές ὑπάρχουν πολλές πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἔγγραφα τοῦ κράτους, ἄλλες πού ἀσχολοῦνται μέ τή διοίκηση τῆς ἐκκλησίας, καί ἀναρίθμητες μέ συλλυπητήρια ἢ μέ παραινέσεις, μέ προσωπικές πληροφορίες, μέ νέα καί μέ κουτομπολιά. Τά μεγαλύτερα γράμματα εἶναι γραμμένα μέ προσοχή, συνήθως σέ ἓνα πλούσιο ρητορικό ὕφος, τά μικρά εἶναι συχνά ἀπλά, ἀνεπιτήδευτα καί οἰκεία. Φυσικά οἱ ἐπιστολές δέν ἔχουν κανένα ἐνδιαφέρον ὡς μεγάλη λογοτεχνία, σχεδόν ὅμως ὅλες δείχνουν, μέ τόν καλύτερο τρόπο, τό δῶρο πού εἶχαν ὅλοι οἱ Βυζαντινοί νά ἐκφράζονται. Καί πολλές ἀπ' αὐτές, ὅπως οἱ ἐπιστολές τοῦ πρέσβη Λέοντος τοῦ Χοιροσφάκτου στό τέλος τοῦ 9ου αἰώνα ἢ τοῦ Νκηφόρου Γρηγοῤῥά τό 14ο, παρουσιάζουν μεγάλο κοινωνικό ἐνδιαφέρον, ἐνῶ, ἀπό τήν καθαρά ἱστορική ἄποψη, οἱ μεταγενέστεροι αἰσθάνονται ἄπειρη εὐγνωμοσύνη γι' αὐτό τόν ἐπιστολικό οἶστρο καί τήν ἐπίδοση τῶν Βυζαντινῶν.

Στήν ποίηση ἡ ἔλλειψη μιᾶς δημιουργικῆς μεγαλοφυΐας φαίνεται ἀκόμα περισσότερο. Οἱ βυζαντινοί ποιητές εἶναι σχετικά λίγοι. Καί, παρ' ὅλο πού τό γοῦστο καί ἡ συνειδητή καλλιέργεια τοῦ Βυζαντίου δέν ἄφησαν τήν ποίησή του νά πέσει πραγματικά χαμηλά, ἡ περιπλοκή τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος ἐμπόδισε κάθε αὐθορμησία καί στόμωσε κάθε δροσιά. Ἡ θρησκευτική μόνο ποίηση κατόρθωσε, χάρις στή γνήσια ἔνταση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν Βυζαντινῶν, νά σπάσει αὐτό τό φραγμό καί νά φτάσει στό μεγαλεῖο. Ἡ μορφή της, ὅπως καί ἡ θρησκεία πού ἐξυμνεῖ, προέρχεται ἀπό τή συριακή Ἀνατολή.

Ἀνάμεσα στούς πατέρες τοῦ 4ου αἰώνα ὑπῆρχαν καί ποιητές, κυρίως ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Τόν 5ο αἰώνα ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία, ἡ γυναίκα τοῦ Θεοδοσίου Β', ἦταν ὑμνωδός μέ ὄχι λίγα προσόντα, ἡ κλασική ὅμως μόρφωση πού τῆς εἶχε δώσει ὁ πατέρας της, ὁ ἐθνικός καθηγητής Λεόντιος, διαφαίνεται πρὸς δλάδη τῆς θρησκευτικῆς της εἰλικρίνειας. Ὁ μεγαλύτερος ἀπό τούς Βυζαντινοὺς ὑμνωδοὺς, ὁ διάκονος Ρωμανός, ἔζησε τόν 6ο αἰώνα καί ἦταν Ἑβραῖος ἀπὸ τή Βηρυττό πού ἐκχριστιανίστηκε. Ὁ Ρωμανός, μέ στροφές πού τά ἀρχικά τους σχηματίζουν ἀκροστοιχίδα καί πού ὁ ποικίλος ρυθμός τους βασιζέται στὸν τονισμό καί φαίνεται πῶς πολὺ πλοκος ἀπὸ ὅ,τι πραγματικά εἶναι, χρησιμοποιεῖ συχνά διάλογο,

για νά ψάλλεται μέ αντιφωνία, καί ἐπωδούς, καί κατορθώνει νά συνδυάσει μιὰ ἀπλότητα τῆς γλώσσας καί μιὰ μεγαλοπρέπεια τῆς φαντασίας πού δέν ἔχουν τό ἴσο τους στή θρησκευτική ποίηση. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ γράφτηκε καί ὁ «Ἀκάθιστος», ἓνας μέγας ἀνώνυμος ὕμνος πού ὑμνεῖ τὴν Παρθένο. Ὁ δεῦτερος σημαντικός θρησκευτικός ποιητὴς τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ἐπίσης ἀπὸ τῆ Συρία, εἶναι πιὸ μυστικιστής, – τὸ Ρωμανό τὸν ἀπασχολεῖ ἡ δόξα τοῦ Κυρίου, τὸ μέγεθος τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ μεγαλεῖο του καί στὰ πάθη του, – τὴν ἐποχὴ του ὅμως ἡ ἀπλότητα εἶχε ἀρχίσει νά χάνεται. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, ὁ Ἀνδρέας, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, εἶχε ἐγκαινιάσει μιὰ νέα μορφή θρησκευτικῆς ποίησης, τοὺς «Κανόνες», λυρικά ποιήματα γραμμένα σὲ διάφορα μέτρα, πού τὰ ἔβαζαν ὅλα μαζί στή σειρὰ καί σχηματίζαν ἓνα ἐκτενές σύνολο. Ὁ Ἰωάννης διακρίθηκε σ' αὐτὴ τὴν τέχνη εἰς ἄλλο τῆς ποίησής του. Ἡ τέχνη αὐτὴ κατὰστρεψε καί τὸ ἔργο τοῦ συγχρόνου του Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολύμων. Ἡ Κασσιανή, ἡ μοναχὴ τοῦ 9ου αἰῶνα, πού σάν ὑποψήφια νύφη τὴν ἀπέρριψε ὁ αὐτοκράτορας Θεόφιλος, εἶναι τυπικὸ παράδειγμα τῶν ὑμνωδῶν πού ἀκολουθοῦν. Στούς ὕμνους τῆς ὑπάρχει μιὰ αἴσθηση τοῦ ὠραίου, μιὰ πρωτοτυπία καί μιὰ πραγματικὴ εὐλάβεια, φαίνονται ὅμως περισσότερο σάν φιλολογικὰ κομμάτια πού τὰ ἔχει συνθέσει μέ προσοχὴ παρὰ σάν ξεσπάσματα αὐθόρμητων αἰσθημάτων. Οἱ ποιητὲς τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος τὸν 11ο αἰῶνα καί ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης τὸ 14ο, δείχνουν ὅλοι μιὰ ἐμπνευση μᾶλλον ἀκαδημαϊκὴ παρὰ μιὰ ἀληθινὴ συγκίνηση. Στίς διβλιοθήκες ὅμως τῆς Εὐρώπης ὑπάρχουν τόσοι πολλοὶ ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ὕμνοι, ὥστε δέν εἶναι ἀδύνατο νά βρεθεῖ μιὰ μέρα μέ τὴν ἐρευνα καί ἄλλος μέγας θρησκευτικός ποιητής. Τὸ θρησκευτικὸ δράμα «Χριστὸς Πάσχων», πού κάποτε τὸ ἀποδίδανε στὸ Γρηγόριο τὸ Ναζιανζηνό, ἀλλὰ ἡ χρονολογία του κυμαίνεται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸ 12ο αἰῶνα, εἶναι ἓνα μᾶλλον πληχτικὸ ἔργο γραμμένο σὲ ἱάμβους. Στιγμές-στιγμές ὅμως τὸ δονεῖ μεγάλῃ συγκίνηση καί μερικά κομμάτια του ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Ρωμανό τὸ Μελωδὸ ἢ τὰ ἔχει ἀντιγράψει ἐκεῖνος⁴.

⁴ Βλ. Cottas, *Le Théâtre à Byzance*, 197 ἑξ. Ἡ κυρία Cottas πιστεύει ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Ναζιανζηνοῦ.

Οἱ Βυζαντινοὶ ὕμνωδοὶ συνθέτανε μόνοι τους τὴ μουσικὴ τῶν ὕμνων τους καὶ αὐτὴ ἡ μουσικὴ, ἐκτός ἀπὸ μερικές πατροπαράδοτες λαϊκές μελωδίες, εἶναι ἡ μόνη βυζαντινὴ μουσικὴ ποὺ ἔχει διασωθεῖ. Καὶ ἡ παλαιοβυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία καὶ ἡ πιὸ τελειοποιημένη παρασημαντικὴ ποὺ ἐμφανίστηκε τὸ 13ο αἰῶνα εἶναι καὶ οἱ δύο, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀντικείμενα ἀμφισβητήσεων. Ὡς πρὸς τὴ μορφή, ἡ μουσικὴ τῶν ὕμνων χωριζόταν σὲ τροπάρια καὶ ἦταν ἀντιφωνικὴ καί, ὅπως κάθε μουσικὴ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, τὴν ἔψαλλαν χωρὶς συνοδεία ὀργάνου⁵.

Ἐνῶ οἱ βυζαντινοὶ ὕμνοι πῆραν τὴ μορφή τῶν κανόνων, ἡ βυζαντινὴ λαϊκὴ ποίηση γραφόταν μέ τρία κυρίως μέτρα, τὸν κλασικὸ ἱαμβο, ποὺ συνήθως περιοριζόταν στὰ ἐπιγράμματα, τὸ δωδεκασύλλαβο ἱαμβικὸ τρίμετρο, καὶ τὸ δεκαπενταςύλλαβο τροχαῖο ποὺ ἀρχίζει μέ ἄτονη συλλαβὴ καὶ ὀνομάζεται πολιτικός στίχος. Ἡ λυρική ποίηση δέν ἀκμάζει, καὶ ὁ λόγος ἦταν αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε ἀντικειμενικὴ στάση τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Πρὸς τὸ λυρισμὸ πλησιέστερο εἶναι τὸ ἐπίγραμμα, καὶ ἐκεῖ ἡ καλλιτέπεια καὶ ἡ ἐπιτήδευση τοῦ βυζαντινοῦ μὴ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος βρίσκουν τὴν ἔκφραση ποὺ τοὺς ταιριάζει περισσότερο. Τὸν 7ο αἰῶνα ὁ Γεώργιος Πισίδης, ποὺ ἐγκαινίασε τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο, ἔγραψε ἐπιγράμματα, μερικὰ ὑπερβολικὰ μεγάλα, γιὰ τὰ κυριότερα γεγονότα τῆς ἡμέρας. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἔγραψε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀλοζώντανα ἐπιγράμματα γιὰ τὰ διάφορα ἐπεισόδια τῆς μοναστικῆς ζωῆς καὶ ἡ Κασσιανὴ ἀρκετὰ πνευματώδη ἐπιγράμματα ἡμιθρησκευτικὰ. Ἡ ἐποχὴ ὅμως τῆς ἀκμῆς τῶν ἐπιγραμμάτων ἦταν ὁ 10ος καὶ ὁ 11ος αἰῶνας. Τότε ὄχι μόνο συγκροτήθηκε ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία, ποὺ πολλὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά της εἶναι ἔργα Βυζαντινῶν συγγραφέων, ἀλλὰ ἐπιπλέον στοὺς ἐπιγραμματοποιούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνήκουν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καλύτερους Βυζαντινοὺς ποιητές, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Ρόδιος, ὁ Ἰωάννης ὁ Γεωμέτρης, ὁ Χριστόφορος Μυτιληναῖος καὶ ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος. Ἀργότερα τὸ ἐπίγραμμα ξέπεσε. Οὔτε ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐπὶ Κομνηνῶν, οὔτε ὁ Μανουήλ

⁵ Βλ. ἄρθρα τοῦ Tillyard στὴ *B.Z.* τόμ. 20, 24, 25, 31. Ἡ Ἑταιρεία *Magna Grecia Bizantina* τῆς Ρώμης πρόκειται νὰ ἐκδώσει σύντομα ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, ἐργάνισμα τῶν μοναχῶν τῆς Grottaferrata.

Φιλῆς τὴν ἐποχὴ τῶν πρῶτων Παλαιολόγων, ἔγραψαν ποιήματα πού νά ἔχουν καμιὰ ἄλλη ἀξία ἐκτός ἀπ' τὴν ἱστορική. Τό ἐπίγραμμα καμιὰ φορὰ ταυτίζεται μέ τὴν περιγραφικὴ ποίηση, ἓνα εἶδος στό ὁποῖο ἐπίσης οἱ Βυζαντινοὶ ποιητές ἐκφράζονται μέ μεγάλη εὐκολία. Μιλώντας γιά τὰ κλέη τῆς Κωνσταντινούπολης αἰσθάνονται κάτι ἀπό τὴν εὐλάβεια ἐκείνη πού δίνει τό γνήσιο αἶσθημα στοὺς ὕμνους τους. Ἡ περιγραφή τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τόν Παῦλο Σιλεντιάριο καί ἡ περιγραφή τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τόν Κωνσταντῖνο Ρόδιο εἶναι γραμμένες μέ μιὰ πραγματικὴ αἰσθησιμότητα μεγαλείου καί σεβασμοῦ. Ἡ φρίκη καί ἡ θλίψη δίνουν κάτι ἀπὸ τὴν ἴδια ἔνταση στά ποιήματα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Γεωμέτρου γιά τίς καταστροφές πού ὄρηκαν τὴν Αὐτοκρατορίαν τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια τοῦ 10ου αἰῶνα. Πάρα πολλά ὅμως ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ποιήματα εἶναι κατασκευάσματα φοβερά μέ σκοπούς διδακτικούς, ὅπως τὰ φιλολογικὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Τζέτζη ἢ τὰ ἀστρολογικὰ τοῦ Ἰωάννου Καματηροῦ, – δύο συγγραφέων τοῦ 12ου αἰῶνα, – ἢ τὰ ἐπιστημονικὰ τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ. Ἡ εἶναι ποιήματα αὐλικὰ, ὅπως οἱ στίχοι πού γράφει ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος γιά νά ζητιανέψει καί τοὺς ἀπευθύνει σέ διάφορα μέλη τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, ἢ οἱ γεμάτοι διάκριση ἐπιτάφιοι πού ἔγραψε ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης γιά διάφορους νεκροὺς πρίγκιπες τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, ἢ ἡ δουλικὴ περιγραφή τῶν πολέμων τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπὸ τό Θεοδόσιο τό Διάκονο. Ἡ ἐπική ποίηση στάμάτησε στὴν πραγματικότητα μέ τόν Αἰγύπτιο Νόννο, τόν τελευταῖο ποιητὴ πού χρησιμοποίησε ἐξάμετρα καί ἔγραψε, στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, ἓνα φανταστικὸ ἔπος γιά τὰ ταξίδια τοῦ Διονύσου στίς Ἰνδίες, καί, μετὰ τόν προσηλυτισμὸ του στό χριστιανισμό, ἓνα ἄλλο πού εἶναι ἀσφαλῶς σοβαρότερο καί παραφράζει τό κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Τό 14ο αἰῶνα ὁ Γεώργιος Λαπίθης ἔγραψε ἓνα μακρὺ ἀλληγορικὸ ἔπος, ὁ ἠθικός ὅμως καί διδακτικὸς τόνος του καί τό αὐτάρεσκο καί μακροπερίοδο ὕψος του κάνουν πάρα πολὺ δυσκολὴ τὴν ἀνάγνωσή του.

Τό μόνο πραγματικὰ ὠραῖο καί μεγάλο ποίημα πού ἔδωσε τό Βυζάντιο ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῶν λαϊκῶν ἐμμέτρων μυθιστορημάτων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ λαϊκὰ ποιήματα εἶναι ἄχαρα. Οἱ ὀνομαζόμενοι χρησμοὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ μόλις ἀξίζουν νά

ὀνομαστοῦν στίχοι. Τά ἄτεχνα ἔμμετρα χρονικά τοῦ Μανασσῆ καί τοῦ Ἐφραίμ (πού γράφτηκαν τό 12ο καί τό 14ο αἰῶνα) δέν μποροῦν νά νά ὀνομαστοῦν ποιήματα. Τά ἔμμετρα μυθιστορήματα ὁμως καμιά φορά ἔχουν πραγματική ζωντάνια καί δύναμη. Τό 10ο αἰῶνα, ἄγνωστο ἀκριβῶς πότε, παρουσιάζεται ἕνα μεγάλο ἐπικό ποίημα σέ δέκα λόγους, γραμμένο σέ πολιτικούς στίχους, πού μιλάει γιά τά κατορθώματα ἑνός πολεμιστῆ τῶν ἀνατολικῶν συνόρων, τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα. Τό ἔχουν παρομοιάσει μέ τή «Chanson de Roland». Τό δυτικό ἔπος εἶναι ἴσως δραματικότερο, στή λαμπρότητα ὁμως τῶν περιγραφῶν καί στή λεπτότητα τῆς ψυχολογίας του ὁ «Διγενῆς Ἀκρίτας» εἶναι ἀπείρως μεγαλύτερο ἔργο, καί μπορεῖ δίκαια νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι εἶναι ἡ πιό ἔξοχη *chanson de geste* πού γράφτηκε ποτέ. Κανένα ἀπό τά μεταγενέστερα ἔμμετρα μυθιστορήματα δέν ἔφτασε σέ τέτοιο ὕψος. Ἡ ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν πού ἔγινε τόν 11ο αἰῶνα ἔφερε σάν πρότυπα τά παλιά ἑλληνικά ἔμμετρα μυθιστορήματα, ἐνῶ συγχρόνως ἔγιναν γνωστά καί τά ἔμμετρα ἱπποτικά μυθιστορήματα τῆς Δύσης. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά γίνει ἡ βυζαντινὴ *chanson de geste* ἐπιτηδευμένη. Τά ἔμμετρα μυθιστορήματα τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅπως τό «Καλλίμαχος καί Χρυσορρόη» ἢ τό «Βέλθανδρος καί Χρυσάντζα», εἶναι γραμμένα μέ θέματα δυτικά σέ μιά τεχνική κλασική γλώσσα, ἐνῶ ἀκόμα καί ποιητές τῆς Κωνσταντινουπόλης, ὅπως ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος καί ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης, δοκιμάζουν τήν τέχνη τους, χωρὶς ἐπιτυχία, σέ ἔμμετρος ἐρωτικές ἱστορίες. Γίνονται λαϊκές διασκευές γαλλικῶν ἐμμέτρων μυθιστορημάτων, τό «Flore et Blanche-fleur» παρουσιάζεται μέ τόν τίτλο «Φλώριος καί Πλατζιαφλώρα», καί ἡ ἐπίδραση τοῦ «Roman de Renart» ἦταν ἕνα πλῆθος ποιήματα στήν Ἀνατολή σχετικά μέ ζῶα. Πρὸς τά τελευταῖα ὁμως χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας παρουσιάζονται νέοι τύποι λαϊκῶν ποιημάτων. Μέ τά ροδιακά ἐρωτικά τραγούδια τοῦ 14ου αἰῶνα ἐγκαινιάζεται ἕνα νέο εἶδος ἐρωτικῆς ποίησης. Μερικά ἀπό αὐτά ἔχουν μιά αὐθόρμητη χάρη καί ὁμορφιά. Ὑπάρχουν ἀκόμα ποιήματα μέ θέμα τίς μεγάλες καί τραγικές ἱστορίες τῆς παρακμῆς τῆς Αὐτοκρατορίας – θρῆνοι γιά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Τραπεζούντας. Μέ τή χωρὶς ἀξιώσεις εἰλικρινεία τους εἶναι ἕνα παράξενο κύκνειο ἄσμα στήν ἐπιτηδευμένη βυζαντινὴ λογοτεχνία.

Ἡ Βυζαντινὴ λογοτεχνία μένει κάπως παράμερα ἀπὸ τὸ κύριο ρεῦμα τῆ λογοτεχνίας τοῦ κόσμου. Μὲ τὰ πρῶτα τῆς θεολογικᾶ ἔργα, ὥς τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ἄσκησε θαύτατη ἐπίδραση στὴ δυτικὴ σκέψη. Καί μὲ τὰ ἱστορικὰ τῆς ἔργα δημιούργησε ἓνα πρότυπο εὐσυνειδήτης χρονολογίας, πού οἱ Σλάβοι, καί ἰδίως οἱ Ρῶσοι, τὸ ἀκολούθησαν πολὺ καιρό. Οἱ μεταγενέστεροι ὥστόσο εἶναι εὐγνώμονες πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς περισσότερο γιὰ τὸ συντηρητικὸ παρά γιὰ τὸ δημιουργικὸ τοὺς ἔργο στὰ γράμματα. Στούς Βυζαντινοὺς λόγιους χρωστάμε χρέος ὄχι τόσο γιὰ τίς δικές τοὺς πρωτότυπες μεγάλες ἐπιτυχίες, ὅσο γιὰτὶ διαφύλαξαν μὲ τόση ἀγάπη τὸσους πολλοὺς θησαυροὺς ἀπὸ τὸ κλασικὸ παρελθόν, καθὼς καί τὴν κλασικὴ παράδοση τῆς φιλοσοφίας, τοῦ στοχασμοῦ καί τῆς ἔρευνας. Στούς ὕμνους ὥστόσο, στὴν ἱστορία καί σὲ ἓνα μεγάλο δημοτικὸ ἔπος οἱ μεγάλες αὐτές ἐπιτυχίες ὑπάρχουν πραγματικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

Η BYZANTINΗ ΤΕΧΝΗ¹

Μπορεί στή λογοτεχνία τό βυζαντινό πνεῦμα νά μήν εἶχε δημιουργική δύναμη καί πρωτοτυπία. Στήν τέχνη τά πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά: ὑπάρχουν σέ ὕψιστο βαθμό καί τά δύο. Μέ τά ἔργα τῆς τέχνης του ἄφησε τό Βυζάντιο στόν κόσμο τή μεγαλοπρεπέστερη καί διαρκέστερη κληρονομιά του.

Ἡ Βυζαντινή τέχνη εἶναι ὁ καθαρότερος καθρέφτης ὅπου φαίνεται ἡ σύνθεση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖ μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς ὅλα τά στοιχεία, ἑλληνορωμαϊκά, ἀραμαϊκά, περσικά, σέ ποικίλες ἀναλογίες, ἀλλά ἐνωμένα πάντα σέ ἓνα μίγμα τέλειο, σέ κάτι τό μοναδικό καί πρωτότυπο, παρὰ τίς διαφορετικές προελεύσεις. Τό ἐπίθετο βυζαντινή τρώμαξε τοὺς μοντέρνους ἱστορικούς τῆς τέχνης. Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἱστορικοὶ ἔχουν σήμερα τήν τάση, ἀντί βυζαντινῆ, νά ὀνομάζουν μέ περισκέψη τήν Αὐτοκρατορία ἀνατολική ρωμαϊκή ἢ μεταγενέστερη ρωμαϊκή, ἔτσι καί τήν τέχνη της τήν καλύπτουν κάτω ἀπό τό ὄνομα ἀνατολική χριστιανική ἢ πρωτοχριστιανική. Τέτοιες ἐπιφυλάξεις εἶναι περιττές, μπορεῖ μάλιστα καί παραπλανητικές². Ἡ τέχνη ἦταν κυρίως τέχνη τῆς αὐτοκρατορικῆς

¹ Βλ. Dalton, *Byzantine Art and Archeology* καί *East Christian Art*. Diehl, *Manuel d' Art Byzantin*. Kondakov, *Histoire de l' Art Byzantin*. Bréhier, *L' Art Byzantin*. Bayet, *L' Art Byzantin*. Millet, *L' Art Byzantin*, τοῦ Michel, *Histoire de l' Art*, τόμοι 1 καί 3 – ὅλα γενικά ἔργα. Γιά τήν πρώτη περίοδο βλ. Strzygowski, *Origin of Christian Church Art*, καί Tyler, *L' Art Byzantin*, τόμ. 1.

² Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό βιβλίο αὐτό πρωτοδῆλξε τό 1933. Ἀπό τότε οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἔχουν ἀλλάξει. (Σημ. τ. Μ.)

Κωνσταντινούπολης και διατήρησε τά θεμελιώδη της χαρακτηριστικά όσο καιρό βασίλευαν οί αυτοκράτορες στό Βόσπορο. Ήταν τέχνη κυρίως θρησκευτική αλλά όχι γι' αυτό τό λόγο και χριστιανική. Ήταν μάλλον προϊόν τής θρησκευτικής εκείνης εποχής στήν όποία έθριάμβευσε ό χριστιανισμός. Τά χαρακτηριστικά της μπορεί νά τά δει κανείς στήν τέχνη τών εκκλησιών πριν από τόν Κωνσταντίνο, είναι όμως τό ίδιο φανερά και στήν τέχνη μέ τήν όποία ό Διοκλητιανός προσπάθησε νά υποδοηθήσει τή θεοποίηση του αυτοκράτορα. Ό Κωνσταντίνος, κάνοντας τόν έαυτό του εκπρόσωπο του Θεού, ανάμιξε αυτές τίς δύο θρησκείες, και από τήν εποχή εκείνη ή τέχνη πού έδόξαζε τήν πολιτεία έδόξαζε συγχρόνως και τό Θεό τών χριστιανών. Τήν ένέπνεε όμως περισσότερο μία βαθιά, υπερβατική, σχεδόν μυστικιστική, αίσθηση τής λατρείας, παρά ό ειδικός συμβολισμός του χριστιανισμού, πού περιόρισε τήν επίδρασή του στήν εκκλησιαστική τέχνη.

Στό τέλος του 3ου αιώνα ή έλληνορωμαϊκή τέχνη δέν ήταν πιά δυνατό νά ξεελιχτεί περισσότερο. Τόν αρχαίο έλληνικό νατουραλισμό, πού είχε τόση όμορφιά και χάρη, τόν είχαν έξωραίσει στήν ελληνιστική εποχή, και ακόμα περισσότερο επί Ρωμαίων, μέ μία περίτεχνη έπεξεργασία τών λεπτομερειών και συνήθως μία αύξηση τών διαστάσεων, πού έκαναν κάθε έργο τέχνης ένα κολοσσιαίο *tour de force*. Ό 4ος αιώνας έφερε μία αντίδραση απ' τήν Άνατολή. Σέ όλο τόν κόσμο οί θρησκείες πού είχαν συριακή ή συροαιγυπτιακή προέλευση γίνονταν μέ τόν καιρό όλο και πίο δημοφιλείς. Τό κύριο χαρακτηριστικό τών όπαδών τους ήταν ό μυστικισμός και ή απογοήτευση απ' τά έγκόσμια, και έπομένως γι' αυτούς ή αυταρέσκεια του ελληνιστικού νατουραλισμού δέν είχε κανένα νόημα. Γι' αυτούς ή φύση ήταν συχνά άσκημη και ήταν προετοιμασμένοι νά αντιμετώπισουν τήν άσκήμια της. Άδιαφορούσαν γιά τή λεπτότητα του σχεδίου και τήν ίσοροπία τής σύνθεσης. Άπαιτούσαν μία τέχνη πού νά μπορεί νά τούς μιλήσει άπευθείας, χωρίς συμβιβασμούς, νά τούς μεταρσιώσει μάλλον σέ μία ένταση συγκινησιακή παρά νά τούς δαυκαλίσει μέ μία αισθητική ίκανοποίηση. Ό θρίαμβος του χριστιανισμού ήταν αναπόφευκτο νά σημάνει τήν ένίσχυση αυτής τής άραμαϊκής αντίληψης τής τέχνης. Τό Χριστό δέν ήταν δυνατό νά τόν ζωγραφίζουν όπως ζωγράφιζαν άλλοτε τόν Απόλλωνα. Ήταν ό

θεός πού είχε υποφέρει, ὁ Μέγας Κριτής, ὁ Λυτρωτής. Οἱ πιστοὶ του ἔπρεπε νά τόν βλέπουν ἀμέσως μέ μιὰ ἀπ' αὐτές τίς ιδιότητές του. Στό πρόσωπό του ἔπρεπε νά ἐκφράζονται μέ ἔμφαση οἱ γραμμές τῆς ὀδύνης, τῆς αὐστηρότητας καί τῆς θείας καλοσύνης. Ἡ θρησκεία ζητοῦσε ἕναν ἐμπρεσιονισμό πού ἦταν ἄγνωστος στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο.

Ἡ Ἀνατολή ὁμως πρόσφερε ἀκόμα ἕνα στοιχεῖο. Ἡ νέα ἀντίληψη τῆς μοναρχίας εἶχε ἔρθει ἀπό τήν Περσία, ἀπό τοὺς Σασσανίδες, καί τό μεγαλεῖο τῆς ἦταν πιά ἀπλό καί πιά ἄμεσο ἀπό τήν περίτεχνη μεγαλοπρέπεια τῆς Ρώμης. Τό δρόμο τόν εἶχε προετοιμάσει ὁ μυθραϊσμός, ἡ περσικῆς καταγωγῆς θρησκεία πού λάτρευε τόν πανένδοξο Ἡλιο. Ὁ μυθραϊσμός, ἡ ὁ μαζδαϊσμός ἀπό τόν ὁποῖο προερχόταν, εἶχε τή δική του τέχνη, πού δέν τή χαρακτήριζε ἕνας νατουραλισμός γεμάτος χάρη ὅπως τήν ἑλληνιστική, οὔτε ἕνας ρεαλισμός ὅλο συγκίνηση ὅπως τήν ἀραμαϊκή. Ἦταν μιὰ τέχνη συμβολική, μέ σχέδια πού, ὅπως φαίνεται πιθανό, εἶχαν ἔρθει ἀρχικά ἀπό τὰ ὑψίπεδα τοῦ Τουρκεστάν. Αὐτή ἡ τέχνη τῶν διακοσμητικῶν μοτίδων εἶχε ἀρχίσει κιόλας νά ἐπηρεάζει τοὺς Ἀραμαίους καλλιτέχνες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καί, κατά κάποιο τρόπο, ἰσοστάθμιζε τήν ἀδιαφορία τους γιά τήν ἑλληνική αἴσθηση τῆς σύνθεσης.

Ἡ νέα τέχνη πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά ἐμφανίζεται ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή τοῦ αἵωνα. Στά ἀγάλματα πού παρουσιάζουν τήν τετραρχία τοῦ Διοκλητιανοῦ, τόν αὐτοκράτορα δέν τόν παριστάνουν πιά ὅπως στοὺς περασμένους αἰῶνες, ὅταν τοῦ ἔδιναν ἀπλῶς ἕνα μεγαλοπρεπές παράστημα γιά νά τόν διαφοροποιοῦν ἀπό τίς ἀπεικονίσεις τῶν ὑπηκόων του. Αὐτό εἶχε τώρα ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιὰ ἀπρόσωπη συμβολική τέχνη πού ἔδειχνε ἀπευθείας καί μέ ἔμφαση τό αὐστηρό μεγαλεῖο τῆς Ρώμης ἀπέναντι στοὺς βαρβάρους. Ὁ χριστιανισμός συμπλήρωσε αὐτή τήν ἐξέλιξη. Τό χριστιανικό κοινό ζητοῦσε περισσότερ μιὰ τέχνη πού νά προκαλεῖ μιὰ ἄμεση συγκίνηση παρά μιὰ τεχνική τελειότητα, ἀκριδῶς ὅπως καί οἱ αὐτοκρατορικές ἀρχές ζητοῦσαν νά ἀποδοθεῖ συμβολικά ἡ ρωμαϊκή ἐξουσία καί ὄχι ἡ πραγματική ὁμοιότητα τῶν διαφόρων ἐφήμερων αὐτοκρατόρων. Οἱ ἐλληνίζοντες καλλιτέχνες, πού εἶχαν ἐξαντλήσει πιά στήν τέχνη τους ὅλα τὰ μυστικά τῆς τεχνικῆς, εἶχαν τώρα νά ἀντιμετωπίσουν ἕνα καινούριο πρόβλημα, πῶς νά προσαρμόσουν

ΙΩΑΝΝΗΣ Η', ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

Τοιχογραφία τοῦ Μπενότσο Γκοτσόλι. Παλάτιο Ριζιάντι, Φλωρεντία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ΄, ΔΡΑΓΑΤΣΗΣ
Μικρογραφία τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (1590).
Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας.

τήν τεχνική τους προς τό νέο αὐτό κόσμο. Πιθανόν, ὅπως κάνουν ὅλοι οἱ πολύπειροι, νά ἐγκαταλείψανε μέ τή θέλησή τους τόν παλιό τρόπο τοῦ σχεδίου πού ἀπέδιδε τόσο περίτεχνα καί πιστά τή φύση, τήν προσεχτική, ἂν ὄχι καί ὑπερβολική, ἀνατομία, τίς λαμπρές καί ἔξυπνες προοπτικές θραχύνσεις καί ὅλο ἐκεῖνο τόν πλοῦτο τῶν λεπτομερειῶν, γιά νά πειραματιστοῦν μέ τή νέα ἀντίληψη τῆς τέχνης. Στό μεταξὺ ἡ αὐλή ἄρχισε νά ὑποστηρίζει τοὺς ἀφελεῖς καλλιτέχνες τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ δέν μπορούσαν καθόλου νά ἐργαστοῦν μέ τήν παλιά τεχνική, πού καί ἔμπειροι ἀκόμα τεχνίτες τήν ἐγκαταλείπανε καί γιά τήν ὁποία ἡ ζήτηση συνεχῶς λιγότευε. Ἔτσι τόν 4ο αἰῶνα ἔγινε μιὰ ἐπανάσταση καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἀναδείχτηκε πρωτεύουσα αὐτοῦ τοῦ κόσμου μέ τίς νέες αἰσθητικές ἀντιλήψεις.

Ἡ ἑλληνίζουσα τέχνη ὥστόσο, παρ' ὅλο πού εἶχε νικηθεῖ, δέν πέθανε. Οἱ ἀντιλήψεις τῆς ἦταν βαθιά συνυφασμένες μέ τό ἴδιο τό αἷμα τῶν Ἑλλήνων καί δέν ἦταν δυνατό νά ἐξαλειφθοῦν. Κάθε τόσο, σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἱστορία, ἀναδύεται, καί στρέφει τή βυζαντινὴ τέχνη πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τόν παλιό νατουραλισμό.

Ἡ νέα τέχνη ἦταν ἄμεση ἀλλὰ δέν ἦταν ἀπλή. Ἡ λατρεία, καί ἰδιαίτερα ἡ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα, ἔπρεπε νά ἔχει κάποια μεγαλοπρέπεια. Οἱ βυζαντινοὶ καλλιτέχνες κατόρθωσαν νά πετύχουν τήν ἀπαραίτητη λαμπρότητα μέ τὰ ὑλικά. Οἱ βυζαντινοὶ ζωγράφοι, ἀντὶ νά ζωγραφίζουν φορητές εἰκόνες ἢ τοιχογραφίες μέ χρώματα, προτιμοῦσαν νά φτιάχνουν ψηφιδωτά. Ἀκόμα καί στίς φορητές εἰκόνες χρησιμοποιοῦσαν κάμπο χρυσό. Καί τό χρυσό κυριαρχοῦσε καί στίς ἱστορήσεις τῶν χειρογράφων. Τὰ ἀγάλματά τους ἦταν ἀπὸ πορφύρεϊτη καί ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο ἢ χρωματιστό χαλκό. Στά ὑφάσματα, τὰ μεταξωτά καί τὰ χρυσοῦφαντα, τό κυριότερο ὑλικό ἦταν τὰ χρυσὰ νήματα. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη γιά τὰ πλούσια ὑλικά ἐμπόδισε τοὺς Βυζαντινοὺς νά ἐπιδιώξουν τήν ἀπόδοση τοῦ μεγαλείου μόνο μέ τό μέγεθος. Τὰ ὑλικά ὁμως αὐτὰ ἦταν πολὺ σπάνια καί ἡ δαπάνη γιά τήν προμήθειά τους πολὺ μεγάλη. Ὄταν δέν εἶχαν τήν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως τότε πού ὁ Ἰουστινιανὸς ἔχτισε τὴν Ἀγία Σοφία, πού, ὅπως λέγεται, κόστισε 320.000 λίβρες

χρυσού³, οί βυζαντινοί καλλιτέχνες δέν ἔκαναν συνήθως ἔργα μεγάλων διαστάσεων. Καί συχνά στά μικρότερα ἔργα, σέ μικρά γλυπτά ἀπό στεατιτῆ ἢ σέ ἀνάγλυφα ἀπό ἔλεφαντοκόκαλο ἢ σέ πλάκες μέ μικρογραφίες ἀπό σμάλτο, πετύχαινε ἡ τέχνη τους τήν πιό τέλεια ἰσορροπία τῆς καί ὁ πλοῦτος τῶν ὕλικῶν ἢ τῶν χρωμάτων ἰσοστάθμιζε τήν ἀπλότητα τῆς γραμμῆς.

Στούς διάφορους κλάδους τῆς βυζαντινῆς τέχνης οἱ ἀναλογίες ἀπό τά ἀνατολικά καί τά ἑλληνίζοντα στοιχεῖα εἶναι διαφορετικές. Στή ζωγραφική καί στή γλυπτική πολλές φορές κυριάρχησαν οἱ ἑλληνίζουσες ἀντιλήψεις. Ἡ ἀρχιτεκτονική ὥστόσο πέτυχε ἀπό πολύ νωρίς τή σύνθεσή της καί ἐξελίχθηκε μέ τρόπο φυσικό στή δική της γραμμή.

Πραγματικά, ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στέκεται ἐντελῶς ξεχωριστά. Τόν 4ο αἰῶνα οἱ ζωγράφοι καί οἱ γλύπτες δίνουν τήν ἐντύπωση σάν νά ὀπισθοδρομήσαν στήν τεχνική τους, ἐνῶ ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς τῶν ἀρχιτεκτόνων εἶναι σταθερή.

Ἡ κυριότερη συμβολή τοῦ Βυζαντίου στήν ἀρχιτεκτονικὴ ἦταν τό μυστικό τῆς ἰσορροπίας τοῦ θόλου ἀπάνω σέ τετράγωνη βάση, βρῆκε δηλαδή αὐτό ἀκριδῶς πού ἀναζητοῦσε ὁ νέος κόσμος. Τήν ἐξέλιξη μποροῦμε νά τήν παρακολουθήσουμε καλύτερα στήν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν, γιατί μόνο ἐκκλησίες ἔχουν σωθεῖ σέ μεγάλο ἀριθμό. Τά μεγάλα κοσμικά οἰκοδομήματα τῆς Αὐτοκρατορίας ἐξαφανίστηκαν. Γιά τοὺς πρώτους χριστιανούς, ὅπως καί γιά τοὺς ἐθνικούς, μιὰ ἀπλή αἶθουσα ἦταν ἀρκετὴ γιά τή λατρεία τους. Τό ἐσωτερικό τῆς βασιλικῆς τους ἦταν τό ἴδιο ἀπέριττο ὅπως καί τό ἐσωτερικό ἑνὸς κλασικοῦ ναοῦ. Σιγά-σιγά ὅμως, καί ἰδίως τόν 4ο αἰῶνα, ἡ ἐκκλησία ἀντίγραψε τό περίπλοκο τελετουργικό τοῦ κράτους. Ὅπως ἀκριδῶς οἱ νέες δυναστείες τῶν ἡμιθέων αὐτοκρατόρων χρειαζόνταν παλάτια μέ αἶθουσες θρόνου, μέ δεσιάρια καί μέ γυναικωνίτη γιά τήν αὐτοκρατεία, ἔτσι καί τό τελετουργικό τῆς ἐκκλησίας ἀρχισε νά μὴν ἱκανοποιεῖται πιά μέ τό ἐνιαῖο ἐσωτερικό. Ζητοῦσε μιὰ διαρροῦθμιση πιό πολυσύνθετη, χωρὶς ὅμως νά θυσιάστει ἡ ἐνότητα τοῦ σχεδίου. Ἕνας θόλος, τοποθετημένος πάνω ἀπὸ τό κέντρο τῆς βασιλικῆς, θά χώριζε τό ἐσωτερικό, ἐνῶ συγχρόνως

³ Δηλ. 345.600.000 χρυσά φράγκα (περίπου 14.000.000 λίρες), εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά μεγάλη ὑπερβολή (*Scriptores Originum Constantinopolitani*, ἐκδ. Teubner, 102).

θά έδινε τήν έντύπωση μιās μεγαλύτερης λαμπρότητας. Τό πρόβλημα όμως ήταν πώς θά στηριζόταν αυτός ό θόλος. Οί αρχιτέκτονες ήξεραν από καιρό νά τοποθετοῦν θόλους σέ στρογγυλά οίκοδομήματα, όπως στό Πάνθεο τής Ρώμης, τώρα όμως έπρεπε νά τόν τοποθετήσουν σέ δάση τετράγωνη. Η άπλούστερη μέθοδος ήταν ό έκφορικός τρόπος, ήταν όμως άπλοϊκός καί ήταν δυνατό, αντί κύκλος, νά σχηματιστεί έλλειψη. Τόν 5ο αιώνα βρέθηκαν άλλοι τρόποι, πιό ίκανοποιητικοί.

Αν τή λύση τή χρωστάμε στους νομάδες τών Άλταϊων τής Περσίας ή στους αρχιτέκτονες τής Ιταλίας εἶναι ένα θέμα πού άμφισβητεῖται καί καμιά από τίς δύο άπόψεις δέν εἶναι άπόλυτα πειστική. Η πρώτη θεωρία πάει πολύ μακριά, καί ή δεύτερη δύσκολα άποδεικνύεται, γιατί ό θόλος έγκατέλειψε, μαζί μέ τήν αύλή, τήν Ιταλία γιά τήν Κωνσταντινούπολη, όπου είχε τήν αυτοκρατορική ύποστήριξη. Η πηγή τής έμπνευσης δέν έχει ακόμα προσδιοριστεί. Οί αρχιτέκτονες πού τελειοποίησαν τήν τεχνική ήταν Έλληνες καί Αρμένιοι, – οί Έλληνες ήταν οί πιό περιζήτητοι οίκοδόμοι από τούς Σασσανίδες τής Περσίας⁴. Υπήρχαν δύο τρόποι. Η έπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν σφαιρικά τρίγωνα, πού νά ύψώνονται από τίς γωνίες τοῦ τετραγώνου καί νά κλίνουν γιά νά συναντηθοῦν σχηματίζοντας κύκλο, – ή ήμιχώνια, μικροί άψιδοειδεῖς θόλοι έγκάρσιοι στίς γωνίες τοῦ τετραγώνου, τοποθετημένοι ή άπάνω σέ μιά τετράγωνη δάση ή στό επίπεδο τών κυρίων άψίδων πού ύποστήριζαν τό κτίριο. Τά σφαιρικά τρίγωνα ήταν γνωστά καί πρίν από τήν εποχή τοῦ Κωνσταντίνου. Ένα πρώιμο παράδειγμα ύπάρχει στή Γέρασα τής Υπεριορδανίας καί ίχνη εἶναι δυνατό νά βρεθοῦν στή Μικρά Ασία. Τόν 5ο αιώνα τό πιό όνομαστό παράδειγμα ήταν ό τάφος τής Γάλλας Πλακιδίας στή Ραθέννα καί τόν 6ο αιώνα ή Αγία Σοφία στήν Κωνσταντινούπολη. Τά ήμιχώνια εἶναι επινόημα λίγο μεταγενέστερο. Πιθανόν ή προέλευσή τους νά εἶναι ανατολική, παρ' όλο πού τά πρώτα παραδείγματα πού μπορούμε νά χρονολογήσουμε μέ άπόλυτη βεβαιότητα εἶναι ιταλικά: τό Βαπτιστήριο τής Νεαπόλεως

⁴ Φαυστος ό Βυζάντιος, μετ. Langlois, 281. 'Ο Πέρσης στρατηγός λείει στή στρατεύματά του, πρίν από μια μάχη εναντίον τών Έλλήνων καί τών Αρμενίων, νά αιχμαλωτίσουν όσο μπορούν περισσότερους Έλληνες γιά νά μπορέσουν νά χτίσουν παλάτια στήν Περσία.

καί ὁ Ἅγιος Βιτάλιος τῆς Ραβέννας (6ος αἰώνας). Στή μεγάλη τους ἀκμή ὅμως ἔφτασαν τά ἡμιχώνια τό 10 καί τόν 11ο αἰώνα σέ οἰκοδομήματα ὅπως ἡ μεγάλη ἐκκλησία τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά στή Φωκίδα.

Στό μεταξὺ ἡ βασιλική εἶχε ἀρχίσει νά ὑφίσταται μιὰ τροποποίηση. Ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν δύο οὐσιώδεις διαφορές. Ἡ ἐλληνιστική βασιλική εἶχε ἐπίπεδη ξύλινη στέγη, τρεῖς ἢ πέντε πτέρυγες (κλίτη) καί στοές καί ἀργότερα παράθυρα στούς τοίχους τοῦ μεσαίου κλίτους πού ὑπερέχει ἀπό τίς πλαινές πτέρυγες. Ἡ ἀνατολική βασιλική ἦταν καμαροσκεπαστή καί οἱ τοῖχοι τῆς δέν εἶχαν ἀνοίγματα. Ὁ θόλος ὅμως ἔκαμε ἀπαραίτητες ὀρισμένες οἰκοδομικές μεταβολές. Ἡ πίεση στούς πλάγιους τοίχους, τό δόρειο καί τό νότιο τῆς προσανατολισμένης ἐκκλησίας, ἀπαιτοῦσε μιὰ ἐνίσχυση ἐκεῖ, κυρίως γιατί, μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ θόλου, ἀρχισαν νά ἐπιζητοῦν περισσότερο τό ὕψος παρά τό μήκος. Ἀντερείσματα, σάν αὐτά πού χρησιμοποίησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν γοτθικῶν ἐκκλησιῶν, ἦταν ξένα πρός τό βυζαντινὸ πνεῦμα, πού ἔμενε ἀρκετά κλασικὸ ὥστε νά ἀπαιτεῖ τό σχέδιο τοῦ κτιρίου νά ἔχει οἰκοδομική αὐτάρκεια. Μὲ τήν προσαρμογὴ τοῦ θόλου στήν τετράγωνη βάση, οἱ ἀπλές τετράγωνες ἢ πολυγωνικές ἐκκλησίες ἔγιναν τό σχέδιο τῆς μόδας. Σ' αὐτές ἡ πίεση ἦταν τό ἴδιο αἰσθητὴ γύρω-γύρω. Στήν ὀκτάγωνη ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Σεργίου καί Βάκχου στήν Κωνσταντινούπολη (Kutchuk Aya Sofia), πού χτίστηκε στά πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μποροῦμε νά δοῦμε αὐτόν τόν τύπο στήν καλύτερή του μορφή. Οἱ ἀρχιτέκτονες, καί ἀπὸ εὐσέβεια ἀλλὰ καί χάρη στήν ἐφευρετικότητά τους, εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά χτίζουν σταυρομορφα οἰκοδομήματα. Στίς κατακόμβες ὑπάρχουν ἐκκλησίες μ' αὐτό τό σχῆμα καί ὁ Τάφος τῆς Γάλλας Πλακιδίας εἶναι σταυρός μέ ἰσομήκεις κεραῖες (βραχίονες) καί μέ θόλο στό σημεῖο τῆς διασταύρωσης. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας, πού εἶχε κεντρικὸ θόλο καί ἄλλους θόλους πάνω ἀπὸ κάθε κεραία, θεωρήθηκε τό τέλειο ὑπόδειγμα. Τήν ἀντίγραψαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. Τελικὰ οἱ δύο ἀρχιτέκτονες ὁ Ἀνθέμιος ὁ Τραλλιανός καί ὁ Ἰσίδωρος ὁ Μιλήσιος ἔκαμαν μιὰ σύνθεση τῶν τριῶν αὐτῶν τύπων, τῆς βασιλικῆς, τῆς τετράγωνης ἐκκλησίας καί τῆς σταυρο-

μορφης, στή μεγάλη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας⁵. Μιά μακριά σειρά ἀπό κίονες διατηρεῖ στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆ μορφῆς τῆς βασιλικῆς, οἱ ἐξωτερικὲς ὁμως ἀναλογίες εἶναι ἀναλογίες τετραγώνου, ἐνῶ τὴν πίεση στὰ πλάγια τῆ δέχονται ἐγκάρσιες πτέρυγες μέ ὑψηλά ἀντερείσματα πού εἶναι σκεπασμένα μέ ἡμιθόλια. Ὁ πρῶτος κεντρικὸς θόλος γκρεμίστηκε ἀπὸ ἕνα σεισμό τὸ 558 καὶ τὸ ἴδιο καὶ ὁ δεῦτερος τὸ 989, ὁπότε χτίστηκε ὁ σημερινὸς θόλος ἀπὸ ἕναν Ἀρμένιο, τὸν Θιριδάτη, τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς μεγάλης ἀρμενικῆς μητρόπολης στοῦ Ἀνιον⁶.

Ἡ Ἀγία Σοφία παρέμεινε ἡ κορωνίδα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ ἔτσι τὴν ἐβλεπαν καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ τῆ χρησιμοποιοῦσαν σάν πρότυπο. Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὥστόσο δὲν ἔμεινε στάσιμη. Σιγά-σιγά, καί, σχεδὸν ἀσφαλῶς, χάρις στοῦ ἴδιο πρόβλημα τῆς πίεσης, ἀναπτύχθηκε ὁ σταυρικὸς τύπος. Σ' αὐτόν οἱ πλάγιες κεραῖες εἶναι ὑψηλές μέ καμάρες καὶ ἡ στέγη τους, ὅπως καὶ ἡ στέγη τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τοῦ ἱεροῦ, σχηματίζει ἕνα χαμηλὸ ἀέτωμα. Στὶς γωνίες τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν χώροι χαμηλότεροι πού, στοῦ δυτικὸ ἄκρο, ἀποτελοῦν πλάγιες πτέρυγες τοῦ μεσαίου κλίτους, ἐνῶ στοῦ ἀνατολικὸ εἶναι χωρισμένοι γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται σάν πρόθεση καὶ διακονικὸ, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ τελετουργικόν. Ὁ τύπος αὐτός, χάρις στὴν ἀπλότητα καὶ τὴν τέλεια οἰκοδομικὴ του ἰσορροπία, εἶναι ἴσως ὁ ὠραιότερος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ προέλευση τοῦ σταυρικοῦ τύπου πιθανόν νὰ ἦταν ἀρμενικὴ. Μὲ τίς ἀραδικὲς κατακτήσεις ἡ Ἀρμενία εἶχε ἀποκτήσει μεγαλύτερη σημασία. Ἀποτέλεσμα τῶν πολέμων πού γίνονταν νοτιότερα ἦταν ὁ ἀσφαλέστερος ἐμπορικὸς δρόμος μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης νὰ περνάει ἀπὸ τὴν Ἀρμενία, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἀρμενίων πού ἐρχονταν νὰ κάμουν τὴν τύχη τους στὴν Αὐτοκρατορία γινόταν συνεχῶς μεγαλύτερος. Ἡ γεωγραφικὴ τους θέση ἦταν τέτοια ὥστε νὰ εἶναι ἐπιδεκτικοὶ σὲ καλλιτεχνικὲς ιδέες, εἴτε προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ εἴτε ἀπὸ τὴ Δύση, καὶ ἦταν ἀρκετὰ ἐξυπνοὶ ὥστε νὰ πειραματίζονται μ' αὐτὲς τίς ιδέες. Ὁ σταυρικὸς τύπος παρουσιάζεται στὴν

⁵ Βλ. Lethaby καὶ Swainson, *The Church of Saint Sofia*.

⁶ Asoghic, *History*, μετ. Dulacrier καὶ Macler, 2, 133.

Ἑλλάδα στό τέλος τοῦ 8ου αἰώνα στή Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας, μιᾶ ἐπαρχία πού θρῖσκóταν σέ στενή ἐπαφή μέ τήν Ἀνατολή. Ἡ πιό ὀνομαστή ἐκκλησία αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦταν ἡ Νέα πού ἔκτισε ὁ Βασίλειος Α΄ Στόν περίβολο τοῦ Παλατίου⁷. Ἡ ἐκκλησία αὐτή, πού τήν κατάστρεψαν οἱ Τοῦρκοι, ἦταν πιθανό τό μόνο μεγάλο κτίριο πού εἶχε αὐτό τόν τύπο. Τήν ἐποχή ἐκείνη οἱ βυζαντινές ἐκκλησίες ἦταν κατά κανόνα μικρές. Ἐκεῖνο πού ἐπιζητοῦσαν ἦταν ἡ χάρη καί ἡ ἐλαφρότητα. Δέν εἶχαν αὐξήσει παρά μόνο τό ὕψος. Ἀπό τόν 6ο αἰώνα εἶχαν ἀρχίσει νά χρησιμοποιοῦν πότε-πότε τόν τρίκογχο τύπο γιά νά δώσουν ἐλαφρότητα. Τήν ἐποχή αὕτη ὁ τύπος τοῦ τρίκογχου συνηθίζóταν πολύ. Εἶχαν ἀντικαταστήσει ἐπίσης μέ κίονες. τοὺς πεσσούς πού ὑποστήριζαν τό θόλο, τόν ἴδιο τό θόλο τόν τοποθετοῦσαν πολλές φορές πάνω σέ ἓνα ψηλό τύμπανο καί τίς κεραίες τοῦ σταυροῦ τίς σκέπαζαν μέ ἡμιθόλια. Οἱ εὐθείες γραμμές τοῦ ἀετώματος ἀντικαταστάθηκαν ἀπό καμπύλες. Τό ἀποτέλεσμα τῶν σχέσεων μέ τή Δύση ἦταν νά ἐμφανιστοῦν ἐδῶ καί ἐκεῖ πύργοι καμπαναριῶν μέ καμπάνες πού ἀντικαταστήσανε τά σήμαντρα, τά ξύλινα ρόπτρα πού καλοῦσαν τοὺς ὀρθοδόξους στήν προσευχή. Ὁ σταυρικός τύπος, ἔτσι τελειοποιημένος καί τροποποιημένος, ἔμεινε καί μένει ἀκόμα ἡ βάση γιά ὅλα σχεδόν τά ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικά κτίρια, ἂν καί στήν Κωνσταντινούπολη ποτέ δέν ἔγινε τόσο κοινός ὅσο στίς ἐπαρχίες, ὅπου φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες ἦταν, κατά ἓνα μεγάλο ποσοστό, Ἀρμένιοι.

Γιά τή μορφή τῶν λαϊκῶν κτιρίων εἶναι δύσκολο νά μιλήσουμε γιατί ἔχουν σωθεῖ πάρα πολύ λίγα. Οἱ αἰθουσες τῶν παλατιῶν, ὅπως ὁ Χρυσοτρίκλινος ἢ ὁ Τρίκογχος τοῦ Μεγάλου Παλατίου, εἶχαν τήν ἴδια μορφή μέ τίς σύγχρονες ἐκκλησίες, μέ θόλους, ἀψίδες καί τρίκογχα⁸. Τό ἰδανικό ἐξοχικό σπίτι τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα εἶχε τρεῖς θόλους καί ἡ μεγάλη αἶθουσα ὑποδοχῆς ἦταν σταυρομορφῇ⁹. Καί σήμερα στά παλιά σπίτια τοῦ Φαναρίου πολλά δωμάτια ἔχουν ἀψίδες καί συχνά τρίκογχα. Ἐνα ὀλόκληρο σπίτι ὅμως δέν μποροῦσε νά ἔχει τήν ἐνότητα μιᾶς ἐκκλησίας. Πραγματικά τό Μέγα

⁷ Ebersolt, *Le Grand Palais*, 130-5.

⁸ Ebersolt, *Le Grand Palais*, 77 ἐξ. 110 ἐξ.

⁹ Διγενῆς Ἀκρίτας, 226 ἐξ.

Παλάτιον ἦταν ἓνα σύνολο ἀπό αἵθουσες, στοές, ἐκκλησίες, λουτρά, θαλάμους γιά τούς φρουρούς, ἓνα ὀπλοστάσιο, μιά βιβλιοθήκη, σειρές ὁλόκληρες ἀπό διαμερίσματα, ἓνα μουσεῖο, ὅλα αὐτά μαζί, χωρίς καμιά ἐνότητα σχεδίου, χωρισμένα σέ τρεῖς κύριες ὁμάδες. Οἱ ἰδιωτικές κατοικίες εἶχαν συνήθως δύο πατώματα καί τά κύρια δωμάτια ἦταν στό πρῶτο. Τά δωμάτια τοῦ ἰσογείου ἦταν χαμηλότερα καί πολύ συχνά ἔδλεπαν σέ μιά στοά γύρω ἀπό μιά ἐσωτερική αὐλή. Ἐκτός ἀπό τούς στρατιωτικούς πύργους, τά κτίρια μέ περισσότερα ἀπό δύο πατώματα ἦταν πολύ σπάνια. Γιά τό παλάτι τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα μᾶς λένε μέ καμάρι πώς εἶχε τέσσερα πατώματα¹⁰, ὅ,τι ὁμως ἀναφερόταν στό Διγενή ἔπρεπε νά εἶναι ἐξαιρετικό. Στά ὀχυρωματικά ἔργα, στά ὑδραγωγεῖα καί στίς γέφυρες ἀντιγράφανε καί τελειοποιῦσαν τά ρωμαϊκά πρότυπα, καί τό σχέδιο τοῦ ἵπποδρόμου, παρ' ὅλο πού ἦταν μακρότερος ἀπό τά περισσότερα ρωμαϊκά κολοσσαῖα, ἦταν κι αὐτό ρωμαϊκό. Οἱ ὑπόγειες δεξαμενές τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ κινστέρνες, πού χτίστηκαν τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα, ἦταν πιό πρωτότυπες. Τό χαρακτηριστικό τους εἶναι οἱ ἀναρρίθμητοι κίονες μέ ὠραῖες ραβδώσεις πού ὑποστηρίζουν τήν ὀροφή.

Σέ ὅλες σχεδόν τίς πόρτες τό ἀπάνω μέρος ἦταν τετράγωνο. Τά παραθύρα τῶν λαϊκῶν κτιρίων μποροῦσαν νά εἶναι τετράγωνα ἢ καμαρωτά. Στίς μεγάλες αἵθουσες καί στίς ἐκκλησίες ὅλα σχεδόν ἦταν καμαρωτά καί μακρόστενα γιά νά μήν μπαίνει στό ἐσωτερικό τό λαμπρό φῶς τῆς Ἀνατολῆς. Συνήθως ἦταν τοποθετημένα τρία-τρία σέ μιά κόγχη καί στό κάτω μέρος εἶχαν ξύλινα ἢ μαρμαρίνα παραθυρόφυλλα καί στό ἀπάνω πολλές φορές στρογγυλούς φεγγίτες ἀπό γυαλί, μίκα ἢ ἀλάβαστρο, πλαισιωμένους ἀπό γύψο ἢ μάρμαρο.

Τά ὑλικά πού χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ποικίλα, ἀνάλογα μέ τήν ἐπαρχία. Στίς περιοχές πού ὑπῆρχε πέτρα, τούς τοίχους τούς ἔφτιαναν στό ἐξωτερικό μέρος μέ πέτρες κατεργασμένες καί ἀπό μέσα μέ χαλίκια. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν κυρίως χτισμένη μέ ὀπτές πλίνθους, ἂν καί χρησιμοποιοῦσαν συχνά καί τήν πέτρα σέ ἐναλασσόμενες στρώσεις μέ τίς πλίνθους γιά τή διακόσμηση τῶν ἐξωτερικῶν. Στούς ἐξωτερικούς τοίχους ὑπῆρχαν συχνά πλαστικά ἢ σκαλιστά κοσμήματα. Αὐτό τό συνήθιζαν κυρίως στήν Ἀρμενία καί στίς

¹⁰ Ἐνθ. ἀν., 226.

ἐπαρχίες ἐκείνες ὅπου ὑπερίσχυε ἡ ἀνατολική ἐπίδραση, ὅπως στήν Ἑλλάδα. Παράδειγμα εἶναι ἡ Μικρὴ Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τῶν σημαντικῶν κτιρίων τοὺς ἐστόλιζαν μέ διάφορα διακοσμητικὰ ὑλικά, μέ μαρμάρινες πλάκες διαφόρων χρωμάτων πού σχημάτιζαν σχέδια καί, στό ἀπάνω μέρος, μέ ψηφιδωτά. Στίς φτωχότερες ἐπαρχίες, καί τήν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, πού τὰ χρήματα ἦταν λιγοστά, καί στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη, συνήθιζαν νά διακοσμοῦν τοὺς τοίχους ἀποκλειστικά μέ τοιχογραφίες. Οἱ κίονες, πού τώρα σήκωναν μεγαλύτερο βάρος ἀπό ὅτι τήν κλασσικὴ ἐποχὴ, ἦταν πιό στερεοί, κυρίως τὰ κιονόκρανά τους, πού ἦταν σκαλισμένα μέ μεγάλη ἐπιμέλεια. Παραλλαγές τῆς κορινθιακῆς ἀκανθας ἐπιζοῦσαν ἀκόμα, σιγά-σιγά ὅμως ἄρχισαν νά συνηθίζονται περιδωρότερο κιονόκρανα πού εἶχαν μορφή κανίστρου, μέ γλυπτὰ ζῶα ἢ μέ ἀπλά χριστιανικά μονογράμματα μέσα σέ κύκλους.

Ἡ Ἀνατολή ἐθριάμβευσε ἐπίσης καί στή γλυπτική, καί ἐκεῖ ἔχουμε ἐπανάσταση μᾶλλον παρά ἐξέλιξη. Τήν κλασσικὴ γλυπτική μέ τίς τρεῖς διαστάσεις δέν τήν ἤξεραν οἱ Ἀραμαῖοι. Ἐβλεπαν τὰ ἀντικείμενα ἐπίπεδα, μέ δύο διαστάσεις, μέ ἓνα τρόπο περισσότερο ζωγραφικό παρά γλυπτικό. Τὰ ἀγάλματα ἔπρεπε νά τὰ βλέπει κανεῖς μόνο ἀπό μιὰ γωνία. Τήν τρίτη διάσταση δέν μπορούσαν νά τήν ἀποδώσουν παρά μόνο μέ τή σκιά. Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στή γλυπτική συμπίπτει μέ τήν εἰσαγωγή διακοσμητικῶν μοτίβων ἀπό τήν Περσία. Οἱ γλυπτές γραμμές τῶν πτυχώσεων ἀρχίζουν νά ἀκολουθοῦν γεωμετρικά μᾶλλον σχέδια καί ὄχι τίς νατουραλιστικές καμπύλες τῆς ἐλληνίζουσας τέχνης. Τὰ ἀγάλματα τῆς νέας αὐτῆς τέχνης ἦταν πολύ συχνά ἄσκημα. Ἀποδίδανε τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου μέ ὑπερβολή, γιατί στοὺς Ἀραμαίους ἄρεσε νά κάνουν αἴσθηση. Τό σῶμα τό ἐντυναν μέ τρόπο γεωμετρικό. Τό σύνολο ἦταν τελείως ἀπρόσωπο καί, παρ' ὅλη τήν ἀτεχνία του, πολύ ἐντυπωσιακό. Ταίριαζε στή νέα κατάσταση τοῦ κόσμου. Τό ἄγαλμα τῆς Μπαρλέττας τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι τυπικό παράδειγμα αὐτῆς τῆς μετάδοσης. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει δεῖ τή μορφή σάν ἄγαλμα περίοπτο καί ὅπωςδήποτε πρόκειται γιά πορτραῖτο. Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι εἶναι φτιαγμένο γιά νά τό βλέπει κανεῖς μόνο κατά μέτωπο. Στό στρατιωτικό ἔνδυμα δέν ὑπάρχει κανένας συμβιδασμός μέ τό ρεαλισμό καί τό πρόσωπο εἶναι ἀπλό, μέ τίς γραμμές ἀπό τή

μύτη στο στόμα πολύ έντονες γιά νά εἶναι σύμβολο μιᾶς αὐστηρῆς μεγαλοπρέπειας. Εἶναι σχεδόν ἓνα ἔργο ἀφιερωμένο στή θρησκεία τῆς Αὐτοκρατορίας.

Πολύ γρήγορα ὁμως οἱ ἀπόπειρες γιά ἀγάλματα τριῶν διαστάσεων ἄρχισαν νά γίνονται σπάνιες. Οἱ χριστιανοί καλλιτέχνες ποτέ δέν εἶχαν υἱοθετήσει αὐτή τήν τέχνη σέ μεγάλη ἔκταση. Ἦταν μιᾶ τέχνη πού οἱ Ἀνατολίτες γενικά δέν τήν ἐκτιμοῦσαν καί οἱ χριστιανοί τῆς Ἀνατολῆς, ἀπό πολύ νωρίς, ἄρχισαν νά τήν ταυτίζουν μέ τή γλυπτή εἰκόνα πού εἶχε ἀναθεματίσει ὁ Ἰεχωβά. Ἐπέζησε, σχεδόν ἀποκλειστικά, σέ ὀρισμένους, κάπως ἀπρόσωπους, αὐτοκρατορικούς ἀνδριάντες, πού τούς ἔφτιαναν στήν Κωνσταντινούπολη καί καμιά φορά τούς ἔστηναν ἐκεῖ γιά νά τιμήσουν τό μεγαλεῖο τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τούς ἔστελναν σέ κοινότητες ὑποτελεῖς, ὅπως ἡ Ρώμη, γιά νά μορεῖ ὁ αὐτοκράτορας νά παρίσταται στίς συζητήσεις τους. Ἡ γλυπτική πολύ γρήγορα ἐγινε ἡ τέχνη τῶν ἀναγλύφων, μόλις δηλαδή κάτι παραπάνω ἀπό ἀπλός κλάδος τῆς ζωγραφικῆς, στόν ὁποῖο ἡ χρωματική ἐντύπωση εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπό τή σκιά. Τά φατνώματα τῶν θυρῶν, τίς πλευρές τοῦ ἁμβωνα στίς ἐκκλησίες καί, τά πρῶτα χρόνια, τίς σαροκοφάγους τίς ἔφτιαναν ἀπό ξύλο ἢ πέτρα πού τά σκάλιζαν μέ μιᾶ τεχνική εἰκονογραφική δύο διαστάσεων. Στήν ἀρχή οἱ καλλιτέχνες προσπάθησαν νά διατηρήσουν τήν ἱκανότητα νά ἀποδίδουν τό δάθος ὑψώνοντάς το κάθετα πίσω ἀπό τό κύριο θέμα, μέ μιᾶ προοπτική σχεδόν κινέζικη. Ἀργότερα ὁμως ἐγκαταλείψανε αὐτές τίς ἀτυχεῖς ἀπόπειρες.

Τά πιό ἐπιτυχημένα ἔργα ἦταν ἀνάγλυφα μικρῶν διαστάσεων, σκαλισμένα σέ μέταλλο, σέ στεατίτη καί, ἀκόμα πιό συχνά, σέ ἐλεφαντοκόκαλο¹¹. Σέ ὅλη τή βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔφτιαναν κοσμηματοθηκες καί λειψανοθήκες, ὑπατικά δίπτυχα, καλύμματα βιβλίων καί λατρευτικά δίπτυχα ἢ τρίπτυχα ἀπό σκαλισμένο ἐλεφαντοκόκαλο. Τά πρῶτα πεντακόσια χρόνια, ως τόν 9ο αἰῶνα, ὑπερισχύουν οἱ ἀνατολικές ἐπιδράσεις, – οἱ μορφές ἔχουν μεγάλα ἐκφραστικά κεφάλια, μέ κακές ἀναλογίες, πού πολλές φορές εἶναι κακοσχεδιασμένα. Μέ τήν ἀναγέννηση ὁμως τῶν κλασικῶν τόν 9ο καί τό 10ο αἰῶνα ἐμφανίζεται μιᾶ αἴσθηση τῆς σύνθεσης καί μιᾶ χάρη, χωρίς

¹¹ Βλ. Ebersolt, *Les Arts Somptuaires de Byzance*.

νά καταστραφεί ή απλόττητα καί ή δύναμη τής ανατολικής σχολής. Τά καλύτερα από τά μικρά βυζαντινά γλυπτά, τό κιβωτίδιο Veroli στό Μουσείο Βικτωρίας καί 'Αλβέρτου καί τό δίπτυχο του Ρωμανού καί τής Εὐδοκίας στό Cabinet des Médailles ἀνήκουν σ' αὐτή τήν περίοδο. Τό τελευταῖο εἶναι ἕνας πραγματικός θρίαμβος τής βυζαντινῆς μικροτεχνίας, ή σύνθεσή του ἔχει γίνει μέ αἶσθημα καί ἐπιδεξιότητα, εἶναι ὡραία σχεδιασμένο καί θαυμάσια ἐκτελεσμένο. Μετά τόν 11ο αἰώνα τά ἀνάγλυφα σέ ἐλεφαντοκόκαλο παρακαμάζουν. Οἱ γλύπτες δίνουν τήν ἐντύπωση σάν νά ἔχουν χάσει καί τό γοῦστο τους καί τήν ἐπιδεξιότητά τους. Καί πολύ σύντομα, ἐξαιτίας τής φτώχειας τής Αὐτοκρατορίας, πού συνεχῶς μεγάλωνε, ἔγινε πάρα πολύ δύσκολη ή προμήθεια αὐτοῦ τοῦ ὕλικου πού κόστιζε τόσο πολύ. Τά ἀνάγλυφα σέ ἐλεφαντοκόκαλο εἶχαν συνήθως διακόσμηση ἀπό χρυσό καί πολλές φορές ἦταν χρωματιστά.

Ἡ διακοσμητική γλυπτική πού χρησιμοποιοῦσαν στήν ἀρχιτεκτονική σέ ὑπέρθυρα καί σέ κιονόκρανα δείχνει, μέ τήν ποικιλία τῶν σχεδίων της, τή μικτή της προέλευση. Τό φύλλο τής ἄκανθας καί ή νατουραλιστική σχεδίαση τῶν ζώων ἦταν καθαρά ἑλληνιστικά. Τά γεωμετρικά σχέδια, πού πολλές φορές ἀναδρύζονται μέ μιά χάρη ἑλληνίζουσα, θυμίζουν πρότυπα περσικά. Τήν αὐστηρή λιτότητα τῶν Ἀραμαίων τή βρίσκουμε στίς γυμνές ἐπιφάνειες πού τίς διακοσμοῦν μέ ἕνα ἀπλό μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ. Ἀπό τόν 5ο αἰώνα καί ὕστερα μπορεῖ κανεῖς νά συναντήσει ὅλους αὐτούς τοὺς τύπους πού ἀποδίδονται μέ μιά περίπου ἴδια τεχνική. Ὁ τρόπος τής ἐκτέλεσης ὥστόσο σιγά-σιγά ἄλλαξε. Ὁ πρῶτος τρόπος πού χρησιμοποιήσαν σ' αὐτή τή διακοσμητική γλυπτική ἦταν ή δουλειά μέ τό τρυπάνι πού ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά της τόν 5ο αἰώνα. Τό «θεοδοσιανό» κιονόκρανο ἢ κιονόκρανο μέ ἄκανθες εἶναι τυπικό παράδειγμα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς. Τό φύλλο ξεχωρίζει ὠχρό πάνω σέ ἕνα δάθος σκοτεινό, βαθιά δουλεμένο μέ τρυπάνι. Τόν 6ο αἰώνα τό τρυπάνι τό διαδέχτηκε ή διάτρητη τεχνική, ὅπου τό σχέδιο ξεχωρίζει σάν δαντέλα καί φαίνεται σάν νά εἶναι χωρισμένο ἀπό τό δάθος. Ἔτσι εἶναι δουλεμένα τά κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Σοφίας πού ἔχουν μορφή κανίστρου καί ὅλα τά κιονόκρανα τῶν Ἀγίων Σεργίου καί Βάχχου. Μετά τόν 7ο αἰώνα ή τεχνική αὐτή ἔχασε τή δημοτικότητά της, ἄν καί ποτέ δέν τήν ἐγκαταλείψανε ἐντελῶς, καί μποροῦμε νά

τή δοῦμε σέ ἡμισφαιρικές προεξοχές τοῦ 14ου αἰώνα σέ γλυπτά τοῦ Μυστρᾶ. Τούς τελευταίους αἰῶνες συχνά συμπλεκόμενες ἀνάγλυφες ταινίες σχηματίζουν σχέδια πάνω στήν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἢ περιβάλλουν γεωμετρικές μορφές ἢ φατνώματα μέ ζωά ἢ ρόδακες. Τά κιονόκρανα μέ τά γλυπτά ζωά ἀνήκουν σ' αὐτό τό εἶδος ἐργασίας. Ἡ τέταρτη τεχνική ἦταν τό ἐπιπεδόγλυφο. Τά κοιλώματα πού σχηματίζουν τό βάθος τά γέμιζαν μέ μιά καστανοκόκκινη οὐσία, μέ βάση κυρίως τό κερί, πού ἀναδείκνυε τό σχέδιο. Αὐτό ἔγινε πολύ τῆς μόδας τό 10ο περίπου αἰώνα. Ἐνα ὥραϊο παράδειγμα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς στή μικρή ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στήν Ἀθήνα.

Ἄν ὁ θρίαμβος τῆς Ἀνατολῆς ἔβλαψε τήν ἐλεύθερη γλυπτική, ἢ ζωγραφική, κατά κάποιον τρόπο, δῆλκε κερδισμένη¹². Ἡ ἐλληνίζουσα ζωγραφική εἶχε ἐκφυλιστεῖ σέ μιά τέχνη ἀπλῶς ἀβρόχ καί χαριτωμένη. Οἱ Ἀραμαῖοι ἔφεραν μιά νέα δύναμη, τό ὄραμά τους τό ἄμεσο καί τό ἔντονο αἰσθημά τους. Ἡ σύγκρουση ἦταν σωτήρια, κυρίως ἐπειδή ἡ ἐλληνίζουσα ἐπίδραση ποτέ δέν ἐξουδετερώθηκε ἐντελῶς. Οἱ δύο τεχνοτροπίες ἐξακολούθησαν νά ὑπάρχουν ἢ μιά πλάϊ στήν ἄλλη, μετριάζοντας ἢ μιά τά λάθη τῆς ἄλλης. Τό ἄτεχνο σχέδιο τῶν Ἀραμαίων δέν μπορούσε νά ικανοποιήσῃ τό κοινό, ἕνα κοινό ὅμως πού ζητοῦσε περισσότερη συγκίνηση ἀπό ὅση μπορούσε νά τοῦ δώσει ἡ ἐλληνίζουσα τέχνη, πού ἤθελε νά αἰσθάνεται ἀμέσως τό πνευματικό νόημα τῆς εἰκόνας. Καί τά ὑλικά, μέ τά ὁποῖα ζωγράφιζαν τώρα τά πιό σημαντικά ἔργα, δοθήθησαν τήν ἀραμαϊκή νίκη. Τά ψηφιδωτά, μέ τή λαμπρότητά τους, ἐπισκίασαν ὅλους τούς τρόπους ζωγραφικῆς καί στά ψηφιδωτά οἱ ἀβρές φωτοσκιάσεις ἦταν σχεδόν ἀδύνατες. Τό σχέδιο ἔπρεπε νά εἶναι τολμηρό, νά ὑπάρχει ἀντίθεση χρωμάτων καί τά σχήματα νά μὴν εἶναι περιττά πολὺπλοκα. Οἱ τοιχογραφίες φυσικά ἀκολούθησαν τά ψηφιδωτά. Μόνο στίς μικρογραφίες τῶν ἱστορημένων χειρογράφων ἡ ἐλληνίζουσα τεχνική εἶχε τό προβάδισμα, καί στά χειρόγραφα ἐπομένως φαίνεται ἡ συνέχεια τῆς ἐπίδρασῆς τῆς πού, μέσον τῶν χειρογράφων, γίνεται φανερή καί ἀλλοῦ, γιατί οἱ καλλιτέχνες τῶν ψηφιδω-

¹² Βλ. Muratov, *La Peinture Byzantine*. Ebersolt, *La Miniature Byzantine*. Van Berchem καί Clouzot, *Mosaïques Chrétiennes*.

τῶν καί τῶν τοιχογραφιῶν ἀντλοῦσαν πολλές φορές τίς ἐμπνεύσεις τους ἀπό τίς ἐλαφρές καί μικρές μικρογραφίες πού μεταφέρονταν εὐκόλα.

Ἀκόμα ὅμως καί στά ψηφιδωτά, ἡ ἐλληνίζουσα τέχνη, πού στήν πραγματικότητα διέθετε τούς καλύτερους καλλιτέχνες, διατήρησε γιά πολύ καιρό τήν πρώτη θέση καί ἀπλῶς προσαρμοζόταν ἐλαφρά πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Στά οἰκοδομήματα τοῦ 5ου αἰῶνα, ὅπως τό Μανσωλεῖο τῆς Γάλλας Πλακιδίας ἢ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, τά θέματα τά ἔχουν πραγματευθεῖ μέ ἕναν πλούσιο νατουραλιστικό τρόπο. Καμιά φορά ἀποδίδεται στό πίσω μέρος καί ὁ κάμπος γιατί οἱ καλλιτέχνες δέν ἀνέχονται, ὅπως καί οἱ καλλιτέχνες τῶν ἀναγλύφων, νά τόν ἀφήνουν κενό. Ὁ νατουραλισμός τους ὅμως εἶχε ἤδη ἀναμιχθεῖ μέ τό νατουραλισμό τῆς Περσίας. Τά παρόνια καί τούς γρύπες, πού εἶχαν εἰσχωρήσει στήν τέχνη, τούς τά ἐμπνέει ἡ μακρινή Ἀνατολή. Καί ἡ Περσία, μέσον τῶν Ἀρμενίων, ἐδίδαξε πῶς νά χρησιμοποιοῦν τά ζῶα σάν στοιχεῖα μᾶλλον διακοσμητικά παρά σάν αὐτοτελεῖς εἰκόνες, χωρίς ὥστόσο νά θυσιάσουν τήν ἀκρίβεια τοῦ σχεδίου. Τόν 6ο αἰῶνα ἡ σημιτική ἐπίδραση ἔγινε ἀκόμα πιο ἰσχυρή. Οἱ μορφές τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας καί τῆς ἀκολουθίας τους στόν Ἅγιο Βιτάλιο τῆς Ραβέννας εἶναι σχηματοποιημένες καί ἄκαμπτες, εἶναι ὅμως ἐντυπωσιακές. Πιθανόν καί τά ψηφιδωτά τῆς Ἀγίας Σοφίας νά εἶναι ἴδια. Στή Θεσσαλονίκη ὥστόσο οἱ ἐλληνίζουσες ἀντιλήψεις διατηρήθηκαν περισσότερο καιρό. Οἱ διακοσμήσεις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ 6ου αἰῶνα διατηροῦν ἀκόμα πολλά ἀπό τόν παλιό νατουραλισμό, παρ' ὅλο πού οἱ μορφές τῶν ἁγίων εἶναι ζωγραφισμένες κατὰ μέτωπο μέ τίς ἴδιες σκληρές καί τολμηρές γραμμές ὅπως καί οἱ μορφές στόν Ἅγιο Βιτάλιο.

Στό μεταξὺ τά ψηφιδωτά τῶν δαπέδων, πού ἡ φύση τους ἀπαιτοῦσε στή διακόσμηση ἕναν τρόπο πιο σχηματοποιημένο, ἀκολούθησαν τήν ἴδια κίνηση καί ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν ἐλληνίζουσα τέχνη. Τά πουλιά καί τά δέντρα ἔμειναν νατουραλιστικά, τά περιβάλλανε ὅμως σχέδια καθαρά διακοσμητικῆς μορφῆς πού σιγά-σιγά τά ἀντικαταστήσανε. Τά περισσότερα ἀπό τά ψηφιδωτά αὐτά βρῶσκονται στή Συρία καί στήν Παλαιστίνη καί φαίνεται ὅτι τά ἔχουν κάμει Ἀλεξανδρινοί καί Ἀρμένιοι τεχνίτες. Οἱ πρῶτοι φυσικά δια-

τηρουσαν τάσεις ἑλληνίζουσες. Ὁ ψηφιδωτός χάρτης τῆς Ἀλεξανδρείας τοῦ 5ου αἰώνα στή Γέρασα εἶναι καθαρά ἑλληνίζων. Ὁ χάρτης τῆς Παλαιστίνης καί τῆς Αἰγύπτου στή Madaba τῆς Μωάβ, πού ἔγινε τόν 6ο αἰώνα, εἶναι πιό ἄμορφος, παρ' ὅλο πού κάποια λεπτότητα παραμένει ἀκόμα στό σχέδιο. Οἱ Ἀρμένιοι ἐργάζονταν σύμφωνα μέ τή δική τους περσική σύνθεση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων καί τοῦ νατουραλισμοῦ. Μετά τόν 6ο αἰώνα τά ψηφιδωτά τῶν δαπέδων εἶναι σπάνια. Τά δάπεδα τά σκεπάζουν μέ τολμηρά γεωμετρικά σχέδια ἀπό χρωματιστά μάρμαρα.

Ἡ ἱστορία τῶν χειρογράφων στήν ἀρχή ἦταν, καθώς φαίνεται, τέχνη ἀλεξανδρινή. Τά ἀλεξανδρινά πρότυπα κυκλοφοροῦσαν καί ἀντιγράφονταν σέ ὅλο τόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο καί ἔμειναν κλασικά ὡς τόν 6ο αἰώνα. Στό εἰλητάριον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τοῦ 5ου αἰώνα¹³, ἀπό τό ὁποῖο ἔχουμε μόνο ἓνα ἀντίγραφο τοῦ 10ου, γίνεται μιὰ προσπάθεια νά ἀποδοθεῖ ἡ προοπτική καθώς καί μορφές σέ ὅλων τῶν εἰδῶν τίς στάσεις. Οἱ εἰκόνες ἔχουν χρώματα ἀπλά μέ εὐχάριστες ἀποχρώσεις. Ἡ Ἰλιάδα τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης¹⁴, πού εἶναι τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ἔχει εἰκονογραφηθεῖ μέ τελείως κλασικό τρόπο. Πολλά ἔργα τοῦ 6ου αἰώνα, κυρίως μὴ θρησκευτικά, ἀκολουθοῦν ἀκόμα τήν ἀλεξανδρινή παράδοση. Μόνο τό χειρόγραφο τοῦ Διοσκουρίδου, πού ἱστορήθηκε τό 512 περίπου γιά τή Juliana Anicia, δείχνει ἀνατολική ἐπίδραση, γιατί ἔχει διακοσμημένα τά περιθώρια τῶν σελίδων¹⁵. Ἀκόμα καί στά χειρόγραφα τοῦ χριστιανοῦ τοπογράφου Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου, τοῦ ἡθικολόγου ἐμπόρου, πού ὅλα πιθανόν εἶναι ἀντίγραφα ἀπό τό ἴδιο πρωτότυπο τοῦ 6ου αἰώνα, οἱ μὴ θρησκευτικές εἰκόνες εἶναι ἐκτελεσμένες μέ τήν κλασική ἀντίληψη, ἐνῶ οἱ θρησκευτικές εἶναι μέ τρόπο μνημειώδη ἀνατολικές¹⁶. Πραγματικά ἡ ἱστορία τῶν θρησκευτικῶν χειρογράφων εἶχε ἀφεθεῖ τελείως στήν ἀνατολική ἐπίδραση. Τά ἀποτελέσματα ἦταν συχνά θαυμάσια. Στό Εὐαγγέλιο τοῦ Rossano¹⁷

¹³ Βατικανό, Palat. Gr., No 431.

¹⁴ Μιλάνο, Ἀμβροσιανή, No F205.

¹⁵ Βιέννη, Ἐθνική Βιβλιοθήκη, Med. Gr., No 1.

¹⁶ Π.χ. Βατικανό, Gr., No 699.

¹⁷ Στό Rossano τῆς Καλαβρίας.

καί στή Γένεση τῆς Βιέννης¹⁸ ἡ περγαμηνή εἶναι θαμμένη μέ ἀληθινή πορφύρα καί τά γράμματα τοῦ τελευταίου εἶναι ὅλα ἀργυρά. Τά διακοσμητικά σχέδια εἶναι συχνά ἀβρά καί πολυτελή. Ὁ τρόπος ὅμως πού εἶναι σχεδιασμένα τά πρόσωπα εἶναι ἄτεχνος καί ἀδέξιος. Καί πολύ συχνά γίνονται ἀτυχεῖς ἀπόπειρες κάθετης προοπτικῆς γιά νά ἀποδοθεῖ ὁ κάμπος.

Ἐτσι τόν 6ο αἰώνα ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ εἶχε ἐπιτύχει μιὰ ἄνιση σύνθεση ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ συμβολὴ τῆς Ἀνατολῆς. Τόν 7ο αἰώνα οἱ Ἀραβικὲς κατακτήσεις προκάλεσαν μιὰ ἐπανάσταση. Οἱ σημιτικὲς ἐπαρχίες ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορίαν καί ἡ ἀρμενικὴ ἐπίδραση μεγάλωσε. Στὸ μεταξὺ οἱ Μωαμεθανοί, πού δέν τούς ἄρεσαν οἱ τέχνες πού παρίσταναν πρόσωπα, ἔρῃσαν στήν Περσία, καθὼς προχωροῦσαν πρὸς τὰ ἀνατολικά, μιὰ διακοσμητικὴ τέχνη πού τούς ταίριαζε ἀπόλυτα. Τὴν υἱοθέτησαν καί τῆς ἔδωσαν καινούρια ζωή. Τὴν ἀραμαϊκὴ τέχνη, μέ τίς ἀπλές καί ἔντονες μορφές της, τὴ χρησιμοποιοῦσαν ἀποκλειστικά οἱ μοναχοὶ τοῦ Βυζαντίου. Ὁ 7ος αἰώνας ἦταν πολὺ ταραγμένος γιά νά μπορέσει νά δώσει πολλὰ ἔργα τέχνης. Τά μόνον σημαντικὰ ψηφιδωτὰ ἐγιναν σέ χώρες μουσουλμανικὲς, στή Θόλο τοῦ Βράχου στὰ Ἱεροσόλυμα καί στήν αὐλὴ τοῦ τζαμιοῦ τῶν Ὁμμεῦαδῶν στή Δαμασκό. Οἱ πρῶτοι καλλιφρες χρησιμοποιοῦσαν Ἑλλήνες καλλιτέχνες καί ἀρχιτέκτονες, αὐτὰ τὰ δύο ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον ἔργα ἐντοπίων. Τό πρῶτο ἀποτελεῖται ἀπὸ πλούσια φυτικά καί γεωμετρικά κοσμήματα, πού ἡ ἔμπνευσή τους εἶναι φανερό ὅτι εἶναι περσικὴ. Τό δεῦτερο εἶναι μιὰ θαναμάσια σειρὰ ἀπὸ τοπία, δέντρα, λόφους καί σπίτια διευθετημένα μέ μεγάλη ἄνεση, μέ πλούσια χρώματα καί ὠραῖο σχέδιο. Ὁ νατουραλισμός ὅμως δέν εἶναι ἐλληνιστικός. Βασικός σκοπός του εἶναι ἡ διακόσμηση καί ὄχι ἡ σύνθεση. Οἱ δύο αὐτὲς σειρὲς ψηφιδωτῶν δείχνουν τὸ ὕψος ὅπου εἶχε φτάσει ἡ συριακὴ τέχνη πρὶν προφτάσει νά ἐπενεργήσει ἡ ἀποστειωτικὴ δύναμις τοῦ Ἰσλάμ¹⁹.

Τό εἰκονομαχικὸ κίνημα τοῦ 8ου αἰώνα εἶχε ἀκόμα βαθύτερη ἐπίδραση στή ζωγραφικὴ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τέχνης ἦταν ἓνας

¹⁸ Βιέννη, *ἐνθ. ἀν.*, Theol. Gr., No 31.

¹⁹ Βλ. δίδος van Berchem λεπτομερὴ ἀνάλυση τῶν ψηφιδωτῶν στοῦ Greswell, *Early Muslem Architecture*, 149-252.

ἀγώνας ἀνάμεσα στήν ἀραμαϊκή καί στήν περσική τέχνη, στόν ὁποῖο ἐπενέδθη ἡ ἐλληνίζουσα καί ὁγί, ιε νικήτρια, ἔχοντας ὁμως διδαχτεῖ πολλά καί ἀπό τούς δύο ἀντιπάλους της. Τό ἔδικτο πού ἀπαγόρευε τή λατρεία τῶν εἰκόνων σήμαινε ὅτι ἡ θρησκευτική ζωγραφική πού ἀναπαριστοῦσε μορφές ἔχασε τήν προστασία τοῦ κράτους καί ἔγινε λαθραῖο ἔργο τῶν καταδιωγμένων μοναχῶν. Μέ τέτοιες προϋποθέσεις δέν ἦταν δυνατό νά εὐδοκιμήσει. Σή θέση της οἱ αὐτοκρατορικές ἀρχές ἐνθαρρύνανε μιά τέχνη διακοσμητική μέ μοτίβα γεωμετρικά καί, ἀκόμα περισσότερο, τά πλούσια ἐκεῖνα σχέδια μέ πουλιά καί φύλλα πού τόσο ἄρεσαν στούς Πέρσες καί στούς Ἀρμενίους. Ἡ ζωγραφική ὁμως τῶν μορφῶν δέν ἦταν δυνατό νά καταπνιγῇ ἐντελῶς, ἀπλῶς ἔπαψε νά εἶναι θρησκευτική. Τά διακοσμητικά πουλιά, τά ζῶα καί τά δέντρα ἐξελίχθηκαν σιγά-σιγά σέ σκηνές κυνηγετικές, πού ἡ ἀσέβεια τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τίς θεωροῦσε κατὰλληλες γιά τή διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ Βυζαντινοί ὁμως ἦταν ἀρκετά ἀνατολίτες ὥστε νά τούς ἀρέσουν οἱ ἱστορίες. Καί μιά καί δέν μποροῦσαν πιά νά διηγοῦνται ἱστορίες θρησκευτικές, νά ζωγραφίζουν τό Χριστό στό σταυρό ἢ τούς ἁγίους νά περιμένουν τό μαρτύριό τους, ξαναγύρισαν στήν ἄλλη τους πηγή μύθων, τήν κλασική ἀρχαιότητα. Τόν 9ο αἰῶνα ἔχουμε μιά ἀναγέννηση τοῦ κλασικισμοῦ πού στήν τέχνη τή δέχτηκαν μέ μεγάλη προθυμία. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά παρουσιαστοῦν καί πάλι ὅλες οἱ παλιές ἐλληνίζουσες θεωρίες γιά τή ζωγραφική. Οἱ μορφές δέν ἔστεκαν πιά ἀκαμπτές καί κατὰ μέτωπο ἀλλά ἔγερναν σέ στάσεις γεμάτες χάρη. Παρουσιάστηκε καί πάλι ἡ προοπτική στήν εἰκόνα. Ἡ νέα ὁμως αὐτή ἐλληνίζουσα τέχνη εἶχε πλουτιστεῖ μέ τά διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, τά παγόνια καί τά ἐλισσόμενα φυλλώματα. Ἀπό αὐτή τή θρησκευτική τέχνη δέ σώζεται τίποτα τό σημαντικό. Τή γνωρίζουμε μόνο ἀπό περιγραφές, ὅπως ἡ περιγραφή τῶν αἰθουσῶν πού ἔχτισε καί διακόσμησε ὁ Θεόφιλος στό Μέγα Παλάτιον²⁰ ἢ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς αἵθουσας ὑποδοχῆς τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, – ἂν καί αὐτή χτίστηκε μετά τήν πτώση τῆς εἰκονομαχίας καί ἔχει τίς μορφές τοῦ Μωϋσῆ καί τοῦ Σαμψὼν πλάϊ-πλάϊ μέ τόν Ἀχιλλέα καί τόν Ἀλέ-

²⁰ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 140 ἐξ. Ebersolt, *Le Grand Palais*, 110 ἐξ.

ξανδρο²¹. Τό χειρόγραφο τῶν Κυνηγετικῶν τοῦ Ὀππιανοῦ τοῦ 10ου αἰώνα, πού βρίσκεται στή Βενετία, δίνει μιὰ ἀκριβή εἰκόνα αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας. Ἐκεῖ τά θέματα εἶναι σχεδόν ὅμοια μέ αὐτά πού περιγράφονται στό «Διγενή», καί τά πλουτίζουν ἐπιπλέον σκηνές κυνηγετικές μέσα σέ διακοσμητικούς κύκλους.

Ἡ νίκη τῶν εἰκόνων ξανάφερε τή θρησκεία στήν τέχνη. Οἱ φιλότεχνοι ὁμως, κυρίως στήν Κωνσταντινούπολη, ἀγαποῦσαν τώρα τή νέα ἐλληνίζουσα τεχνοτροπία. Οἱ θρησκευτικοί ζωγράφοι ἔπρεπε νά προσαρμοστοῦν σέ ἓνα ἐλληνίζον κοινό, ὅπως, τέσσερις αἰῶνες πρωτίτερα, οἱ ἐλληνίζοντες ζωγράφοι εἶχαν προσαρμοστεῖ σέ ἓνα κοινό θρησκευόμενο. Ἡ σύνθεση ἔγινε μέ ἐξαιρετική ἐπιτυχία. Ὁ 10ος καί ὁ 11ος αἰῶνας εἶναι ἡ λαμπρότερη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καθὼς καί τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς. Τά δύο ρεύματα, τό ἐλληνίζον καί τό ἀραμαϊκό, διακρίνονται ἀκόμα, εἶχαν ὁμως πολύ πλησιάσει τό ἓνα τό ἄλλο. Οἱ θρησκευτικοί ζωγράφοι, ὅπως οἱ καλλιτέχνες πού διακόσμησαν τήν ἐκκλησία τοῦ Ὁσίου Λουκά στή Φωκίδα στό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα, ἔχουν ὅλη τή ζέση καί τήν ἐκφραστικότητα τῶν πρώτων αἰώνων, τό σχέδιο καί τό χρῶμα εἶναι τό ἴδιο τολμηρά, ἔχουν ὁμως χάσει τήν παλιά ἀδεξιότητα, οἱ στάσεις τῶν μορφῶν ἔχουν ποικιλία καί ἡ παλιά ἀκαμψία ἔχει γίνει τώρα ἀρχοντιά. Τό Ψαλτήριο πού συμπλήρωσε τό 1066 ὁ Θεόφιλος Καισαρείας²² καί βρίσκεται τώρα στό Βρετανικό Μουσείο, εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου. Οἱ μορφές εἶναι πολύ καλὰ σχεδιασμένες ἀλλά καί μέ πολύ αἶσθημα καί χωρίς κανένα κάμπο να τίς διασπάει. Ἡ ἴδια ὁμως ἡ Κωνσταντινούπολη εὐνοοῦσε μιὰ ἀντίληψη ἀκόμα πιό ἐλληνίζουσα στή σύνθεση. Τό Ψαλτήριο τοῦ 10ου αἰώνα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων²³ καί τό Ψαλτήριο τοῦ Βασιλείου Β' τῆς Βενετίας²⁴ μᾶς πηγαίνουν καί τά δύο πολύ πίσω, σέ μιὰ ἐλληνίζουσα τέχνη σχεδόν τοῦ 5ου αἰώνα, καί εἶναι πιθανό νά προέρχονται ἀπό κάποιο παλιό ἀλεξανδρινό πρότυπο. Μόνο μιὰ σχετική ἀκαμψία στή σύνθεση φανερώνει τήν ἐπίδραση τῆς ἐκκλησίας. Στό περίφημο Μηνολόγιο (ἐορτολόγιο) τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ

²¹ *Διγενῆς Ἀκρίτας*, 230-2.

²² Βρετανικό Μουσείο, Add. No 19352.

²³ Παρίσι, Ἑθνική Βιβλιοθήκη, Gr. No 20.

²⁴ Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Gr., No 17.

Βατικανού²⁵ φαίνεται μιά κάπως μεγαλύτερη ανάμιξη στην προέλευση, — μιά ανάμιξη πού είναι πιά επιτυχημένη, παρ' όλο πού κάποια σχετική μονοτονία στίς εικόνες καταστρέφει τό αποτέλεσμα. Έδω τό κύριο πρόσωπο προεξέχει, πολλές φορές έντονα, μπρός από έναν απλό κάμπο μέ τυπικά αρχιτεκτονήματα ή τοπία. Τό σχέδιο είναι απλό, αλλά κομψό καί ζωντανό. Τά χρώματα είναι πλούσια αλλά μέ αποχρώσεις. Όλες τίς εικόνες τίς περιβάλλει ένα καλοδοκούμενο περιθώριο μέ διάφορα σχέδια. Τήν ίδια σύνθεση μπορούμε νά τή δούμε καί στά ψηφιδωτά τής εκκλησίας τής Νέας Μονής τής Χίου καί, σέ ακόμα καλύτερη κατάσταση, στην εκκλησία του Δαφνιού τής Άττικής, πού καί οί δύο είναι κτίρια του 11ου αιώνα. Καί στά δύο αυτά ψηφιδωτά λείπει ή δύναμη καί τό αίσθημα των ψηφιδωτών του Όσίου Λουκά. Στο Δαφνί οί γερμένες μορφές καί τά ήμερα πρόσωπα των αγίων φαίνονται ακόμα πιά άβρά καί πιά αδύνατα μέ τήν αντίθεσή τους προς τό Χριστό Παντοκράτορα του θόλου, όπου κάποιος μοναχός, πού ήταν έμπειρος καλλιτέχνης, απέδωσε τό φοβερό μεγαλείο του Θεού όπως τό αντιλαμβανόταν, χωρίς νά συμβιβαστεί καθόλου μέ τίς προτιμήσεις τής Κωνσταντινούπολης.

Η έλληνίζουσα επίδραση εξακολούθησε καί τό 12ο αιώνα, εις βάρος όμως τής δύναμης καί τής ένότητας. Τά ψηφιδωτά πού έκαμαν Έλληνες καλλιτέχνες κατά παραγγελία του Μανουήλ στην εκκλησία τής Γενήσεως στη Βηθλεέμ είναι διακοσμητικά αλλά χωρίς δύναμη, καί αυτά πού έκαμαν πάλι Βυζαντινοί για τους Νορμανδούς κυρίαρχους τής Σικελίας έχουν εξαιρετικό πλούτο καί μεγάλη λαμπρότητα αλλά, κατά περιεργο τρόπο, δέν έχουν πνευματική δύναμη. Ο μεγάλος Χριστός του Monreale δέν έχει ούτε τή μισή δύναμη του Χριστού του Δαφνιού. Τό ίδιο μειονέκτημα υπάρχει καί στά ψηφιδωτά τής Βενετίας καί του Torcello. Βλέπουμε επιδειξίότητα καί ικανότητα διακοσμητική, όχι όμως πιά τή δύναμη τής παλιάς βυζαντινής τέχνης.

Η λατινική κατάκτηση δέν είχε για τή βυζαντινή τέχνη τά θανάσιμα αποτελέσματα πού ισχυρίζονται καμιά φορά. Τήν πτώση τής Πόλης τήν ακολούθησε μιά διασπορά. Η εργασία των σχολών καί

²⁵ Βατικανό, Gr., No 1613.

οί παραδόσεις τους διακόπηκαν. Ἐπιπλέον οἱ πολιτικές συνθήκες τὸ 13ο αἰώνα ἦταν πολὺ ἀσταθεῖς ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν στὴν τέχνη νὰ ἀνθίσει. Καί ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Αὐτοκρατορία, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἦταν πολὺ φτωχὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μεταχειρίζεται τὰ ἄλλοτινὰ ὑλικά. Τὰ ψηφιδωτά, πού ἦταν τὸ εἶδος πού προτιμοῦσαν στὰ παλιότερα χρόνια, κόστιζαν τώρα πολὺ. Στὴ θέση τους ἐμφανίστηκαν οἱ τοιχογραφίες. Τοιχογραφίες ὑπῆρχαν πάντα, ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια, τίς χρησιμοποιοῦσαν ὅμως σάν ἓνα ὑποκατάστατο τῶν ψηφιδωτῶν σέ κοινότητες φτωχότερες καί σέ μέρη τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν παλατιῶν πού δέν ἦταν καί τόσο σημαντικά. Ἡ τεχνοτροπία τους ἀκολουθοῦσε τὴν τεχνοτροπία τῶν σύγχρονων ψηφιδωτῶν, ἐκτός ἀπὸ ἀπομακρυσμένα μέρη, ὅπως οἱ ἐκκλησίες στοὺς βράχους τῆς Καππαδοκίας, ὅπου μιά αὐστηρὴ ἀλλὰ ζωντανὴ μοναστικὴ ἀραμαϊκὴ παράδοση συνεχιζόταν χωρὶς διακοπὴ. Τώρα οἱ τοιχογραφίες ἔγιναν ὁ πιὸ σημαντικὸς κλάδος τῆς ζωγραφικῆς. Μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν παρουσιάστηκαν καινούριες δυνατότητες. Ἦταν δυνατό κάποιο πάθος, σχεδὸν μιά συναισθηματικὴ ἀδύναμη, πού ἦταν πρακτικῶς ἀδύνατη στὰ ψηφιδωτά. Οἱ Βυζαντινοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ἀγαποῦσαν πάρα πολὺ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Ὁ ἑλληνισμὸς ἀνανέωσε ἀκόμα μιά φορὰ τὴ ζωτικότητά του. Ἡ προοπτικὴ, τὰ περίπλοκα σχεδιάσματα τῶν μορφῶν καί οἱ κάμποι, ὅλα ξαναπαρουσιάστηκαν. Ἦταν ὅμως ἓνας ἑλληνισμὸς χωρὶς τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς πού εἶχε ἄλλοτε. Δύναμη ὑπάρχει, εἶναι ὅμως μιά δύναμη γεμάτη καημὸ καί ἐπιπλέον ὁ φλογερὸς μυστικισμὸς τῶν ὀρθοδόξων διαφαίνεται ἀπὸ μιά κάποια ἔνταση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ δημιουργήσουν μιά τέχνη πολὺ συγγενικὴ μὲ τὴν τέχνη τῶν ζωγράφων τῆς Σιένας. Ἴσως μάλιστα καί νὰ ἐπηρεάστηκαν ἀπ' αὐτοὺς, γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Ἀνατολὴ καί Δύση βρίσκονταν σέ στενὴ ἐπικοινωνία. Οἱ χρονολογίες ὅμως πού εἶναι σημειωμένες σέ μερικές τοιχογραφίες αὐτοῦ τοῦ τύπου, στὰ πλάγια παρεκκλήσια τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι πολὺ παλιές γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ αὐτὴ ἡ περίπτωση²⁶. Τὴν κοινὴ προέλευση τῆς ἰταλικῆς καί τῆς μεταγενέστερης βυζαντινῆς τέχνης ἴσως εἶναι δυνατό νὰ τὴ δοῦμε στὴν Ἀρμενικὴ Κίλι-

²⁶ 1304 μ.Χ., Dalton, *East Christian Art*, 255.

κία, πού τά ιστορημένα χειρόγραφα της τοῦ 13ου αἰώνα συνδυάζουν πλοῦτο καί δύναμη μέ ἓνα ἀδρό ἀνθρώπινο πάθος, πού ὁμοίό του δέν ἐγνώρισε τό Βυζάντιο ποτέ. Στό μεταξύ ἡ ἱστορήση τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων ξαναγύρισε σέ παλιά ἐλληνίζοντα πρότυπα, στήν ἀλεξανδρινή τεχνοτροπία τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰώνα, πού τήν κάνουν ἐλαφρότερη στοιχεῖα ἀπό τίς μεταγενέστερες διακοσμῆσεις.

Τό πάθος γλίστρησε καί στά σπάνια ψηφιδωτά πού ἐγιναν τήν ἐποχή ἐκείνη. Στήν ἐκκλησία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ μεγάλη σειρά τῶν ψηφιδωτῶν πού ἐδώρησε ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, παρ' ὅλη τή μεγαλοπρέπειά τους, ὄχι μόνο ἔχουν τήν ἀδυναμία τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀλλά καί ἐκφράζουν περισσότερο ἀνθρώπινες συγκινήσεις παρά τήν πνευματική δύναμη τῶν προηγούμενων χρόνων.

Ἡ ἰδιότητα τοῦ πάθους διατηρήθηκε. Σιγά-σιγά ὅμως ξέσπασε καί πάλι ἡ παλιά ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἐλληνίζουσα τέχνη καί στήν Ἀνατολή. Ἡ πρωτεύουσα διατήρησε τή σύνθετη τέχνη της, ἡ ἐπαρχιακή ὅμως βυζαντινή ζωγραφική χωρίστηκε σέ δύο σχολές, πού συνήθως ὀνομάζονται μακεδονική καί κρητική. Ἡ πρώτη, πού προῆλθε ἀπό τό Ἅγιο Ὄρος, τόν Ἀθω, παρ' ὅλο πού ἀπό τό 1300 ἐμφανίζει ἐπίδραση τῆς Σιένας ἢ περίπου, ἀνέπτυξε τίς γραμμές τῆς μοναστικῆς ἀκαμψίας καί αὐστηρότητας. Παρ' ὅλο πού εἶχε ἓνα αἶσθημα τῆς ἀνθρώπινης τραγικότητος, ἡ τόλμη της καί ἡ ἐλευθερία της τήν ἔκαναν κατάλληλη γιά μεγάλες ἐπιφάνειες καί ἀπρόσωπη. Ἡ κρητική σχολή δρισκόταν σέ στενότερη ἐπαφή μέ τήν Ἰταλία, κυρίως τή Βενετία. Παρ' ὅλο πού στή βάση της ἦταν ἀκόμα βυζαντινή καί ἐλληνίζουσα στίς ἀποχρώσεις καί στήν αὐτοκυριαρχία της, ἀπόκτησε ὥστόσο μιὰ σχετική χάρη καί μιὰ οἰκειότητα. Τό 16ο αἶωνα εἶχε ἀρκετή δύναμη ὥστε νά ἐκτοπίσει τή μακεδονική σχολή ἀκόμα καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀθω. Τήν ἐποχή ὅμως ἐκείνη ἡ Αὐτοκρατορία δέν ὑπῆρχε πιά, ἡ μὴ θρησκευτική τέχνη εἶχε νεκρωθεῖ καί ἡ ἐκκλησία ἀσκούσε ἡ ἴδια ἓναν ἔλεγχο στήν ἐκκλησιαστική τέχνη, καθορίζοντας πού καί πῶς θά ζωγραφιζόταν ὁ κάθε ἅγιος καί ἡ κάθε ἱερή σκηνή.

Μόνο οἱ φορητές εἰκόνες ἄφηναν στόν καλλιτέχνη κάποια ἐλευθερία, λίγες ὅμως σώζονται σήμερα πού ἀνήκουν σέ ἐποχές πα-

λαιότερες από τόν 16ον αιώνα²⁷. Θά πρέπει από τά πιό παλιά χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας νά ζωγράφιζαν πολλές καί σώζονται πραγματι λίγα φορητά μικρά ψηφιδωτά. Οἱ ξύλινες ὁμως εἰκόνες καταστρέφονταν πολύ εύκολα.

Ἡ μικροτεχνία στό Βυζάντιο²⁸ ἀκολουθοῦσε, ὅσο τῆς ἐπέτρεπε ἡ φύση-της, τίς τάσεις πού ἐπικρατοῦσαν στή ζωγραφική καί στά ἀνάγλυφα. Οἱ Βυζαντινοί διακρίθηκαν σέ ὅλες τίς διακοσμητικές τέχνες. Τούς ταίριαζε νά δουλεύουν τά πλούσια ὑλικά, τό χρυσό, τό σμάλτο ἢ τό μετάξι, γιατί καί ἡ κλασική τους αὐτοκρατορία καί ἡ τολμηρή θρησκευτική τους ἀπλότητα, ἔδιναν στό σύνολο ὅλη του τή διακοσμητική ἀξία καί ἔκαναν τό ἀντικείμενο πολυτελές χωρίς νά τό παραφορτώνουν. Τά τορευτά μέταλλα ἀνήκουν μᾶλλον στή γλυπτική. Τά μεταξωτά καί οἱ χρυσοῦφαντες στόφες καί τά ὑφάσματα τά πορφυρά μέ τά ποικίλματα τά γεμάτα χρυσά νήματα, εἶχαν συνήθως σχεδιασμένη μιὰ συμβατική μορφή ἢ ἓνα ζῶο μέσα σέ κύκλο πού πλάϊ του εἶχε ἓναν ὁμοιο κύκλο μέ τή μορφή ἀντιμέτωπη. Στήν ἀρχή τό μετάξι ἐρχότανε διασχίζοντας τήν Περσία. Ἦταν ἐπομένως φυσικό νά ἐπικρατήσουν πολύ γρήγορα σχέδια πού στηρίζονταν σέ μοτίβα περσικά τῶν Σασσανιδῶν, κυρίως γιατί ἦταν κατάλληλα γι' αὐτό τό εἶδος τῆς ἐργασίας. Τά βυζαντινά χρυσοῦφанта μεταξωτά ἔμειναν πάντα πιστά στήν περσική διακοσμητική τέχνη, παρ' ὅλο πού καμιά φορά ἡ κλασική χάρη τροποποιοῦσε τό σχέδιο.

Ἡ Ἀνατολή θριάμβευσε ἐπίσης καί στήν τέχνη τῶν σμάλτων. Στήν τέχνη αὐτή οἱ βυζαντινοί ἦταν πρωτοπόροι. Σπάνια εὐρήματα ὑπάρχουν ἀπό τά ρωμαιοαιγυπτιακά χρόνια, τήν τέχνη ὁμως τῶν περίκλειστων σμάλτων τή δημιούργησαν οἱ Βυζαντινοί τεχνίτες. Ἡ τεχνική εἶναι δύσκολη: οἱ βασικές γραμμές ἀνάμεσα στίς διάφορες πλάκες τῶν χρωμάτων – σχεδόν πάντα ἀπό χρυσό, γιατί τό μέταλλο αὐτό ἄντεχε καλύτερα στήν τήξη σέ ὑψηλή θερμοκρασία – ἐμπόδιζαν κάθε λεπτότητα στό σχέδιο, καί κυρίως ἐπειδή τό σύνολο δέν ἦταν δυνατό νά ἔχει πλάτος καί μήκος μεγαλύτερο ἀπό μερικά

²⁷ Σώζονται διάφορες εἰκόνες τῆς Παναγίας, πού ἡ καλύτερη ἴσως εἶναι ἡ Παναγία τοῦ Vladimir τῆς Ρωσίας τοῦ 12ου αἰώνα, πού θρίσκειται τώρα στή Μόσχα. Τίς περισσότερες ἀπό αὐτές τίς εἰκόνες θεωρεῖται ὅτι τίς ἔχει ζωγραφίσει ὁ ἅγιος Λουκάς.

²⁸ Ebersolt, *Les Arts Somptuaires de Byzance*.

ἐκατοστά. ²⁹ Ήταν ἀναπόφευκτο τό διακοσμητικό ἀποτέλεσμα νά στηρίζεται μόνο στά μοτίβα. Οἱ θρησκευόμενοι ὁμως Βυζαντινοί ἦταν ἀδύνατο νά μὴ χρησιμοποιήσουν τὴν τέχνη γιὰ σκοποὺς θρησκευτικούς. Καθιέρωσαν λοιπόν τίς μορφές πού συνήθως ἦταν σχεδιασμένες ὅσο γινότανε πιό ἀπλά πάνω σέ ἓνα σκέτο κάμπο. Ἑλληνίζουσα τεχνοτροπία ἦταν ἀδύνατη. Τὸν 11ο ὥστόσο αἰῶνα, ὅταν ἡ βυζαντινὴ τέχνη βρισκόταν σὸ ἀποκορύφωμά της, οἱ τεχνίτες εἶχαν τόσο τελειοποιήσει τὴν τεχνικὴ τους ὥστε μπορούσαν νά κάνουν μέ περίκλειστο σμάλτο ὄχι μόνο πορτραῖτα μέ μιὰ σχετικὴ ὁμοιότητα, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μορφές πού χόρευαν, ἐξαιρετικῆς λεπτότητας καὶ δύναμης, ὅπως σὸ στέμμα πού χάρισε ὁ Κωνσταντῖνος Θ' σὸ βασιλέα τῆς Οὐγγαρίας Ἀνδρέα²⁹. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας τὸ σμάλτο, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πολύτιμα ὑλικά τῆς τέχνης, ἦταν πολὺ ἀκριδὸ καὶ δέν μπορούσαν νά τὸ χρησιμοποιοῦν πολὺ.

Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔκαναν ἐπίσης ἔγκανστα σμάλτα καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ μέταλλο μέ ἔνθετη διακόσμηση. Τὰ σχέδια ἦταν ὅμοια μέ τὰ σχέδια τῶν σύγχρονων σμάλτων.

Γιὰ τὴ βυζαντινὴ ὑαλοργία καὶ κεραμικὴ εἶναι δύσκολο νά μιλήσουμε, τόσο λίγα, κυρίως κεραμικά, ἔχουν σωθεῖ³⁰. Ἡ τεχνικὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐκπληκτικὰ χαμηλὴ καὶ οἱ διακοσμήσεις εἶχαν κυρίως ἱρανικὴ ἢ σαρακηνὴ προέλευση. Στὴν ἐκκλησία τῆς Patleina τῆς Βουλγαρίας τοῦ 10ου αἰῶνα βρέθηκε μιὰ κεραμικὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου πού εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ διάφορα πλακάκια. Ἡ ἔμπνευση εἶναι καθαρὰ βυζαντινὴ, δέν ξέρουμε ὁμως καμιὰ ἄλλη κεραμικὴ εἰκόνα πού νά ἔχει βυζαντινὴ προέλευση.

Εἶναι δύσκολο νά ἀποδώσει κανεὶς δικαιοσύνη στὴ βυζαντινὴ τέχνη σέ τόσο περιορισμένο χῶρο. Παραμελημένη καὶ περιφρονημένη τόσον καιρὸ, τῆς ἀποδίδεται ἐπιτέλους τώρα ἡ ἐκτίμησή της ἀξίζει. Ὁ ζῆλος τῆς νεώτερης ἐρευνας συνεχῶς εὐρύνει τὸ πεδίο γιὰ τὴν κατανόησή της. Τοιχογραφίες ἄγνωστες ἀνακαλύφθηκαν, ψηφιδωτά, πού ἦταν πολὺ καιρὸ κρυμμένα κάτω ἀπὸ ἀσδέστη, ξεσκεπάστηκαν. Ἱστορικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ συγκεντρώνουν τὴν προσο-

²⁹ Βρίσκεται σὸ Μουσεῖο τῆς Βουδαπέστης. Μιὰ πλάκα εἶναι σὸ Λονδίνο, σὸ Μουσεῖο Βικτωρίας καὶ Ἀλδέρτου.

³⁰ Βλ. Rice, *Byzantine Glazed Pottery*.

χή τους στή βυζαντινή τέχνη όσο ποτέ άλλοτε. Σέ λίγα χρόνια θά
εἴμαστε σέ θέση νά ἐκτιμήσουμε καλύτερα πόσο μεγάλη εἶναι ἡ
ὀφειλή τοῦ κόσμου τῆς ὁμορφιᾶς στοὺς καλλιτέχνες τοῦ Βυζαντίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

ΤΟ BYZANTIO ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΕΣ

Υποστηρίζουν συχνά ότι ο ρόλος πού έπαιξε τό Βυζάντιο στήν ιστορία ήταν παθητικός, ότι δηλαδή γιά χίλια σχεδόν χρόνια ήταν τό προπύργιο τής χριστιανοσύνης έναντίον τών άπίστων τής Ανατολής, τών Περσών, τών Αράβων καί τών Τούρκων, καί ότι διαφύλαξε, γιά τή δυτική αναγέννηση, τούς θησαυρούς τής κλασικής φιλολογίας καί σκέψης. Ξεχνάνε ότι όσο καιρό υπήρχε ή Αυτοκρατορία δέ σταμάτησε ούτε μιά στιγμή νά ασκεί ενεργητικά μιά επίδραση στόν πολιτισμό τοῦ κόσμου. Ή ανατολική Εὐρώπη όλο της σχεδόν τόν πολιτισμό τό χρωστοῦσε στούς ιεραποστόλους καί τούς άξιωματούχους τής Κωνσταντινούπολης, καί άκόμα καί ή δυτική Εὐρώπη είχε κι αὐτή ένα μόνιμο χρέος άπέναντί της, πολύ πρίν μεταφέρουν οί σοφοί της, τή στιγμή τοῦ θανάτου της, τά χειρόγραφα τους καί τό νεοπλατωνισμό τους στήν Ίταλία, ένῶ άκόμα καί τό Ίσλάμ συνεχῶς δεχόταν ένα ρεύμα ιδεῶν άπό τό Βόσπορο.

Ός τή λατινική κατάκτηση ή Κωνσταντινούπολη ήταν ή αναμφισβήτητη πρωτεύουσα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οί δυτικοί μπορεῖ νά ὑποκρίνονταν ότι περιφρονοῦσαν τούς Βυζαντινούς γιατί ήταν πνιγμένοι στήν πολυτέλεια καί ήταν πανούργοι χωρίς ίπποτισμό, ό πλοῦτος όμως καί οί άνέσεις τής Κωνσταντινούπολης τήν έκαναν μιά πολιτεία μυθική, πού οί άνθρωποι στή Γαλλία, στή Σκανδιναβία, στήν Αγγλία, τήν όνειροπολοῦσαν. Στήν ανατολική Εὐρώπη, πού ήταν έξω σχεδόν άπό τίς πύλες τής Πόλης, ή έντύπωση ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερη. Ή ανατολική Εὐρώπη ήταν πολύ κοντά στίς σκοτεινές εκείνες πεδιάδες τής Ασίας άπό όπου τά

πλήθη τῶν βαρβάρων ξεχύνονταν, τό ἓνα πίσω ἀπ' τό ἄλλο, στόν πολιτισμένο κόσμο. Ἀκόμα καί στή χερσονήσο τοῦ Αἴμου οἱ ἐπιδρομές τῶν Γότθων, τῶν Οὐννων καί τῶν Ἀδάρων εἶχαν σαρώσει τά ἔγνη τοῦ παλιοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. "Όταν τελικά οἱ Σλάβοι κατακλύσανε τή χώρα, δέν βρῆκαν ἐκεῖ τοπικές παραδόσεις, ἀλλά οὔτε καί ἐκεῖνοι εἶχαν φέρεи ἀναμνήσεις ἀπό τόν τόπο τους. Τό μόνο πού εἶδαν στήν ἄκρη τῆς χερσονήσου ἦταν μιά ἀπέραντη, μιά λαμπρή καί ἀήττητη πόλη, πού ἡ ἡλικία της, ἂν καί στήν πραγματικότητα ἦταν σχετικά μικρή, τοῦς φάνηκε ὅτι δέν ἦταν δυνατό νά ὑπολογιστεῖ, ὅτι ἀπλωνότανε πίσω σέ ἓνα παρελθόν πού ξεπερνοῦσε τή συνείδησή τους. Τό Τσάργκραντ, ἡ πόλη τῶν αὐτοκρατόρων, ἐγινε γι' αὐτούς συνώνυμο τοῦ πολιτισμοῦ.

Στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα οἱ Σλάβοι τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἀναγνώρισαν τήν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου. Τούς δύο ὅμως ἐπόμενους αἰῶνες ἡ Αὐτοκρατορία θυθίστηκε στό χάος, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν καί τοῦ μεγάλου διωγμοῦ τῶν εἰκονομάχων. Μόνο τόν 9ο αἰῶνα μπόρεσε τό Βυζάντιο νά ἀσχοληθεῖ σοβαρά μέ τούς Σλάβους καί ὄχι ἀπλῶς νά ραδιουργεῖ. "Ὡς τότε ὅμως εἶχαν γίνει διάφορες μεταβολές μεταξύ τῶν Σλάβων. Πρὸς τό τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα μιά Οὐννοσυγγκρική φυλή, πού λέγονταν Βούλγαροι, πέρασε τό Δούναβη¹. Εἶναι πιθανό ὅτι δέν ἦταν ἐξαιρετικά πολλοί, εἶχαν ὅμως ὀργανωτικές ικανότητες πού ἔλειπαν στοὺς Σλάβους. Σιγά-σιγά ἱδρυσαν ἓνα ἰσχυρό βασίλειο πού ἀπλώθηκε σέ ὅλο τό ἐσωτερικό τῆς χερσονήσου καί τό 800 ἐξουσίαζαν τήν Τρανσυλβανία καί τή Βλαχική πεδιάδα. Εἶχαν συναντηθεῖ μέ τά αὐτοκρατορικά στρατεύματα σέ διάφορους πολέμους. Τό 811 ὁ χάνης Κροῦμος σκότωσε σέ μιά μάχη τόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α'. "Ὡς τότε ὅμως ἦταν ἀκόμα πολύ ἀσταθεῖς ὥστε νά εἶναι δυνατό νά δεχτοῦν ὁποιοδήποτε πολιτισμό. Ὁ χάνης Κροῦμος (797-814) πάντως καί ὁ γιός του ὁ Ὁμουρτάγ (815-833) ἦταν καί οἱ δύο κυβερνήτες μέ ἰκανότητες. Τήν ἐποχή τῆς καλῆς διοικήσής τους Ἕλληνες καί Ἀρμένιοι ἄρχισαν νά εἰσδύουν στή χώρα. Οἱ

¹ Γιά τούς Βούλγαρους βλ. Zlatarski, *Ἱστορία τοῦ Βουλγαρικοῦ Βασιλείου* (βουλγαρικά), καί Runciman, *The First Bulgarian Empire*, ὅπου ὑπάρχουν πολλές παραπομπές.

χάνηδες επιθυμοῦσαν ἀνάκτορα βασιλικά καί οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ἀρμένιοι πῆγαν νά τά χτίσουν. Ἡ χώρα παρουσίαζε ἐμπορικές δυνατότητες καί οἱ ἔμποροι τῆς Αὐτοκρατορίας ἔσπευσαν νά ἐπωφεληθοῦν. Στούς πολέμους πού ἔγιναν, τά μεγάλα φρούρια τῆς Ἀδριανούπολης καί τῆς Μεσημβρίας δρέθηκαν, γιά ἓνα διάστημα, στά χέρια τῶν Βουλγάρων. Ἀπό τούς αἰχμαλώτους καί ἀπό τά ἀγαθά πού κυρίεψαν ἔμαθαν ποιοί ἦταν οἱ πόροι καί ὁ πλοῦτος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ χάνηδες ὁμως στήν ἀρχή ἦταν φιλόποπτοι καί τό φόβο τους τόν ἔδειξαν καταδιώκοντας καί τό παραμικρότερο ἵχνος χριστιανισμοῦ πού παρουσιαζόταν. Σιγά-σιγά τό βουλγαρικό στοιχεῖο ἀναμίχθηκε περισσότερο μέ τούς Σλάβους καί τό ἐνωμένο βουλγαρικό βασίλειο δρῆκε τήν ἔλξη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀκαταμάχητη. Τελικά τό 865 ὁ χάνης Βόγορις, ἐγγονός τοῦ Ὁμουρτάγ, ἀποφάσισε, καί ἀπό ἄμεσες διπλωματικές ἀνάγκες καί ἐξαιτίας μιᾶς πολιτικῆς πού ἔβλεπε μακριά, νά ἀσπαστεῖ τό χριστιανισμό. Ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση μέ μεγάλη προθυμία ἔστειλε ἱεραποστόλους. Οἱ βυζαντινοί ἔτρεξαν ἀπό παντοῦ στοῦ παλάτι τῆς Πλίσκοβας (Πλίσκας). Ὁ Βόγορις, ἀφοῦ βαφτίστηκε – πῆρε τό ὄνομα Μιχαήλ μέ ἀνάδοχο τό Μιχαήλ Γ' – ἔπαιξε ἓνα διάστημα μέ τή Ρώμη γιά νά δεῖ μήπως θά μπορούσε νά θρεῖ ἐκεῖ καμιά πιό πρόσφορη μορφή χριστιανισμοῦ. Ἡ ἀδιαλλαξία ὁμως καί ἡ πειθαρχία τῆς Ρώμης τόν ἀπογοήτευσαν. Ὁμολόγησε καί πάλι πίστη στήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὁ πατριάρχης Φώτιος τόν ἐνθάρρυνε νά ἰδρύσει μιά αὐτοκέφαλη ἐκκλησία πού θά ἐξαρτιόταν ἀπ' τό πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης καί στήν ὁποία ἡ λειτουργία θά γινόταν στή γλώσσα τοῦ τόπου.

Τήν τελική ἰδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας τή βοήθησε μιά ἱεραποστολική κίνηση πού εἶχε ἐγκαινιάσει τήν ἐποχή ἐκείνη τό Βυζάντιο². Στό τέλος ἀκριδῶς τοῦ αἰῶνα ὁ Καρλομάγνος, πού τόν βοηθοῦσαν ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ Βούλγαροι, κατάστρεψε τό βασίλειο πού εἶχαν ἰδρύσει οἱ Ἀβάροι στήν κεντρική πεδιάδα τοῦ Δούναβη, πρίν ἀπό ἓνα αἰῶνα σχεδόν καί περισσότερο. Οἱ Φράγκοι ὁμως λίγα πράγματα κέρδισαν ἀπό τή νίκη. Μισό αἰῶνα ἀργότερα στήν πεδιάδα αὕτη κυριάρχησε τό μεγάλο σλαβικό βασίλειο τῶν

² Βλ. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome, passim*. Runciman, *ἐνθ. ἀν.*, 99 ἐξ.

Μοραβών. Τό 862 ὁ Rostislav, ὁ Μοραβός βασιλέας, ἔκρινε ὅτι ἕνας τόσο μεγάλος μονάρχης ἔπρεπε νά εἶναι χριστιανός καί ἔστειλε στήν Κωνσταντινούπολη νά ζητήσει ὁδηγίες. Ὁ ἀντιβασιλέας Βάρδας καί ὁ Φώτιος διάλεξαν γιά ἱεραπόστολο ἕνα φίλο τους, τόν Μακεδόνα Κωνσταντίνου ἢ Κύριλλο, ἕνα διακεκριμένο γλωσσολόγο πού εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τή σλαβονική φιλολογία καί εἶχε ἐφεύρει ἕνα ἀλφάβητο πού ἀνταποκρινόταν στίς φωνητικές ἀνάγκες τῶν σλαβονικῶν γλωσσῶν. Ὁ Κύριλλος καί ὁ ἀδελφός του ὁ Μεθόδιος ξεκίνησαν γιά τή Μοραβία καί ἱδρυσαν ἐκεῖ μιά ἐκκλησία – ἡ Βίβλος μεταφράστηκε στή γλώσσα τοῦ τόπου, στήν ὁποία γινόταν καί ἡ λειτουργία. Ἡ ἐκκλησία ὅμως τῆς Μοραβίας ἦταν πολύ νέα γιά νά μπορεῖ νά πορευτεῖ μόνη της, ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν πολύ μακριά κι ἀνάμεσα θρυσκόταν τό βουλγαρικό βασίλειο. Ὁ Κύριλλος, βλέποντας ὅτι στίς γειτονικές χώρες ὑπῆρχαν χριστιανοί Λατίνοι, ἀποφάσισε νά τήν ὑπαγάγει στήν ἐπισκοπή τῆς Ρώμης. Ὁ μεγάλος πάπας Νικόλαος Α΄ δέχτηκε τό δῶρο μέ χαρά. Ἡ Ρώμη ὅμως ποτέ δέ συμπάθησε τίς λειτουργίες στή γλώσσα τοῦ τόπου. Μετά τό θάνατο τοῦ Κύριλλου καί τοῦ Νικόλαου, οἱ μεταγενέστεροι πάπες ἔφερναν τόσες δυσκολίες στό ἔργο τοῦ Μεθόδιου καί οἱ Λατίνοι ἐπίσκοποι τῆς Γερμανίας ραδιοργοῦσαν τόσο ἀκούραστα ἐναντίον του, ὥστε ὁ Μοραβός μονάρχης Svatopulk, ὁ διάδοχος τοῦ Rostislav, ἀποθαρρύνθηκε. Ὁ Μεθόδιος πέθανε, ἐνῶ τό ἔργο του καταστράφηκε. Τότε, μέ συμβουλές τῶν Λατίνων, οἱ κυριότεροι μαθητές του ἐξορίστηκαν ἀπό τή Μοραβία, ἐνῶ ἄλλοι ὁπαδοί του, λιγότερο σημαντικοί, πωληθήθηκαν στίς ἀγορές τῶν δούλων τῆς Βενετίας, ὅπου τούς ἀγόρασε ὁ Βυζαντινός πρέσβης καί τούς ἔστειλε στήν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ ὁ Φώτιος τούς δέχτηκε μέ χαρά καί τούς χρησιμοποίησε γιά νά ἱδρύσει μιά θεολογική σχολή γιά Σλάβους ἱεραποστόλους. Στό μεταξὺ οἱ ἐξόριστοι μαθητές ἔφτασαν στή Βουλγαρία, ὅπου τούς δέχτηκε ὁ Βόγορις τό ἴδιο καλά καί τούς χρησιμοποίησε γιά νά ἐκσλαδίσει τήν ἐκκλησία του. Μέ τή βοήθειά του καί μέ τήν προστασία τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη ἱδρύθηκε ἡ αὐτοκέφαλη ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας πού χρησιμοποιοῦσε τή γλώσσα τοῦ τόπου.

Ἔτσι ἡ Μοραβία δέν κέρδισε τίποτα ἀπό τό ἔργο τῶν Μακεδόνων ἀδελφῶν. Πολύ σύντομα τιμωρήθηκε γιά τήν ἀχαριστία της.

Στό τέλος τοῦ αἵωνα οἱ εἰδωολάτρες Μαγνάροι εἰσδάλανε στήν πεδιάδα τοῦ Δούναβη καί διαλύσανε τό Μοραδικό βασίλειο. Τό ἔργο τοῦ Κύριλλου δέν χάθηκε χάρη στή Βουλγαρία, καί στούς Βούλγαρους, πού ἡ καταγωγή τους ἦταν φινουσγγρική, ἀνῆκει ἡ δόξα ὅτι αὐτοί ἦταν τό πρῶτο μεγάλο πολιτισμένο κράτος μεταξύ τῶν Σλαβῶν.

Παρ' ὅλο πού εἶχαν δικό τους ἀλφάθητο, ὁ πολιτισμός τῶν Βουλγάρων ἦταν ἐντελῶς βυζαντινός. Ὁ Συμεών, ὁ γιός τοῦ Βογόριδος, αὐτοτιτλοφορούμενος τσάρος καί κυριότερος προστάτης τοῦ νέου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχε μορφωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε διαβάσει πολύ Δημοσθένη καί Ἰωάννη Χρυσόστομο. Στήν αὐλή του συναθροίστηκαν μεταφραστές γιά νά ἀποδώσουν στή σλαβική γλῶσσα τά ἑλληνικά χρονικά, τά θεία κηρύγματα, τά ἔμμετρα μυθιστορήματα. Τά κτίριά του, στήν ἀπέραντη πρωτεύουσά του, τήν ἐνδοξη Πραισθλάβα, ἀντιγράφανε καί φιλοδοξοῦσαν νά συναγωνιστοῦν τή μεγαλοπρέπεια τῆς Κωνσταντινούπολης – παρ' ὅλο πού οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές δείχνουν ἔργα μέ περσική μᾶλλον ἐπίδραση, ὅπως ἄλλωστε καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς πρώιμης βουλγαρικής τέχνης. Αὐτό, χωρίς ἀμφιβολία, ὀφείλεται κατὰ μεγάλο μέρος στούς Ἀρμένιους τεχνίτες, γιατί πολλοί Ἀρμένιοι εἶχαν ἤδη πάει στή Βουλγαρία. Οἱ νεώτεροι Βούλγαροι ἱστορικοί ὥστόσο θέλουν σ' αὐτό νά βλέπουν τά ἴχνη μιᾶς ἐθνικής πρωτοβουλγαρικής τέχνης, πού τή μεταφέρανε μαζί τους στίς μεταναστεύσεις τους οἱ νομάδες Βούλγαροι ἀπό τό Βορρᾶ τῆς Μαύρης Θάλασσας.

Ὁ τσάρος Συμεών ἐγκαινίασε μιᾶ ἄλλη συνήθεια πού τήν ἀκολούθησαν οἱ διάδοχοί του καί οἱ Σέρβοι γείτονές τους ὥς τίς μέρες τοῦ Φερδινάνδου τοῦ Σάξ Κοβούργου. Ὁνειρευόταν νά βασιλέψει στήν Κωνσταντινούπολη σάν διάδοχος ὅλων τῶν καισάρων. Στέφθηκε αὐτοκράτορας, διόρισε ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκκλησίας του ἕναν πατριάρχη καί ὀρμησε ἐναντίον τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἄδικα ὅμως. Ὁ γιός του ὁ Πέτρος (927-969), παρ' ὅλο πού διατήρησε τούς τίτλους τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη, παντρεύτηκε μιᾶ βυζαντινή πριγκίπισσα. Καί ἡ κυβέρνηση, ὅπως καί ὁ πνευματικός πολιτισμός τοῦ τόπου, δέχτηκαν τήν ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου.

Όταν τό Βυζάντιο ανάκτησε ὅλη τή δύναμή του, στό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα, ἔβαλε σκοπό του νά καταπνίξει τή νεόπλουτη αὐτοκρατορία τῶν Βουλγάρων. Ἦταν ἓνα ἔργο πού χρειάστηκε πολύ καιρό, γιατί οἱ Βούλγαροι, μέ τόν τσάρο Σαμουήλ, πολέμησαν σκληρά. Στό τέλος ὁμως ὁ Βασίλειος Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος ὁλοκλήρωσε τήν κατάκτηση. Ὡστόσο, παρ' ὅλο πού ἡ Βουλγαρία ξέπεσε καί δέν ἦταν πιά παρὰ μιᾶ ἐπαρχία, τῆς ἄφησαν τή γλώσσα της καί τήν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησίας της, – τόν πυρήνα γιά ἓνα νέο ἀνεξάρτητο βασιλεῖο μόλις θά παρουσιαζόταν ἡ εὐκαιρία. Ἐπιπλέον ἀναπτύχθηκε ἓνας καινούριος πολιτισμός, πού χρωστοῦσε τά πάντα, λογοτεχνία καί τέχνη, στήν Κωνσταντινούπολη ἢ στούς Ἀρμένιους, παρ' ὅλο πού στό βάθος του ἦταν σλαβικός.

Ἡ Σερβία εἶχε ἐκχριστιανιστεῖ τήν ἐποχή πού ἔγιναν οἱ ἀποστολές τῶν Μακεδόνων ἀδελφῶν. Καθώς ἦταν ὁ ἀναπόφευκτος ἐχθρός τῆς Βουλγαρίας, δέχτηκε πολύ γοήγορα τήν ἐπίδραση τῆς Κωνσταντινούπολης, στήν ἀρχή ὁμως ἦταν πολύ φτωχή γιά νά μπορεῖ ὁ πολιτισμός της νά εἶναι σταθερός. Τά Σερβοκροατικά κράτη πού θρίσκονταν δυτικότερα ἦταν στραμμένα μᾶλλον πρός τήν Ἀδριατική. Καί αὐτά ἐπίσης ἦταν πνευματικά τέκνα τοῦ Κύριλλου. Μόνο ὁμως ἡ Ρασία (Μαυροβούνιο) ἔμεινε πιστή στή διδασκαλία του. Ἡ Κροατία, πού στό τέλος τοῦ 9ου αἰώνα ἀναδείχτηκε μεγάλη στρατιωτική δύναμη, ἔκρινε, μέ τό βασιλεῖα της Tomislav, ὅτι γιά τίς φιλοδοξίες πού εἶχε στή Δαλματία ἡ καλή θέληση τῆς Ρώμης ἦταν ἀπαραίτητη. Στίς συνόδους τοῦ Σπαλάτου τό 924 καί τό 927 ἡ Κροατία καί οἱ χῶρες πού ἐπηρέαζε δέχτηκαν τή λατινική λειτουργία. Ὁ πολιτισμός τους ἐπομένως εἶχε ἓνα λατινοδαλματικό χρῶμα, δέν ἦταν βυζαντινός παρὰ μόνο μέ τρόπο δευτερεύοντα.

Τήν πτώση τῆς πρώτης βουλγαρικῆς αὐτοκρατορίας τήν ὑποβοήθησε ἡ ἐμφάνιση στή Βουλγαρία τῆς αἵρεσης τῶν Βογομίλων, πού εἶχε ἀρχίσει μέ τόν ἱερέα Βογόμιλο καί εἶχε, χωρίς ἀμφιβολία, ἐπηρεαστεῖ ἀπό τήν ἀρμενική αἵρεση τῶν Παυλικιανῶν. Ἦταν μιᾶ δυϊστική πίστη πού ἀποδοκίμαζε τήν ἐργασία καί τήν τεκνοποιία καί ἐκήρυττε μιᾶ στάση παθητικῆς ἀντίστασης, πού ἦταν μοιραία γιά ἓνα κράτος. Βοήθησε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνίας ἀπό μύθους καί παραμύθια, πού μερικά ἦταν τοῦ τόπου, τά περισσότερα ὁμως εἶχαν ἐλληνική, ἀρμενική ἢ ἀνατολική προέλευση. Οἱ

αυτοκρατορικές αρχές καταπνίξαν την αίρεση στη Βουλγαρία πριν κλείσει ένας αιώνας από την κατάκτηση. Απλώθηκε όμως δυτικότερα στη Σερβία και τελικά ἐδραιώθηκε στη Βοσνία και στην Κροατία. Στη Βοσνία ήταν η θρησκεία που επικρατούσε ως την εποχή των Τούρκων.

Τό 10ο αιώνα έχουμε μία δεύτερη μεγάλη ιεραποστολική κίνηση. Οί Ρῶσοι, ὅπως και οί Βούλγαροι, ήταν λαός σλαβικός που είχε οργανωθεί από μία ξένη ἀριστοκρατία³. Τό Βυζάντιο, για ἕνα διάστημα, ὄρισκόταν σέ ἐπαφή μέ τούς Σκανδιναβούς μεγάλους δούκες τοῦ Νοβογορόδου και τοῦ Κιέβου, που κάθε χρόνο ἔστελναν στήν Κωνσταντινούπολη μικρούς στόλους για ἐμπόριο και πότε-πότε και για ἐπιδρομές και εἶχαν ἀποκτήσει ὀρισμένα ἐμπορικά προνόμια στήν πρωτεύουσα. Στά μέσα τοῦ αἰώνα ἡ χήρα μεγάλη δούκισσα Ὀλγα προσηλυτίστηκε στό χριστιανισμό και ἐπισκέφθηκε τήν Κωνσταντινούπολη. Πενήντα περίπου χρόνια ἀργότερα, τό 989, ὁ ἐγγονός της, ὁ Βλαδίμηρος ὁ Μέγας, συμφώνησε νά βαφτιστεῖ αὐτός και οί ὑπῆκοοί του για ἀντάλλαγμα τοῦ γάμου του μέ τήν ἀδελφή τοῦ αὐτοκράτορα, τήν Ἄννα. Ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ βυζαντινή ἐπιρροή ἀπλώθηκε γρήγορα σέ ὅλη τή Ρωσία. Οί βυζαντινοί ἔδωσαν στούς Ρώσους τή λειτουργία και τά ἀλφάβητο τοῦ Κύριλλου και οί Ρῶσοι ἔκαναν πολύ καλή χρήση και τῶν δύο. Μόνοι αὐτοί ἀπ' ὅλους τούς σλαβικούς λαούς δημιούργησαν μία λογοτεχνία που δέν τήν ἀποτελοῦσαν μόνο μεταφράσεις. Τά χρονικά τους, ὅπως τό ὀνομαζόμενο τοῦ Νέστορος και τοῦ Νοβογορόδου, εἶναι ἀξιόλογα ἱστορικά ἔργα. Ἡ τέχνη τους, που ἡ προέλευσή της εἶναι βυζαντινή, ἀνέπτυξε χαρακτηριστικά δικά της, πράγμα που ὀφείλεται πολύ στίς ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας στό Κίεβο, βυζαντινή ὅσον ἀφορᾷ τό γενικό σχέδιο και τά ψηφιδωτά της, ἔχει χαρακτηριστικά που τή συνδέουν στενά μέ τίς ἐκκλησίες τῆς Γεωργίας, ὅπως ἡ μικρή ἀβασγική ἐκκλησία τοῦ Μοκνί. Καί αὕτη ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ἰδεῶν σιγά-σιγά δημιούργησε μία ἐθνική ρωσική τεχνοτροπία. Εἶναι δύσκολο νά πει κανεῖς ὡς ποῦ

³ Για τούς Ρώσους βλ. Soloviev, *Ἱστορία τῆς Ρωσίας* (ρωσικά). Uspenski, *Ἡ Ρωσία και τό Βυζάντιο*, (ρωσικά). Kluchevsky, *History of Russia*, μεταφρ. Hogarth. Golubinski, *Ἱστορία τῆς Ρωσικῆς ἐκκλησίας* (ρωσικά). Leib, *Kiev, Rome et Byzance*. Vasiliev, *Was Old Russia a Vassal-State of Byzantium?* στό *Speculum*, τομ. 7, 350 ἔξ.

σημείο ο μεσαιωνικός ρωσικός πολιτισμός θά μπορούσε νά αναπτύξει αὐτή τήν τεχνολογία. Ἡ χώρα ἦταν πολύ ἐκτεταμένη καί χωρίς ἐνότητα, καί πολύ νωρίς, τό 13ο αἰώνα, ἤρθαν οἱ Μογγόλοι, πού ἐμπόδισαν τήν ἀνάπτυξή της καί ἀνατρέψανε τόν προσανατολισμό της. Ὅταν ἡ Ρωσία μπόρεσε νά ἀνακύψει ἦταν πιά μιά χώρα ἀνατολική. Ἀκόμα καί ἡ ἐκκλησία, πού εἶχε πάψει νά τήν ἐμπνέει ἡ ζωντανή σκέψη τοῦ Βυζαντίου, ξέπεσε σέ μιά στάση παθητική. Οἱ γυναῖκες ἦταν κρυμμένες στόν *terem* (γυναικωνίτη). Ἡ ἀμάθεια καί ἡ ἀγροαματοσύνη ἀπλώθηκαν παντοῦ, ἀκόμα καί στήν ἀριστοκρατία. Ἐλάχιστα πράγματα, ἐκτός ἀπό τύπους κενούς καί κενές συνήθειες καί ἀπό τό ἀλφάδιτο τοῦ Κύριλλου, θύμιζαν στή Ρωσία ὅτι ἀνάδοχος της ὑπῆρξε κάποτε τό Βυζάντιο. Οἱ Ρωμανῶφ ἔφεραν ἕνα μισογενές βυζαντινοδουτικό ἐπίστρομα καί ἔδωσαν στή χώρα ἕνα ἐπιλόλαιο μεγαλεῖο. Ἡ Ἀνατολή ὅμως θά θριάμβευε καί πάλι. Ὁ ἴδιος ἀμείλικτος καί ἀπρόσωπος δεσποτισμός ἔδινε τή δυνατότητα στό Στάλιν, ὅπως καί στόν Τζέγκις Χάν, νά κυβερνάει ἀπό τή Βαλτική ὡς τόν Εἰρηνικό ὠκεανό.

Πραγματικά, κανένα ἀπό τά πνευματικά τέκνα τοῦ Βυζαντίου δέν ἀφέθηκε νά φτάσει εἰρηνικά στήν ὠριμότητα. Ἡ Βουλγαρία καί ἡ Σερβία εἶχαν μιά ἀναγέννηση στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα καί ἴδρυσαν καί οἱ δύο αὐτοκρατορίες, πού ἡ πρώτη διατηρήθηκε δύο σχεδόν αἰῶνες, ὥσπου κατακτῆθηκε ἀπό τοὺς Τούρκους, καί ἡ δευτέρα ἕναν αἰῶνα περισσότερο, ὡς τή στιγμή πού, μέ τή μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου, τῆς ἐπιβλήθηκε μιά ὑποτελεια πού πολύ γρήγορα ἔγινε σκλαβιά.⁴ Καί οἱ δύο ἀναπτύξανε τό βυζαντινό τους πολιτισμό. Ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας τήν ἐποχή τῆς δυναστείας τῶν Ἀσενιδῶν εἶναι σκοτεινή. Λίγα πράγματα ἔχουν ἐπιζήσει ἀπό τή λογοτεχνία της καί οἱ ἐξωτερικές πληροφορίες εἶναι συγκεχυμένες. Τήν ἐποχή τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας οἱ τσάροι ἀπειλῆσαν ἀρκετές φορές τήν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἀνάκτησή της ὅμως ἀπό τοὺς Παλαιολόγους καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀντίπαλης Σερβίας ἐπισκίασαν τοὺς Βουλγάρους. Βυζαντινές ἢ Σερβίδες τσαρίνες μέ ἐπιρροή ἐξασθένισαν τήν ἀνεξαρτησία τους. Ἀναπτύξανε ὡστόσο μιά τέχνη πού φαίνεται

⁴ Βλ. Miller, στήν *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, 517-93, καί βιβλιογραφία, 871-6. *L' Art Byzantin chez les Slaves, Premier recueil Uspenski*.

στis ἐκκλησίαις τοῦ Τύρνοβο καί στis τοιχογραφίαις τῆς Μποϊάνας, μιά τέχνη πού εἶναι βυζαντινή στή βάση της, μέ τήν ἀπλότητα ὁμωσ τῶν μορφῶν καί τή ξεστασιά τῶν χρωμάτων ἀποκτáει ἓνα χαρακτηριστíκο δικό της.

Ἡ Σερβική αὐτοκρατορία ἦταν λαμπρότερη. Πραγματικά, τό 14ο αἰῶνα ὁ τσάρος Στέφανος Ντουσάν ἦταν ὁ ἰσχυρότερος μονάρχης τῆς Εὐρώπης καί φαινόταν ἀναπόφευκτο ὅτι θά κυρίευε τήν Κωνσταντινούπολη. Τό πειθαρχημένο διοικητικό σύστημα τῶν Βουλγάρων ἦταν πολύ πρόσφορο γιά ἱμπεριαλισμό. Ἡ Σερβία ὥστόσο εἶχε ἓνα δικό της διοικητικό σύστημα πού σχεδόν μπορούμε νά τό ὀνομάσουμε φεουδαρχικό. Ὁ Σέρβος μονάρχης ποτέ δέν ἦταν ἀπολύτως ἀνώτερος ἀπό τοὺς ὑποτελεῖς του. Ἐτσι ἡ Σερβία δέν ἔγινε ποτέ βυζαντινή, ὑπῆρχε ὁμῶς ἓνα συνεχές ρεῦμα βυζαντινῆς ἐπιρροῆς. Πολλές Βυζαντινές πριγκίπισσες παντρεύτηκαν Σέρβους, πολλοί πρέσβεις ταξίδεψαν στή σερβική αὐλή, καί τήν περιγράφουν ὅλοι, καί οἱ πριγκίπισσες καί οἱ πρέσβεις, ὅτι ἦταν χωρίς καμιά ἄνεση καί φοβερά σκυθρωπή⁵. Στόν κώδικα τῶν νόμων πού ἐξέδωσε ὁ Στέφανος Ντουσάν, παρ' ὅλο πού βάση του εἶναι, κατὰ μεγάλο μέρος, ὁ σερβικός φεουδαλισμός, τό κύριο σῶμα τό ἔχουν σταχυολογήσει ἀπό τά νομικά βιβλία τοῦ Βυζαντίου. Ἡ σερβική ζωγραφική ἦταν πολύ βυζαντινή, ἡ σερβική ἀρχιτεκτονική ὁμῶς διαμόρφωσε δικά της ἐθνικά χαρακτηριστικά. Ἡ γειτνίαση τῆς Δαλματίας καί μιά Λατινίδα βασίλισσα, ἡ Ἑλένα, κόρη τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα καί γυναίκα τοῦ Στέφανου Οὐρεσι, ἔδωσε τό 13ο αἰῶνα στήν ἀρχιτεκτονική μιά ἰταλογοτθική χροιά. Τό 14ο, τό χρυσό αἰῶνα τῆς Σερβίας, κυριάρχησαν καί πάλι τά βυζαντινά ιδεώδη καί οἱ Βυζαντινές βασίλισσες, οἱ Σέρβοι ὁμῶς ἀρχιτέκτονες διατήρησαν ὁρισμένες ιδέες δικές τους. Ὅπως ὁμῶς στή Ρωσία, ἔτσι οὔτε στή Βουλγαρία οὔτε στή Σερβία δέ δόθηκε ὁ καιρός νά συνεχίσουν τό δρόμο τους ὥς τήν πλήρη ὠριμότητα. Πολύ γρήγορα ὑποδουλώθηκαν στοὺς Τούρκους καί ὁ πολιτισμός τους ἐξαφανίστηκε, — ἐκτός ἀπό ὅ,τι κατόρθωσε νά διασώσει, χάρι στή μεγάλη

⁵ Βλ. Λάσκαρη, *Βυζαντινές πριγκίπισσες στή Μεσαιωνική Σερβία* (σερβικά) *passim*, ἰδίως 132-5, ὅπου ἀναφέρεται ἡ διήγηση τοῦ Γεηγορά γιά τήν ἀποστολή του, ὅταν πῆγε πρέσβης. Καί ἡ διήγηση τοῦ Μετοχίτη γιά τή δική του ἀποστολή, στή *B.G.M.*, τόμ. 1, 154-93.

της ἐπιμονή, ἡ ἐκκλησία, παλεύοντας μέ ταπεινοφροσύνη πρὸς ἀναρίθμητες δυσκολίες.

Εἶναι ἐπομένως ἄδικο νά κρίνει κανεῖς τό ἱεραποστολικό ἔργο τοῦ Βυζαντίου ἀπό τή σημερινή κατάσταση τῶν χωρῶν τῆς χειρσονήσου τοῦ Αἴμου, γιατί οἱ χώρες αὐτές μόλις πρὶν ἀπό λίγο ἀνακύψανε ἀπό μιά μαύρη νύχτα τεσσάρων αἰώνων. Θά πρέπει μᾶλλον νά τίς συγκρίνουμε ὅπως ἦταν πρὶν ἀπό τήν τουρκική κατάκτηση μέ τή Δύση τοῦ 14ου αἰώνα, – νά συγκρίνουμε τήν καθεδρική ἐκκλησία τοῦ Salisbury μέ τή σερβική ἐκκλησία τῆς Γκρατσάνιτσας. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά ὑψώνεται μέ χάρη πρὸς τόν οὐρανό, ἡ δεύτερη ὅμως, μέ τήν ἀπλότητα τοῦ σχεδίου της, μέ τόν εὐφυῆ τρόπο πού ἰσορροπεῖ τίς πιέσεις της καί μέ τήν πλούσια ἀλλά κυριαρχημένη διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ της, εἶναι τό ἔργο ἑνός λαοῦ πού δέν ἔχει λιγότερη πνευματικότητα, καί εἶναι πολύ πιο ἀπαιτητικός καί καλλιεργημένος.

Στίς ἄλλες γειτονικές χώρες τῆς Εὐρώπης ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση δέν ἔφτασε ποτέ στήν ὠριμότητα. Στήν Οὐγγαρία καί στήν Κροατία, οἱ ἐπιτυχίες πού εἶχε στήν ἀρχή παραγωνίστηκαν ἀπό τίς ἐπιτυχίες τῆς Δύσης καί τῆς Ρώμης. Στή Βλαχία καί στή Μολδαυία ὀργανωμένα κράτη δέν ἐμφανίστηκαν παρὰ μόνο τήν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἐκεῖ ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση ἀσκήθηκε ἔμμεσα, μέσον τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σέρβων, καί πιθανῶς νά ἀσκήθηκε καί μακρότερα, μέσον τῶν Ρώσων, στοὺς Λιθουανούς. Ἀργότερα ἔχουμε στό Δούναβη μιά ἐπίδραση ἀπό τή Λιθουανία, – ἡ Λιθουανική ὅμως αὐτὴ ἐπίδραση καί ἡ προέλευσή της εἶναι θέμα πού ἀκόμα συζητεῖται. Μόνο ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ Φαναριῶτες ἡγεμόνες ἔδωσαν στίς ἡγεμονίες τους μιά ὄψη ἐπιπόλαιου καί νοθευμένου βυζαντινισμοῦ⁶.

Τό Βυζάντιον ἔστειλε καί ἄλλοι ἱεραποστολούς, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία. Οἱ Χάζαροι ἐπιμείνανε μέ πείσμα ὅτι ὁ ἰουδαϊσμός ἦταν καλύτερη θρησκεία ἀπ' τό χριστιανισμό καί ὁ ἅγιος Κύριλλος, πού εἶχε μάθει ἐπίτηδες χαζαρικά καί ἐβραϊκά, δέν κατόρθωσε, παρ' ὅλους τοὺς κόπους του, νά τοὺς μεταπείσει⁷. Οἱ Ἀλανοί, στίς δόριες

⁶ Βλ. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*

⁷ *Βίος Κωνσταντίνου* (σλαβονικά), ἐκδ. Miklosich — Dümmler, 219, 224-5.

πλαγιές του Καυκάσου, προσηλυτίστηκαν για ένα μικρό διάστημα στις αρχές του 10ου αιώνα, πολύ γρήγορα όμως βρήκαν τη χριστιανική πίστη ανούσια και εξόρισαν όλους τους ιερείς.⁸

Μέ τα έθνη που βρίσκονταν ακριβώς στα νότια του Καυκάσου, τους διάφορους 'Αρμενικούς, Γεωργιανούς και 'Αλβανικούς λαούς, οι σχέσεις του Βυζαντίου ήταν κάπως περίεργες. Πραγματικά, η αρμενική επίδραση στο Βυζάντιο ήταν μεγαλύτερη από ό,τι η βυζαντινή στην 'Αρμενία⁹. Τό χριστιανισμό τόν είχε φέρει στην 'Αρμενία από την ελληνική 'Ανατολή ο άγιος Γρηγόριος ο Φωτιστής τόν 3ο αιώνα. Πρίν από τή νίκη τής έκκλησίας και τήν ίδρυση τής Κωνσταντινούπολης, ήταν η επίσημη θρησκεία τής 'Αρμενίας, παρ' όλο που στην αρχή είχε μερικές παλινδρομήσεις. Οί 'Αρμένιοι ήταν εξαιρετικά περήφανοι για τήν παλαιότητα του χριστιανισμού τους. Καί όταν στην Τέταρτη Οικουμενική Σύνοδο τής Χαλκηδόνας δέν εισακούστηκαν απολύτως οι γνώμες τους, απορρίψανε τίς αποφάσεις της. 'Από τότε έγιναν σχισματικοί, και στά μάτια των ορθοδόξων κάτι ανάλογο μέ τους μονοφυσίτες. 'Υπήρχε λοιπόν μία άμοιβαία δυσπιστία μεταξύ τής Αυτοκρατορίας και τής 'Αρμενίας, που τήν έκανε ακόμα πιο έντονη ή στενή σχέση τής 'Αρμενίας μέ τόν περσικό πολιτισμό, – ή πρώτη μεγάλη βασιλική δυναστεία τής 'Αρμενίας, οι 'Αρσακίδες, ήταν κλάδος τής παρθικής βασιλικής οικογένειας. Καί τήν εποχή των αυτοκρατορικών πολέμων τό συνηθισμένο πεδίο μάχης ήταν ή 'Αρμενία, όπου εισβάλλανε τότε οι Βυζαντινοί και τότε οι Πέρσες. 'Από τή σχέση μέ τήν Περσία ή αρμενική τέχνη, και ιδίως ή αρχιτεκτονική, πήρε στοιχεία τής τέχνης των Σασσανιδών, που καλλιιεργήθηκαν και αναπτύχθηκαν μέ τόν καιρό στην 'Αρμενία και κατά διαστήματα ή επίδρασή τους έφτανε και δυτικότερα και έδινε καινούρια ζωή στην τέχνη τής Αυτοκρατορίας.

Μετά τήν πτώση των Σασσανιδών, τήν 'Αρμενία τήν καταλάβανε για δύο αιώνες οι 'Αραβες. Οί 'Αρμένιοι δέν αποκόμισαν τί-

⁸ Maçoudi, *Prairies d'Or*, 2, 43.

⁹ Για τήν 'Αρμενία βλ. Chamich, *History of Armenia*. Adonts, *Ιστορία τής 'Αρμενίας* (ρωσικά: τμήματα των χειρογράφων έχουν μεταφραστεί από τό Conybeare στή London Library). Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*. Strzygowski, *Baukunst der Armenier und Europa*. Macler, στην *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, 153-83, και βιβλιογραφία, 814-18.

ποτα από τόν άραδικό πολιτισμό και πολύ λίγα από τήν Κωνσταντινούπολη. Τήν εποχή εκείνη πολλοί Ἀρμένιοι πήγαιναν νά κάμουν τήν τύχη τους στήν Αὐτοκρατορία, λίγοι όμως γύριζαν πίσω. Μόνο τόν 9ο αἰώνα οἱ σχέσεις μεταξύ τῆς πρωτεύουσας καί τῆς Ἀρμενίας ἔγιναν καί πάλι στενές. Στίς πλαγιές τοῦ Ἀραράτ εἶχε ἐμφανιστεῖ μιά μεγάλη ἐντόπια δυναστεία, οἱ Βαγρατίδες, πού ἰσχυρίζονταν ὅτι κατάγονταν ἀπό τό Δαβίδ καί τή Βηρσαβεέ, καί θεωροῦσαν τήν Παρθένο Μαρία ἑξαδέλφη τους. Ἐπέβαλαν τήν ἡγεμονία τους στά μικρότερα πριγκιπάτα ἀπό τά ὅποια ἔβριθαν οἱ κοιλάδες τῆς Ἀρμενίας. Τόν τίτλο τους, Βασιλεὺς Βασιλέων, τόν ἀναγνώρισε καί ἡ Βαγδάτη καί ἡ Κωνσταντινούπολη. Σιγά-σιγά, ὕστερα ἀπό μιά ὀπισθοδρομηση πού εἶχαν στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα, κατόρθωσαν νά ἐλευθερωθοῦν ἀπό τήν ἀραδική κυριαρχία. Σ' αὐτό τούς βοήθησε πολύ ἡ Αὐτοκρατορία, πού ἡ δύναμή της διαρκῶς μεγάλωνε μέ τή δυναστεία τῶν Μακεδόνων, πού κι αὐτοί ἰσχυρίζονταν ὅτι εἶχαν προγόνους Βαγρατίδες.

Ὁ 10ος αἰώνας ἦταν ὁ χρυσός αἰώνας τῆς Ἀρμενίας. Τότε χτίστηκαν τά ὠραιότερα κτίριά της στό Ἀγδαμάρ καί στό Ἄνιον καί ἔγραψαν οἱ καλύτεροι ἱστορικοί της, ὁ Ἰωάννης ὁ Καθολικός καί ὁ Θωμᾶς Ἀρτσρουνή. Εἶναι ὅμως δύσκολο νά ποῦμε ὥς ποῖο σημεῖο ὁ πολιτισμός αὐτός ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό Βυζάντιο. Ἐνα πλῆθος Ἀρμένιοι ἐξακολουθοῦσαν πάντα νά πηγαίνουν στήν Αὐτοκρατορία, ἐκεῖνοι ὅμως πού ἔμεναν στήν Ἀρμενία ἦταν φανατικοί ἐθνικιστές καί μισοῦσαν τοὺς σχισματικούς Ἑλλήνες καί ὅλα τους τά ἔργα. Ἡ λογοτενία τους, μετά τόν 4ο αἰώνα, δέν ὀφείλει τίποτα στό Βυζάντιο. Ἐνας Ἀρμένιος, ὁ ἅγιος Μεσρώδ, ἐφεῦρε τό ἀλφάβητό τους – ἡ ἀλήθεια δέβαια εἶναι μέ βάση ἐλληνική – καί οἱ πρῶτοι ἱστορικοί τους, ὅπως ὁ Φαῦστος ὁ Βυζάντιος καί ὁ Ἀνανίας ὁ Σιρακούνιος, καί ὡς πρὸς τό ὕφος καί ὡς πρὸς τά θέματα, εἶναι ἀφελεῖς καί δεμένοι μέ τόν τόπο τους. Ἡ ἐκκλησία τους εἶχε τή δική της ὀργάνωση, μέ τόν πατριάρχη της, πού λεγόταν Καθολικός, – ἕναν ἱερωμένο πού τόν διαδεχόταν συνήθως ὁ ἀνιψιός του. Ἀκόμα καί οἱ συγγραφεῖς τοῦ χρυσοῦ αἰώνα εἶναι φανερό ὅτι δέν ξέρουν ἐλληνικά. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολη ἀσκοῦσε πάντα μιά ἀκαταμάχητη ἑλξη. Σέ κρίσιμες στιγμές στήν Κωνσταντινούπολη ἔκαναν ἐκκληση. Οἱ φιλόδοξοι γιοί του στήν Κωνσταντινούπολη ἔλ-

πιζαν να γίνουν πλούσιοι. Στήν Κωνσταντινούπολη πήγαιναν οί πρίγκιπες της καί αποκοτούσαν αίγλη όταν γίνονταν δεκτοί στήν αὐλή. Οί πρίγκιπες τῶν ἐπαρχιῶν πού βρισκόνταν πιό κοντά στήν Αὐτοκρατορία, ὅπως ἡ Ταρώνα, εἶχαν ἀκόμα καί δικά τους παλάτια στήν Κωνσταντινούπολη καί πολλοί ἀπό αὐτούς ἐπαιρναν γυναικες Βυζαντινές. Αὐτοί βέβαια οί πρίγκιπες καί οί τυχοδιῶκτες ἐγκαταλείπανε γρήγορα τίς ἰδιομορφίες τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας.

Στίς κοιλάδες ὅμως τοῦ Ἀραράτ οἱ Ἀρμένιοι διατηροῦσαν μέ πείσμα τόν ἐθνικισμό τους. Τό Βυζάντιο δοκίμασε ὅλα τά τεχνάσματα γιά νά ἀποκτήσει μιὰ ἐπιρροή ἐκεῖ. Ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Γ' ἔφτασε στό σημεῖο νά παντρεύει καί τήν ἀνιψιά του τή Ζωή μέ τό Βαγρατίδη βασιλέα, τόν Ἰωάννη Συμβάτιο. Οἱ Ἀρμένιοι ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νά μὴν εἶναι ἄξιοι ἐμπιστοσύνης καί τελικά ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση πήρε τήν ἀπόφαση νά προσαρτῇ τήν Ἀρμενία, γιά νά προφυλαχτεῖ ἀπό τήν ἀναπόφευκτη ἐπίθεση τῶν Σελτζούκων. Οἱ πρίγκιπες τῆς Ταρώνας εἶχαν ἤδη γίνει βυζαντινὴ οἰκογένεια, οἱ Ταρωνίτες. Τήν ἡγεμονία τῶν Ἀρτσρουνῆ στό Βασπουραχάν, στίς ὄχθες τῆς λίμνης Θωσπίτιδος (Βάν), τήν εἶχαν κατακτήσει τό 1023. Τό 1044 ὁ Βαγρατίδης βασιλέας Gagic Β' ἐκθρονίστηκε καί ἡ χώρα του ἔγινε αὐτοκρατορικό θέμα. Στόν Gagic ἔδωσαν ἓνα σπίτι στήν Κωνσταντινούπολη καί μεγάλα χτήματα στή Μικρά Ἀσία, ὅπου δημιούργησε σκάνδαλο, γιατί προσκάλεσε τόν ἐπίσκοπο Μάρκο Καισαρείας νά δειπνήσει μαζί του καί τόν δολοφόνησε δένοντάς τον μαζί μέ τό σκύλο του σ' ἓνα σάκο, ἐπειδὴ ὁ ἐπίσκοπος, πού αἰσθανόταν μεγάλη περιφρόνηση γιά τούς Ἀρμενίους, εἶχε θγάλει αὐτό τό σκύλο Ἀρμένη¹⁰.

Ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία ἦταν συμφιλιοτική. Οἱ Ἀρμένιοι διατήρησαν καί τήν ἐκκλησία τους καί τή γλώσσα τους. Τήν πολιτική αὐτή τήν εἶχε ἤδη ὑποδείξει ὁ Βασίλειος Β'. Ὅταν τό 1022 πῆγε στήν Τραπεζούντα, προσκάλεσε στήν ἐορτή τῶν Θεοφανείων τόν Καθολικό νά πρωτοστατήσει στόν ἀγιασμό τῶν ὑδάτων. Μετά τήν προσάρτηση, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ἐκάλεσε τόν Καθολικό στήν Κωνσταντινούπολη, διόρισε τόν ἀνιψιό του σύγκελλο τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρίζοντάς την ἔτσι μέ τρόπο ἐπίσημο¹¹.

¹⁰ Ματθαῖος Ἐδέσσης, μετάφρ. Dulaurier, 153-4.

¹¹ Βλ. ἄνωτέρω, σ. 101.

Ἄδικα ὁμῶς ἔγινε ἡ προσάρτηση. Μέσα σέ τριάντα χρόνια ἡ Ἀρμενία, μαζί μέ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶχε πέσει στά χέρια τῶν Τούρκων. Ὅπως οἱ λαοί τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου λίγους αἰῶνες ἀργότερα, ἔτσι καί ὁ λαός τοῦ Ἀραράτ, μέ τή διαφορά ὅτι αὐτός γιά πολύ μεγαλύτερο διάστημα, γνώρισε τή σκλαβιά. Ἡ ἐκκλησία του μόνο διατήρησε ζωντανό τό πνεῦμα τῆς, καί τόν κυβερνοῦσε ἀπό τή μητροπολιτική ἐκκλησία τοῦ Ἐτομιατζί, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμα τά ὁστά τῶν μαρτύρων του, ἕνα κομμάτι ἀπό τόν Τίμιο Σταυρό καί μία σανίδα ἀπό τήν Κιβωτό τοῦ Νῶε.

Ἡ ἀρμενική ζωτικότητα ὥστόσο δέν ἦταν δυνατό νά καταπνιγεῖ. Μέσα ἀπό τό χάος οἱ Ἀρμένιοι ἰδρύσανε στήν Κιλικία ἕνα καινούριο βασίλειο, πού τό 12ο αἰῶνα ἦταν ὑποτελές στήν Αὐτοκρατορία, τό 13ο ὁμῶς ἔγινε ἀνεξάρτητο μέ σημαντική δύναμη καί πλοῦτο. Εἶναι δύσκολο νά ἐκτιμήσουμε τήν ἀμοιβαία ἐπίδραση τῆς Αὐτοκρατορίας καί τῆς Ἀρμενίας αὐτῆς. Πιθανόν νά ἦταν μικρότερη ἀπό τήν ἀμοιβαία ἐπίδραση τῆς Ἀρμενίας καί τῶν σταυροφορῶν τῆς Δύσης, παρ' ὅλο ὅτι στίς τελευταῖες του μέρες τό βασίλειο ἦταν φέουδο τῶν Γάλλων κυριάρχων τῆς Κύπρου. Καί στή βυζαντινή καί στήν ἰταλική ζωγραφική ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀρμενίας τῆς Κιλικίας εἶναι σημαντική.

Μέ τούς λαούς τούς πέρα ἀπό τήν Ἀρμενία, τούς Ἀλβανούς, τούς Κιρκασίους καί τίς φυλές τοῦ Καυκάσου, γιά τίς ὁποῖες ὁ Ἀραβας γεωγράφος Μασσούδη τοῦ 10ου αἰῶνα ἔλεγε ὅτι μόνο ὁ Θεός ἤξερε πόσες ἦταν¹², τό Βυζάντιο εἶχε λίγες δοσοληψίες, παρ' ὅλο πού τά ὀνόματα τῶν πιά πολλῶν ἦταν καταχωρημένα στούς αὐτοκρατορικούς διπλωματικούς καταλόγους. Μόνο οἱ Γεωργιανοί ἐπαιξαν σημαντικό ρόλο στό βυζαντινὸ κόσμον¹³. Οἱ διάφοροι κλάδοι τῶν Γεωργιανῶν, οἱ Ἀδασγοί, οἱ Λαζοί (Μιγγερλοί), οἱ Ἰδηρες, εἶχαν προσηλυτιστεῖ λίγο καιρό μετά τούς Ἀρμενίους. Καί ὁ ἴδιος ἐφευρετικός ἅγιος Μεσρώβ ἔδωσε καί σ' αὐτούς ἕνα ἀλφάβητο. Ἀντίθετα ὁμῶς ἀπό τούς Ἀρμενίους, οἱ Γεωργιανοί διατηρήσανε στενές σχέσεις μέ τήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Γιά τά πιά παλιά χρόνια ἡ γεωργιανή ἱστορία εἶναι σκοτεινή. Στίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰῶνα ὁ

¹² Maçoudi, *Prairies d'Or*, 2, 2-3. Τίς ὑπολόγιζε ὡς 72.

¹³ Βλ. Brosset, *Histoire de la Géorgie*. Allen, *History of the Georgian People*.

Λέων ὁ Ἰσαυρος, σέ νεαρή ἡλικία, ταξίδεψε στούς λόφους τῆς Γεωργίας ἐπικεφαλῆς μιᾶς διπλωματικῆς ἀποστολῆς καί εἶχε ἀπίστευτες περιπέτειες¹⁴. Πιθανόν ἡ ἀποστολή αὐτή νά ἔγινε γιά σκοπούς κυρίως στρατολογικούς, γιατί γιά τούς Βυζαντινούς ὁ κυριότερος προορισμός τοῦ Καυκάσου ἦταν νά προμηθεύει μισθοφόρους. Σάν κράτος πολιτισμένο ἡ Γεωργία ἐμφανίζεται στό τέλος τοῦ 9ου αἰώνα, ὅταν μιά δυναστεία ἀδασγική κυβεροῦσε τή χώρα ἀπό τά φρούριά της στίς ἀκτές τῆς Μαύρης Θάλασσας, ἀντλώντας τή δύναμή της στήν ἀρχή χάρη σέ μιά βυζαντινόφιλη πολιτική καί πρὸς τό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα ἀπό τήν ἀνάμιξή της, πού ἄλλωστε δέν ἦταν πάντα ἐπιτυχής, στούς αὐτοκρατορικούς ἐμφύλιους πολέμους. Στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα οἱ Ἀδασγοί ἐνώθηκαν μέ ἕνα γεωργιανό κλάδο τῆς δυναστείας τῶν Βαγρατιδῶν, καί ἡ δυναστεία αὐτή ἔφτασε στό ἀποκορύφωμά της μέ τή βασίλισσα Θάμαρ (1184-1212) καί διατηρήθηκε ὡς τό 19ο αἰώνα. Οἱ Γεωργιανοί ἦταν μετά πάντα πολύ ἐπιδεκτικοί στίς βυζαντινές ἐπιδράσεις, ἰδίως μετά τήν ἰδρυση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας. Ἰδέες βυζαντινές φαίνονται στήν ἀρχιτεκτονική τους καί στίς ἱστορήσεις τῶν χειρογράφων τους. Καί ἡ σασσανιδική – ἀρμενική συμβολή ὅμως ἦταν ἐπίσης ἰσχυρή στή διαμόρφωση τῆς τεχνοτροπίας τους. Οἱ ἐκκλησίες τους, πού εἶναι ψηλές, μέ πλατος μεγαλύτερο ἀπό τό μήκος, μέ παράθυρα στενά καί μέ θόλους κάτω ἀπό ἀπότομες κωνικές στέγες, εἶναι ἀποκλειστικό δημιούργημα τῆς χώρας τους, παρ' ὅλο πού ἔχουν δεχτεῖ κάποια ἐπίδραση ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική τῆς παλιᾶς Ρωσίας¹⁵. Ἡ πνευματική ὥστόσο αἴγλη τοῦ Βυζαντίου ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε ὁ βιογράφος τοῦ μάρτυρος Κωνσταντίνου τοῦ Ἰδρωτος, πού στήν πραγματικότητα ἦταν Ἀρμένιος αἰρετικός, θέλοντας νά κάμει τή δόξα τοῦ ἡρώα του μεγαλύτερη, πλαστογράφησε, μετά τό θάνατό του, ἕνα συλλυπητήριο γράμμα τῆς αὐτοκρατορίας – ἀντιβασίλισσας Θεοδώρας πρὸς τούς συγγενεῖς του, ἀντιγράφοντας τό γράμμα πού στήν πραγματικότητα εἶχε γράψει στήν ἀδελφή της τή Σοφία, ὅταν ὁ ἄντρας τῆς Σοφίας, ὁ Κωνσταντῖνος Βαβούτζικος, μαρτύρησε στό

¹⁴ Θεοφάνης, 391-5.

¹⁵ Βλ. Baltrusaitis, *L' Art Médiéval en Géorgie*.

Ὁ ρόλος πού ἔπαιξε τό Βυζάντιο στή δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἰσλάμ ἦταν τεράστιος. Οἱ Ἀραβες, πού εἶχαν ἔρθει ἀπό τήν ἔρημο, ἦταν ἄνθρωποι ἀπλοῖκοί, λίγοι ἤξεραν γράμματα, καί ἀποπνέανε τόν ἀσκητισμό. Ὅλες σχεδόν τίς λεπτότητες πού ἀπόκτησαν ἀργότερα, τίς πήραν ἀπό τούς λαούς πού ὑπόταξαν, μερικές ἀπό τούς Πέρσες, ἀλλά πολύ περισσότερες ἀπό τόν ἐλληνίζοντα σημιτικοχριστιανικό πολιτισμό τῆς Συρίας καί τῆς Αἰγύπτου. Ὁ πολιτισμός αὐτός, πού ἦταν ἤδη βυζαντινός, ἐξακολουθοῦσε νά τροφοδοτεῖται συνεχῶς ἀπό τό Βυζάντιο καί μετὰ τήν κατάκτηση. Ὅχι μόνο οἱ χριστιανοί πού ζοῦσαν στή Συρία, ὅπως ὁ συγγραφέας τῶν *Τροπαίων τῆς Δαμασκοῦ* στό τέλος τοῦ 7ου αἰώνα, θεωροῦσαν συχνά ὅτι ἦταν ὑπήκοοι τοῦ αὐτοκράτορα¹⁷, ἀλλά καί οἱ Ὁμμεϊάδες καλίφες τῆς Δαμασκοῦ βρέθηκαν ὑποχρεωμένοι νά χρησιμοποιήσουν Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες, Ἕλληνες καλλιτέχνες, ἀκόμα καί Ἕλληνες ἀξιωματοῦχους, πού ὁ χριστιανισμός τους ἦταν τόσο ἐκδηλός ὅσο καί τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Ὅχι μόνο τά πρῶτα μουσουλμανικά κτίρια, τό τζαμί τῶν Ὁμμεϊαδῶν στή Δαμασκὸ ἢ τό ἐξοχικό ἀνάκτορο στό Q'Alat, ἦταν βυζαντινά στό σχέδιο, καί, ὅσο τό ἐπέτρεπε ἡ θρησκεία, καί στή διακόσμηση, ἀλλά ἀκόμα καί τούς λογαριασμούς τοῦ καλιφάτου, ὡς τίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα, τούς κρατοῦσαν ἐλληνικά¹⁸.

Ἡ μεταφορά τῆς μουσουλμανικῆς πρωτεύουσας στή Βαγδάτη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά μεγαλώσει στό Ἰσλάμ ἡ περσική ἐπίδραση εἰς δάρος τῆς βυζαντινῆς, παρ' ὅλο πού καί ἡ ἴδια ἡ Βαγδάτη, ὡς ἓνα σημεῖο, εἶχε χτιστεῖ ἀπό Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες καί χτίστες. Ἡ εἰκονομαχική κίνηση δείχνει μᾶλλον ἐπίδραση τοῦ Ἰσλάμ στό Βυζάντιο, καί τόν 9ο αἰώνα οἱ διηγήσεις οἱ ἀναφερόμενες στή μεγαλοπρέπεια τῆς αὐλῆς τῶν Ἀββασιδῶν θά πρέπει ἀσφαλῶς νά ξεσήκωναν τόν αὐτοκράτορα Θεόφιλο. Ἡ βασιλεία του ὅμως ἦταν ἐπίσης ἐποχή πνευματικῆς ἀναγέννησης στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἡ Βαγδάτη διάσθηκε νά τήν ἀντιγράψει. Μάταια ὅμως παρακαλοῦσαν τούς μεγάλους Βυζαντινοὺς γεωμέτρους, ὅπως τόν Ἰωάννη τό Γραμ-

¹⁶ Peeters, εἰσαγωγή στό *Βίο Ἁγίου Κωνσταντίνου τοῦ Ἰθῆρος*, A.S. Boll., *Νοέμβριος* 10, 542-5.

¹⁷ *Τρόπαια τῆς Δαμασκοῦ*, στήν *Patrologia Orientalis*, τόμ. 15, 173 ἑξ.

¹⁸ Θεοφάνης, 375-6

ματικό, νά πάνε νά διδάξουν τούς μωαμεθανούς σοφούς¹⁹. Ἀπό τήν ἐποχή αὕτῃ οἱ σχολές τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχίζουν νά ἀσχοῦν πολύ μεγάλη ἔλξη στούς πνευματικούς ἀνθρώπους τοῦ Ἰσλάμ. Δύο αἰῶνες ἀργότερα ὁ Ψελλός εἶχε ἀνάμεσα στούς μαθητές του πολλούς Ἄραβες κι ἀκόμα καί ἓνα Βαθυλῶνιο²⁰.

Στά σύνορα ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ιδεῶν ἦταν συνεχής. Οἱ γάρ μοι μεταξύ Βυζαντινῶν καί Ἀράβων δέν ἦταν σπάνιοι, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ἱστορία τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, ἐνῶ γιά τόν Ἰωάννη Τσιμισκῆ ἔλεγαν ὅτι εἶχε κάποτε ἓνα σύνδεσμο μέ μιὰ μωαμεθανή ἀρχόντισσα τῆς Ἀμίδας (Διαρδεκίη)²¹. Σ' αὐτές τίς σχέσεις εἶναι πιθανό ὅτι ἐπικρατοῦσε μᾶλλον ὁ χριστιανικός παρά ὁ ἀραβικός πολιτισμός.

Ἡ ἀνεπίσημη αὐτοκρατορική προστασία τῶν χριστιανῶν ὑπῆκόων τοῦ καλῖφη δέ σταμάτησε ποτέ. Ὁ Ἀρῶν-ἄλ – Ρασίντ μπορεῖ νά ἔστειλε τά κλειδιά τοῦ Πανάγιου Τάφου ὅτῳ Καρλομάγνῳ, αὐτό ὅμως τό ἔκαμε περισσότερο γιά νά ἐνοχλήσει τόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο παρά ἀπό θαυμασμό γιά τό Φράγκο, καί ἡ πράξη του αὐτή γρήγορα λησμονήθηκε. Στήν πραγματικότητα ἡ Βαγδάτῃ εἶχε ἀποκτήσει τή συνήθεια νά ἀσκεῖ πίεση στήν Κωνσταντινουπόλῃ κατατρέχοντας αὐτούς τούς χριστιανούς. Οἱ ἴδιοι οἱ χριστιανοί, ὅποτε τούς ἦταν δυνατό, πῆγαιναν στήν αὐτοκρατορική αὐλή. Ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος τό 1016 πέρασε ἀρκετές βδομάδες μέ τό Βασίλειο Β' καί χρησίμεψε καί σάν μεσάζων μεταξύ τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη Σέργιου²². Οἱ πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς ἀκολούθησαν τόν Κηρουλάριο, ὅπως οἱ προκάτοχοί τους εἶχαν ἀκολουθήσει τό Φῶτιο, στό σχίσμα του μέ τή Ρώμῃ. Τό 1042 ὁ Κωνσταντῖνος Θ' φρόντισε νά ξαναχτιστεῖ ἡ ἐκκλησία τοῦ Πανάγιου Τάφου, πού τήν εἶχε καταστρέψει ὁ τρελός καλῖφης Χάκημ²³. Μετά τίς σταυροφορίες ὅμως δέν ἦταν πιά εὐκολο νά διατηρηθεῖ αὐτή ἡ προστασία. Ἡ Συρία ἦταν τώρα πιά μιὰ χώρα μέ κυβέρνηση χριστιανική, ἀπό Λατίνους αἰρετικούς βέβαια, ἀλλά πάντως χριστιανούς. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν

¹⁹ Συνεχιστής τοῦ Θεοφάνους, 189

²⁰ Ψελλός, στήν *B.G.M.*, τόμ. 5, 508

²¹ Ματθαῖος Ἐδέσσης, 15-16.

²² Δοσιθέου, *Οἱ πατριάρχαι τῶν Ἱεροσολύμων*, 746.

²³ Βλ. Dukworth, *Church of the Holy Sepulchre*, 203 ἔξ.

Κομνηνῶν ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν. Ὁ Μανουήλ Α΄ ἔκαμε τή χειρονομία νά προσφέρει τά μωσαϊκά γιά τό ἱερό τῆς ἐκκλησίας τῆς Γεννήσεως στή Βηθλεέμ καί ἓνα ἐπίχρυσο κόσμημα γιά τόν Πανάγιο Τάφο. Ἔστειλε ἀκόμα καλλιτέχνες νά ζωγραφίσουν τή μικρή γοτθική ἐκκλησία τοῦ Abu Gosh²⁴. Οἱ Λατίνοι ὅμως εἶχαν ἐδραιώσει τήν κυριαρχία τους στή χώρα, καί μετά τό 1204 ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ ἴδια ἡ Αὐτοκρατορία, ἦταν πολύ ἀδύνατη ὥστε νά εἶναι δυνατό νά ἐπιζήσει ἡ παλιά προστασία. Ἀπό τήν ἐποχή αὐτή ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση στίς πρώην χώρες τοῦ καλιφάτου εἶναι ἔμμεση καί πολύ ἀραιή.

Τό Βυζάντιο βρῆκε ὥστόσο νέο πεδίο ἐπιρροῆς στοὺς Τούρκους. Οἱ Σελτζούκοι ἦταν βάρβαροι καί καταστρεπτικοί²⁵. Εἶχαν γίνει μωαμεθανοί καί εἶχαν ἀποκτήσει ἓνα λεπτό ἐπίστρωμα περσικῆς καλλιέργειας, τίποτα ὅμως περισσότερο. Ὅπως οἱ πρώτοι Ἀραβες, ἔτσι κι αὐτοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δέχονται τή βοήθεια τῶν Ἑλλήνων γιά ὅλες τίς πιό περίπλοκες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τους. Ἀντίθετα ὅμως μέ τοὺς Ἀραβες, ποτέ δέν ἀναπτύξανε μεγάλο πολιτισμό δικό τους. Τό μόνο πού ἔδωσε ἡ τέχνη τους ἦταν λίγα τζαμιά στό Ἰκόνιο, πού ἦταν ἐλληνικά ἢ ἀπομιμήσεις ἐλληνικῶν ἔργων μέ χαρακτηριστικά περσικά. Διωγμούς πολλοὺς δέν ἔκαναν. Καί πραγματικά, οἱ χριστιανοὶ πολλὲς φορές προτιμοῦσαν τή δική τους κυριαρχία ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορα, γιατί ἡ φορολογία ἦταν ἐλαφρότερη. Στό τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα οἱ χριστιανοὶ πού προσπαθοῦσαν νά τοὺς προσηλυτίσουν εἶχαν μεγάλες ἐπιτυχίες ἀκόμα καί στίς περιγικινικές οἰκογένειες. Ἴσως, ἂν δέν ἔρχονταν οἱ Ὀθωμανοὶ νά τοὺς ξαναδώσουν ζωή, νά εἶχαν γίνει χριστιανοὶ ὑπήκοοι μιᾶς φτωχῆς ἀλλὰ ἀναγεννώμενης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Τήν αὐτοκρατορία τῶν Ὀθωμανῶν σουλτάνων τὴν ὀνομάζουν πολλὲς φορές βυζαντινὴ, αὐτό ὅμως εἶναι λάθος, γιατί, παρ' ὅλο πού καί οἱ δύο ἦταν αὐτοκρατορίες στίς ὁποῖες ἡ διακυβέρνηση γινόταν μέσον τοῦ στρατοῦ, οἱ Ὀθωμανοὶ δέν εἶχαν ποτέ νά ἐπιδεί-

²⁴ *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 8736. Φωκᾶ, *Descriptio Terrae Sanctae*, M.P.G., τόμ. 133, 957. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Abu-Gosh εἶναι φανερό ὅτι εἶναι ἔργα ἐλληνικά τοῦ 12ου αἰῶνα, ἂν καί ποτέ δέν ἀναφέρονται.

²⁵ Βλ. τό ἄρθρο *Seljuks* στήν *Encyclopedia Britannica* (11η ἐκδοση) ὅπου καί διβλιογραφία.

ξουν τίποτα άλλο εκτός απ' αυτή τή θαυμαστή στρατιωτική τους όργάνωση. Η όργάνωση τής ύπαλληλίας τους ήταν άστεία. Από τό Βυζάντιο πολύ λίγα πράγματα πήραν εκτός από τήν πρωτεύουσα. Άκόμα καί ό θεοκρατικός δεσποτισμός τους δέν προερχόταν από τόν Κωνσταντίνο, τό δέκατο τρίτο άπόστολο, αλλά από τούς καλίφες του 'Ισλάμ.

Η επίδραση πού άσκησαν οί Βυζαντινοί στά ιταλικά γράμματα τό 15ο αιώνα έχει απόλυτα άναγνωριστεί. Μέ τό ρόλο πού έπαιξαν άνδρες όπως ό Χρυσολωράς καί ό Γεμιστός Πλήθων γιά τήν προώθηση τής μελέτης τών έλληνικών καί του πλατωνισμού στή Δύση, όλη ή 'Αναγέννηση είναι χρεώστης του Βυζαντίου. Η επίδραση όμως δέν άρχισε μόνο τήν εποχή εκείνη. Είχε άσκηθεί κατά διαστήματα στή δυτική Ευρώπη, σέ όλη τήν ιστορία τής Αυτοκρατορίας.

Η Δύση δεχόταν τήν επίδραση αυτή από διάφορους δρόμους. Οί κατακτήσεις του 'Ιουστινιανού, παρ' όλο πού δέ διατηρήθηκαν πολύ καιρό, δέν εξαφανίστηκαν τελείως. Τό έξαρχάτο τής Ραβέννας όχι μόνο πρόσφερε στήν 'Ιταλία μιá έπαρχία όπου ήταν δυνατό νά μελετηθεί ό βυζαντινός πολιτισμός, ή βυζαντινή τέχνη καί τό ρωμαϊκό δίκαιο, αλλά επιπλέον, χάρη σ' αυτό, άναζωογονήθηκαν οί σχέσεις μέ τήν Κωνσταντινούπολη, μέ άποτέλεσμα νά ενισχυθεί τό ενδιαφέρον γιά τά έλληνικά γράμματα. Πολλοί από τούς 'Ιρλανδούς μοναχούς του 7ου αιώνα μιλούσαν έλληνικά, καί ό επίσκοπος τής Ρουένης είχε τήν ιδέα ότι μελετούσαν πάρα πολλά έλληνικά στήν επισκοπή του, ένω ό βασιλέας Ινα του Wessex προσκάλεσε δύο έλληνες σοφούς απ' τήν 'Αθήνα²⁶. 'Ο εικονομαχικός άγώνας κατάστρεψε αυτή τήν έπαφή. Στήν άρχή ή συρροή τών θρησκευτικών καλλιτεχνών, — από τήν Αυτοκρατορία καταφεύγανε πρόσφυγες στήν 'Ιταλία, — απέδωσε τούς καρπούς της στά ψηφιδωτά καί στίς τοιχογραφίες πολλών ρωμαϊκών εκκλησιών²⁷. Εκτός όμως από τούς πρόσφυγες καί τά έργα τους, ή Δύση, όπου τήν εποχή αυτή ύπήρχε πραγματικά πολύ μικρός πολιτισμός, έβλεπε μέ άποδοκιμασία καθετί τό βυζαντινό, Η αναγέννηση τών Καρολιδών δημιούργησε ένα

²⁶ Bury, *Later Roman Empire from Arcadius to Irene*, 2, 392-3. James, *Learning and Literature*, στήν *Cambridge Medieval History*, τόμ. 3, 502 έξ.

²⁷ Π.χ. στήν εκκλησία τής Santa Maria in Cosmedin.

καινούριο ενδιαφέρον για την Έγγυς Ανατολή. Ο ευνούχος Έλισαίος, πού πήγε στο Άκυϊσγρανον (Aachen) νά προετοιμάσει, διδάσκοντάς της έλληνικά, την πριγκίπισσα Έρουθρώ (Rothrude) για σύζυγο του Κωνσταντίνου Ε', θρήκε εκεί πολλούς προθύμους μαθητές²⁸. Καί τά περισσότερα πρότυπα για την τέχνη των Καρολιδών τά έδωσε ή Ραβέννα. Τό έξαρχάτο δέν ύπήρχε πιά, ύπήρχε όμως τώρα ένας άλλος δρόμος: ή Βενετία είχε αρχίσει νά παίζει τό ρόλο της ως μεσάζοντος μεταξύ Ανατολής καί Δύσης²⁹. Η γλώσσα της ήταν ή δημώδης λατινική καί διατηρούσε στενές σχέσεις μέ τούς δυτικούς αυτοκράτορες, μέ την Κωνσταντινούπολη όμως οί σχέσεις της ήταν μάλλον στενότερες. Η τέχνη της ήταν βυζαντινή, – ό Άγιος Μάρκος ήταν αντίγραφο των Αγίων Άποστόλων, – καί διατηρούσε μιά σχεδόν μόνιμη έμπορική αντιπροσωπεία στό Βόσπορο. Στά μέσα του 11ου αιώνα οί δόγηδες έστελναν ακόμα τούς πρωτότοκους γιούς τους νά τελειοποιήσουν τίς σπουδές τους στην Κωνσταντινούπολη, υπό την προστασία του αυτοκράτορα.

Σχέσεις ύπήρχαν καί μέ τά νοτιότερα. Άκόμα καί την εποχή του Θεόδωρου Στουδίτη ήταν γνωστοί στή Σαρδηνία σίχοι από τούς ύμνους του³⁰, καί μέ την ανάκτηση της νότιας Ίταλίας, επί Βασιλείου Β', ή επίδραση πού άσκοϋσε από κεί τό Βυζάντιο στή Δύση έγινε μεγαλύτερη. Οί έμπορικές πόλεις του νότου, ή Νεάπολις, ή Άμάλφη, ή Γαέτα, έπωφελήθηκαν από τίς έμπορικές ευκαιρίες πού προσφέρθηκαν μέ την ανάκτηση. Έστειλαν καί αυτές άποστολές στην Κωνσταντινούπολη, πού γύρισαν πίσω φέροντας βυζαντινές ιδέες. Οί μεγαλύτεροι άρχοντές τους έστελναν καί αυτοί τούς γιούς τους νά τελειοποιηθούν στην αυτοκρατορική αϋλή, καί τούς ακολουθήσαν καί οί Λαμβαρδοί πρίγκιπες του νότου. Στή Ρώμη έγιναν πολύ της μόδας τά έλληνικά βαφτιστικά όνόματα, καί βορειότερα ό βασιλέας Ούγγος της Ίταλίας έρωτοτροποϋσε μέ τόν αυτοκράτορα στέλνοντάς του συχνές πρεσβείες. Η συγκίνηση του πρέσβη Λουϊτπράνδου όταν επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, ή υπερεφάνειά

²⁸ Θεοφάνης, 455.

²⁹ Για τή Βενετία, βλέπε διβλιογραφία στην *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, 846-9.

³⁰ Βίος Άγίου Θεοδώρου Στουδίτου, *M.P.G.*, τόμ. 99, 215.

του πού ἤξερε ἑλληνικά, ὁ θαυμασμός του γιά καθετί τό βυζαντινό, δείχνουν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ὁ ἡγούμενος τοῦ Monte Cassino, ὁ Desiderius, ἔστειλε νά τοῦ φτιάξουν στήν Κωνσταντινούπολη τό χρυσό δίσκο τῆς μονῆς³¹. Ἡ μόδα ὁμως δέν ἐξαπλώθηκε πολύ ἔξω ἀπό τήν Ἰταλία, καί λίγο ἀργότερα, τόν ἴδιο αἰώνα, ἀλλοιώθηκε ἀπό τή σαξονική κατάκτηση. Οἱ καιροσκόποι Ἰταλοί βρῆκαν ὅτι ἦταν σοφότερο νά στρέψουν τό θαυμασμό τους στούς αὐτοκράτορες πού ἦταν πιο κοντά τους. Ὅταν ὁ Λουϊτπράνδος ἐπισκέφθηκε ξανά τήν Κωνσταντινούπολη σάν ἀπεσταλμένος τοῦ Ὁθωνα Α', σέ μιὰ πολύ ἀκατάλληλη στιγμή, βρῆκε ψυχρή ὑποδοχή καί γύρισε πίσω δηλώνοντας ὅτι ὅλα τά πράγματα τά ἔφτιαναν πολύ καλύτερα στόν τόπο του, παρ' ὅλο πού ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιά νά περάσει λαθραῖα ἀπό τό τελωνεῖο κομμάτια ἀπό αὐτοκρατορικά χρυσοῦφанта μεταξωτά. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ παλιά μόδα ξαναγύρισε, ὅταν ὁ Ὁθων Β' παντρεύτηκε τήν πορφυρογέννητη περιγκίπισσα Θεοφανώ. Ἀκολουθώντας τήν ἀποφασιστική αὐτή γυναίκα, πλήθος Ἕλληνες ἀπό τήν Ἀνατολή καί ἀπό τή νότια Ἰταλία ἤρθαν στό βορρᾶ καί ἀκολούθησαν τήν αὐλή στή Γερμανία. Ἐκεῖ ἡ Θεοφανώ ἐσκανδάλισε τούς κατοίκους γιατί ἔκανε μπάνιο καί φοροῦσε μεταξωτά, — φριχτές συνήθειες πού τήν ἔστειλαν στήν κόλαση (τήν εἶδε ἐκεῖ σέ ὄραμά της μιὰ μοναχή³²), — ἀκριδῶς ὅπως καί ἡ ἐξαδέλφη της ἡ Μαρία Ἀργυρή, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἔκαμε τόν ἀγαθό ἅγιο Πέτρο Δαμιανό νά φρίξει, ἐπειδή ἔφερε πιρουνία στή Βενετία³³.

Ὁ γιός τῆς Θεοφανῶς, ὁ Ὁθων Γ', ἦταν ἀφάνταστα ὑπερήφανος γιά τό ἑλληνικό του αἷμα. Τοῦ ἄρεσε νά μιλάει ἑλληνικά καί νά περιβάλλεται ἀπ' ὅ,τι νόμιζε ὅτι ἦταν ἡ ἀληθινή αὐτοκρατορική ἐθιμοτυπία. Χάρη στήν προστασία του πολύ περισσότεροι Ἕλληνες ἤρθαν στή Γερμανία. Ἕλληνες μοναχοί εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στό Reichena, στή λίμνη Κωνσταντία, πολύ πρὶν ἀπό τό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή κάποιος Γρηγόριος, συγγενής, ὅπως ἔλεγαν, τῆς αὐτοκράτειρας Θεοφανῶς, ἱδρυσε τό θρησκευτικό οἶκο τοῦ Burtscheid κοντά στό Ἀκυϊσγρανον, καί Ἕλληνες μοναχοί ἔχτι-

³¹ *Chronicon Monasterii Casinesus*, στοῦ Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*.

³² *Vita Bernwardi*, addenda, στή *M.G.H.S s.*, τόμ 4, 888.

³³ Peter Damian, *Epistolae*, *M.P.L.*, τόμ 175, 744.

σαν τό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου στή μητρόπολη τοῦ Paderborn. Λίγο ἀργότερα οἱ Ἕλληνες μοναχοί, πού ἦταν πιθανό τεχνίτες καί ἔτσι κέρδιζαν τή ζωή τους, ἦταν τόσοι πολλοί, ὥστε ὁ ἐπίσκοπος Godehard τοῦ Hildesheim ἐδήλωσε ὅτι δέν μπορούσαν νά μένουν περισσότερο ἀπό δύο νύχτες στά καταφύγια τῶν ταξιδιωτῶν, – δέν συμπαθοῦσε καθόλου τούς περιπλανώμενους μοναχοὺς³⁴. Ἰχνη πού δείχνουν τό πέρασμα τῶν Βυζαντινῶν αὐτῶν τεχνιτῶν βλέπουμε στήν πλούσια διακόσμηση τῆς γερμανικῆς ρωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Στή Γαλλία ἡ ἐπίδραση ἦταν πιό ἔμμεση. Οἱ μεγάλες βυζαντινές μητροπόλεις τῆς Ἀκουϊτανίας πιθανόν νά ὀφείλονται σέ βενετικά μᾶλλον πρότυπα, παρὰ σέ βυζαντινά ἀπό πρῶτο χέρι. Ὁ Ἅγιος Front τοῦ Perigueux ἔχει πολύ μεγάλη ὁμοιότητα μέ τόν Ἅγιο Μάρκο. Ὁ γάμος τοῦ Ὁθωνα Β' εἶχε κάμει τόση ἐντύπωση στόν Οὔγο Καπέτο τῆς Γαλλίας, ὥστε ζήτησε κι αὐτός Βυζαντινή νύφη γιά τό γιό του τό Ροβέρτο³⁵. Οἱ Βυζαντινοί δέ δέχτηκαν τήν αἵτηση καί ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο αὐλῶν παρέμεινε πολύ ἀραιή.

Μέ τήν Ἀγγλία τά σημεῖα τῆς ἐπαφῆς ἦταν πολύ λίγα³⁶. Οἱ γλυπτές πέτρες τῆς Νορθουμβρίας τοῦ 7ου αἰῶνα εἶναι παρὰξένα βυζαντινές στό αἶσθημα καί στήν ἐκτέλεση καί ἡ ἀγγλική τελετή τῆς στέψης ἔχει ἕνα περίεργο βυζαντινό τυπικό. Πιθανόν καί τά δύο νά ἐξηγοῦνται ἀπό τίς ἀδιάκοπες σχέσεις πού διατηροῦσε ἡ Ἀγγλοσαξονική Ἀγγλία μέ τή Ρώμη, καί ἡ Ρώμη μέ τήν Ἀνατολή.

Οἱ σταυροφορίες ἔφεραν τή Δύση καί τό Βυζάντιο σέ μιά ἐπαφή πιό στενή ἀπό ποτέ ἄλλοτε. Ὁ πολιτισμός ὁμως τῶν Σαρακηνῶν ἦταν κάτι τό ἐντελῶς καινούριο γιά τούς Δυτικούς, πού ἤρθαν γιά πρώτη φορά σέ μιά πιό ἄμεση ἐπαφή μαζί του στή Συρία. Ἀπό τίς μεταγενέστερες Βυζαντινές πριγκίπισσες, πού παντρεύτηκαν στή Γερμανία, τίς κόρες τῶν Κομνηνῶν ἢ τήν ὁμορφη καί τραγική Εἰρήνη Ἀγγελίνα, τή βασίλισσα τῶν Ρωμαίων, καμιά δέν ἦταν φύση ἀποστολική σάν τή Θεοφανώ ἢ σάν τίς πρῶτες δόγισσες. Οἱ Δυτικοί ἔβλεπαν τώρα τούς Βυζαντινοὺς μέ μιά περιφρονητική

³⁴ Βλ. Muntz, *Les Artistes Grecs dans l'Europe Latine*, *Revue de l'Art Chrétien*, *Mai* 1893, *passim*. Schlumberger, *Épopée Byzantine*, 2, 260 ἐξ.

³⁵ Gerbert, *Epistolae*, ἐκδ. Havet, 101-2.

³⁶ Dalton, *East Christian Art*, 66-7.

ἀντιπάθεια, σάν πονηρούς σχισματικούς. Τά ἔργα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ Γαληνοῦ, προτιμοῦσαν νά τά δέχονται ἀπό τούς Σαρακηνοὺς παρά ἀπευθείας ἀπό τούς μεσαιωνικούς Ἕλληνας. Ἀκόμα καί μετά τό 1204, οἱ Λατίνοι κύριοι λίγα πράγματα ἔμαθαν ἀπό τούς ὑπηκόους τους, πού ἦταν πιό πολιτισμένοι. Εἶχαν ἔρθει γιά νά λεηλατήσουν καί νά καταστρέψουν, ὄχι γιά νά μορφωθοῦν. Μόνο ὁ Φρειδερίκος Β', πού ἦταν ἐντελῶς ξένος πρὸς αὐτή τήν αὐταρέσκεια πού εἶχε κυριέψει τή δυτική Εὐρώπη, πῆρε, χάρη στή φιλία του μέ τήν αὐλή τῆς Νίκαιας, μερικῆς ἀπό τίς ιδέες καί τίς μεθόδους τῆς παλιᾶς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης.

Μόνο τό 14ο αἰῶνα οἱ λόγιοι τῆς Δύσης ἄρχισαν νά ἀντιλαμβάνονται τί θησαυροὶ γνώσεων ὑπῆρχαν ἀποταμιευμένοι στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Πετράρχης προσπάθησε, ἀλλά μάταια, νά μάθει ἑλληνικά, – δάσκαλός του ἦταν ὁ Βαρλαάμ ἐκ Καλαβρίας, πού ἀργότερα προκάλεσε τήν ἔριδα τῶν ἡσυχαστῶν³⁷. Τό 15ο ὅμως αἰῶνα οἱ σοφοί πού συνόδευαν τούς ἐπαιτούντες Παλαιολόγους αὐτοκράτορες ἦταν ἄξιοι διδάσκαλοι. Τά πλήθη πού κρέμονταν ἀπό τό στόμα ἀκόμα καί ἐνός μέτριου λόγιου, ὅπως ἦταν ὁ Χρυσολωρᾶς, δείχνουν τή νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ὑστερα ἀπό λίγα χρόνια ἡ ἄλωση τῆς Πόλης ἔφερε νέους μορφωμένους πρόσφυγες στήν Ἰταλία. Προστάτης τους ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων ὁ Τραπεζούντιος, πού ἦταν τώρα καρδινάλιος, καί μέ τή βοήθειά του ἄνδρες ὅπως ὁ Λάσκαρης, ἀπό τούς πρωτοπόρους τῆς τυπογραφίας, ὁ Ἀργυρόπουλος καί ὁ Χαλκοκονδύλης, πῆραν θέσεις στά δυτικά πανεπιστήμια. Ἡ Δύση ἀναγνώρισε ἐπιτέλους τό ἔργο τῶν Βυζαντινῶν γιά τή διαφύλαξη τῆς ἀρχαιότητος, πού τό 1204 τό εἶχε σχεδόν καταστρέψει.

Γιά τή Χριστιανική Ἀνατολή, ὅποιοιδήποτε καί ἂν ἦταν οἱ κύριοί της, ἡ Κωνσταντινούπολη ἔμεινε ὥς τό τέλος ἡ πρωτεύουσα. Ἀκόμα καί οἱ ὑπήκοοι τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας, ὅτανμποροῦσαν, πήγαιναν νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ, οἱ Ρῶσοι πήγαιναν προσκυνητές καί οἱ Κύπριοι ἐκεῖ ἔστελναν τούς γιούς τους νά σπουδάσουν. Πραγματικά, ἀκόμα καί οἱ πιό πλούσιοι Κύπριοι, παρ' ὅλο πού δέν πολυλογάζιαζαν τούς βασιλιάδες τους τούς Lusignan,

³⁷ Βλ. Gibbon, *Decline and Fall*, ἐκδ. Bury, τόμ 7, 317-20.

ἐνιωθαν σάν νά ἦτανε σέ ἔξορία. Ὁ Λεπενδρηνός ἔγραψε ἀπό κεί στο φίλο του τό Νικηφόρο Γρηγορά ἓνα μεγάλο γράμμα γιά τή θλιβερή κατάσταση τοῦ παλιοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τό 14ο αἰώνα. Ὁ φόβος τῆς λογοκρισίας τόν ἔκαμε νά ἀποφύγει νά ἀπαντήσῃ στήν ἐρώτηση τοῦ Γρηγορά, πῶς ἄντεχε τήν ἱταμότητα τῶν Λατίνων. Ἡ πραγματική του ὅμως γνώμη διαφαίνεται θλιβερή μέσα ἀπό κάθε γραμμή³⁸. Ἀκόμα καί ὁ ταπεινός χρονογράφος Μαχαιράς, ὁ φίλος τῶν Lusignan, τρώμαξε μέ τήν ἄλωση τῆς Πόλης καί συμμερίστηκε τή φοίκη τῆς Ἑλληνίδας βασίλισσας Ἑλένης Παλαιολογίνας γιά τήν τελική τραγωδία³⁹.

Γιατί ἡ τραγωδία ἦταν τελική. Στίς 29 Μαΐου 1453 ἓνας πολιτισμός σαρώθηκε ἀμετάκλητα. Εἶχε ἀφήσῃ μιᾶ ἐνδοξη κληρονομιά στά γράμματα καί στήν τέχνη. Εἶχε δγάλει χώρες ὁλόκληρες ἀπό τή δαρβαρότητα καί εἶχε δώσει σέ ἄλλες τήν ἐκλέπτυνση τῶν ἡθῶν. Ἡ δύναμή του καί ἡ εὐφυΐα του προστάτεψαν πολλούς αἰῶνες τή χριστιανοσύνη. Γιά ἔντεκα αἰῶνες ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν τό κέντρο ἑνός κόσμου φωτός. Τό ζωηρό πνεῦμα, τά ἐνδιαφέροντα καί ἡ ἀγάπη γιά τήν ὁμορφιά τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὑπερήφανη ἰσχὺς καί ἡ διοικητική ἱκανότητα τῶν Ρωμαίων, ἡ ὑπερβατική ὁρμή τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, πού εἶχαν ἐνωθεῖ μαζί σέ ἓνα ρευστό εὐπαθές σύνολο, ὅλα τώρα ἀποκοιμήθηκαν. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἐγίνε ἡ ἔδρα τῆς θηριωδίας, τῆς ἀμάθειας, τῆς μεγαλόπρεπης ἀκαλαισθησίας, Μόνο στά ρωσικά παλάτια, πού ἀπό πάνω τους φτερουγίξε ὁ δικέφαλος, τό ἐμβλημα τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων, ἐμείνανε γιά λίγους ἀκόμα αἰῶνες μερικά ἴχνη βυζαντινά, – μόνο ἐκεῖ, καί σέ κάτι σκοτεινές αἰθουσες κοντά στόν Κεράτιο κόλπο, χωμένες ἀνάμεσα στά σπίτια τοῦ Φαναρίου, ὅπου ὁ πατριάρχης διατηροῦσε τήν ἄσημη αὐλή του, ἔχοντας τό ἐλεύθερο, ἀπό τήν πολιτικότητα τοῦ κατακτητῆ σουλτάνου καί χάρη στοὺς μόχθους τοῦ Γεώργιου Γεννάδιου Σχολάριου, νά κυδερνάει τόν ὑπόδουλο χριστιανικό κόσμο καί νά τοῦ χαρίζῃ μιᾶ κάποια σιγουριά... Ὁ δικέφαλος ἀετός ὅμως δέν φτερουγίζει πιά στή Ρωσία, καί τό Φανάριον ἔχει βυθιστεῖ στήν ἀβεβαιότητα καί τό φόβο. Τά τελευταῖα λείψανα ψυχομαχοῦν ἢ εἶναι νεκρά.

³⁸ Γρηγορά, *Correspondence*, ἔκδ. Guiland, 1285-9.

³⁹ Μαχαιράς, 682.

“Όλα έγιναν ὅπως ἀκριβῶς τά εἶχαν προεῖπει οἱ μάντιες τοῦ Βυζαντίου, οἱ προφῆτες πού μιλοῦσαν ἀδιάκοπα γιά τήν κακή μοίρα πού ζύγωνε, γιά τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Πόλης. Οἱ κουρασμένοι Βυζαντινοί ἤξεραν ὅτι τό μαῦρο ριζικό πού τόσο συχνά εἶχαν φοβηθεῖ, κάποια μέρα σίγουρα θά τούς ἔβρισκε. Τί σημασία ὅμως εἶχε; Οἱ θρηνοί ἦταν ἀνώφελοι. Ὁ κόσμος αὐτός δέν ἦταν παρά μιᾷ ἀνόητη παρωδία, γεμάτη πόνο, θλιβερές ἀναμνήσεις καί θλιβερά προαισθήματα. Ἡ γαλήνη καί ἡ ἀληθινή εὐτυχία βρίσκονται πέρα ἀπό δῶ. Τί ἦταν ὁ Αὐτοκράτορας, ὁ ἰσότιμος τῶν ἀποστόλων, τί ἦταν ἀκόμα κι αὐτή ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ μεγάλη Πόλη, ἡ ἀγαπημένη τοῦ Θεοῦ καί τῆς Μητέρας του, σέ σύγκριση μέ τό Χριστό Παντοκράτορα καί τά μεγαλειώδη δώματα τοῦ οὐρανοῦ;

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ Α΄ ΩΣ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΑ΄

(Αυτοκράτορες τῆς Ἀνατολῆς ὥς τό 480,
ἐκτός ὅταν ἀναφέρονται ἄλλιῶς)

Δυναστεία τοῦ Κωνσταντίνου (-378)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α΄ ὁ Μέγας	θάνατος 337	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ	337-361	μόνος αὐτοκράτορας μετά τό 351
ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ, ὁ Παραβάτης	361-363	μόνος αὐτοκράτορας
ΙΟΒΙΑΝΟΣ	363-364	μόνος αὐτοκράτορας
ΟΥΑΛΗΣ	364-378	

Δυναστεία τοῦ Θεοδοσίου (379-457)

ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Α΄ ὁ Μέγας	379-395	μόνος αὐτοκράτορας μετά τό 392
ΑΡΚΑΔΙΟΣ	395-408	
ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Β΄	408-450	Ἀνθέμιος, ἀντιβα- σιλέας 408-414
ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ	450-457	

Δυναστεία τοῦ Λέοντος (457-518)

ΛΕΩΝ Α΄	457-474	
ΛΕΩΝ Β΄	474	
ΖΗΝΩΝ	474-491	Βασιλίσκος, σφετε- ριστής 475-476
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Α΄	491-518	

Δυναστεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ (518-610)

ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ Α΄	518-527	
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Α΄	527-565	
ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ Β΄	565-578	Σοφία, ἀντιβασί- λισσα 573-574, Τιθέριος, ἀντιβασι- σιλέας 574-578

ΤΙΒΕΡΙΟΣ Β΄	578-582
ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ	582-602
Θεοδόσιος, συναυτοκράτορας	590-602
ΦΩΚΑΣ	602-610

Δυναστεία τῶν Ἡρακλειδῶν (610-717)

ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ Α΄	610-641	
Κωνσταντίνος Γ΄	613-641	
Ἡρακλεωνᾶς	638-641	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ΄	641	
ΗΡΑΚΛΕΩΝΑΣ	641	Μαρτίνα, ἀντιδασίλισσα 641
ΚΩΝΣΤΑΣ Β΄	641-668	
Κωνσταντίνος Δ΄	659-668	
Ἡράκλειος	659-681	
Τιδέριος	659-681	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ΄ ὁ Πρωγάτος	668-685	
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Β΄ ὁ Πινότμητος	685-695	
ΛΕΟΝΤΙΟΣ	695-698	
ΤΙΒΕΡΙΟΣ Γ΄ (Ἀψίμαρος)	698-705	
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Β΄ ὁ Πινότμητος	705-711	
Τιδέριος	706-711	
ΦΙΛΙΠΠΙΚΟΣ (Βαρδάνης)	711-713	
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Β΄ (Ἀρτέμιος)	713-715	
ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Γ΄	715-717	

Δυναστεία τῶν Ἰσαύρων (717-820)

ΛΕΩΝ Γ΄ ὁ Ἰσαυρος	717-740	
Κωνσταντίνος Ε΄	720-740	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ε΄ ὁ Κοπρώνυμος	740-775	
Λέων Δ΄	750-775	
ΛΕΩΝ Δ΄ ὁ Χάζαρος	775-780	
Κωνσταντίνος ΣΤ΄	776-780	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ΄	780-797	Εἰρήνη, ἀντιδασίλισσα 780-790, 792-797
ΕΙΡΗΝΗ	797-802	
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Α΄	802-811	
ΣΤΑΥΡΑΚΙΟΣ	811	
ΜΙΧΑΗΛ Α΄ Ραγκαβῆς	811-813	
ΛΕΩΝ Ε΄ ὁ Ἀρμένιος	813-820	

Δυναστεία του Ἀμορίου (820-867)

ΜΙΧΑΗΛ Β΄ του Ἀμορίου	820-829	
Θεόφιλος	821-829	
ΘΕΟΦΙΛΟΣ	829-842	
ΜΙΧΑΗΛ Γ΄ ὁ Μέθυσος	842-867	Θεοδώρα, ἀντιβασί- λισσα 842-856
		Βάρδας, ἀντιβα- σιλέας 862-866
Βασίλειος Α΄	866-867	

Μακεδονική Δυναστεία (867-1059)

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α΄ ὁ Μακεδών	867-886	
Κωνσταντίνος	869-880	
Λέων ΣΤ΄	870-886	
Ἀλέξανδρος	871-912	
ΛΕΩΝ ΣΤ΄ ὁ Σοφός	886-912	
Κωνσταντίνος Ζ΄	911-913	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ	912-913	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ΄ ὁ Πορφυ- ρογέννητος	913-919	Συμβούλιο ἀντιβα- σιλείας 913
		Ζωή Καρβονοψίνα, ἀντιβασίλισσα 913-919
ΡΩΜΑΝΟΣ Α΄ Λεκαπηνός	919-944	
Κωνσταντίνος Ζ΄	919-944	
Χριστόφορος Λεκαπηνός	921-931	
Στέφανος Λεκαπηνός	924-945	
Κωνσταντίνος Λεκαπηνός	924-945	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ΄ ὁ Προρφυ- ρογέννητος	944-959	
Ρωμανός Β΄, συναυτοκράτορας	950-959	
ΡΩΜΑΝΟΣ Β΄	959-963	
Βασίλειος Β΄	960-963	
Κωνσταντίνος Η΄	961-1025	
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β΄ ὁ Βουλγαρο- κτόνος	963	Θεοφάνω, ἀντιβα- σίλισσα 963
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Β΄ Φωκᾶς	963-969	
Βασίλειος Β΄	963-976	
ΙΩΑΝΝΗΣ Α΄ Τσιμισκής	969-976	
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β΄ ὁ Βουλγαρο- κτόνος	976-1025	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Η΄	1025-1028	

Μακεδονική Δυναστεία (συνέχεια)

ΡΩΜΑΝΟΣ Γ' Ἀργυρός	1028-1034
ΜΙΧΑΗΛ Δ' ὁ Παφλαγών	1034-1041
ΜΙΧΑΗΛ Ε' ὁ Καλαφάτης	1041-1042
ΖΩΗ καὶ ΘΕΟΔΩΡΑ, οἱ Πορφυρογέννητες	1042
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ' ὁ Μονομάχος	1042-1055
ΘΕΟΔΩΡΑ ἡ Πορφυρογέννητη	1055-1056
ΜΙΧΑΗΛ ΣΤ' ὁ Στρατιωτικός	1056-1057
ΙΣΑΑΚΙΟΣ Α' Κομνηνός	1057-1059

Δυναστεία τῶν Δούκα (1059-1081)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ' Δούκας	1059-1067	
Μιχαήλ Ζ' συναυτοκράτορας	1060-1067	
ΜΙΧΑΗΛ Ζ', ὁ Παραπινάκης	1067-1068	Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα, ἀντιβασίλισσα 1067-1068
ΡΩΜΑΝΟΣ Δ' Διογένης	1068-1071	
Μιχαήλ Ζ'	1068-1071	
ΜΙΧΑΗΛ Ζ' ὁ Παραπινάκης	1071-1078	
ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Γ' Βοτανειάτης	1078-1081	

Δυναστεία τῶν Κομνηνῶν (1081-1185)

ΑΛΕΞΙΟΣ Α' Κομνηνός	1081-1118	
Κωνσταντίνος Δούκας	1081-συναυτ. 1090	
Ἰωάννης Β'	1092-1118	
ΙΩΑΝΝΗΣ Β' ὁ Κολοῖωάννης	1118-1143	
Ἀλέξιος	1119-1142	
ΜΑΝΟΥΗΛ Α'	1143-1180	
Ἀλέξιος Β'	1172-1180	
ΑΛΕΞΙΟΣ Β'	1180-1183	Μαρία τῆς Ἀντιοχείας, ἀντιβασίλισσα 1180-1182
Ἀνδρόνικος Α'	1182-1183	
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Α'	1183-1185	

Δυναστεία τῶν Ἀγγέλων (1185-1204)

ΙΣΑΑΚΙΟΣ Β' Ἀγγέλος	1185-1195
ΑΛΕΞΙΟΣ Γ'	1195-1203
ΑΛΕΞΙΟΣ Δ'	1203-1204
Ἰσαάκιος Β'	1203-1204
ΑΛΕΞΙΟΣ Ε' Μούρτζουφλος	1204

Δυναστεία τῶν Λάσκαρη (1204-1258)

(αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας 1204-1261)

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Α΄ Λάσκαρης	1204-1222
ΙΩΑΝΝΗΣ Γ΄ Δούκας Βα- τάτζης	1222-1254
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β΄ Λάσκαρης Βατάτζης	1254-1258
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ΄ Δούκας Βα- τάτζης	1258

Δυναστεία τῶν Παλαιολόγων (1258-1453)

ΜΙΧΑΗΛ Η΄ Παλαιολόγος	1258-1282	
ἸΑΝΝΟΥΛΟΣ Β΄	1272-1282	
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Β΄	1282-1328	
Μιχαήλ	1295-1320	
ἸΑΝΝΟΥΛΟΣ Γ΄	1325-1328	
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Γ΄	1328-1341	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε΄	1341-1347	Ἄννα τῆς Σαβοΐας, ἀντιβασιλίς
		1341-1347
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ΄ Καντακουζηνός	1347-1355	
Ἰωάννης Ε΄	1347-1355	
Ματθαῖος Καντακουζηνός	1348-1355	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε΄	1355-1376	
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Δ΄	1376-1379	
Ἰωάννης Ζ΄	1376-1390	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε΄	1379-1390	
ἸΑΝΝΟΥΛΟΣ Δ΄	1379-1385	
Μανουήλ Β΄	1386-1391	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ζ΄	1390	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε΄	1390-1391	
ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄	1391-1425	
Ἰωάννης Ζ΄	1399-1412	
Ἰωάννης Η΄	1423-1425	
ΙΩΑΝΝΗΣ Η΄	1425-1448	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ΄ Δρα- γάτης	1448-1453	

Σημείωση: Τά ὀνόματα τῶν Αὐτοκρατόρων-Βασιλέων εἶναι πάντα γραμμένα μέ κε-
φαλαία. Ὁ Κωνσταντῖνος Β΄ καί ὁ Κῶνστας Α΄ δέν περιλαμβάνονται στὸν
κατάλογο γιατί ποτέ δέν ἄσκησαν πραγματικὴ ἐξουσία στὴν Ἀνατολή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οι καλύτερες βιβλιογραφίες για τό βυζαντινό πολιτισμό βρίσκονται στή *Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, στό ἄρθρο τοῦ Leclercq «Byzance» στό *Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie* καί, εἰδικά γιά νεώτερα ἔργα, στήν *Histoire de l' Empire Byzantin* τοῦ Vasilier. Γιά τό μὴ εἰδικευμένο ἀναγνώστη μπορεῖ νά συστήσει κανεῖς τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Diehl καί τοῦ Schlumberger. Γιά τό σπουδαστή βασικά καί ἀπαραίτητα ἔργα εἶναι ἡ *Geschichte der Byzantinischen Litteratur* τοῦ Krumbacher, ἡ *Historical Geography of Asia Minor* τοῦ Ramsay καί τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Bury.

Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναγράφονται μετὰ τίς πηγές ποὺ ἀναφέρω στίς ὑποσημειώσεις παραπέμπουν στή σχετική σελίδα. Γιά τοὺς ἐξέχοντες Ἑλληνας ἔχω χρησιμοποήσει τίς ἐκδόσεις τῆς Βόννης τοῦ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinorum*, ἐκτός ὅταν ὑπάρχει διαφοροετική μνεία τὴν πρώτη φορά ποὺ ἀναφέρεται τό ἔργο.

Ἐχω χρησιμοποιήσει τίς ἀκόλουθες συντομογραφίες:

A.S.Boll.	γιά τὰ	<i>Acta Sanctorum Bollandiana</i>
B.G.M.	γιά τὴ	<i>Biblioteca Graeca Medii Aevi</i> , τοῦ Σάθα
Byz.Arch.	γιά τὰ	<i>Byzantinische Archiv</i>
B.Z.	γιά τὴ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
J.H.S.	γιά τό	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
H.Z.	γιά τὴν	<i>Historische Zeitschrift</i>
M.G.H.Ss.	γιά τὰ	<i>Monumenta Germaniae Historica, scriptores</i>
M.P.G.	γιά τὴν	<i>Patrologiae cursus completus</i> , σειρὰ <i>Graeco-Latina</i> , τοῦ Migne
M.P.L.	γιά τὴν	<i>Patrologiae cursus completus</i> , σειρὰ <i>Latina</i> , τοῦ Migne

Τὴ χρονολογία καί τὸν τόπο ὅπου ἐκδόθηκαν τὰ διάφορα ἔργα μπορεῖ νά τὰ δεῖ κανεῖς στίς βιβλιογραφίες ποὺ ἀναφέρω παραπάνω.

ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

I	Κωνσταντίνος Α΄ ὁ Μέγας	73
II	Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης	74
III	Θεοδόσιος Α΄ ὁ Μέγας (μέ τό Γρηγόριο τό Ναξιανζηνό)	91
IV	Ἰουστινιανός Α΄	92
V	Θεοδώρα	93
VI	Ἡράκλειος Α΄	94
VII	Λέων Γ΄ ὁ Ἰσαυρος (μέ τόν Κωνσταντίνο Ε΄ τόν Κοπρώνυμο)	110
VIII	Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία	111
IX	Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδών (μέ τά παιδιά του τόν Κωνσταντίνο καί τόν Λέοντα Ζ΄)	155
X	Κωνσταντίνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος	156
XI	Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός	173
XII	Νικηφόρος Β΄ Φωκάς	174
XIII	Βασίλειος Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος	175
XIV	Ἰωάννης Α΄ Τσιμισκή	176
XV	Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός	191
XVI	Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός, ὁ Καλοῖωάννης (μέ τό γιό του τόν Ἀλέξιο Κομνηνό)	192
XVII	Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (μέ τή γυναίκα του τήν Αὐγούστα Μαρία)	255
XVIII	Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός – Μανουήλ Α΄ Κομνηνός – Ἀλέξιος Β΄ Κομνηνός – Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνός – Ἰσαά κιος Β΄ Ἀγγελος – Ἀλέξιος Γ΄ Ἀγγελος	256
XIX	Ἰωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης	272
XX	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος	273
XXI	Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός	274
XXII	Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος	275
XXIII	Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος	291
XXIV	Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Δραγάτης	292

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
I. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ	
Τοποθεσία της Κωνσταντινούπολης – Ἡ παρακμή τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου – Ὁ χριστιανισμός – Ὁ Διοκλητιανός καί ἡ νέα μοναρχία – Ὁ Κωνσταντῖνος – Ἡ νίκη τῆς ἐκκλησίας – Ἡ νέα πρωτεύουσα – Ἡ νέα σύνθεσις.	9
II. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ	
Ἱστορικό σχεδιάγραμμα ἀπὸ τὸ 330 ὥς τὸ 1453.	29
III. ΤΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ	
Ἡ ἰσχὺς τοῦ αὐτοκράτορα – Ἡ λαϊκὴ τῆς δάση – Ἡ θρησκευτικὴ τῆς δάση – Ἡ αὐτοκράτειρα – Ἡ ἀντιβασιλεία – Οἱ δῆμοι – Ἡ σύγκλητος – Ὁ νόμος – Οἱ νόμοι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐπὶ Ἰσαύρων, ἐπὶ Μακεδόνων – Τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο.	62
IV. Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ	
Ὁ αὐτοκράτορας – Ἡ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια – Οἱ τίτλοι – Ἡ πρώτη ὀργάνωσις – Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ – Τὸ σύστημα τῶν θεμάτων – Ἡ διοίκησις τὸ 10ο αἶώνα – Ἡ διακυβέρνησις τῶν Παλαιολόγων – Τὰ ἔσοδα – Ἡ φορολογία – Οἱ δαπάνες – Ὁ παρεμβατισμός – Τὸ πρόβλημα τῆς γῆς – Ἡ δικαιοσύνη.	85
V. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ	
Τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως – Ἡ ὀργάνωσις – Ὁ αὐτοκρατορικός ἔλεγχος – Οἱ μεγάλες αἱρέσεις – Τὰ σχίσματα – Τὸ πρόβλημα τῆς Ρώμης – Οἱ ἱεραπόστολοι – Οἱ νέες ἐκκλησίες – Ἡ ἀνεξιθρησκεία – Οἱ δεισδαμονίες – Οἱ κληρικοί.	119
VI. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ, ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ, Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ	
Ὁ στρατός – Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ 4ου αἰῶνα – Οἱ φοιδερᾶτοι – Ὁ Τιβέριος καὶ ὁ Μαυρίκιος – Τὰ θέματα – Τὰ τάγματα – Τὰ ὅπλα – Ἡ στρατηγικὴ – Ἡ πολεμικὴ τέχνη – Ἡ μισθοδοσία τοῦ στρατοῦ – Τὰ	

δοθητικά σώματα – Οί ξένοι μισθοφόροι – 'Η παρακμή – Τό ναυτικό τήν εποχή της δυναστείας του 'Ηρακλείου – 'Η παρακμή – 'Η αναγέννηση τόν 9ο αιώνα – 'Η δεύτερη παρακμή – Τό ναυτικό τών Παλαιολόγων – Τά πλοία – Τό ύγρον πύρ – 'Η διπλωματική οργάνωση – Οί διατυπώσεις – 'Η ευφυΐα – 'Η ισορροπία τών δυνάμεων – Οί διπλωματικοί γάμοι – Οί διεκδικητές τών ξένων θρόνων – Οί δαπάνες.

148

VII. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Τό εμπόριο τής 'Ανατολῆς – 'Ο Κοσμάς ὁ 'Ινδικοπλεύστης – Οί κατακτήσεις τών 'Αράβων – 'Ο 9ος καί ὁ 10ος αἰώνας – Οί σταυροφορίες – Παραχωρήσεις πρὸς τοὺς 'Ιταλοὺς – 'Η παρακμή – Οί διομήχανοι – Οί εισαγωγές – Οί κανονισμοί – 'Ο κρατικός ἔλεγχος – Οί συντεχνίες – Τό νόμισμα.

183

VIII. Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

'Η ἔθνολογική σύσταση – Οί Σλάβοι – Οί 'Αρμένιοι – 'Η Κωνσταντινούπολη – 'Η περιγραφή τῆς – 'Η αὐλή – 'Ο ἱππόδρομος – Οί εὐγενεῖς – 'Ο πλούτος – Οί αὐτοδημιουργοὶ ἄνθρωποι – Οί φτωχοί – Οί δοῦλοι – Οί μεσαιες τάξεις – Οί εὐνοῦχοι – Τό εμπόριο – Οί ἐπαρχιακές πόλεις – 'Η ζωὴ στήν ὑπαίθρο – Τά ἀγροτικά προβλήματα – Τά βυζαντινά χαρακτηριστικά: ἡ εὐλάβεια – 'Η ἐπίδραση τών ἁγίων – Οί δεισιδαιμονίες – 'Η σκληρότητα καί ἡ διαφθορά – 'Η ἀγάπη τῆς ὁμορφίᾳς – 'Η ἀπαισιοδοξία.

202

IX. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ

'Η ἐκπαίδευση τών ἀγοριῶν – Τό πανεπιστήμιο τοῦ Κωνσταντίνου – Τά ἐκκλησιαστικά σχολεῖα – Τό πανεπιστήμιο τοῦ Βάρδα – Οί νομικές σχολές τοῦ Κωνσταντίνου Θ' – 'Η παιδεία τήν εποχή τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καί ἐπὶ Παλαιολόγων – 'Η ἐκπαίδευση τών γυναικῶν – Οί ξένες γλῶσσες – 'Η ἱστορία – 'Η φιλοσοφία – Τά μαθηματικά καί ἡ ἐπιστήμη – 'Η γεωγραφία – 'Η ἱατρική – Τά νοσοκομεία.

249

X. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

'Η γλῶσσα – 'Ο πεζὸς λόγος – Τά θρησκευτικά ἔργα – Οί ἱστορικοί – Οί βίοι τών ἁγίων – Τά ἀπομνημονεύματα – Τά ἐγχειρίδια – Τά μυθιστορήματα – Οί ἐπιστολές – 'Η ποίηση – Οί ὕμνοι – 'Η μουσική – Τά ἐπιγράμματα – Τά μεγαλύτερα ποιήματα – Τά ἐπικά ποιήματα (chansons de geste).

269

XI. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

'Η προέλευσή τῆς: ἀραμαϊκή, ἱρανική, ἑλληνιστική – 'Η ἀρχιτεκτονική – 'Ο θόλος – Τά σταυρόμορφα οἰκοδομήματα – Τά μὴ θρησκευτικά κτίρια – Τά ὑλικά – 'Η γλυπτική – Τά μικρά γλυπτά σέ μέταλλο καί ἔλεφαντοκόκαλο – Τά κιονόκρανα – 'Η ζωγραφική – Τά μωσαϊκά – Οί μικρογραφίες – 'Η εἰκονομαχία – 'Η ζωγραφική ἐπὶ Μακεδόνων – 'Επὶ Παλαιολόγων – Τό μετάξι – Τά σμάλτα – 'Η κεραμική

288

XII. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΕΣ

Ἡ ἐπίδραση στούς Σλάβους – Στούς Βουλγάρους – Ἡ ἱεραποστολή
στή Μοραβία – Ἡ βουλγαρική αὐτοκρατορία – Ἡ Ρωσία – Ἡ Σερβία
– Ἡ Ἀρμενία – Ἡ Γεωργία – Τό Ἰσλάμ καί τό Βυζάντιο – Οἱ Τούρκοι
– Τό Βυζάντιο καί ἡ Δυτική Εὐρώπη πρὶν ἀπό τίς σταυροφορίες – Τό
Βυζάντιο καί ἡ Ἀναγέννηση – Τά τελευταῖα κατάλοιπα στή χριστιανική
Ἀνατολή. 315

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ Α΄ ΩΣ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΑ΄ 340

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 345

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ 346

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 347

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	62
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	80
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	86
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	90
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ	93
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ	94
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ	95
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ	96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ	98
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ	99
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ	100

024000025291

ΕΚΔΟΣΗ Α' 1979 ΑΝΤΙΤΥΠΑ 65.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ 3167/ 8-2-1979

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙ ΡΟΗ ΕΠΕ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

